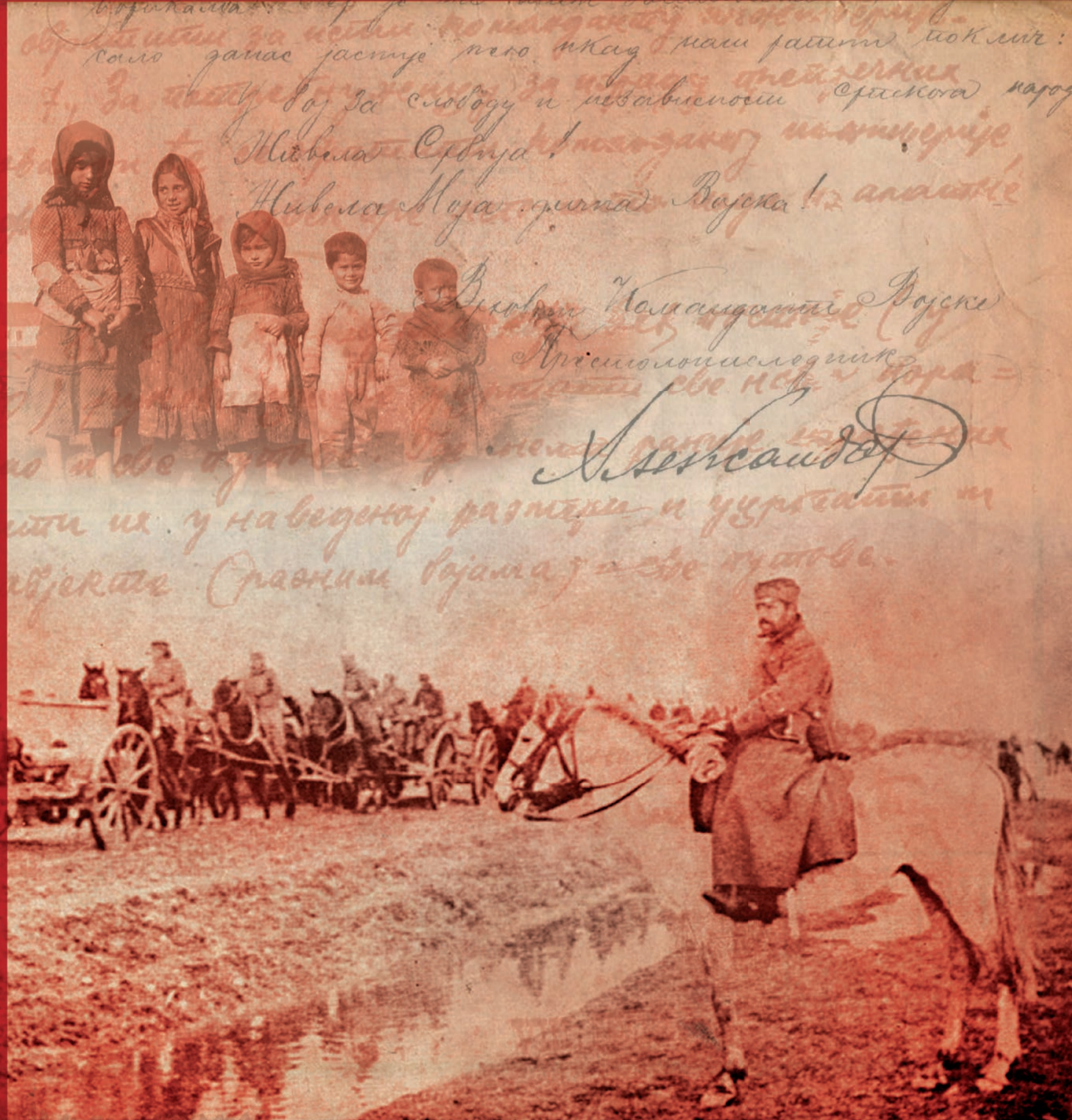

...In the year when Serbia is marking the centenary of the First World War, a group of authors have decided to publish the monograph entitled Serbia and Braničevo during the Great War, 1914-1918. Its manuscript is the result of the joint project of the Historical Archive of Požarevac and the Military Archive. Despite the large number of historiographic publications dedicated to the First World War, not many scientific studies deal with the times of war in Serbia and, at the same time, with its repercussions for a small environment like Braničevo. This is the reason why the monograph Serbia and Braničevo during the Great War, 1914-1918 deserves undivided scientific and readers' attention. /.../

The monograph Serbia and Braničevo during the Great War, 1914-1918 was written on the basis of the unpublished material from the archives in Serbia and abroad, as well as the published archival material, press and references. The chapters of the monograph have scientific character; they were written expertly and are based on social science methodology. The body of the text is corroborated by scientific methodology and contains 964 footnotes. The chapters were written clearly and in fine style, which facilitates tracking of the stated facts and the understanding of the conclusions in an unambiguous manner. The structure of the monograph Serbia and Braničevo during the Great War, 1914-1918 is expertly outlined, easy to follow, /.../ providing a solid basis for further scientific study of military and political history of the First World War.

The authors of the monograph did not repeat what had already been said in the previous publications but rather, they gave new outlooks on the Great War of 1914-1918. They focused on a specific aspect of the Great War of 1914-1918, using different historical sources, so their works demonstrate a different style and method of research. One valuable quality of this monograph is the fact that it contains new insights and conclusions of each of the authors. Owing to such an approach, the monograph Serbia and Braničevo during the Great War, 1914-1918 provides a new perspective on the incidents in Braničevo and Serbia during the Great War. /.../

An excerpt from the review by
Lieutenant-colonel Slobodan Đukić, PhD,
Docent at the Military Academy in Belgrade

СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914-1918.
SERBIA AND BRANICEVO DISTRICT DURING THE GREAT WAR

СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914-1918.

SERBIA AND BRANICEVO
DISTRICT DURING
THE GREAT WAR

...У години када се у Србији обележава стога годишњица Првог светског рата група аутора приредила је монографију под називом СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914-1918. Рукопис је настао као резултат заједничког пројекта Историјског архива Пожаревац и Војног архива. Иако је велики број радова у српској историографији посвећен Првом светском рату, мало је научних студија које се једновремено баве ратним дешавањима у Србији и њиховим одразом на једну мању средину као што је Браничево. Због тога монографија СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914-1918. заслужује пуну научну и читалачку пажњу. /.../

Монографија СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914-1918. је писана на основу необјављене грађе из архива у Србији и иностранству, објављене архивске грађе, штампе и литературе. Поглавља монографије имају научни карактер, написани су стручно и засновани на методологији друштвених наука. Основни текст монографије поткрепљен је научним апаратом и садржи 966 фуснота. Поглавља су писана јасним језиком и лепим стилом који омогућава праћење наведених чињеница и недвосмислено разумевање изведених закључака. Структура монографије СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914-1918. стручно је конципирана и омогућава јасан преглед. /.../ пружа добру основу за даље научно изучавање војне и политичке историје Првог светског рата.

Аутори поглавља не понављају нешто што је у другим публикацијама већ речено, него нуде нове погледе на Велики рат 1914-1918. Они су се бавили посебним аспектом Великог рата 1914-1918. и користили друге историјске изворе, тако да радови показују различит истраживачки стил и метод. Монографија садржи нове увиде и закључке сваког аутора понаособ, што представља велику вредност ове публикације. Захваљујући таквом приступу монографија СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914-1918. баца нову светлост на збивања у Браничеву и Србији током Великог рата. /.../

Извод из рецензије
Потпуковника др Слободана Ђукића, доцента на
Војној академији у Београду

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ
HISTORICAL ARCHIVE POZAREVAC

ВОЈНИ АРХИВ
MILITARY ARCHIVE

**СРБИЈА И БРАНИЧЕВО
У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914-1918.**

**SERBIA AND BRANICEVO DISTRICT
DURING THE GREAT WAR**

Издавач:
Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs
Посебна издања, књига 10

Publisher:
Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs
Special edition, book No.10

Суиздавач:
Војни архив
www.isi.mod.gov.rs
vojniarhiv@mod.gov.rs

Co-publisher:
Military Archive
www.isi.mod.gov.rs
vojniarhiv@mod.gov.rs

За издавача:
Др Јасмина Николић, директор

For Publisher:
Ph.D. Jasmina Nikolic, director

За суиздавача:
Пуковник Милорад Секуловић, директор

For Co-Publisher:
Colonel Milorad Sekulovic, director

Главни и одговорни уредник:
Др Јасмина Николић

Editor in-chef:
Ph.D. Jasmina Nikolic, director

Уредници:
Др Бојан Димитријевић
Др Јасмина Николић

Editors:
Ph.D. Bojan Dimitrijevic
Ph.D. Jasmina Nikolic

Аутори:
Др Бојан Димитријевић
Др Данило Шаренац
Др Мирољуб Манојловић
Др Гордан Бојковић
Мр Маријана Мраовић
Мр Драгана Милорадовић
Мр Небојша Ђокић
Јасмина Живковић, МА

Authors:
Ph.D. Bojan Dimitrijevic
Ph.D. Danilo Sarenac
Ph.D. Miroljub Manojlovic
Ph.D. Gordan Bojkovic
MSc. Marijana Mraovic
MSc. Dragana Miloradovic
MSc. Nebojsa Djokic
Jasmina Zivkovic, MA

Рецензенти:
Проф. др Момчило Павловић
Доц. др Слободан Ђукић

Rewriter:
Ph.D. Momcilo Pavlovic, prof.
Ph.D. Slobodan Djukic, doc.

Лектор и коректор:
Љубица Костић

Proofreading:
Ljubica Kostic

Превод на енглески:
Проф. Наташа Ивић, МА

Translation:
MA Natasa Ivic, prof.

Припрема и штампа:
Newpress, Смедерево

Design and layout:
Newpress, Smederevo

Тираж: 500

Circulation: 500

ISBN: 978-86-84969-58-5

2014. Историјски архив Пожаревац
© Сва права задржана

2014. Historical Archive Pozarevac
© All rights reserved

*Штампање монографије омогућило је Град Пожаревац.
Монографија је објављена поводом обележавања
сто година од Првог светског рата.*

*Publishing of monography enabled by City of Pozarevac.
Monograph published on the occasion
of the centenary of the First World War*

СРБИЈА И
БРАНИЧЕВО
У ВЕЛИКОМ
РАТУ
1914-1918.

РЕЧ УРЕДНИКА

У години када се у Србији обележава стогодишњица од почетка Првог светског рата отворен је нови талас интересовања за ову значајну историјску тему, како у Србији тако и у региону и читавој Европи. Рат који је пре сто година пошресао Стари континент оставио је драматичне последице по европску цивилизацију - милионске жртве и материјална разарања - до тада непознате у европској и светској историји.

Данас се многа питања поново постављају. Највише се ставови сучељавају око „кривике“ за почетак Великог рата, више у медијима него у научној јавности која има уједначене ставове о одговорности и последицама овог рата. Краљевина Србија је у овом рату, у који је ушла невољно и са великом муком после два Балканска рата, претрпела велике људске губитке и материјална разарања од којих се сасвим и у потпуности никада није опоравила. Шта више, ратна победа 1918. године претворена је у испуњење политичког циља о уједињењу српској и осталих јужнословенских народа из Аустроугарске у нову југословенску државу, у којој су политичке и националне тензије резултирале деценије унутрашњих сукоба и ратова у којима се Југославија распадала и рушила, обесмишљавајући тако српске жртве поднете за њено стварање у времену Великог рата.

С тим у вези, сећам се узрока Великог рата, виновника и жртва, бројних догађаја који су одређивали смер касније историје, значи још једном критички преиспитати знање о ратној епохи, поклонити се милионима сачуваних историјских докумената и историографском наслеђу које чине хиљаде књига, уз поштовање метода историјске и архивистичке науке, понудити што поузданије тумачење прошлости.

Група аутора из Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Института за савремену историју имала је скромну намеру, проистеклу из жеље да афирмацијом архивских докумената о Србији у времену Првог светског рата и научних резултата српске историографије, још једном скрену пажњу на погубни утицај политичке ревизије историје.

Истраживачки труд на одабиру архивских докумената из фондова и збирки Војног архива, Војног музеја, Историјског архива Пожаревац и Програма архива РТС-а, имао је за циљ да се понуди једновремена прича о ратним дешавањима у Србији у Првом светском рату и њиховом огразу на једну мању средину као што је Браничево, посредством визуелизације ратних догађаја кроз презентацију до сада мање познатих архивских докумената и фотографија.

Основну структуру монографије „Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918.“ чине две целине – прва као оштри говори о ратним догађајима на нивоу читаве Краљевине Србије, а друга као посебна фокусирана је на североисточну Србију односно браничевски (пожаревачки) крај.

Прва целина „Србија у Великом рату“ обухвата следеће теме: Почетак Светског рата и операције Српске војске у 1914. години, Србија и њена Војска у ратној 1915. години, Савезници и Србија 1914-1916, Рехабилитација и реорганизација Војске Краљевине Србије на Крфу, Савезничке санитетске мисије и лечење српске војске, Српска војска на Солунском фронту 1916-1917, Хероине Првог светског рата, Доброволци у српској војсци и њихов долазак на Солунски фронт, Пробој Солунског фронта и ослобођење Србије 1918, Губити српске војске у Првом светском рату. У овом делу, аутори су ставили тежиште да новим илустрацијама – непознатим архивским документима

и невиденим фотографијама – представе ратне догађаје, који су иначе у доброј мери познати јавности. Избором архивске грађе која се чува у Војном архиву у Београду у оквиру фонда „Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847-1920“, као и фотографија из збирки Војног музеја и Програмоског архива РТС-а, аутори су дали нов допринос сагледавању Првог светског рата и учешћа Србије у њему. У том смислу издвајају се поглавља о савезничким санитетским мисијама и лечењу српске војске, о женама и деци у рату, добровољцима из Америке и Русије у српској војсци и губицима српске војске у Великом рату.

Друга целина „Браничево у Великом рату“ обухвата следеће теме: Српска војска у Браничевском крају до „Макензенове“ офанзиве 1915, Ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915. године, „Макензенова“ офанзива и окупација Браничева 1915, Бујарска окупација у Пожаревачком округу 1916-1918, Три тешке ратне године пожаревачке, Грчки изнаници у време бујарске окупације у Пожаревцу 1916-1918, Браничевски одред и борци VIII пука на Солунском фронту и Ослобођење Пожаревца и околине 1918. године. Овај део, писан на основу анализе архивских докумената из фондова Војног архива, Историјског архива Пожареваца и Војног музеја, садржи исцрпан преглед догађаја на овом веома значајном простору Краљевине Србије од 1915. до 1918. године, што је и својеврсна

историја живота под окупацијом. Коначно, и ову целину, као и свеукупно књигу, засвођује део који говори о последњим данима окупације, доласку српских и савезничких снага и ослобођењу Пожаревца и околине.

Монографија која је пред читаоцима је дело трије аутора који се баве историјом и антропологијом рата, војном или локалном историјом – др Мирољуба Манојловића, др Гордана Бојковића, мр Драгана Милорадовић и Јасмине Живковић, МА из Историјског архива Пожареваца, мр Маријане Мраовић из Војног архива, др Бојана Димитријевића и др Данила Шаренца из Института за савремену историју и мр Небојше Ђокића. Свако од њих понудио је део својих истраживања и анализа у оквиру овог великог пројекта обележавања сто година од почетка Првог светског рата. Убеђени да народи који знају истину о себи имају будућност и тиме мотивисани, аутори су ставили на увид јавности крашку историју Великог рата и места Србије и Браничева у том драматичном светском сукобу.

Аутори, сарадници и њихове институције (Историјски архив Пожареваца, Војни архив, Институт за савремену историју и Војни музеј) захваљују се посебно Граду Пожаревцу који је омогућио реализацију пројекта обележавања сто година од почетка Првог светског рата и публиковање ове монографије.

У Пожаревцу и Београду, 28. јуна 2014. године

Др Јасмина Николић, главни и одговорни уредник
Др Бојан Димитријевић, уредник

I СРБИЈА У ВЕЛИКОМ РАТУ

ПОЧЕТАК СВЕТСКОГ РАТА И ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У 1914. ГОДИНИ

СРБИЈА У ПЕРИОДУ ПРЕД СВЕТСКИ РАТ

Почетком лета 1914. Србија је била све само не спремна за нови рат. Била је уморна од ратова. Два Балканска рата 1912-1913. и Арнаутска побуна у јесен 1913, узеле су велики данак у жртвама, државним финансијама и материјалној спреми војске. Цивилне и војне власти су се бавиле сређивањем прилика, посебно у јужним областима ослобођеним од вековне турске владавине. Иако је владао замор и исцрпљеност, ипак се у Краљевини осећао оптимизам и полет после победа у ратовима и присаједињења нових области на југу. Ратне победе подигле су углед војске и династије, а посебно лични углед престолонаследника Александра.

Ипак, пролеће 1914, донело је унутрашње политичке сукобе. Дошло је до сукоба војних и политичких власти око управљања новоослобођеним областима, као и око питања војног буџета. То ће довести до оставке министра војног генерала Божановића (једног од завереника из 1903) и привременог вршења дужности министра војног од стране радикаског политичара Стојана Протића (противника завереника из 1903). Дошло је до именовања новог министра војног, мало познатог пуковника Душана Стефановића. Одлука владе да се у новим областима да предност цивилним властима у управљању додатно је оптеретила односе војске и политике у Краљевини током маја 1914. године. У овом периоду, међутим, престолонаследник је стао на страну политике и оштро реаговао на захтеве и протесте који су долазили из Генералштаба и од команданата на терену нових области. „Крајем маја све је било на мртвој тачки. Сви најважнији елементи моћи у Србији били су ухваћени у коштац једни с другима,” констатује Дејвид Мекензи. У исто време Русија је вршила притисак да Пашић и његова влада опстану по

сваку цену. Краљ Петар је настојао да се реши парламентарна криза и сукоб између цивила и војника. Тражио је од Пашића да смени оне уредбе о приоритету које су изазвале незадовољство међу официрима. Пашић је захтев одбио и поднео оставку владе. Краљ је 29. маја/11. јуна 1914, поверио Пашићу мандат да састави нову владу, распусти Скупштину и одржи нове изборе. Краљ Петар, растрзан између владе и војске и под притиском Русије да задржи Пашића, одлучио је да се повуче из активног политичког живота. Десетак дана касније краљ Петар је објавио прокламацију 11/24. јуна да вршење владарских дужности преноси на свог сина, регента Александра. Истог дана објављен је указ о распуштању скупштине и заказивању избора за 1/14. август 1914. Краљ Петар се повукао из јавног живота. Почетак Светског рата затекао га је у Врањској бањи одакле се вратио у Тополу.¹ У односу на војне кругове, рекло би се да су победу однели Пашићева влада и регент Александар.²

Милорад Екмечић наводи да је српска дипломатија непосредно после окончања балканских ратова живела у страху да се може обновити један нов балкански конфликт. Он истиче да су „страховања од могућих компликација са Аустријом била непрестана појава у свим званичним канцеларијама”.³

Однос према Босни у Србији се значајно радикализовао после аустроугарске анексије 1908. У Србији је уследила права провала националног набоја али и мржње према северној сусетки. Демонстрације које се одржавају

1 Petar I Karadorđević, *Ratni dnevnik 1915-1916*, (прir. Dragoljub R. Živojnović), Beograd, 1984, 16-17.

2 Дејвид Мекензи, *Алис*, Горњи Милановац, 1989, 115-129.

3 Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914, групо издање*, Београд, 1990, 65.

1908-1909. изнедриле су нову генерацију која ће предначити у борбеним редовима када крену балкански ратови 1912. године. Победа у тим ратовима одржаће националну и родољубиву еуфорију код тих појединаца, често гласних у јавности или моћних у круговима власти.

У појединим српским војним и политичким круговима стекло се убеђење да је могуће извојевати победу и у једном будућем рату са моћном сусетком. Појава, на политичкој сцени, престолонаследника Франца Фердинанда довела је до бојазни да ће његова владавина окончати ослобођење српских пречанских земаља и спречити њихово присаједињење матици. Није само било јасно, да ли Фердинанд има намеру да то учини ратом или преуређењем Монархије, увођењем трећег, словенског дела, поред немачког и мађарског. Било који од ова два пута компликовао је ослободилачке акције Србије на тој страни. Новије студије сугеришу да је Фердинанд чак и одбацивао помисао о некаквој акцији против Србије („Забога, то никако! Ниједан квадратни километар српског тла, ни једну једину шљиву!”) па чак и анкесији Босне и Херцеговине. Чак и такав став могао је да буде проблем за мале, али утицајне ратоборне кругове у Србији.⁴

Остаје питање да ли су људи из српског званичног круга икад стварно помишљали на офанзивно држање према Аустроугарској, изузев што су очекивали, као и сви упућени савременици историјских догађаја, да ће стварност сама од себе почети да тресе Аустрију у извесној будућности. Екмечић наводи Пашићево објашњење из 1923, да после ослобођења Косова и Јужне Србије, треба да прође „једно петнаест, а може бити и двадесет година, да се наш народ преко Саве и Дунава припреми за уједињење.”⁵

Амплитуда непријатељства такође расте и у аустроугарској јавности и политичким круговима. Резултати балканских ратова, међутим, повећали су подозрење Аустроугарске у даље српске поступке. Аустрија је после уласка у Босну и Херцеговину углавном страховала од народног устанка у Босни и Херцеговини и готово целу

политику од 1878. на Балкану оријентисала према том проблему. Страховало се да би у случају рата са Србијом, у Босни избио устанак.⁶

Такође, Други балкански рат и српско заузимање Македоније, отвориће пут свеопштем непријатељству у Бугарској. Жеља за осветом, за поразом и присвајањем Македоније обузеће све Бугаре од цара Фердинанда до последњег војника његове војске. Губитак Македоније и пораз од Србије потпуно је засенио пораз од Турске, Грчке и Румуније и губитак једренских области, излаза на Бело море и Добруџе и масе избеглица које су се сливале у Бугарску из тих крајева. Оно што је сасвим сигурно да су нове области Стара или Јужна Србија, Македонија, Косово, Метохија, Санџак изменили Србију. Сада је Србија ступила на један простор где Срби нису чинили већину становништва, где су се налазили народи других језика и вере, на простор Македоније где још увек није била јака и јасна национална свест и где се говорио дијалекат српског или бугарског, зависно како је ко то видео. Србија је ступила на простор пун сукоба. Холм Зундхаузен добро закључује „То зацело представља најважнији прелом у српској историји 19. и 20. века: с освајањима 1912/13. српска политика је разбила свој етнонационални оквир и територијално проширење ставила изнад друштвено економског развоја.”⁷

АТЕНТАТ У САРАЈЕВУ И УЛОГА СРБИЈЕ?

Посета престолонаследника Франца Фердинанда била је замишљена као амбициозна демонстрација односа Беча према овој области. Ипак, уочава се да је датум посете самом Сарајеву прилично непажљиво изабран. Био је то Видовдан, 15/28. јун, дан који је за Србе имао посебну историјску тежину.

Атентатори, чланови тајне револуционарне организације *Млада Босна* су се још 28. маја 1914, из Србије вратили на територију Аустроугарске и запутили се ка Сарајеву. Они су претходно провели неко време у Београду. Ту

4 Д. Мекензи, н.д. 135-136.

5 М. Екмечић, н.д. 65.

6 Исто.

7 Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, 237.

Слика 1. Аустроугарски престолонасленик Франц Фердинанд обилази трупе у близини Сарајева јун 1914. (Војни архив)

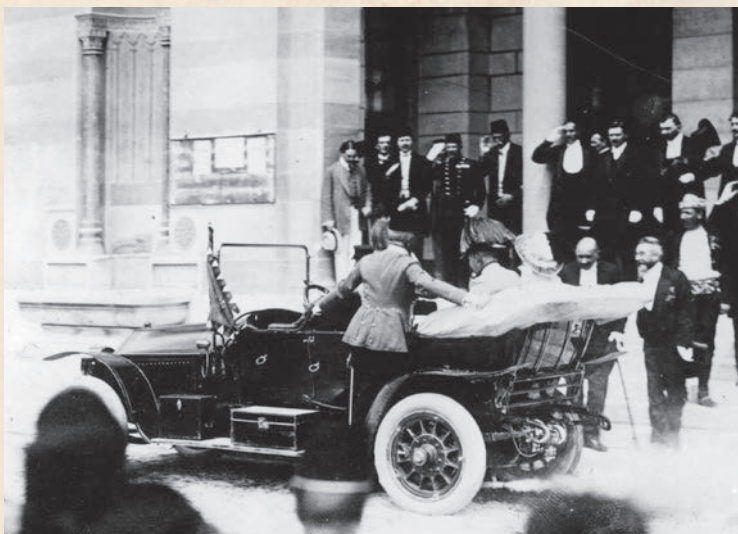
су имали контаката са поједним члановима или људима блиским организацији „Уједињење или смрт“, познате као „Црна рука“. Узаврели кафански разговори, фасцинације четницима који су војевали у Македонији, лични мотиви и младалачки набој, све се то слило у импресијама будућих атентатора. Са друге стране, оно што се уочава код атентатора је својеврсни револуционарни и национални идеализам. У кругу припадника саме Младе Босне било је више концепата борбе за ослобођење-уједињење. Нека од схватања појединаца била су револуционарна, друга идеалистичка, неки нису разликовали српство од југословенства, неки су очекивали да по извршеном атентату крене борба за национално ослобођење.⁸

Рекло би се да је читав низ случајности погодовао успеху атентата. Иако је била епоха атентата, иако је било посета територији где један део становништва није сасвим био наклоњен режиму, мере безбедности престолонаследникове посете готово да нису постојале. После првог напада бомбом, у коме је било жртава, није дошло до заустављања тока посете и заштите престолонаследникове личности. Напротив, ауто отвореног крова, са Ферди-

нандом и његовом супругом, кретао се истом рутом назад. Протокол очигледно није био на довољној висини опасности која је лебдела над овом посетом. Возачева кобна грешка, погрешно скретање у улицу десно од кеја поред Миљацке, довело је до нове забуне и заустављања. Овај судбоносни тренутак користи Гаврило Принцип, који се ту случајно затекао и са два пукња из пиштоља убија престолонаследника и његову супругу.

На суђењу за атентат на престолонаследника Фердинанда, атентатори - Младобосанци остали су доследни у својој тврдњи да је атентат искључиво њихово дело. Они нису били чланови инкриминисане организације *Уједињење или смрт* познате више као *Црна рука*. Та тајна војно-политичка организација која је постојала само у Краљевини Србији, у том периоду више није примала у своје редове нове чланове, а посебно не малолетнике и при том држављане Аустроугарске. Мајор Танкосић је овако реферисао пуковнику Димитријевићу: „Драгутине, прогања ме неколико босанских дечака. Та деца хоће по сваку цену да изврше неко „велико дело“. Чули су да ће Франц Фердинанд доћи на маневре у Босну и преклињу ме да их пустим да оду тамо. Шта ти кажеш на то?... Рекао сам им да не могу да иду, али они ме не остављају на миру.”

⁸ Д. Мекензи, н.д. 142-144.

Слика 2. Испред сарајевске већнице, непосредно пред атентат 28. јун 1914: престолонаследник Франц Фердинанд са супругом улази у аутомобил (Војни архив)

Улога шефа Обавештајног одељења српског Ђенералштаба Димитријевића остала је делом контроверзна због његове функције шефа Обавештајног одељења српског Ђенералштаба, а посебно због касније изјаве на суду о директном учешћу у атентату. Да ли могу да се прихвате његове тврдње са суђења у Солуну 1917. године да је сам испланирао и организовао убиство надвојводе Фердинанда.⁹ Колика је реална одговорност овог човека за видовданске догађаје у Сарајеву? Он је у свом писму војном суду из 1917, истакао своју водећу улогу у атентату и мотиве: „...ја сам, осећајући да се Аустрија спрема за рат са нама, мислио да ће нестанком престолонаследника аустријског војничка странка и струја, којој је он био на челу, изгубити своју јачину и да ће на тај начин ратна опасност од Србије бити отклоњена, или ће бар за нешто бити одложена...” Димитријевић наводи да је у помоћ атентаторима кренуо када му је руски војни изасланик ставио до знања „да нас Русија неће оставити без заштите ако нас Аустрија нападне”.¹⁰

⁹ Д. Мекензи, н.д. 16.

¹⁰ Исто, 137-138.

Слика 3. Хапшење атентатора на аустроугарског престолонаследника (Војни архив)

Оно што спаја младе атентаторе и структуре на челу са пуковником Димитријевићем је жеља да се престолонаследник Фердинанд уклони, али очигледно не из истих мотива и разлога. Атентатори су идеалистички очекивали да атентат отвори нову –револуционарну– страну уједињења. Димитријевић, пак, веровао је да ће уклањање Фердинанда спречити напад на Србију односно стварање некакве југословенске федералне јединице у Аустроугарској. Рекло би се да је његова процена била погрешна, а атентат није одложио рат, већ га учинио скоро моменталним.¹¹

Међутим, треба уочити да је улога организације „Црна рука” у припреми атентата значајно пренаглашена у каснијим интерпретацијама. Оно што је измакло из оптике многих тумача ових догађаја је да Црну руку у овом периоду треба посматрати као једну од две струје које су биле у врху војске. Црнорукци су изданак атентаторске групе из 1903, у овом периоду, у постепеном опадању своје ванинституционалне моћи. Са друге стране, војна групација која се ослања на престолонаследника Александра, позната као Бела рука, у овом периоду добија на снази. Њена

¹¹ Исто, 142-144.

мњење да рат може брзо и ефикасно да се изведе и трупе победоносно врате у гарнизоне.

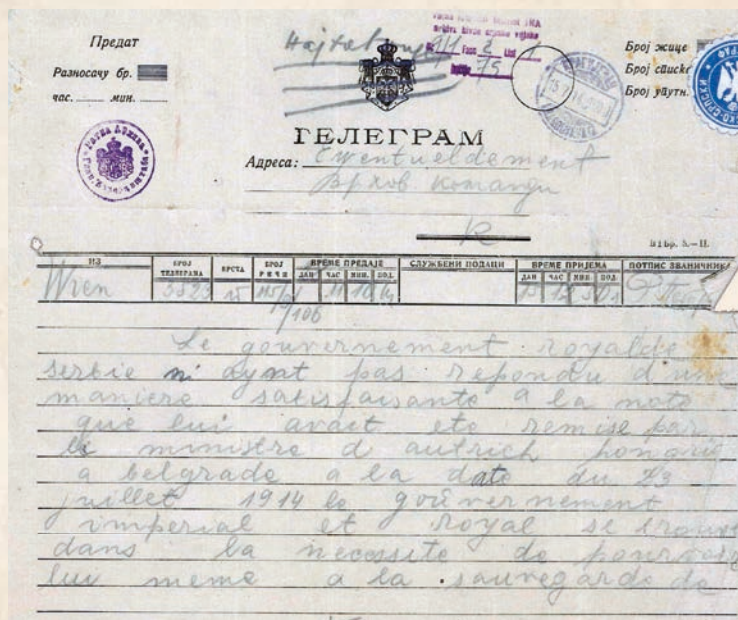
Зундхаусен даје добро објашњење стања у аустро-угарском војно-политичком врху: „Готово психопатска фиксираност царског и краљевског Генералштаба на „српски чир“, „европско слепо црево“ и „српско питање“, допринела је томе да је „јулска криза“ попримила све више апсурдне црте.“ Шеф Генералштаба фон Хецендорф који се од раније залагао за превентивни удар на Србију, сада је добио подршку и у једном броју политичара.¹⁴

Немачки притисак на брзу и оштру реакцију Аустроугарске према Србији још је једна од динамика коју треба разумети када је почетак Светског рата био у питању. О овоме је опсежну студију оставио, средином 1960-тих, немачки историчар Фриц Фишер. Он је користећи архивску грађу дао готово дневну динамику тог дипломатског и војних притисака да се крене у обрачун са Србијом¹⁵.

Кључни моменат у међуигри до почетка рата био је аустроугарски ултиматум. До његове предаје српској влади, на српској страни владали су „разборитост и опрезност“. Читава игра је трајала око три недеље. Потом се аустроугарски посланик у Београду барон Гизл, појавио са ултиматумом. Он је тражио одговор у року од 24 часа. Чланови 5 и 6 захтевали су да се на територији Краљевине појаве и аустроугарски иследници који би спровели истрагу о помагачима атентаторима. Ове тачке су биле директна негација српске независности, преко које је српска влада могла тешко да пређе.

Пашић се хитно вратио у Београд и саставио један релативно конструктиван и помирљив одговор, са обећањем да ће се спровести истрага, казнити кривци, али одбијајући да се дозволи прелазак аустријским органима и рад на српској територији. „Српска краљевска влада мора признати да јој није јасан сав значај и домаћај захтева царске и краљевске владе да се Србија обавезе примити на својој територији сарадњу органа царске краљевске владе, али изјављује да ће примити сарадњу

која би одговарала међународном праву и кривичном судском поступку као и добрим суседским односима” (5) односно „Што се тиче учешћа у тој истрази, органа аустро-угарских власти, које би царска и краљевска влада за то делегирала, српска краљевска влада не може примити њихово учешће, јер би се тиме погазио устав и закон о поступку судском у кривичним делима. Међутим, у конкретним случајевима могли би се органи Аустроугарске упознати са резултатима дотичне истраге.”(6) Српска влада је известила о противљењу мајора Танкосића и кажњавању чиновника пограничних органа, као и других на које Аустроугарска укаже. Србија се обавезала да ће обавештавати о резултатима истраге. У случају да аустроугарска влада не би била задовољна са новим одговором, српска влада је указала да је „у општем интересу не пренаглављивати у решењу овог питања, спремна је као и увек примити споразумевање на тај начин што би се то питање изнело на решење пред међународни суд у Хагу или пред велике силе.”¹⁶

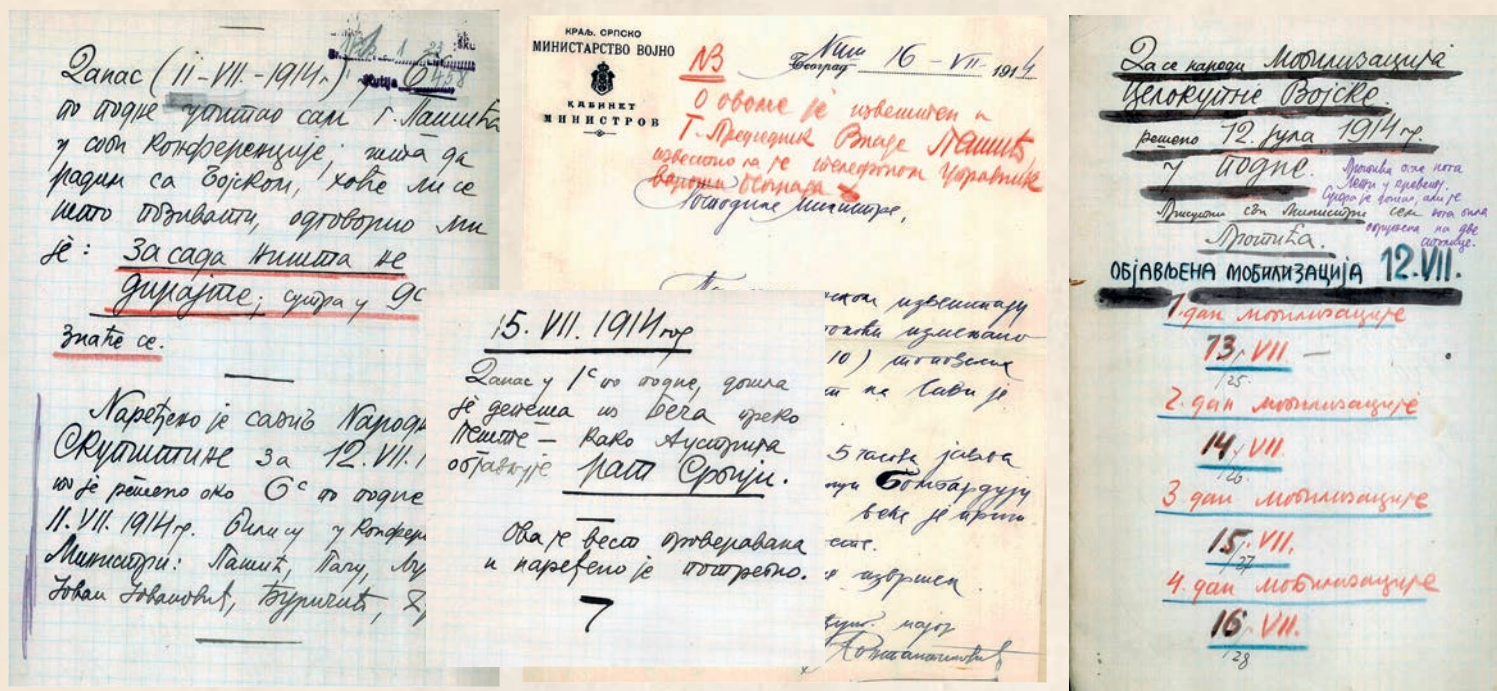

Слика 6. Телеграм објаве рата (Војни архив)

14 X. Зундхаузен, и.г. 246-247.

15 Fritz Fisher, *Germany's Aims in the First World War*. R.S.Means Co, 1968. 50-72.

16 Голоша и васкрс Србије 1914-1915, (прир. Силвија Ђурић, Видосав Стевановић), друго издање, Београд, 1989, 16-17.

Слике 7-10. Из дневника министра војног пуковника Стефановића (Војни архив)

Барон Гизл је већ имао спаковане личне ствари и само је чекао да добије негативан одговор и да одмах напусти Београд и врати се у своју државу. Одбијање повиновања свим захтевима и напуштање Гизла био је знак да је рат неминован.¹⁷ Како српска влада „није дала повољан одговор на ноту” коју је предао аустроугарски посланик, 28. јула стигао је из Беча телеграм обичном поштом са објавом рата. „Царска и краљевска влада је принуђена да се сама побрине за заштиту својих права и интереса и да у овоме циљу прибегне сили оружја. Аустроугарска се сматра, дакле, од овога тренутка у рату са Србијом.”¹⁸

Посебну улогу у охрабрењу српске владе имао је у том тренутку посланик у Русији, Спалајковић, који је извештавао о чврстом ставу Русије и припремама за рат. Спалајковићеви извештаји, са друге стране, преносили су непроверене ставове из руских политичких кругова да ће

Немачка остати неутрална и да ће се рат „локализовати између Аустроугарске, Србије и Русије” Спалајковић је слао још сличних депеша и није јасно „каква је све дипломатска кухиња утицала да се оне формирају, није јасно и није могућно реконструисати”. Екмечић добро закључује да су његове депеше „вршиле одређени учинак”.¹⁹

Тако је 27. јула 1914, Пашић прекинуо даље могућности попуштања које би доводило у питање српску државност или независност. О томе је известио посланика у Бечу „Ми смо учинили последње попуштање, даље нећемо ићи, нити ћемо тражити посредовање, јер би то значило да смо готови још попуштати”. Међутим, и кад је стигла депеша о објави рата, Пашић и влада нису били убеђени у њену аутентичност јер су сматрали да је то можда нечија замка, како би српска страна кренула право у сукоб. Сматрали су, такође, да је Србија „учинила максимум разумних попуштања, и да стога није могућно да јој се објави

17 Д. Мекензи, н.д. 148.

18 Голота и васкрс Србије 1914-1915, 19.

19 М. Екмечић, н.д. 74.

рат, јер ниједна разумна влада, која о томе већ давно није донела одлуку, не би то урадила. Није се вјеровало да рат може избити, иако се од њега страховало већ неколико мјесеци раније.”²⁰

У немачком војном врху који је форсирао аустроугарски војни врх на брзу реакцију, у овом периоду се рачунало на улазак Русије у рат на страни Србије, па се тако рат и осмишљао током јула 1914. Ова немачка иницијатива као да није рачунала на мешање и веома брзо укључивање Француске а посебно Велике Британије у рат. Свако планирање рата показивало се у модерној историји као проблематично и са нејасним исходом. Тако је било и у случају рата 1914.године. Укључивање Велике Британије у ратни вихор, је овај рат у следећим корацима учинило светским. Британски историчар Ниал Фергусон управо ово британско инволвирање у рат сматра пресудним, без којег би рат био искључиво локални, европски, са dobrим изгледима да Немачка однесе победу над руско-француским ривалима и оствари некакву економску заједницу на подручју Европе.²¹ Какав да је год био или могао да буде развој ратних догађаја, чини се да Краљевина Србија није могла избећи напад Аустроугарске, и да велике стратегије нису препознавале жртву коју је требало Србија да пружи без обзира на учешће великих сила.

ПОЧЕТАК РАТА

Уследио је ратни проглас аустријског цара Франца Јозефа 28. јула. Потом су уследиле и прве акције аустроугарске војске директно на српску престоницу, Београд. Сутрадан, 29. (16) јула српски принц-регент Александар објавио је свој ратни проглас. Драматичним речима („На нашу Србију насрнуло је велико зло”), одбацио је кривицу за атентат указујући да га је извршио поданик монархије и на њеној територији, као и да је Србија по сваку цену желела да избегне сукоб, до тога да је „изишла у сусрет аустроугарској влади до крајњих граница

попустљивости, преко којих не може ићи ниједна независна држава”. Регент је позвао Србе да бране свом снагом „своје огњиште и српско племе”.²²

„Избијање рата наметнуло је Србији потребу да у савезу с Русијом види своју животну шансу. Отуд декларативно и провинцијско наглашавање вјерности Русији, а иза сваке ратне здравнице вирио је неки дубок историјски смисао. „Србија је одлучила да живи и умре са Русијом и за њу, вели Пашић 2. августа 1914, у поздравној ратној депеши Сазонову.”²³

Регент Александар се 4.августа (22.јула) обратио и српској војсци са „јунаци” драматично указујући да је „највећи и заклето непријатељ наше државе и нашега народа изненада и без икаквог разлога насрнуо је бесомучно на нашу част и на наш живот.” Аустроугарску је назвао „незајажљиви наш северни сусед”, подвлачећи да је „најискреније желео да се Србија и Моји драги ратници у миру одморе и окрепе од силних ратних напора, уживајући у тековинама својих победа.” Навео је да је покушао на миран начин да се споразуме и објасни са Аустроугарском. „Али се, на жалост, одмах увидело да Аустрија не иде на то да с нама преговара. Чак и да смо испунили све њене захтеве, она је била решила да нас нападне, да нас понизи и да нас убије. Зато су ти срамни захтеви Аустрије морали добити достојан одговор. Ја сам их са презрењем одбио, уверен да ћете сви ви ту срамоту, која је имала пасти на нас, бацити у лице ономе, који је покушао да њоме упрља сјај и славу вашег оружја. Стога сам вас и позвао у ово ратно доба да под вашим победоносним заставама, иако још уморни од скорашњих наших победа, станете опет на браник Отаџбине. Саопштење које вам сада чиним, јесте објава рата Аустрији. *На оружје, Моји гични соколови!*” Александар је указао да ће уз Србију братска Црна Гора и „сви остали Срби, који ће се против Аустрије борити где се тко буде затекао и чиме буде могао” бити „наша моћна и силна браћа Руси” као и „осведочени пријатељи Французи”²⁴

20 Исто, 73-74.

21 Детаљније у: Nial Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War One*, Basic Books, New edition 2000.

22 Голота и васкрс Србије 1914-1915, 20-22.

23 М. Екмечић, и.г.79.

24 Голота и васкрс Србије 1914-1915, 23-24.

Србија је у нови рат 28. јула 1914, ушла невољно и са великом муком. Ипак, уочљиво је да су се српске политичке елите прилично лако односиле према људским ресурсима сопственог народа. У том тренутку, нико не размишља да ће рат, који ће потрајати пуних пет ратних година, биолошки сломити Краљевину Србију. Ратно искуство из балканских ратова, добар одзив ратног састава, утиче да се рат прихвати. Како стоји у ратном дневнику 5. пука „Верујући у нашу праведну ствар, ослањајући се на осведочени патриотизам и херојске подвиге наше војске у ратовима 1912-13, окуражени обећањем моралне и материјалне помоћи братске Русије, одбили смо постављене срамне услове ултиматума и плануо је нов рат. Рат који ми нисмо тражили, али од њега нисмо ни побегли кад је он већ био ту.”²⁵ Победа у овом рату замаглила је краткотрајну дилему у делу политичке јавности у Србији: да ли је можда требало прихватити и оне тешко прихватљиве тачке ултиматума из Беча?

РАТНИ ПЛАНОВИ

Ратни план Аустроугарске за напад на Србију био је израђен још 1906. године. Под руководством Шефа генералштаба целокупних оружаних снага Франца Конрада фон Хецендорфа, израђени су ратни планови за борбу против потенцијалних непријатеља. То су били Ратни план (Креигсфал) Р (Русија), Б (Балкан) и И (Италија). Аустроугарска је предвиђала рат на два фронта. Један према Русији у Галицији, и други на Балкану, против Србије и Црне Горе. Разрађене су варијанте дејства на једном од ових фронта или на оба. Војска монархије је према овом плану била подељена у три ешалона. То су били: *ешалон А* са 28 пешадијских и 10 коњичких дивизија које су требале да се ангажују на фронту ка Русији, потом: *Минимална група Балкан*, са осам дивизија и седам бригада, које су груписане према Србији и Црној Гори, и *ешалон Б* са 12 пешадијских и једном коњичком дивизијом и шест бригада. Овај ешалон је у зависности од ратног сценарија могао да делује са минималном групом

Балкан против Србије и Црне Горе или ако дође до рата и са Русијом, буде пребачен на источни фронт и делује са ешаломом А. Иако је предвиђена могућност ангажовања на два фронта, изгледа да она у пракси кроз некакве ратне игре није проверавана. Такође, нису узимана у обзир искуства ратова који су вођени током те или претходне деценије. Сопствене снаге су очигледно прецењене. Све ово довешће до приличне конфузије у прикупљању трупа против Србије и Русије у исто време 1914. године, што је био увод у прве поразе Аустроугарске војске.²⁶

У реалности јула 1914, дошло је до изненађења. Наиме, Аустроугарска је као и Србија, објавила општу мобилизацију 25. јула, с тим да први дан рата буде 28. јула 1914, и да се рат води само против Србије и Црне Горе. Тако су само снаге минималне групе и ешалона Б подигнуте и почеле са концентрацијом према балканском фронту. Међутим, 31. јула Русија је објавила мобилизацију, па је требало уз ешалон А, брзо ка фронту пребаци и ешалон Б. Међутим, то већ није било изводљиво јер су железничке композиције ангажоване у превозењу ешалона А, већ предвиђеног за источни фронт. Зато су трупе ешалона Б задржане на простору Срема и Баната, док се не превезе ешалон А и потом од 18. августа приступи превозењу ешалона Б на источно ратиште. Мобилизација је текла уредно и брзо, са изузетком у Босни и Херцеговини, где су се 15. и 16. корпус попуњавали екстериторијално, због неповерења у локално становништво. Ово је произвело одређено кашњење код 6. армије у предвиђеној акцији на Србију и Црну Гору. Концентрација снага предвиђених за деловање на Балкану извршена је од 30. јула до 11. августа, где је на фронт ка две српске краљевине упућено 16 пешадијских, једна коњичка дивизија и око осам бригада, организованих у 5. и 6. армију.²⁷ Ангажовано је и неколико авијацијских ескадрила и монитори на Дунаву и Сави.

²⁵ *Ратовање Пешој пешадијској пука „Краља Милана“ 1912-1920*, дневник средно Светомир Г. Николић, Ваљево, 1998, 36.

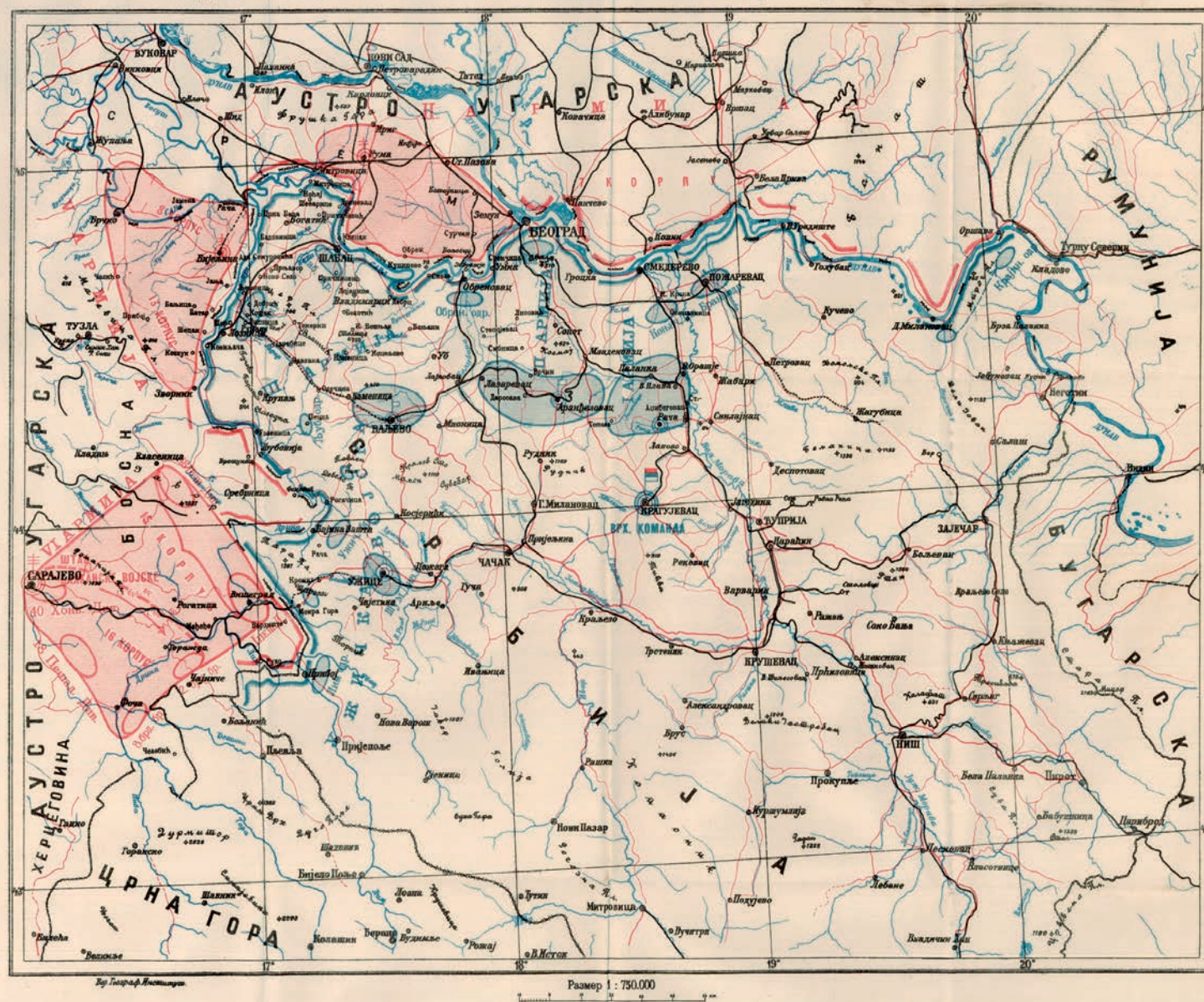
²⁶ Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I (1)*, Osprey Men-at-Arms 392, 2003, 5.

²⁷ Група аутора, *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, Београд, 1982, 47-48; Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I (1)*, Osprey Men-at-Arms 392, 2003, 7-9; др Најџел Томас и Душан Бабац-илустровао Дарко Павловић, *Армије на Балкану 1914-1918*, Београд, 2006, 9-11.

СКИЦА

ПРИЛОГ II.

РАСПОРЕДА НАШЕ И НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ ПО ЗАВРШЕНОЈ КОНЦЕТРАЦИЈИ

Слика 11. Скица распореда наше и непријатељске војске по завршеној концентрацији (Војни архив)

Иако је улазак Русије у рат сасвим изменио амбијент остварења првобитне намере аустроугарског војног врха, па чак и кад је немачки војни врх саветовао да се аустроугарска војска окрене одмах према Русији, њен војни врх је и даље био заокупљен акцијом на Балкану. Начелник генералштаба генерал фон Хецендорф и командант војске одређене да делује на Балкану, генерал Поћорек, међутим, инсистирали су на офанзиви ка Србији. Они су пре свега рачунали да је српска војска исцрпљена у два претходна рата, да ће једном брзом кампањом разбити мит о српским победама на Куманову и Брегалници и победом затворити претњу са ове стране. Шта више, рачунало се да ће брза акција и победа над Србијом повући на страну централних сила и друге нео-предељене балканске државе.

Према замисли генерала Поћорека, 5. армија је имала задатак да 12. августа пређе Дрину и продре у правцу Ваљева, које је требало да заузме до 18. августа. Тог дана је био рођендан цара Фрање Јосифа, и требало га је обрадовати успехом против Србије. Потом би 6. армија, која је до тог датума требало да се потпуно мобилише, концентрише и из реона источне Босне крене ка Ужицу и једним краком ка Пљевљима. Заузимањем линије Ваљево-Ужице, требало је створити основу са које би уследио даљи продор ка истоку Србије. Поћорек је сликовито ово насловио као „војничку шетњу до Ниша и пружање руке Бугарској”.²⁸

Страховање војно-политичког врха од српског устанка у Босни у случају рата са Србијом је карактеристика периода пре 1914. Ова околност је касније у рату 1914, условила да се изабере правац напада из Босне. Дакле, не најповољнији (преко Саве и Дунава), већ онај који је наметнула бојазан од српског националног покрета. Тако је требало да дрински фронт буде не само обрачун са Србијом, већ и националним покретом у Босни. Десило се да је реч о најнеповољнијем правцу, чак, фаталном за аустроугарску војску.²⁹

СРПСКА ВОЈСКА НА ПОЧЕТКУ РАТА 1914.

Српска војска била је организована у војску састављену од кадра и три позива народне војске и последњу одбрану. У први позив улазили су обвезници од навршене 21. до навршене 31. године живота, у другом позиву били су обвезници од 31. до 38. године живота а трећи позив су чинили обвезници од навршене 38. до навршене 45. године живота. У последњој одбрани били су обвезници који су имали од 45. до 50. година живота као и најмлађа категорија од 18. до 21. године старости.³⁰

Све до 1913. године војска је војно-територијално била организована у пет дивизијских области: Моравску, Дринску, Дунавску, Шумадијску и Тимочку. Свака дивизијска област активирала је једну дивизију I позива и једну дивизију II позива, као и јединице III позива: три пешадијска пука, ескадрон коњице и друге мање саставе.³¹

После мобилизације у 1912. години од вишка војно-способног људства формирано је шест прекобројних пукова (I-VI) који су подељени по постојећим дивизијама. Тако је било укупно 56 пешадијских пукова: I позива-26, II позива-15 и III позива-15; затим девет коњичких пукова, као артиљеријске и друге јединице. На дан 28. јуна 1913, у саставу оперативне војске било је 348.000 људи од којих је 252.000 припадало борачком саставу.³² По угледу на Бугаре који су формирали нове јединице од становника нових области, и српска војска је предузела кораке за попуњу својих редова новим људством.³³ Још пет области су ограничене у августу 1913. на простору јужне Србије. Овде је регрутација и попуна јединица тек започела 1914-1915. године.³⁴ Уочава се да је део постојећих мирнодопских пукова (кадровских) био упућен у новоослобођене крајеве, где

30 Александар Стојићевић, *Историја наших рајова за ослобођење и уједињење од 1912-1918 год (шок операција и примена снабдевања)*, Београд, 1932, 21; Саво Скоко, *Дрући балкански раи 1913*, Београд, 1968, 251.

31 А. Стојићевић, *н.г.* 25.

32 С. Скоко, *Дрући балкански раи 1913*, 254-255.

33 А. Стојићевић, *н.г.* 211.

34 Душан М. Бабац, *Српска војска у Великом раиу 1914-1918*, Београд, 2013, 42; Н. Томас и Д. Бабац, *н.д.* 11-13.

28 *Србија и Црна Гора у I светском раиу 1914-1918*, 49.

29 М. Екмечић, *н.г.* 151-153.

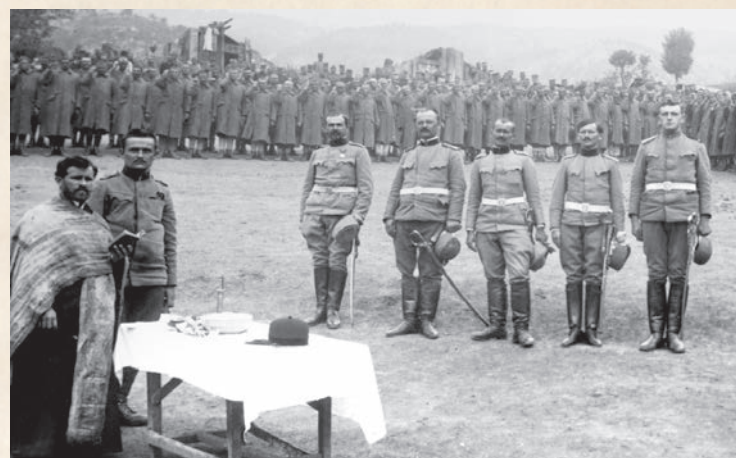
је вршена обука регрутског састава. Ови пукови ће Први светски рат водити, углавном, као засебне формације, од оних које су формиране на проглас о мобилизацији, тако повећавајући број пешадијских пукова за још један број.

Поуке из балканских ратова биле су следеће: војска је била национално-хомогена и у моралном погледу врло јака; за рат их је спремао и у рату водио официрски кор врло добро спреман, одушевљен и са великим утицајем на војнике, предводећи га личним примером до пожртвовања и самопрегоревања. Подофицирски кадар био је бројно слабији но што је било потребно, али је рђаве последице отклонила интелектуална развијеност војничке масе и лично залагање самих официра у потребним моментима. Наоружање је било углавном савремено добро код првог и другог позива. Материјална спрема била је задовољавајућа само код Првог позива, док су наоружање и материјална спрема посебно код Трећег позива биле незадовољавајуће. Мирнодопске припреме у погледу организације и мобилизације биле су добро извршене. Више командовање могло је да постигне већу корист од успеха у главним биткама, а такође је могла бити боља и служба за прикупљање података о непријатељу. Због неуспеха у рату са Бугарима 1885, доминирала је опрезност и смотреност. Коначно, политика је радила у тесној вези са војном стратегијом и била је за пример, а народ је поднео све напоре радо и стоички.³⁵

Ипак, и поред расположивог инвентара војне технике, може се закључити да је почетком 1914, као што то чини Милорад Екмечић, „У самој војсци је недостајало „све“. Није било довољно муниције, артиљерије ни пушака. Почетком године припремали су се захтеви за набавку веће количине пушака, нешто артиљерије и муниције.³⁶

СРПСКИ РАТНИ ПЛАН

Српски ратни план израђен је 1908. године. На њему су радили начелник српског Ђенералштаба Ђенерал Путник и пуковник Живојин Мишић. Српски ратни план је настао под утицајем аустроугарске анексије Босне и

Слика 12. Заклетва регрута 4. пешадијског пука, Вардиште, 1914.
(аутор: вој. свеш. Ристо Шуковић, Војни музеј)

Херцеговине 1908. и турбулентних догађаја који су као одјек анексије потресли српску јавност те године.

Основна претпоставка била је да у случају рата са „великом сусетком“, Русија неће остати неутрална, јер би евен-туални успех против Србије, значио поремећај односа снага на Балкану, а веровало се да то Русија неће дозволити. Основна тешкоћа је била процена са ког фронта ће уследити напад: са севера преко Саве и Дунава или са запада преко Дрине? Питање је било и како ће се држати Бугарска?

У складу са овим недоумицама основна идеја српског Ђенералштаба јула 1914. била је проста по дефиницији: „држати се одбране док се политичка и стратегијска ситуација не разјасне, а онда дејствовати према ситуацији“. Према очекивању да ће главни удар доћи преко Саве и Дунава, јер се њиховим преласком долинама Мораве или Колубаре, најбрже могло продрети у дубину српске територије, предвиђено је следеће груписање снага:

– Прва армија, под командом Ђенерала Бојовића, са једном дивизијом I позива и две дивизије II позива, на простору Смедеревска Паланка–Топола–Рача–Стари Адибеговац и командом у Рачи.

– Друга армија, под командом Ђенерала Степановића, са три дивизије I позива на простору Аранђеловац–Даросава–Лазаревац, и са командом у Аранђеловцу.

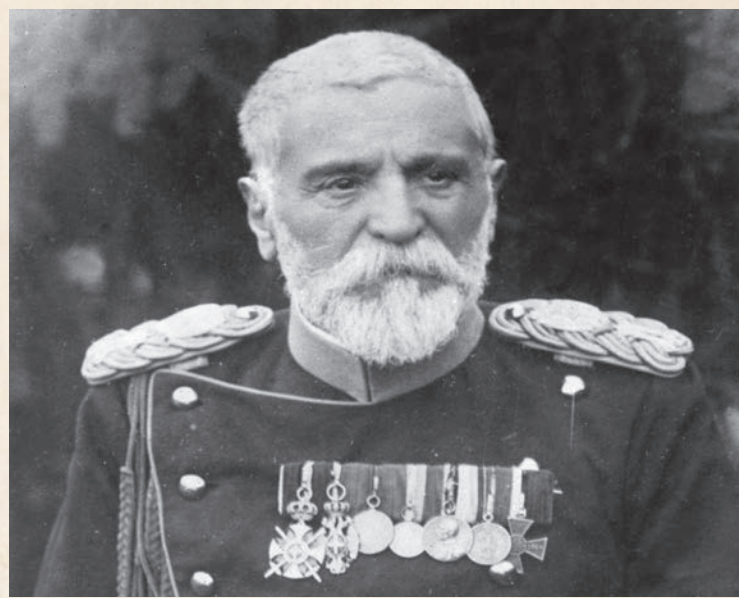
– Трећа армија, под командом Ђенерала Јуришића–Штурма, са једном дивизијом I позива и командом

³⁵ А. Стојићевић, *н.г.* 203-205.

³⁶ М. Екмечић, *н.г.* 66.

Слика 13. Краљ Петар Први Карађорђевић (Војни музеј)

Слика 14. Војвода Радомир Путник (Војни музеј)

у Ваљеву. Ова армија образовала је одреде на правцима према Сави и Дрини: четири таква одреда распоређена су дуж река од Обреновца до Љубовије.

– Ужичка војска, под командом ђенерала Божановића и штабом у Ужицу, имала је једну дивизију II позива, једну бригаду и један одред уз Дрину од Бајине Баште до Прибоја и на простору западно од Ужица.

Преостале снаге I и II позива биле су распоређене на следећим просторима: Дунавска дивизија II позива (Браничевски одред) пуковника Васића на простору Рам-Голубац-Пожаревац; Коњичка дивизија пуковника Јовановића на простору Гроцка-Смедерево-Липа-Осипаоница и Дунавска дивизија I позива пуковника Анђелковића јужно од Београда.

Врховна команда са Врховним командантом регентом Александром, начелником штаба војводом Путником и његовим помоћником ђенералом Мишићем, прешла је у Крагујевац.³⁷

Груписање и распоред је изведено тако да се може извршити почетни прихват борбе са обе стране фронта, а

потом према ситуацији одређени правац би се појачавао. Друга и донекле Прва армија су биле тако постављене да су се могле укључити у борбе, са северне или западне стране очекиваног продора. Ужичка војска је имала задатак да обезбеђује бок централне Србије са југо-западне стране и држи везу са Црногорском војском.

Војске две српске Краљевине, Србије и Црне Горе, нису имале заједнички план, већ је он начелно усклађен тек у августу 1914, са основном замисли да се врши дефанзива, а уколико се укаже повољна прилика предузму офанзивни кораци. Обе војске нису рачунале на непосредну помоћ савезника, већ су биле принуђене да организују одбрану и чекају развој ситуације. Оно што су могле начелно да учине, је да везивањем што више аустроугарских снага на себе, олакшају стратешку ситуацију Русији. Везе са другим савезницима нису биле успостављене, и није постојало никакво заједничко ратно планирање са другим савезничким армијама у Европи.³⁸

38 Јанко Вукотић, *Успомене из три рата*, Београд, 1996, 184-192; Душан Бабац, Чедомир Васић, Миладин Марковић, *Црногорска војска 1896-1916*, Београд, 2007, 21.

37 *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 50-51.

Српска политика, и поред свега, живела је у убеђењу да ће се рат брзо завршити, посебно после првих одлучујућих битака, а управо се то десило 1914. Ово је била, рекло би се, „општераширена духовна мода времена којој нису подлијегали само Срби“, сматра М. Екмечић. Сматрало се да ће нови технолошки проналасци који су увећали рушилачку моћ оружја утицати на чињеницу да одређена држава неће моћи да поднесе велике људске и материјалне жртве. О овоме је писано и разматрало се у војнонаучним часописима и сматрало се за важећу истину, из које нико није очекивао дужи рат. Овакав став донекле је утицао и на почетну тактику српске стране, која је била искључиво одбрамбена, с тим да се у офанзиву крене када се укаже повољна прилика. Екмечић уочава да се у убеђењу да ће рат кратко трајати, „држало се пред очима да он рјешава питања ради којих је почео и да његова судбина зависи од тога, а не од онога што ће се десити у току самога рата”.³⁹

МОБИЛИЗАЦИЈА

„Двадесет шести јули 1914. године. Тога дана рано изјутра zazвонила су звона на драчкој цркви. Одмах затим почела је пуцњава прангија са врха села. Значи мобилизација, проглашена уочи тог дана. Сељаци су расту-рени по њивама и ливадама ради прибирања летине, јер су тако нешто и очекивали.” Ова мобилизација је „дошла у најгоре време, када сељаци прибирају летину”.⁴⁰ Поред људи, на зборишта је довођена и стока која је одређена за попуну активираних јединица. „У рат не иду само људи, већ и стока: коњи и волови, затим: кола, чезе, фијакери и све друго што може да се послужи рат.”⁴¹ Мобилизација српске војске изведена је према наређењу од 25. јула 1914, с тим да је њен први дан био недеља 26. јул.⁴² Мобилизација је трајала од 26. до 30. јула, и оцењено је да је

изведена „брзо и уредно.”⁴³ Концентрација је извршена од 31. јула до 10. августа, без већих сметњи јер борбена дејства још нису била почела. Пет дивизија је транспортовано возовима, а остатак снага кретао се пешке-маршовањем.

Искуства из ранијих мобилизација и ратова 1912-1913, учинила су да се војни обвезници јављају брзо у своје јединице или на зборишта, уколико су били млађи или без распореда. Из кадровских пукова упућен је део старешинског састава за попуну ратних пукова I-II позива. Уочава се да је бројно стање пешадијских пукова било махом преко прописане формације и кретало се, код појединих пукова, 4500 до 4800 људи.⁴⁴ Српска војска је мобилисала око 250.000 људи. У саставу оперативне војске било је 180.000 људи, а код III позива још 70.000 људи.

Црногорска војска је мобилисана 28-29. јула, а концентрација 29-31. јула у укупном броју од 35.000 војника, и то тако да је ангажовано 29.000 војника према Аустроугарској а на границама према Албанији је било распоређено око 6000 војника.⁴⁵

ПОЧЕТАК РАТА И БИТКА НА ЦЕРУ

Противно неким очекивањима у српском војном врху, аустроугарска војска се за напад концентрисала у североисточној Босни, одакле је извршила главни напад на Србију. Она је у том тренутку била добро опремљена и солидно наоружана, по речима генерала Хецендорфа, „најбоља војска коју је Аустроугарска имала у рату”. Снаге које су кренуле у напад на Србију биле су:

– Пета армија под командом генерала Франка, састављена од два корпуса (8, 13) у којима је било четири дивизије (9, 21, 36, 42) и две бригаде (13, 11.брдска). Армија се прикупила у широј зони Бијељина-Зворник.

– Шеста армија, под командом генерала Поћорека, који је уједно командовао свим аустроугарским снагама

39 М. Екмечић, *н.г.* 211.

40 *Голубица и васкрс Србије 1914-1915*, 31-32.

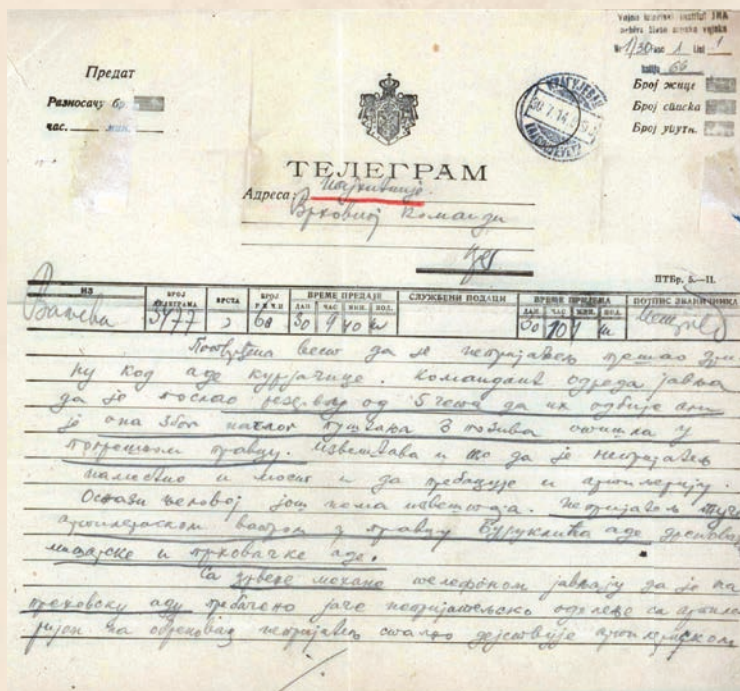
41 Исто, 31.

42 *Ратовање Петом пешадијској пука „Краља Милана“ 1912-1920*, 37.

43 *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 52.

44 *Ратовање Петом пешадијској пука*, 55.

45 Д. Бабац, Ч. Васић М.Марковић, *н.г.* 21.

Слика 15. Телеграм Врховне команде о преласку аустроугарских трупа у Србију (Војни архив)

на Балкану, састављена је била од два корпуса: 15. и 16. који су се сконцентрисали на простору Сарајево-Калиновик-Рогатица-Власеница.

– Друга армија, под командом генерала Бем-Ермолја, састављена од 4. и 9. корпуса, била је распоређена у Срему. Она је после уласка Русије у рат, била одређена да крене на Источни фронт, али је до покрета требало да врши демонстративне акције према Србији са сремске стране.

Однос у пешадији српске и аустроугарске војске на сектору где ће доћи до првог судара, биће, према ранијој српско-југословенској историографији, 215:144 пешадијских батаљона, 57:41 ескадрон и 96:80 артиљеријских батерија. Уочава се да је надмоћ у пешадијским ефективима била на страни Аустроугарске у размери 3 према 2. У осталим елементима реч је било само о одређеном преимућству. Али оно што не спада у просту статистику је чињеница да је српска војска заиста била значајно истрошила своје материјалне ефективе

у ранијим ратовима. Ти недостаци нису били зановљени, па је српској војсци недостајало, пре свега, довољно муниције свих калибара, а потом артиљеријског и стрелачког наоружања, као и војничке спреме и униформи. Тако је униформи било за кадровске трупе I позива и за део II позива. Остали су ратовали у сопственом оделу, у којем су од куће пошли, само са појединим деловима војничке униформе.⁴⁶

Слика 16. Типичан изглед српске војске из првог периода рата (Војни музеј)

Генерал Поћорек је наредио команданту 5. армије да 12. августа пређе Дрину и да се пробије у унутрашњост Србије и по плану заузме Ваљево до 18. августа. Код те армије, каснила је 21. дивизија, која се мобилисала у Чешкој-Моравској, због железничке несреће код Суботице, па је генерал Франк безуспешно молио померање покрета у акцију за два дана. У истом тренутку, 6. армија била је још увек неспремна за акцију. Поћорек је имао подршку од генерала Хецендорфа, који је веровао да ће брза акција и слом Србије утицати на држање Румуније и Бугарске, које ће тада приступити снагама централних сила.⁴⁷

⁴⁶ Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 54-55.

⁴⁷ Исто, 56.

У зору 12. августа, снаге 5. армије форсирале су Дрину код Лознице и Лешнице, док је 2. армија из Срема предузела демонстративна дејства да би скренула пажњу српској Врховној команди са основног правца наступања. Трупe ове армије вршиле су бомбардовање Београда, Обреновца и Шапца, а потом су се делови ове армије пребацили преко Саве и заузели, око 16 часова, Шабац а такође и Мачванску Митровицу са околним селима. Монитори на Сави, такође су били веома активни делујући артиљеријом према српској страни.

Поподне тог првог дана операције, српска Врховна команда је на бази пристиглих информација почела да помера своје трупе. Трећој армији је наређено да свим снагама приђе ближе фронту и спречава надирање аустроугарских трупа дубље кроз северозападну Србију. Друга армија и Коњичка дивизија су добиле наређење да одмах крену у угрожени део, а Прва армија да се помери на размештајну просторију 2. армије. Ужичкој војсци је наређено да одмах крене у наступање преко границе, према Вишеграду и даље унутар Босне. У наредна два дана, аустроугарске снаге довршавале су своје пребацивање на српску страну. Истовремено је српска 2. армија хитала усиљеним маршем према бојишту, где су се делови 3. армије већ срчано борили против надирућих аустроугарских снага. Тек после извештаја о тешким борбама код Лознице, српска Врховна команда је утврдила да је главни правац надирања Дрина-Лозница-Ваљево, а да су дејства код Шапца, само „помоћна”.

„Одлука о пребацивању главних снага из Шумадије ка Дрини и напуштање одбране централних делова Србије била је једна од најкрупнијих и најодговорнијих одлука српске Врховне команде, донета у ситуацији када подаци о груписању снага још увек нису били поуздани.”⁴⁸ Ослободивши се страха од напада са севера, српска Врховна команда је у резерви оставила 1. армију, док је 2. армији наредила да што пре дође у западну Србију, одакле би извршила удар у бок и леђа аустријским снагама које су се бориле са 3. армијом.

На другој страни, аустријске трупе напредовале су опрезно, али охрабрене почетним успесима који су заве-

ли и самог главнокомандујућег Поћорека, Аустријанци су очекивали да се одсудна битка са Србима одигра тек тамо негде ближе Ваљеву. Главнина ових снага још је у маси била у Подрињу, само са појединим деловима који су у правцу ка Ваљеву стигли до Завлаке или Крупња. Сходно тадашњој аустријској ратној мисли, која је напад предвиђала са свим снагама развијеним у линији, ради обухватања непријатеља крилима, аустроугарска армија је желела да на широком фронту формира некакву нападну потковицу, крећући се унутар Србије. Сам генерал Франк је тражио јаче садејство крилне 2. армије са деловима око Шапца и ангажовање 6. армије јужније, у западној Србији.

Командант 2. армије, генерал Степановић, која је марширала кроз Тамнаву, наредио је да Шумадијска дивизија крене ка Шапцу, док је главнина армије хитала према планини Цер (Текеришу), јер је Степановић уочио да ће овладавање овом планином бити „пресудно за целокупну ситуацију наше војске”. Није знао, да се аустријске трупе већ налазе тамо. Први делови Комбиноване дивизије, сударили су се током ноћи 15. августа са деловима аустроугарске војске на овој планини. Из првих сусрета са уснулим деловима агресора, у којима српске претходнице нису знале о којој је војсци реч, за неко време развила се оштра ноћна борба Комбиноване дивизије са аустроугарском 21. дивизијом. У овом ноћном боју, обе стране имале су изузетно велике губитке, али је српска Комбинована дивизија потукла аустријску 21. дивизију. Губици код Комбиноване дивизије су били преко 4000 људи, а наводи се да су само код њеног 6. прекобројног пука страдала сва четири команданта батаљона и 13 од 16 командира чета. Генерал Поћорек није сматрао да је пораз 21. дивизије значајан показатељ у ком правцу ће се кампања одвијати и известио је своје претпостављене да ће његова армија савладати противника.

Услед замора, због форсираног марша, Моравска дивизија I позива која је наступала за Комбинованом дивизијом није стигла да искористи успех и евентуално настави са прогоном аустријских делова назад ка Дрини. Шумадијска дивизија I позива стигла је у реон Шапца, где су аустријске снаге 2. армије почеле у већој маси да се пребацују из Срема.

⁴⁸ Исто, 59.

Слика 17. Легендарна фотографија српске артиљерије у току пребацивања на положај 1914. године. (Војни музеј)

Борбе на овом сектору су се наставиле 16. августа ујутро, када је аустријска 9. дивизија пристигла у помоћ 21. дивизији, а Моравска дивизија I позива измореној Комбинованој дивизији и дејствовала јужно од ње. Стигла је и Коњичка дивизија која се укључила у борбе северније од Текериша са деловима 21. дивизије, и постигла значајне успехе. Делови ове дивизије додиривали су се северније са Шумадијском дивизијом I позива. Она се успешно сукобила са деловима 29. дивизије који су дошли преко Саве и Шапца. Шумадијска дивизија је успела да потуче аустријску 57. бригаду и затвори бокове остатка 2. армије, који се јужније тукао са Аустријанцима у реону Цера. Она је спречила продор аустријских снага из правца Шапца и спајање трупа аустријске 5. и 2. армије. Ово је поготово било значајно јер се један (9.) корпус 2. армије већ био пребацио у реон Шапца, а за њим почео са пребацивањем и 4. корпус те армије. Овом успешном акцијом Шумадијске и Коњичке дивизије, аустроугарске снаге у реону Цера нису могле да добију појачање.⁴⁹

49 Голмоша и васкрс Србије 1914-1915, 55-62; Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 65-70; Војвода Живојин Мишић, Моје успомене, (прир. др Саво Скоко) друго издање, Београд, 1980, 346-347.

Даље на југозападу, у долини Јадра, снаге српске 3. армије бориле су се са јединицама аустријског 13. корпуса али и поред огорчених борби Дринске дивизије (3. прекобројни и 6. пешадијски пук) дошло је до повлачења, да би се избегао обухват од стране 42. (хрватске) дивизије која је наступала од Крупња ка Завлаци. Врховна команда је на овај сектор упутила из Ваљева Моравску дивизију II позива 1. армије, ради спречавања сламања овог крилног дела Српске војске.

Током 17. августа, снаге аустријске 9. дивизије напале су Моравску дивизију на положајима на падинама Иверка и код Беглука је одбациле. Током дана снаге Комбиноване дивизије успешно су се сукобиле са деловима 9. дивизије, спречивши тако могућност да дође до раздвајања те две српске дивизије. Иако је на том делу аустријска војска била одбачена због недостатка координације, командант 2. армије био је на фронту ка Шапцу, није дошло до заједничког удара на 9. дивизију. Истог дана ујутро, гонећи разбијене снаге 21. дивизије, српски 3. коњички пук је успео да их прогна даље од Прњавора, чак до Дрине. Неопрезношћу команданта, пук се нашао опкољен у дубокој непријатељској територији, па је, тек после борбе и нешто губитака, током ноћи, само са људством на коњима, успео да се пробије до своје дивизије. На простору око Шапца није дошло до успешније акције српске војске, јер је аустријска дивизија са артиљеријом и подршком монитора успела да задржи Шумадијску дивизију I позива на линијама јужно и источно од града. Коначно, код 3. армије такође је дошло до погоршања ситуације јер су аустријске снаге нападале далеко премоћнијим снагама. И поред свега, аустријска војска се борила комотно, па због одмарања трупа није дошло до озбиљнијег изазова снагама српске 3. армије. Врховна команда је тог дана, као појачање из 1. армије, упутила Тимочку дивизију I позива у правцу Цера.⁵⁰

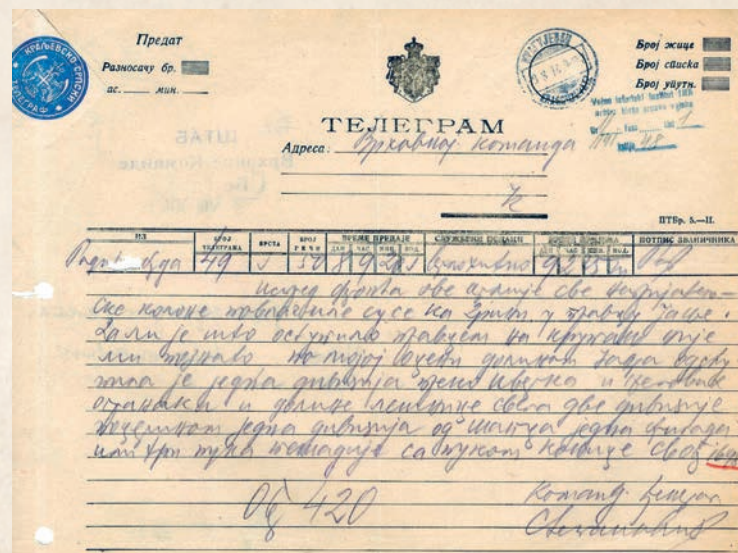
Следећег дана 18. августа, српске снаге на Церу поново су напале положаје аустријске војске, али због неусклађеног дејства Комбиноване и Моравске дивизије није дошло до слома њихових линија. Аустријанци

50 Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 70-71.

су очекивали спајање са снагама 2. армије које су са два корпуса у реону Шапца тог јутра напали снаге Шумадијске дивизије I позива, јужно око града и приморали је на повлачење а нешто јужније и делове Коњичке дивизије. Такође, на фронту српске 3. армије дошло је до кризе, јер је аустријска 36. дивизија потукла Дринску дивизију II позива на Марјановића вису и прекинула везу српске 3. и 2. армије. Дринска дивизија I позива је одбила нападе аустријске 13. бригаде у Солдатовића гајевима. Тек пристизањем Моравске дивизије II позива у реон Пецке после марша од два дана и две ноћи, стање се побољшало. Иако се погоршало стање на крилима српске одбране (код Шумадијске дивизије у реону Шапца, и 3. армије у Мачви) није дошло до спајања две аустријске армије, нити деблокаде притиска који је српска војска вршила на Церу. Такође, иако је предвиђено да 2. армија 18. августа буде упућена из Срема на фронт ка Русији, до тога није дошло. Тако је Српска војска посредно помогла своју савезницу везујући једну аустроугарску армију намењену за Источни фронт у директној борби у реону Шапца.⁵¹

Одлучујући бој ипак се одиграо на Церу. Деветнаестог августа у напад на аустријску 9. дивизију кренуле су снаге Комбиноване и Моравске дивизије. Српске снаге су успеле тог дана да пробију фронт 5. армије и да присиле аустроугарске снаге на повлачење. Српске снаге су освојиле доминантну тачку на Церу, Косанин град. Трупe аустријске 9. дивизије налазиле су се већ на мосту преко Дрине у повлачењу, назад у Босну. У исто време, Шумадијска дивизија је изненадним нападом на реци Думачи успела да заустави напредовање 29, 31. и 32. аустроугарске дивизије. Створивши пометњу и после оштре борбе, шумадинци су се повукли ка Добрави, али су аустријанци били заустављени, не помагавши својим снагама које су поражене на Церу тог дана. Стање се поправило и на фронту 3. српске армије, где је преотет Марјановића вис. Ово је омогућило Врховној команди да фронт код Шапца преда 1. армији и тамо упутити из резерве Тимочку дивизију II позива, ради спречавања аустријског продора из Шапца ка југу. Тако

је Друга армија оријентисана само на правац Цер-Дрина. На том правцу, северно од Лознице, повлачиле су се снаге 5. армије преко Дрине.

Слика 18. Извештај да се непријатељска војска повлачи (Војни архив)

Српска Врховна команда и команданти армија нису имали јасну слику да ли ће доћи до консолидације аустроугарских снага на некој од одбрамбених линија. Међутим, користећи ноћ 19/20. августа, аустроугарска 5. армија је извршила извлачење из додира са српским снагама, а током 20. августа и потпуно повлачење са територије Србије. Тек увече тог дана српска Врховна команда, схвативши да је повлачење 5. армије комплетно, наредила је својим снагама 2. и 3. армије да избију на Дрину. У исто време, аустријске снаге почеле су постепено повлачење из Шапца и околине. Повлачење 4. корпуса оружаним акцијама штитила је 29. дивизија. Овде су се борбе наставиле у периоду од 21. до 24. августа. У једној од борби је рањен и сам командант 1. армије ђенерал Бојовић. Постепено под притиском српске 1. армије, повукле су се преостале три аустроугарске дивизије, па је 24. августа могло да се констатује да на територији Краљевине Србије нема више аустроугарских војника, изузев ако нису били заробљени.

⁵¹ Исто, 72.

Јужније од зоне ових тешких борби, у југозападној Србији, снаге аустроугарске 6. армије - којом је генерал Поћорек директно командовао, у јачини од два корпуса су од 16. августа кренуле у наступање према положајима српске Ужичке војске и црногорске Пљеваљске дивизије. Ужичка војска је затварала могући правац продора у западну Србију, махом на фронту Бајина Башта – Прибој. На овом правцу, српске снаге (Шумадијска дивизија II позива и Лимски одред), напредовали су према дубини аустроугарске територије, ка Вишеграду и Рогатици, где је дошло до првих борби. Аустроугарске снаге су потом пренеле дејства на српску страну, и 20-21. августа вођене су теже борбе са српском Ужичком војском, тачније Шумадијском дивизијом II позива, која је успела да задржи линије и спречи пробој ка Ужицу. Српске снаге су имале око 900 погинулих, а аустроугарске око 1.200 избачених из строја. После слома аустријске офанзиве у северозападној Србији, генерал Поћорек је утврдио да је боље зауставити офанзиву на овом правцу, повући снаге 6. армије и припремити одбрану од евентуалног преласка Српске војске на босанску страну.⁵²

После заустављања операција на аустријској страни, чија се казнена експедиција завршила брзо и неуспешно, дошло је до међусобног осуђивања за одговорност неуспеха у Србији. Командант Балканске војске и 6. армије оптуживао је команданта 2. армије као одговорног за пораз, а овај опет 5. армију за неуспех и поразе. На суд је стављена команда 21. дивизије која је претрпела одлучујући пораз у целој операцији. Смењен је командант 29. дивизије што није успео да начини одлучније кораке из Шапца и помогне 5. армији. У аустроугарском војном врху дошло је до забринутости да се српске војне операције не пренесу и наставе у Босни. Све у свему, на крају ове краткотрајне акције, аустроугарска војска имала је око 23.000 погинулих и рањених, око 4.500 заробљених војника, а затим и губитак веће количине ратног материјала и наоружања, од којих чак педесетак топова!⁵³

⁵² Исто, 75-76.

⁵³ Исто, 76.

Слика 19. Телеграм војводе Путника да је добијена битка на Церу (Војни архив)

Оно што је било посебно неочекивано и болно за српску страну је чињеница да је аустроугарска војска у свом упаду августа 1914, у Србији учинила велике жртве међу српским становништвом. Близу 3.000 цивила је било побијено, а уништено је скоро 1.500 домова и других објеката. Цивили су били убијани без разлога, само из освете, а у много случајева на најгрозније могуће начине. Било је случајева ликвидације српских ратних заробљеника, као у Шапцу, односно српских рањеника у Јовановцу.⁵⁴

Српска војска претпрела је велике губитке. Преко 16.000 војника и подофицира и 260 официра били су цена победе.⁵⁵ Највише губитака било је код Комбиноване и Моравске дивизије I позива. Међутим, српска војска је показала невиђену способност да из почетног распореда, не знајући са које ће стране доћи удар, прими борбу, прегрупише снаге, које су после вишедневног

⁵⁴ Р.А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Београд, 1928; *Голошта и ватре Србије 1914-1915*, 224; Ferenc Pollmann, *Austro/Hungarian atrocities against Serbians during the WW I, Sabac 17th of August 1914* у *Зборнику Први светски рат и Балкан 90 година касније*, Београд, 2011, 135-141.

⁵⁵ Ж.Мишић, *н.г.*, 351.

Слика 20. Слика злочина аустроугарске војске у северозападној Србији 1914. (Војни музеј)

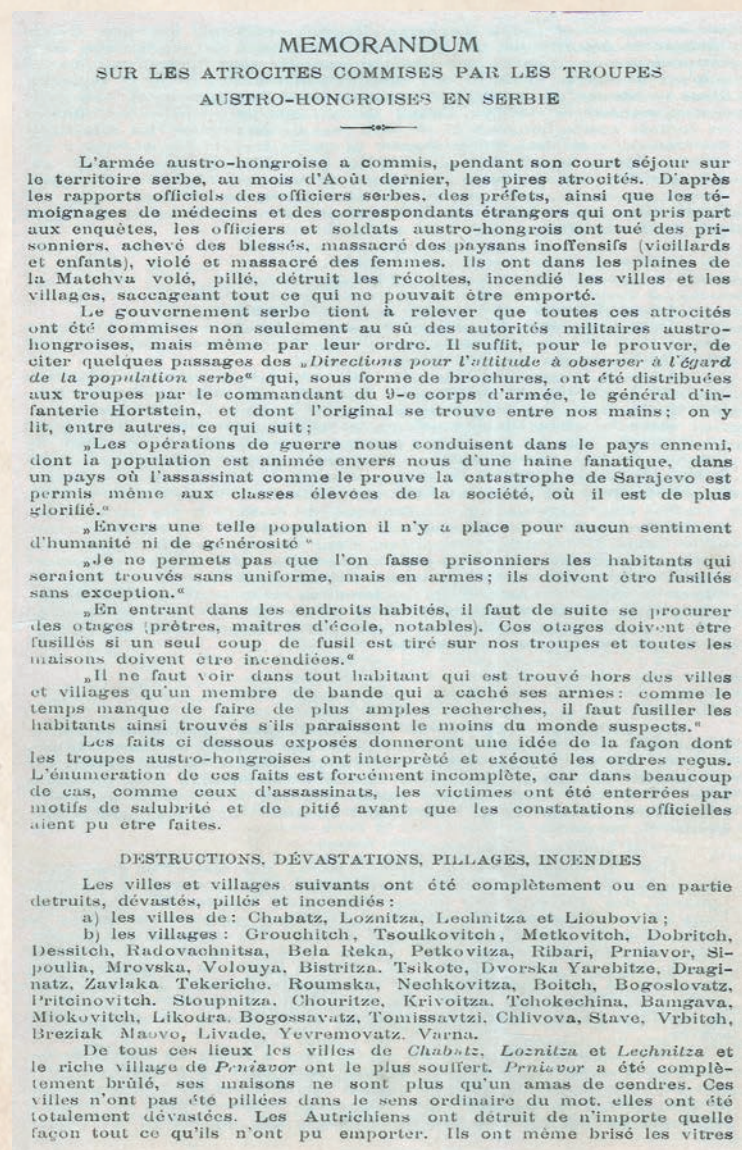
маршевања укључиване директно у тешке борбе. Друга армија је поднела главни терет и највеће жртве, у ноћном боју на Текеришу који је навестио победу Српске војске. За ову победу, генерал Степановић унапређен је у чин војводе. Победа српске војске подигла је веру српског народа према својој војсци и њеном врху, према својим борбеним могућностима. Церска битка била је прва већа победа савезника у Великом рату и прославила је српско оружје широм Европе.

БИТКА НА ДРИНИ

Наступило је затишје, које је трајало око две недеље. Потом је аустроугарска војска поново ступила у акцију, овог пута нешто опрезније. Српска војска је била већ на својим положајима, на дугом фронту дуж Дунава, Саве и Дрине. Серија војних операција које су се одиграле у северозападној Србији од 6. септембра до 16. новембра 1914, познате су у српској војној историји као „Битка на Дрини”.

Победа српске војске на Церу и почетна ратна неслажења савезничких војски, руске и француске, утицала је на повећан притисак на српску владу да ангажује своје снаге у једној демонстративној акцији против аустроугарске војске.⁵⁶ Посебно је Русија била заинтересована

за једну овакву акцију, ради слабења аустроугарског притиска и успоравања концентрације њихових снага на Источном фронту. Овај савезнички, а пре свега руски притисак на Пашићеву владу, утицао је да се у српској Врховној команди донесе одлука о преласку у офанзиву на аустроугарску територију.

Слика 21. Меморандум о злочинима које су починиле аустроугарске трупе (Војни архив)

⁵⁶ Д. Мекензи, н.д. 153.

Слика 22. За успешно вођење Церске битке генерал Степановић унапређен је у чин војводе (Војни музеј)

СРПСКА АКЦИЈА У СРЕМУ

Према плану српска 1. армија је требало да изврши офанзиву преко Саве у Срем, а Ужичка војска заједно са црногорским снагама, крене у офанзиву у Источној Босни према Вишеграду и Сарајеву. Остале српске снаге требало је да држе линије одбране на границама Краљевине. Овоме је погодовала чињеница, противно ставовима генерала Поћорек, да се са српског на руски фронт не повлачи аустроугарска 2. армија, која је до тада била прикупљена у Срему.⁵⁷

Са друге стране, командант аустроугарских снага на овом делу фронта генерал Поћорек и поред претр-

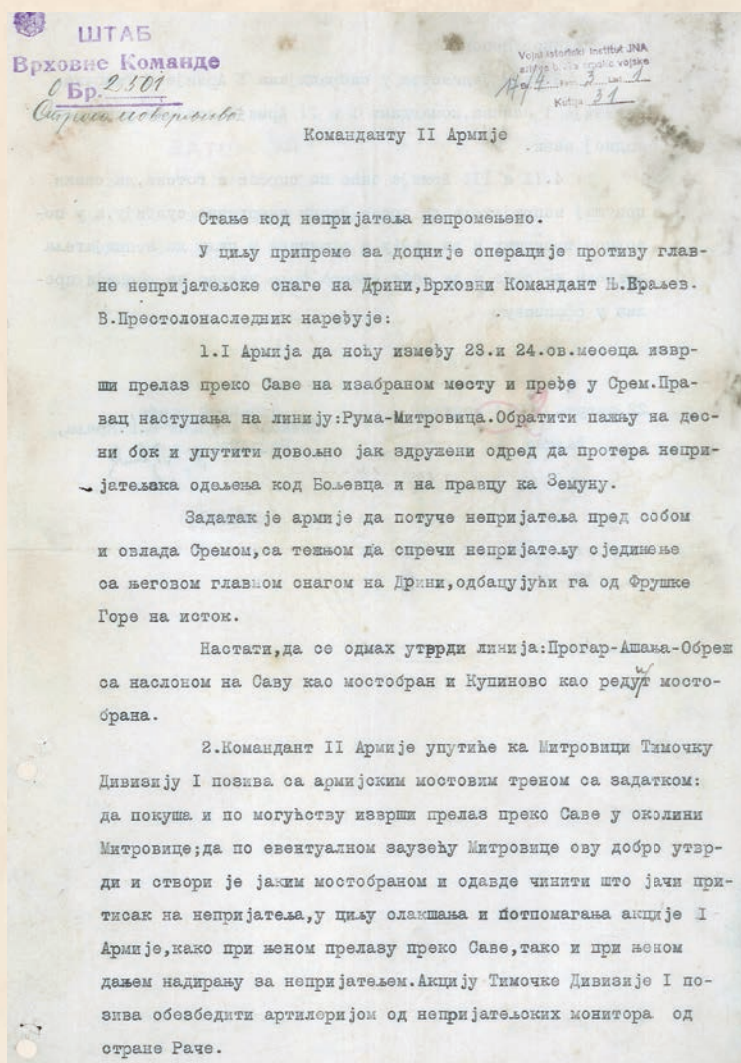
пљеног пораза на Церу, није одустајао од офанзивних планова против Србије, сматрајући да је војнички слом мале Краљевине предуслов за прилазак осталих држава Централним силама и побољшање положаја Монархије у ратној ситуацији. Међутим, начелник Генералштаба фон Хецендорф сматрао је, да је после неуспеха кампање на Србију, кључна победа против Русије у Галицији, после чега је могао да уследи потпун обрачун са Србијом. Ипак, користећи се дворским везама, Поћорек је успео да испослужује одобрење за поновну акцију на Србију. Његова идеја је била да са расположивим снагама 5. и 6. армије и преосталим снагама 2. армије изврши нови удар на Србију.⁵⁸

Према замисли српске Врховне команде, 6. септембра, 1. армија извршила је прелазак преко Саве у Срем преко понтона и понтонског моста у реону Склеа-Ново Село западно од Обреновца. Убрзо, на сремској страни нашле су се три српске дивизије Дунавска, Шумадијска и Коњичка, као и армијски делови. Слабије аустроугарске снаге које су се ту базирале, биле су одбачене од обале Саве у унутрашњост Срема. Западније, уз Саву, Тимочка дивизија, која је добила задатак са закашњењем, после форсираног марша, извела је делимично пребацивање преко Саве у Срем, источно од Сремске Митровице. Српској Врховној команди није било познато да се у тој зони налазила аустроугарска 29. дивизија. Ова дивизија извела је противнапад на тек пребачене српске снаге код Чевртије и нанела врло тешке губитке Тимочкој дивизији. Напад аустроугарске дивизије на 13. пук и делове 15. пука завршила се катастрофом српских снага. Поред грешке команде Тимочке дивизије, очигледно је да је одговорност сносила и српска Врховна команда, која је потценила јачину аустроугарских снага у Срему. Трагично је да српске војне команде нису рачунале са чињеницом да већина војника није знала да плива, па их се знатан број подавио, покушавајући да пређе назад преко Саве. У овом делу Сремске операције, Српска војска је имала 6.366 избачених из строја или заробљених.⁵⁹

⁵⁸ Исто, 84-85.

⁵⁹ Ж. Мишић, *н.д.*, 355; *Голгота и васкрс Србије 1914-1915*, 378-380.

⁵⁷ *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 82-83.

Слика 23. Наредба Врховне команде за прелазак у Срем (Војни архив)

Источније у Срему, остали делови 1. армије су успешно потиснули аустријску 7. дивизију наневши јој веће губитке, 9. септембра. Истог дана су Саву код Београда прешле и снаге Одбране Београда и заузеле Земун. „Варош је искићена заставама, звона су звонила, а улице су биле испуњене раздраганим светом, који је поздрављао српску војску.”⁶⁰

60 Голота и васкрс Србије 1914-1915, 137.

Пад Земуна је било велико изненађење за војне и политичке кругове у Бечу. Генерал Краус је одређен да поведе акцију у којој би српске снаге биле протеране са аустроугарске територије. Међутим, због очекивања новог аустријског продора преко Дрине ка Ваљево (а вероватно и због пораза код Чевртије), српска Врховна команда је већ 11. септембра повукла Дунавску дивизију на српску страну, док је Шумадијској наређено прикупљање следећег дана (12.) у реону за пребацивање назад, код села Ашање. Тог дана је дошло до офанзиве аустријских снага 7. и 29. дивизије, али су у оштрој борби, Коњичка, а потом и Шумадијска дивизија успеле да зауставе напад. То је омогућило наставак повлачења преко Саве. Коначно, 14. септембра после наредбе да се све снаге повуку и напусти Земун, српске снаге су се вратиле на српску територију и потом упућене у Мачву као појачање 2. армији. И поред великог залагања, такозвана Сремска акција је представљала неуспех и донела жртве, једино дајући Србији осећај испуњења својих савезничких обавеза.⁶¹

БОРБЕ НА ДРИНИ ДО БИТКЕ НА МАЧКОВОМ КАМЕНУ

У тренуцима док су снаге српске 1. армије биле у Срему, аустроугарске снаге су 8. септембра 1914. покушале да пређу у Србију у зони ушћа Дрине у Саву. Прелаз су извршиле 9, 21. и 36. дивизија. Делове 36. дивизије су на Лиманској ади зауставиле снаге Моравске дивизије I позива. Снаге 9. и 21. дивизије су прешле Дрину и Саву, али су биле заустављене на уским мостобранима уз саму обалу, од снага Моравске I позива и Тимочке дивизије II позива. Овај покушај преласка аустријских снага 5. армије у Мачву претворио се у неуспех са губитком од 4500 људи.⁶²

Упад аустријских снага, учинио је да српска Врховна команда обустави акцију у Срему и почне са појачавањем снага 2. и 3. армије на фронту ка Дрини. Нова акција уследила је 14. септембра. Аустријска 36. дивизија је уз веће губитке враћена преко Дрине, док је 21. дивизија

61 Ж. Мишић, *н.г.* 354-355; *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 85-87; *Голота и васкрс Србије 1914-1915*, 137-139.

62 *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 88.

Слика 24. Принц Ђорђе Карађорђевић учествовао је у већини борби у току рата као активни официр и био тешко рањен у једној од борби. (Војни музеј)

успела да пређе Саву код Рачанског кључа. Тек је прелазак 9. дивизије код Салаша, два дана касније, омогућио Аустроугарима напредак. Аустријске снаге у Срему, организоване у Комбиновани корпус генерала Крауса, су 16. септембра почеле са пребацивањем у Мачву. Овде су аустријске снаге ступиле у борбе са снагама 2. армије. Иако је у почетку продора бројно надмоћнијих аустроугарских снага изгледало да ће српска војска морати да се повуче на југ, у току 19. септембра снаге Моравске, Шумадијске и Тимочке дивизије успеле су да зауставе продор Комбинованог корпуса из Срема и стабилизују одбрану, зауставивши очекиван брз и успешан продор у дубину српске територије.⁶³

Јужније на Дрини аустроугарске снаге 16. корпуса са ојачањима, извршиле су продор на отсеку између Зворника и Љубовије, стремећи према Гучеву и даље кроз Јадар на исток ка Ваљеву. Овде су аустроугарске снаге у почетку лако потиснуле неколико јединица 2. и 3. армије III позива. Уочавајући намеру аустроугарских снага, командант III армије је упутио снаге Дринске I и Моравске II дивизије, али су и Аустријанци упутили ојачања у виду једне своје дивизије. Српске снаге су се повукле на линију одбране где је Мачков камен био један од кључних положаја. Српска Врховна команда је уочила тек 10. септембра да је овде противник надмоћнији од снага III армије, па је наредила појачавање, са разноликим снагама које је имала у дубини територије, и како је раније истакнуто, обустављањем тзв. Сремске операције. У међувремену, снаге III армије су се постепено повлачиле, али су у реон борби пристигле и снаге које су скратиле и ојачале фронт III армије. Тако је већ 13. септембра у оштрој борби поражена 42. дивизија којој су по преласку Дрине, на Жеравији, нанети велики губици од преко 2000 људи. Аустроугарске снаге су заустављене и на Костајнику, а нису успеле да заузму гребен Гучево-Јагодња-Соколска планина. Српска Врховна команда је ка гробенима Соколске планине почела да пребације снаге 1. армије у рејон села Пецка, одакле је требало да деловањем у бок аустријских снага сломе офанзиву. Снаге 1. армије су у борбама 15-18. септембра успеле да поразе аустријске снаге 16. корпуса на Соколској планини. Део тих снага је почео са повлачењем ка и преко Дрине, тако је бок аустријских снага био угрожен. Са друге стране, кренуле су снаге III армије и у противнападу повратиле неколико битних тачака и избиле испод положаја Мачков камен, 18. септембра.⁶⁴

У оваквој ситуацији, дошло је до познатог боја на Мачковом камену. Генерал Поћорек је наредио својим снагама да после српског удара на бок 16. корпуса, безусловно бране гребен Јагодња-Борања-Гучево. Са друге стране, српски команданти, поготово из 1. армије сматрали су да су аустроугарске снаге у повлачењу и да их

63 *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 88-89.

64 *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 89-91; Ж. Мишић, *н.д.* 336-338.

треба само гонити према Дрини, док се не повуку преко, назад у Босну. Када је уочено да положај Мачков камен није заузет, командант 1. армије је послао обе дунавске дивизије да заузму овај положај. Развила се тешка борба 19-22. септембра у којој су српске снаге прво одбациле аустријанце са овог положаја, а затим се сукобиле, у оштрој борби прса у прса, са њиховим снагама које су добиле задатак да поврате овај положај по сваку цену.⁶⁵

Дунавска дивизија I позива је посебно претрпела тешке губитке у борбама за овај положај 22. септембра, када се повукла пред надмоћнијим непријатељем на Соколске планине. Обе дунавске дивизије имале су близу 11.500 губитака, од којих само Дунавска дивизија I позива 118 официра, од којих 5 команданата пукова и 17 команданата батаљона. И поред успеха, и аустријске снаге изморене и са великим губицима нису биле у стању да продуже напад. Ова битка се сматра једном од најкрвавијих битака у аустријским кампањама на Србију 1914.године.⁶⁶

ИСТОЧНА БОСНА

У периоду после аустроугарског објављивања рата Србији, на подручју Источне Босне, убациване су војно-четничке снаге већ од 29. јула. Потом, 3-4. августа изведени су напади од стране Шумадијске дивизије на железничке станице Увац, Рудо и Вардиште. До 7. августа заузети су положаји око Вишеграда. Од средине августа аустроугарске снаге су кренуле са линије Фоча - Горажде да протерују српске и црногорске снаге из источне Босне.⁶⁷

Снаге Ужичке војске су 14. септембра прешле Дрину, и до 16. септембра стигле до Рогатице. Како је из те јединице било повучено неколико пукова на фронт у северо-западној Србији и како није било поузданих података о јачини аустроугарских снага, команданту је било дато да

⁶⁵ *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 91-92; Ж. Мишић, н.д. 359.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Зијад Шехић, *У смрт за цара и домовину! Босанци и Херцеговци у војној организацији Хабзбуршке монархије 1878-1918*, Сарајево, 2007, 89-93.

Слика 25. Српски продор у Босну 1914: предстража у Булогама, на раскрсници пута Рогатица-Романија-Пале-Сарајево, 1914. (аутор: Васа Радловић, Војни музеј)

сам процени када да крене у акцију. Потом су 17. септембра црногорска Санџачка војска (која је од 11. септембра напредовала на аустроугарској територији) и Коњички дивизион Шумадијске II дивизије ушли у Рогатицу. Потом је дошло до заустављања овог напредовања јер је процена ВК била да је сломљена офанзива на Дрини. Како је то била преурањена процена, наређено је Ужичкој војсци да настави са акцијама, што су српско-црногорске снаге и учиниле од 25. септембра заузимајући Соколац, Хан Пијесак и Гласинац, да би у зони Власенице 30. септембра акција била обустављена. Црногорске снаге су у наредним данима овладале Романијом и дошле на домак Сарајева. Како је северније била обустављена аустроугарска офанзива, и како је Сарајево могло да буде опасно угрожено, генерал Поћорек је на српско-црногорске снаге послао прво две бригаде, а касније и друге снаге. Иако је командант Ужичке војске добио наређење од Врховне команде да се у тој зони задржи „до границе могућности”, генерал Арачић је проценио према покретима непријатеља, да постоји опасност да српске

снаге буду одсечене од Дрине и блокиране. Тако је 23-24. октобра дошло до повлачења преко Дрине назад на српску страну. Такође, и црногорске снаге су се до тог дана повукле на своју територију.⁶⁸

Ови упади на аустроугарску (босанску) страну нису имали већег стратегијског значаја, осим што су неко време аустроугарски војни руководиоци били на опрезу да овакви напади не произведу шири српски устанак на њеној територији. Међутим, ови упади на босанску страну, по повлачењу српских и црногорских снага производили су таласе репресалија над српским становништвом, као и узимање талаца и интернације „политички сумњивог становништва”.⁶⁹ Интересатно је да је улазак Османског царства (Турске) у рат 1. новембра 1914, имао додатне последице у виду проглашења Светог рата. У Цариграду је 21. новембра 1914. проглашен свети рат, а као одјек тога у Сарајеву, уз претходну сагласност генерала Поћорека, проглашена је фетва, која је разаслана свим јединицама на фронту, где су се налазили муслимански војници.⁷⁰ Ипак, овај проглас није имао већег утицаја на само ратиште у Србији.

НОВА ФАЗА БИТКЕ НА ДРИНИ

Исходом борби у западној Србији, крајем септембра, нису могле да буду задовољне ни једна од ангажованих страна. Аустроугарска војска није постигла успех, а српска војска није успела потпуно да избаци агресора са своје територије. „Сви покушаји непријатељеви да се преко Гучева пробије за унутрашњост Србије, све његове жртве у току непрестаних борби од 9. до 20. септембра за читавих 12 дана остали су без успеха. Исто тако и наши напади да се непријатељ потпуно одбаци са Гучева и баци на Дрину нису успели.”⁷¹

Снаге аустроугарске 5. армије заустављене су у Мачви, а снаге 6. армије на гребену Гучево-Борања-Јагодња.

Наступило је време затишја и стабилизације достигнутих линија, које ће потрајати месец и по дана. На овом делу ратишта по први пут је вођена „рововска војна”. Линије су почеле да се утврђују, постављају препреке и минска поља, а аустроугарска војска је тешком артиљеријом почела да засипа српске положаје где год је то било могуће. Ово је, по ефекту, била новост за српску војску а такође и употреба изабацивих експлозивних смеса и светлећих ракета.

Слика 26. Исцрпљена српска војска после повлачења са Гучева (Војни музеј)

У овој фази рата, српска војска је осетила проблем снабдевања, пре свега муницијом, а потом и опремом, нарочито униформама.⁷² Такође, Српска влада је остала без финансија са којима је требало набављати потребну опрему и наоружање на страни, и извршити поуну. У овом периоду, стигло је нешто средстава кроз кредите из Русије, Француске и Британије. Како су српске савезнице биле такође ангажоване у рату, било је тешко очекивати већу материјалну помоћ. Одређена помоћ је ипак стигла током јесени, у виду одеће, обуће, пушака, муниције па и неколико батерија топова које су послате из Русије, односно нешто артиљеријске муниције из Француске. Ово све је утицало да начелник Врховне команде извести председника Владе да војска нема довољно артиљеријске

68 Јанко Вукотић, *Успомене из три рата*, Београд, 1996, 193-207; *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 92-95; З. Шехић, *н.г.* 95-97.

69 З. Шехић, *н.г.* 101-104.

70 Исто, 109-110.

71 *Ратовање Пећом пешадијској пука*, 83.

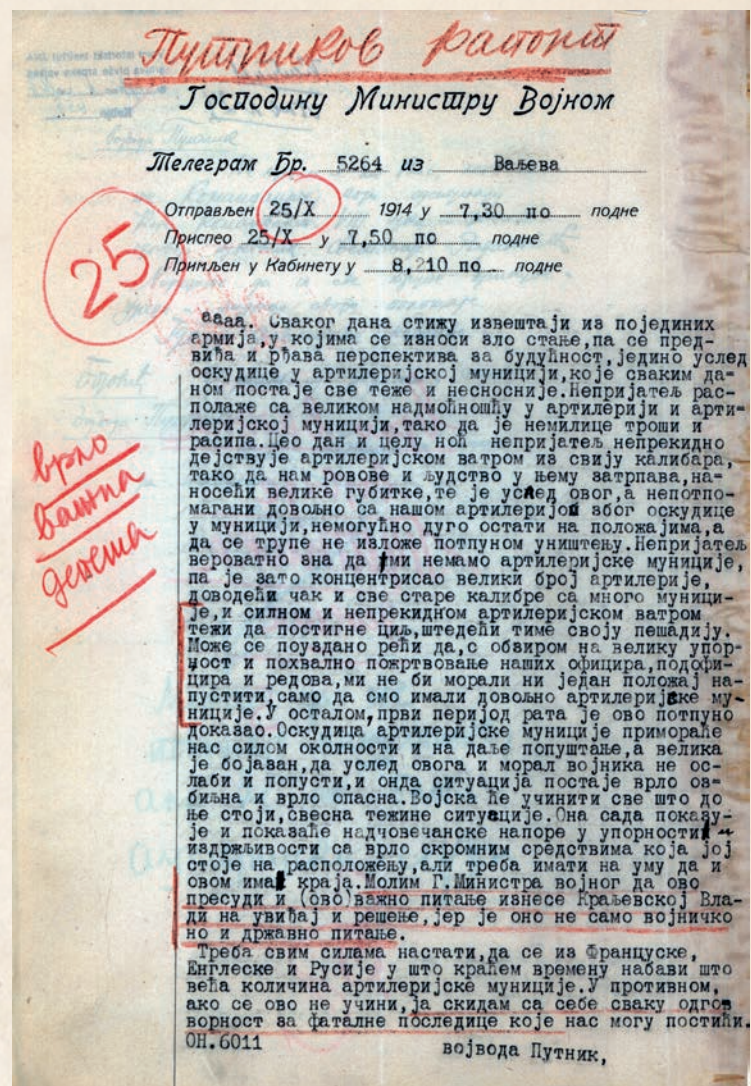
72 Ј.В. Љотић, *Служба у војсци и учешће у ратовима*, Минхен, 1967, 41.

муниције „ни за једну битку”. Овакво стање погодновало је аустроугарској војсци, да се припреми за наставак операције дубљег продора у Србију, а српској да остане у стању дефанзиве и чека развој ситуације.⁷³

Према замисли аустроугарског војног врха, 5. армија је требало да продужи напад кроз Мачву, а 6. армија преко Гучева ка Ваљеву. На тај начин, главнина српске војске била би опкољена и потучена. Аустроугарска 6. армија је кренула у офанзиву од 6. новембра, вршећи снажно артиљеријско дејство по српским положајима. Њена два корпуса 13. и 15. кренуће у напад, а у исто време у тајности Дрини је примакнут 16. корпус као појачање. „Око 9 часова непријатељ је отпочео припрему напада јаком артиљеријском ватром, а нешто доцније отпочео је и непријатељски пешад.(ијски) напад.”⁷⁴ Снаге српских армија су почеле да се повлаче према наређењу од 8. новембра дубље у територију, углавном према Ваљеву. У тој вароши одржана је заједничка седница српске Владе и Врховне команде. Војвода Путник је образложио стање на фронту као критично, објашњавајући јачину непријатељског притиска, и недостатак артиљеријске муниције на српској страни. Он је упозорио политички врх да исход може бити тежак: сепаратан мир са Аустроугарском или обустављање одбране, јер није било више муниције. Путник је желео да изврши што јачи притисак на Владу да се ангажује за набавку муниције. Став владе био је да ће пре поднети оставку него тражити мир, а став Врховне команде је, такође, био за наставак рата. Овај драматичан наступ војводе Путника и тешко стање на фронту, утицао је да председник Владе крене у политичку и дипломатску акцију кроз обраћање преко дипломатских представника Савезницима, а посебно Русији, која је упозорена да је у тренуцима када се српска војска бори, крајње некоректно обећавање српских територија на југу, Бугарској, ради њеног уласка у рат на страни Савезника. У том тренутку, Русија и Француска су обећале испоруке артиљеријске муниције, која је требало да стигне до почетка 1915. Одлучено је да Грчка уступи

⁷³ Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 97-99.

⁷⁴ Раповање Петог пешадијског пука, 85.

Слика 27. Путников рапорт (Војни архив)

хитно контингент своје муниције Србији, а које би после надокнадила Француска. Српски став поводом евентуалних територијалних компензација је у принципу прихваћен и код западних Савезника, и код Грчке и Румуније. Са друге стране, Русија је сматрала да ће својом офанзивом сломити главне аустријске снаге на источном фронту и тако олакшати притисак на Србију, што се није десило. Руски врх је такође сматрао да Србија и Бугарска треба

да се измире, тако што би Србија територијално компензирала бугарске аспирације у Македонији.⁷⁵

Десетог новембра, аустроугарске снаге су снажно тукле Тимочку II дивизију на Церу-(Косанином граду), што је додатно погоршало стање код Српске војске која се повлачила. Заједно са војском овог пута повлачио се и народ. Наиме, сазнање о злочинима над цивилима које су у претходним упадима починиле аустроугарске снаге, учинило је да се заједно са војском повлачио и народ, што је све компликовало ситуацију, стварало додатне тешкоће војсци која је покушала да стабилизује линије. Према наређењу Врховне команде, српске снаге прешле су 15. новембра на десну страну Колубаре и Љига, а тог дана аустроугарске снаге су ушле у, од становништва скоро потпуно напуштено, Ваљево. Србија је у том тренутку била у веома тешкој војничкој и политичкој ситуацији. На помоћ Савезника је требало чекати, а у политичком смислу било је разумевања за положај Србије, само колико се то односило на чињеницу да би њен пораз ослободио аустријске трупе за друге фронтове. На срећу, српске армије у овој офанзиви нису биле нигде јаче тучене, већ су се повлачиле испред аустроугарске војске, што је учинило да јединство војске и фронта буде како-тако очувано.⁷⁶

АУСТРОУГАРСКИ НЕУСПЕХ КОД СМЕДЕРЕВА

У овом тренутку, аустроугарске снаге из Баната извршиле су прелаз Дунава код Смедерева и покушале да продру дубље у Србију. Како аустријанци на том делу нису имали значајне снаге, у акцију је послата само једна бригада ојачана са нешто артиљерије и подршком два монитора. Они су сматрали да слабе снаге III позива које су биле на српској страни, могу бити поражене, тако да се на тој страни учини један дубљи продор у српску територију. Напад је почео 9. новембра код Молеровог Шанца, на релативно слабе снаге Браничевског одреда. После аустријских мањих почетних успеха, стање је

консолидовано појачавањем српских снага са 15. пуком III позива и регрутским Вардарским батаљоном у коме је у том тренутку вршена обука младића из Македоније. Српске снаге су успеле да потисну нападаче до Дунава, где је један део људства Вардарског батаљона запленио део шлепова којима су се аустроугарске снаге пребацивале на српску страну, док су се друге лађе повукле. Тако су аустријске снаге биле принуђене на предају. Ова акција коштала је аустријску војску - преко 1800 заробљених и најмање 800 погинулих војника и официра. Српски губици били су - преко 60 погинулих војника као и потпуковник Цвијовић који је командовао трупамa које су прве примиле напад, и око 190 рањених официра и војника.⁷⁷

КОЛУБАРСКА БИТКА

Аустроугарске снаге које су потискивале српску војску унутар Србије, средином новембра, биле су јачине пет корпуса: Комбиновани, 8, 13, 15. и 16, који су достигли линију Вреоци-Лазаревац-Мионица-Ваљево. Командујући аустроугарских снага генерал Поћорек је одлучио 16. новембра да пређе на источну обалу Колубаре, са идејом да са тог простора продужи напад унутар Шумадије, да би обезбедио линију снабдевања од Саве до Вајева за своје трупе. Основни недостатак овог напредовања било је непознавање где се налази главнина српских снага и претпоставка да су се оне повукле дубље унутар територије. Према сачуваним белешкама самог Поћорекa, он се тих дана више бавио размишљањима о политичком уређењу у Хрватској, Босни и идејама о територијалној подели Србије, него појединим финесама у напредовању његових снага. Српска Врховна команда, налазећи се у незавидној ситуацији, одлучила је да извуче своје снаге из додира и повуче их на ваљевске планине ради предаха, попуне и очекиване попуне муницијом од савезника.

Аустријске снаге 8. и 13. корпуса су по преласку Колубаре код Лазареваца, односно Љига, ступиле у борбу са

⁷⁵ Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 108-112.

⁷⁶ Исто, 99-103, 112; Ратовање Петом пешадијског пука, 92.

⁷⁷ Исто, 104-107.

Слика 28. Један пук српске војске у покрету ка линијама фронта, у јесен 1914. (Војни музеј)

српским снагама 2. и 3. армије.⁷⁸ Овде су снаге Моравске I дивизије пружиле огорчен отпор. Слично је било и код Тимочке дивизије II позива. Све у свему, са преласком Колубаре у даљу офанзиву није ишло лако, па је Поћорек морао да убади у борбу и снаге 15. и 16. корпуса. Јужније, на простору ваљевских планина код 1. српске армије извршена је смена, па је на њено чело 16. септембра постављен генерал Мишић. Он је прва два дана имао намеру да одмах пређе у офанзиву, али после појачаног притиска аустројских снага, неуспеха једног пука II позива Дунавске дивизије и појаве трупа 16. корпуса на правцу Маљена, одустао и посветио се сређивању прилика код 1. армије. Јужно у реону Косјерића и на правцу од Чачка ка Пожеги, нашле су се трупе Ужичке војске.⁷⁹

У овој ситуацији, после 19. новембра, Поћорек је направио једну паузу на главном правцу операција, преуспиравајући снаге 5. армије ка Београду, а друге снаге у реону реке Колубаре и даље до испод ваљевских планина, спремајући се за удар на главнину српских снага за коју је претпоставио да ће бити у Шумадији, на линији од

⁷⁸ Ратовање Петој пешадијској пука, 94.

⁷⁹ Ж. Мишић, н.д. 362-364.

Слика 29. Повлачење народа и војске из Ваљева, (аутор Риста Марјановић, Војни музеј)

Аранђеловца преко Рудника и Милановца до Чачка. Наредио је да се на том правцу крене у наставак офанзиве 23. новембра. Поћорек је био уверен у успех, јер и поред невремена, високог водостаја река и беспримерно блатњавих путева, његова војска била је у офанзиви. Борбе са аустроугарским снагама вођене су око Љига 20-21. новембра. У овом тренутку, командант 1. армије генерал Мишић повлачи своје снаге на линију Гукоши-Проструга-Рајац, ради заузимања положаја одакле би се кренуло у противнапад. Борбе су настављене у Колубари на фронту 2. армије, где је Моравска дивизија под снажним ударом аустројских снага напустила положај Човка, југозападно од Лазаревца, који је упорно брањен читавих недељу дана. Аустроугарске снаге међутим, нису овде наставиле пробој ка Аранђеловцу. Борбе су настављене и 26-27. новембра, где је дошло до погоршања фронта на правцу 1. армије, па је генерал Мишић морао и даље да повлачи и прегрупише своју армију на нове положаје западно до Г. Милановца. У исто време аустроугарске снаге су продужавале ка Косјерићу, а једна брдска бригада је 27. новембра ушла у Ужице. Следећег дана Мишић је затражио одобрење повлачења ради сређивања на нове линије (Липше, Таковска главица, Шарани). У дискусији са војводом Путником који је указивао да ће овако повлачење погоршати стање код друге две армије и угрозити сам

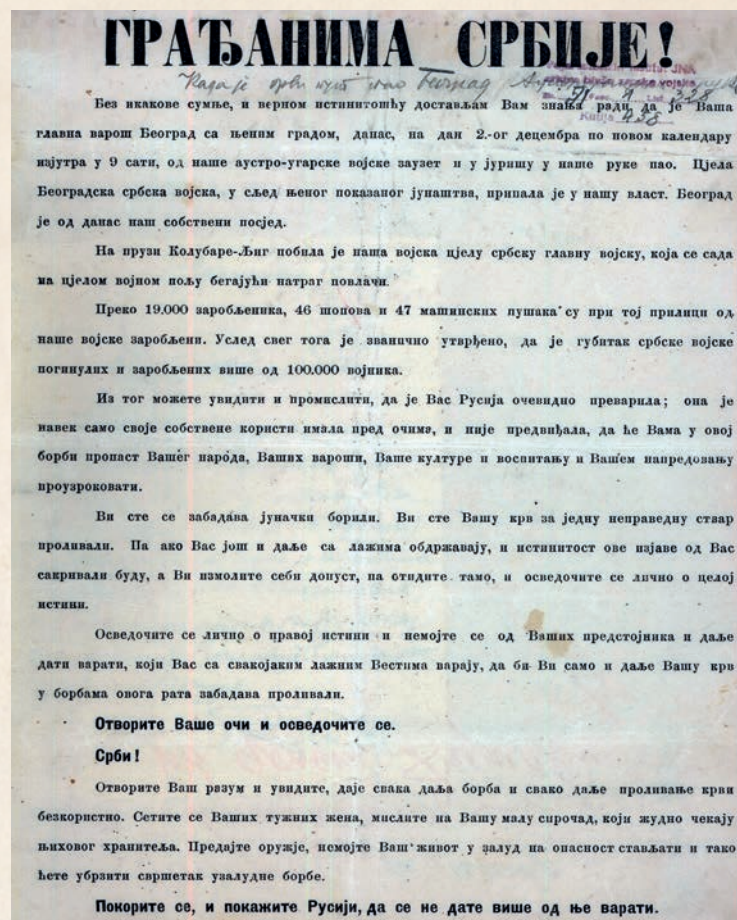
Београд, Мишић је истакао да ће повлачење и сређивање прилика код његове армије створити повољније услове за одбрану на целом фронту. Мишић је понудио оставку, али је Путник затражио писмено образложење и на крају прихватио Мишићев план. Путник је био уверен да се успешно може супротставити аустроугарској војсци на Колубари и код Љига, али још више га је бринуло аустројско заузимање престонице, које је било извесно са овим променама на фронту.⁸⁰

Снаге II армије покушале су противнапад 28. новембра, али и после почетних успеха и великих жртава, није дошло до заустављања аустроугарских снага. Потом је и командант II армије војвода Степановић тражио извлачење, а потом и командант III армије, такође и снаге у зони око Београда, према Космају. Како је лоше време успоравало напредовање аустројских снага, оне нису одмах училе да су Београд и простор јужно од њега напуштени чак два дана од српске војске. У српску престоницу прве аустројске снаге су ушле из правца Топчидерског брда 2. децембра (19. новембра), док је генерал Франк командант V армије ушао у град 3. децембра са четири батаљона састављених од разних народности монархије. Поћорек је одмах затражио да се одреди и упути у Београд војни гувернер. За ту дужност одређен је генерал Саркотић. На Теразијама су већ 4. децембра подигнута вешала на којима су наредних дана висили Срби.⁸¹

Код Српске војске је било веома тешко стање. Замореност, општи пад морала, драстичан пад бројности расположивог наоружања и опреме утицао је на пораст драматичности ситуације. Међутим, краткотрајна пауза од свега два дана, омогућила је српским снагама одмор, прехрану, поуну људством и наоружањем из постојећих складишта. Стигла је и артиљеријска муниција, па се расположење код I армије почело поправљати. Побољшање стања видљиво код војника, утицало је на команданта I армије да 2. децембра одлучи да се крене у наступање и противофанзиву. Ово мишљење прихватили су и његови

80 Ж. Мишић, *н.д.* 368-369; *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 113-120.

81 *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 121; *Голота и васкрс Србије 1914-1915*, 205-206.

Слика 30. Аустроугарска прокламација грађанима Србије (Војни архив)

потчињени команданти. Мишић је тражио од Начелника Врховне команде војводе Путника да нареди да када у противнапад крене I армија, да крену и друге две армије. Путник је био задовољан са наговештеним обртом ситуације. Повољном развоју ситуације утицала је и Поћорекова одлука да због сређивања логистичког стања у својим јединицама помери датум за наставак операције са 4. на 6. децембар. Његова идеја била је да обухватом крилима изврши опкољавање и уништавање главнине српске војске.⁸²

82 Ж. Мишић, *н.д.* 374.

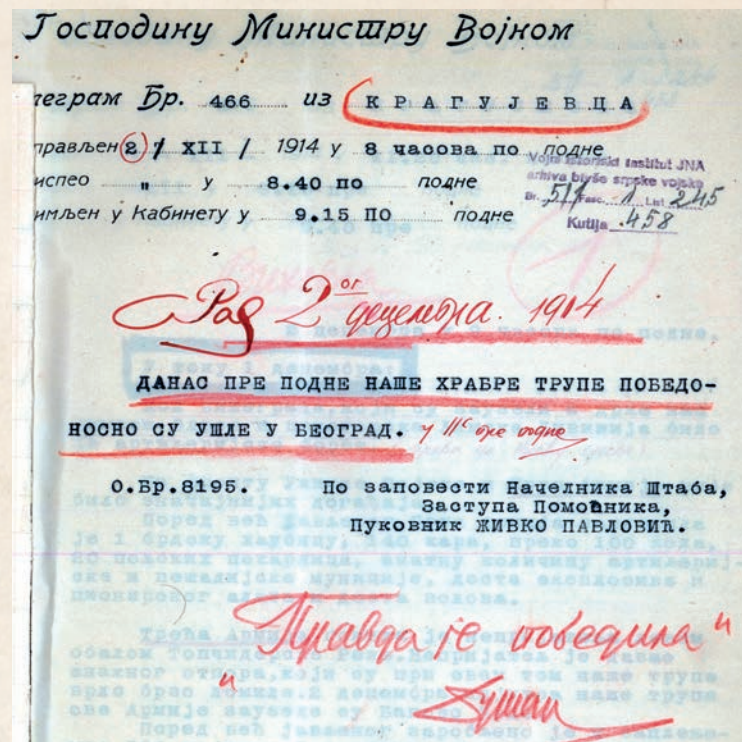
Своју наредбу која је стигла до јединица у подне 2. децембра генерал Мишић завршава: „ободрите сву г.г. офицере и војнике. Стрпљењу ваљда треба да буде једном крај!“⁸³ У складу са овом наредбом, 3. децембра у 7 часова ујутро, у противнапад је кренула српска 1. армија са пади-на Сувобора, а такође и снаге Ужичке војске на свом прав-цу из таковског краја. Поподне у напад су кренуле 2. и 3. армија ради протеривања непријатеља преко Колубаре. Успеси нису били велики првог дана, али је постигнуто изненађење, што је утицало на даљи ток операција. Ова-кав изненадни развој ситуације Поћорек није схватио као преломни, већ као један од противнапада ради којег је ро-кирао поједине снаге да би задржао српске нападе. У исто време, почела је да пристиже исхрана и опрема за његове снаге, што је одвукло пажњу, сматрајући да ће српски на-пад бити само пролазна криза. Са друге стране, уочавају-ћи слаб морал код противника, и јачање морала код својих трупа, генерал Мишић је продужавао са офанзивом, иако је стање код осталих српских армија било без већих успеха. Напад се претварао у гоњење аустроугарских снага преко

Слика 31. Краљ Петар посматра дејства у току борби 1914. године (Војни музеј)

83 Ратовање Петом пешадијског пука, 105.

Рајца и Сувобора, где су Мишићеви команданти дивизи-ја напредовали процењујући стање на својим правцима. Пораз 16. корпуса на Сувору, утицао је да аустријанци повуку и неке снаге пред Ужичком војском која је кренула према Дрини.⁸⁴

Слика 32. Телеграм о уласку српске војске у Београд (Војни архив)

Генерал Мишић је у ноћи уочи 6. децембра наредио наставак напада на аустроугарске снаге. Највише успе-ха је имала Дунавска дивизија I позива која је избила до Мионице и својим артиљеријским дејством ка тој вароши направила пометњу у аустроугарским снагама које су се повлачиле. Овакав брз продор унутар распореда његових снага утицао је на генерала Поћорек да нареди да се ње-гов 15. и 16. корпус повлачи на леву обалу Колубаре. Ово је омогућило да и снаге 3. српске армије почну да показују

84 Ж. Мишић, н.г. 375.

Слика 33. За успешно вођене Церске битке генерал Живојин Мишић, командант 1. армије унапређен је у чин војводе (Војни музеј)

већу иницијативу и почну са наступањем ка Љигу. Седмог децембра, гоњење непријатеља од стране 1. армије је настављено и на правцу Маљена и Дивчибара, Ужичка војска је наступала ка Косјерићу, а 6. прекобројни пук из састава 3. армије је успео да упадом у распоред преко реке Љиг доведе до расула 40. хонведску дивизију. Друге снаге повлачиле су се ка Лазаревцу. Тог дана је српска Врховна команда издала наређење 1. армији за даљи продор ка Ваљеву, а 3. армији ка Колубари. У тим тренуцима, генерал Поћорек је мислио да извлачењем својих снага ка Шапцу

и делом ка Београду, може да задржи позиције у Србији и са тих положаја изврши поновну офанзиву унутар Србије. Следећег дана напредовање српске војске је настављено: ослобођено је Ваљево, заузет је чувени положај Човка, а снаге 2. армије стигле су до пред Лазаревац.

У реону Космаја, снаге 5. армије генерала Франка су извеле напад на српске снаге 8-9. децембра, међутим после боја на Варовници, сламање десног крила српске војске није било могуће, и аустријска војска се и овде почела повлачити. Посебну вредност у овом боју показале су српске трупе III позива. У току 10. децембра српска војска је могла да констатује да се аустроугарске снаге повлаче на свим правцима. Српска Врховна команда наредила је даље гоњење: 1. армији ка Лозници и Шапцу, 2. и 3. армији од Степојевца и Барајева ка Сави, Ужичкој војсци према Дрини, и снагама одбране Београда од Космаја према престоници. У току ове офанзиве на одређеним деловима 2. и 3. армије аустријске снаге су пружале понегде и јачи отпор, али је 12-13. децембра почело извлачење делова 15. и 16. корпуса преко Саве. Српске снаге су наставиле покрет, али неко време није било јасно да ли ће Аустријанци бранити Београд снажније са својим снагама прикупљеним око града. Међутим, због притиска српских снага, 14. децембра генерал Поћорек је наредио генералу Франку да се повуче. Поћорек је тада посматрао из Земуна развој ситуације, а током поподнева и ноћи 14-15. децембра аустријске снаге и на овом одсеку повукле су се преко Саве. Тог дана Шумадијска дивизија I позива ушла је у престоницу после два-наест дана аустријске окупације. „Нашим непрекидним гоњењем побеђени непријатељ потпуно је потучен, а заузећем Београда и дефинитивно протеран са целе наше територије.”⁸⁵

Ток ратних операција, познат у српској војној историји под називом „Колубарска битка,” тако је био завршен. Аустријске трупе биле су поново избачене из Србије. Обриси српског пораза били су замењени победом која је донела велики морални престиж, али и удар од кога се аустроугарска војска није опоравила за поновно самостално

⁸⁵ *Ратовање Првог пешадијског пука*, 120.

дејство на Србију. Стање војске која се повукла из Србије било је лоше, и те трупе нису за неко време биле способне за нову акцију. Генерал Поћорек, командант Балканске војске и 6. армије и његов потчињени командант 5. армије генерал Франк, били су смењени и потом пензионисани крајем децембра. Команда 6. армије била је расформирана. Анализирајући узроке пораза, генерал Краус, и сам ангажован у овим операцијама као командант Комбинованог корпуса, истакао је да су „избор операцијског правца”, и „ништавност наше артиљерије” били основни узроци пораза аустроугарске војске у Србији 1914.⁸⁶

Слика 34. Прве борбе у 1914. години довеле су до већег заробљавања аустроугарских војника. (Војни музеј)

Према подацима Светозара Ђорђевића, заробљено је 61.472 војника, 566 официра и 4 заставе, 86 митраљеза и 192 топа. Међутим, претпрљени губици су били велики и поднели су их сви слојеви становништва.⁸⁷ Српска војска претрпела је велике губитке (163.557 људи, од којих 2110 официра и 8074 подофицира), материјалне резерве су биле сасвим истрошене. Ипак, Србија је добила изузетан престиж код својих савезника. Пораз Аустроугарске зауставио је идеје о остваривању везе са Бугарском и Турском. Румунија и Грчка, а посебно Бугарска је још неко време остала неопређелена.⁸⁸

86 *Голџа и васкрс Србије 1914-1915*, 394-395.

87 Исто, 301-302.

88 *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 122-143; Ж. Мишић, *н.д.* 378-386.

[illegible]

Слика 35. Бројно стање заробљеника на дан 6. децембра 1914. (Војни архив)

Сумирајући истрагу о злочинима које је видео А. Рајс у Србији током 1914. од стране аустроугарске војске, констатовао је: „Познајући у време мира Аустријанце,

Слика 36. Доктор Арчибалд Рајс оставио је опширно сведочанство о злочинима аустроугарске војске у Србији 1914. године (Војни музеј)

особито Бечлије, по изгледу тако добре, ја сам уистину био јако изненађен да је овај народ могао за време рата починити сличне злочине.” Он сматра да је пропаганда у којој су Срби приказани као варварски народ, достојан презира и као народ особито окрутан према заробљеницима, учинили да се у аустроугарским снагама, одмах по преласку у Србију појаве прве свирепости. Такође, сматра да су официри организовали „систематску припрему масакра”, пре поласка у напад на Србију. „Један истински наступ колективног садизма обузео је ове трупе.”⁸⁹

На фронту ка Србији настало је затишје до јесени 1915. године. „Аустријске трупе читавих 10 месеци нису више покушавале напад на Србију. Настао је дуг период затишја, у коме су се наше армије одмарале и припремале за нове борбе и нове жртве, јер се крај рату још није могао сагледати.”⁹⁰

89 Голота и васкрс Србије 1914-1915, 370-373.

90 Рајс о Србији, 120.

РАТНИ ЦИЉЕВИ СРБИЈЕ

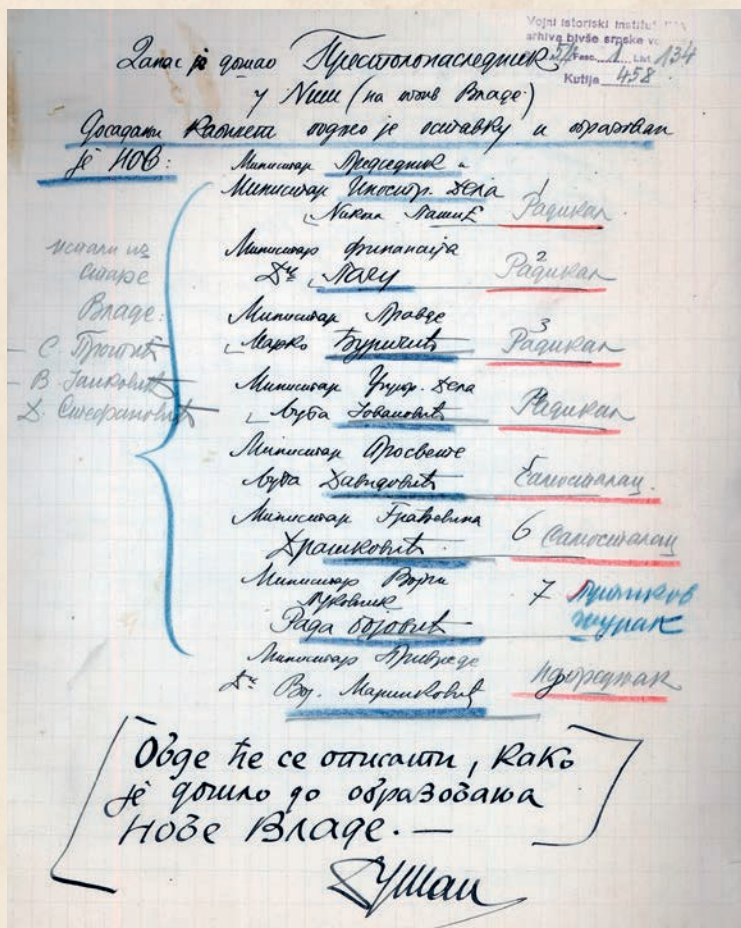
Победа у Колубарској бици, довела је и до политичког преокрета у српској политици. Раније је формирана коалициона влада, а 7. децембра 1914. на заседању Скупштине у Нишу⁹¹, објављена је владина Декларација по којој је ратни циљ Србије постао ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну заједничку југословенску државу.

Још од првог дана светског рата, српска званична политика говори о будућој великој држави као свом ратном циљу. Дан после почетка ратних операција (29. јула 1914) регент Александар је у свом манифесту поменуо неправде које је Аустрија чинила Србима и Хрватима. Нешто касније у наредби бр. 1, поменуо је и браћу из Босне, Херцеговине, Баната, Бачке, Хрватске, Славоније, Срема и Далмације. И Пашић је у једном разговору истакао пророчански „...ако Бог да те се све добро сврши, онда рачунам, да ће наша граница бити негде на линији Клагенфурт-Марбург-Сегедин.”⁹²

Крајем августа 1914, министарство спољних послова је окупило једну групу истакнутих научника, ради формулисања ратних циљева, односно стварања југословенске државе. Ова група научника и интелектуалаца (Ј. Јовановић, А. Белић, Ј. Цвијић, Н. Стојановић, Сл. Јовановић, И. Латас и др) саставила је ноту о потреби стављања једне јаке централне државе на Балкану, која би обухватала територије које је обухватала, касније, Краљевина СХС-Југославија. Та држава ће „чувати равнотежу у овом делу Европе”, а тада је предвиђено да се у њу може укључити и Бугарска на одређеној основи. Круг који је подржавао овакве ставове као ратне циљеве Србије били су универзитетски и средњошколски професори, адвокати и други носећи представници већине политичких партија, веома утицајни у тадашњем јавном мњењу Србије. На ову групу су се надовезивали књижевници, као

91 У Нишу, привременој престоници, формирана је нова коалициона влада у децембру 1914. са Пашићем поново на челу. Министар војни био је пуковник Радомир Бојовић, како наводи Мекензи „политички необојен”. Д. Мекензи, н.д. 156.

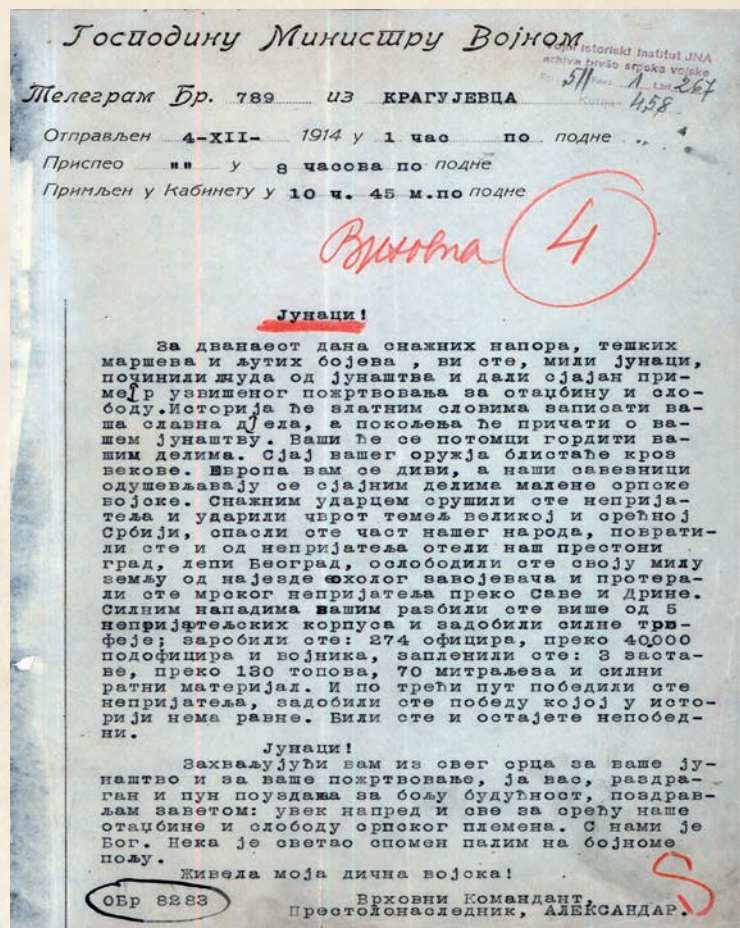
92 М. Екмечић, н.д. 84.

Слика 37. Састав нове владе (Војни архив)

„највидљивији и најбучнији”, како пише Екмечић. Оно што треба уочити је, да су у ове планове укључиване не само оне области у којима су Југословени живели као већина, већ и оне у којима су били у мањини, и да ни једна област где живе Југословени не сме остати у туђој држави. Такође, разматрана је у тим круговима теза о једном народу, Србима, Хрватима и Словенцима, само са три имена. Истицано је да је српство и хрватство било идентично, а да је словенство, тек са нешто разлика.⁹³

93 Исто, 87, 95, 102, 108-110.

Слика 38. Прокламација-честитка Врховног команданта српској војсци (Војни архив)

Милорад Екмечић закључује: „Нишка декларација од 7. децембра је још примарно плод плиме оптимистичког заноса и мириса дефинитивне победе који се жестоко ширио са колубарских ливада”. Готово да је сазрело убеђење да је „победа у рату заиста дефинитивна”.⁹⁴

94 Исто, 213.

СРБИЈА И ЊЕНА ВОЈСКА У РАТНОЈ 1915. ГОДИНИ

ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ УОЧИ НАПАДА АУСТРО-УГАРСКЕ, НЕМАЧКЕ И БУГАРСКЕ И ЊЕН ОДНОС СА САВЕЗНИЧКИМ СИЛАМА (ЈАНУАР-СЕПТЕМБАР 1915. ГОДИНЕ)

Слом аустроугарске офанзиве у Колубарској бици и победоносни завршетак ратне 1914. године за Србију омогућили су предах српској војсци која је према речима немачког публицисте Максимилијана Хардена „још једном васкрсла из гроба Косова поља и из колубарског врела црпеће током читавог једног века горду храброст за највеће битке”.⁹⁵ Краљевина Србија је почетком 1915. године била земља на врхунцу војне славе која је привукла пажњу савезничких и неутралних земаља, али и земља девастирана у борбама.⁹⁶ Аустроугарски и немачки аналитичари који су проучавали узроке пораза наводили су као главни разлог „беспрекорност и даровитост” српских официра. Војводу Радомира Путника описивали су као „војно веома даровитог са великим утицајем на двор и владине кругове”, војводу Живојина Мишића као „душу највишег српског командовања” и војводу Степу Степановића као „најспособнијег српског официра и вођу”.

Немачки агент у Нишу Албин Кучбах извештавао је централу о високом борбеном моралу српске војске која је већ у јануару 1915. године почела са припремама за наставак ратовања. Српска војска показала се као „изузетно способна за маршовања”, „жилава и издржљива”. Уочено је да су војници најбоље особине испољавали

управо у одбрамбеним биткама када су се борили „тврдоглаво и успешно” (посебно артиљерија која је сматрана најбољим делом српске војске).

ЗАТИШЈЕ НА ФРОНТУ КА СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1915. ГОДИНЕ

Првих осам месеци 1915. године били су обележени прекидом ратних операција на српском ратишту. Српска војска држала је у то време стратегијске положаје на северозападној и северној граници дуж Дрине, Саве и Дунава, према Бугарској у подручју Тимока и главне тачке у граничном појасу према Албанији. На позив Есад-паше Топтанија, у знак подршке, ушла је у Елбасан и Тирану у првој половини јуна 1915. године, а нешто касније и у Драч. Врховна команда Војске Краљевине Србије, смештена у Крагујевцу, искористила је период затишја за попуњавање ратних јединица људством и поправку оштећеног оружја и опреме. У новим областима формиране су трупе нових области од кадровских пукова и батаљона другог и трећег позива у које су регрутовани сви дорасли младићи.

Србија је у претходним борбама била исцрпљена до крајности са разореном привредом, опустошеним и попаљеним областима кроз које су прошле непријатељске трупе, несташицом у животним намирницама, сировинама и радној снази.⁹⁷ Србија је под оружјем до пролећа 1915. године имала око 700.000 војника. Наведени број војника износио је једну шестину радно најспособнијег становништва, те су у производњи били ангажовани сви преостали мушкарци, старци, жене па чак и деца.⁹⁸ Према

95 A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke, 1908-1918*, Beograd, 1981, str. 214-217., Erich Hobsbawm, *Age of Extremes, The Short Twentieth Century 1914-1991*, London, 1994.

96 Српска војска је у биткама изабацила из строја 273. 804 од укупно 450.000 непријатељских војника. Изгубила је 163. 557 од својих 250.000 најбољих војника, међу њима 2. 110 официра. Погинулих и умрлих од рана и болести имала је 69.022. „Војни архив (у даљем тексту ВА), фонд Војске Краљевине Србије (у даљем тексту фонд ВКС), П 3, К 470, Ф 2, Д 7. Наведни подаци су званично презентовани на Конференцији мира у Паризу.

97 M. Đurišić, *Novi ekonomski i politički problemi Srbije u ratnoj 1914. godini*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 4, 1964, str. 3-37.

98 „*Радничке новине*“ писале су о стању у већини српских села у том периоду у којима су остали већином стари и немоћни сељани, жене и деца.

извештајима немачких обавештајаца у Војно-техничком заводу у Крагујевцу је у периоду затишја на фронту било ангажовано десет хиљада жена и деце. Земља је оскудевала у војном материјалу и поред оваквих напора, тако да су војни издаци били огромни, као и дугови које је српска влада имала код француских, енглеских и руских банака. Потреба даљег финансирања и вођења рата изискивала је нова задуживања, те је Министарство финансија захтевало од председника владе да обезбеди нова средства, односно зајам у износу од 150 милиона динара.⁹⁹ Трговински и економски центри земље највише су страдали у претходној години рата, што их је онеспособило за дужи период у погледу трговинске и кредитне рентабилности. Дошло је до појаве високе инфлације и шпекуланата. Уништене су или су драстично оштећене главне саобраћајнице, па се Србија из савезничких земаља могла снабдевати путем дугих саобраћајница које су водиле преко Солуна и Средоземног мора и Дунавом преко Румуније до Русије. Пруга Параћин-Зајечар била је оптерећена војним транспортима из Русије.

Области у којима су вођене борбе и кроз које су прошли непријатељски војници биле су разрушене и поплаћене, посебно област Посавља. Пустошећи Мачву аустроугарске трупе заплениле су велике количине хране и стоке.¹⁰⁰ Осим непријатељске војске у земљи се кретало избегло становништво из Босне и Срема, а требало је издржавати и шездесет хиљада заробљеника. Ситуација је била критична у тој мери да су власти поручивале из-

99 Било је предлога да финансирање Србије врши нека од савезничких држава или да савезници заједно финансирају Србију до краја рата када би се приступило ликвидацији трошкова Србије. У извештају Министарства финансија поднетом председнику владе 18. фебруара 1915. године стоји да је државни кредит потпуно уништен и да се не могу даље подмиривати потребе војске „због примитивности наше индустрије и због огромног мобилисаног мушког становништва”.

100 Пишући о Мачви кроз коју је прошао са својим сапутником Бродманом Робинсоном амерички публициста Џон Рид описао је некада богат крај: „Цео овај крај био је спаљен, опљачкан, а становништво побијено. Ниједног вола нисмо видели, а километрима ни човека. Прошли смо кроз варошице у којима је трава расла и где ниједно људско биће није живело.”, Џон Рид, Рат у Србији 1915, Цетиње 1975, стр. 59.

беглицама да је боље да се не враћају у домове који су опустошени, већ да се задрже на местима у којима су се затекли у време престанка ратних операција. Шеф Оперативног одељења пуковник Живко Павловић извештавао је надређене о несташици људске и сточне хране, као и о оскудици у дрвима за огрев.¹⁰¹ Савезничка помоћ у храни, материјалу и оружју пристизала је у Србију разним каналима, али није била довољна ни редовна услед ратних околности и поменутог стања главних саобраћајница. Према извештајима пуковника Павловића железница узаног колосека Зајечар-Прахово није била у могућности да превезе више од 40 вагона хране из Прахова у унутрашњост Србије, што је било пола дневног obroка.

ЕПИДЕМИЈА ТИФУСА

Епидемија пегавог тифуса која се појавила крајем 1914. године у пограничном подручју отежала је у великој мери опоравак српског становништва. Аустроугарска војска оставила је приликом повлачења преко Дрине и Саве у српским болницама своје војнике заражене пегавим тифусом, те је тако зараза прешла и на српске рањенике. Кретање војске и повратак избеглих становника својим домовима довели су до даљег ширења заразе која је почетком 1915. године попримила облике епидемије са епицентром у Ваљеву. Један савременик описао је Ваљево као „велику кужионицу у којој се једва зна ко је жив, а ко мртав”.¹⁰² Епидемија тифуса ширила се у три облика: пегави, трбушни и повратни тифус, који су били праћени гангреном код претходно рањаваних војника. Странци који су боравили у Србији у то време оставили су низ сведочанстава о последицама епидемије по српско становништво. Албин Кучбах је у то време извештавао Министарство спољних послова у Берлину да се „болести распростиру преко целе Србије

101 Живко Павловић, Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915, Београд 1915, стр. 3.

102 К. Амброзић, Надежда Петровић, Београд, 1978, стр. 101. ; Џон Рид је оставио потресно сведочанство о болници у Ваљеву., Џ. Рид, наведено дело, стр. 72.

и свуда проузрокују многе жртве.”¹⁰³ Према описима Арчибалда Рајса српски градови били су у то време препуни „кола која иду једна за другим натоварена грубо склепаним сандуцима помоћу неколико дасака која су – да би се уштедело дрво – имала место дна неколико летви, између којих су се помаљале ноге мртваца.” Гробља су проширивана, а гробари су радили даноноћно.¹⁰⁴ Џон Рид у својој књизи помиње обилазак празног мачванског села чији су становници помрли од пегавог тифуса.¹⁰⁵ Према сачуваним подацима од епидемије пегавог тифуса је оболело преко 400. 000 становника, умрло је око 100.000 цивила, 35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника.¹⁰⁶ Британски војни аташе тражио је од своје владе да пружи Србији хитну медицинску помоћ у виду медицинског особља, лекова и опреме.¹⁰⁷ Већ тада било је јасно да изостанак помоћи значи и губитак Србије као савезника, што је у извештајима наглашавао и руски посланик.

Српска санитетска служба потпомогнута болничким тимовима савезничких и неутралних земаља радила је даноноћно на сузбијању епидемије. О овим напорима сведоче и сећања управника српске болнице у Нишу Владимира Станојевића.¹⁰⁸ Врховна команда забранила

је војни и цивилни саобраћај од 16. до 31. марта 1915. године. Школе су обуставиле рад. Медицинска помоћ и помоћ у особљу пристизала је редовно из иностранства од краја 1914. године. Владе савезничких и неутралних земаља, националне организације Црвеног крста, добротворна друштва и добротвори појединци били су иницијатори помоћи упућене Србији у тим тешким тренуцима. У оквиру добротворних мисија у Србију је упућено преко 2. 000 лица. Највећа помоћ стигла је из Велике Британије, Русије и Француске. Значајну помоћ пружиле су САД, Грчка, Швајцарска, Италија, Данска и Холандија.¹⁰⁹ Помоћ у лековима и материјалу стигла је из Јапана, Чилеа и Аргентине.

Епидемија пегавог тифуса покосила је многе српске и иностране лекаре и медицинско особље.¹¹⁰ Према подацима Арчибалда Рајса, највише су страдали српски лекари од којих је четвртина „оставила животе на свом бојишту, поред својих болесника”. Албин Кучбах је у извештајима навео да је „од укупно 440 српских војних и цивилних лекара, овој болести подлегло око 200.” Сликарка Надежда Петровић умрла је као болничарка од повратног тифуса у Ваљеву у априлу 1915. године.

Након низа здравствено-хигијенских мера и значајне иностране помоћи у људству и материјалу влада Краљевине Србије успела да савлада даље ширење епидемије у мају 1915. године. Епидемија пегавог тифуса додатно је отежала опоравак Србије, али је покренула важну акцију међународне хуманитарне солидарности и утицала на подршку српском народу у борби за одбрану слободе.

103 Извештај Албина Кучбаха о ситуацији у Нишу поднет централни 15. јануара 1915. године говори о последицама ширења пегавог тифуса: „Слика Ниша унеколико се изменила од мог последњег извештаја овде. Пре свега се веома проширио пегави тифус и овде и уопште у унутрашњости земље. Такође су се појавиле и неке друге епидемије, као дизентерија и слично, а већ има и случајева колере. Много је болесних и од запаљења плућа. Пошто су ове болести погодиле пре свега војску, она је неоспорно ослабљена...”

104 Р. А. Рајс, Шта сам видео и доживео у великим данима, Београд, 1928, стр. 47-51.

105 Џон Рид је оставио потресно сведочанство о болници у Ваљеву, Џ. Рид, наведено дело, стр. 72.

106 Сачуван је податак српских војних служби да је број умрлих или погинулих од јануара до септембра 1915. године износио укупно 56. 842., ВА. Фонд ВКС, П 3, К 470, Ф 2, д. 7.

107 Британски лекар пуковник Хантер известио је надређене о тежини ситуације и неопходности даљег слања медицинске помоћи почетком марта 1915. године.

108 В. Станојевић, Наше ратно санитетско искуство, Београд, 1925, стр. 329-337., М. Векић, Стране медицинске мисије у Србији

1914-1915, рукопис дипломског рада на Филозофском факултету у Београду, одбрањеног 1981.

109 Рокфелерова фондација и амерички Црвени крст послали су у Србију десет светски признатих бактериолога које је предводио Ричард Стронг, директор Института за тропске болести Универзитета у Харварду.

110 Шеф америчке лекарске мисије преминуо је од последица заразе почетком марта 1915. године. Леди Пеџет и Едвард Рајан су се разболели.

ПРИПРЕМЕ ЗА НОВУ ОФАНЗИВУ НА СРБИЈУ КРАЈЕМ ЛЕТА 1915.

Током периода затишја у 1915. години Централне силе вршиле су припрему за велику концентричну офанзиву против Србије у којој је планирано ангажовање елитних јединица све три државе под командом немачког генерал-фелдмаршала Аугуста фон Макензена.¹¹¹

У очекивању савезничке помоћи, а под претњом скоре непријатељске офанзиве, Врховна команда припремила је план о превентивном нападу на Бугарску, пре немачко-аустроугарског груписања на северном српском фронту. Наведени план савезници нису усвојили, након чега се уместо напада војни врх одлучио за опрезну одбрану и чување снага на северном и источном фронту до доласка савезника.¹¹²

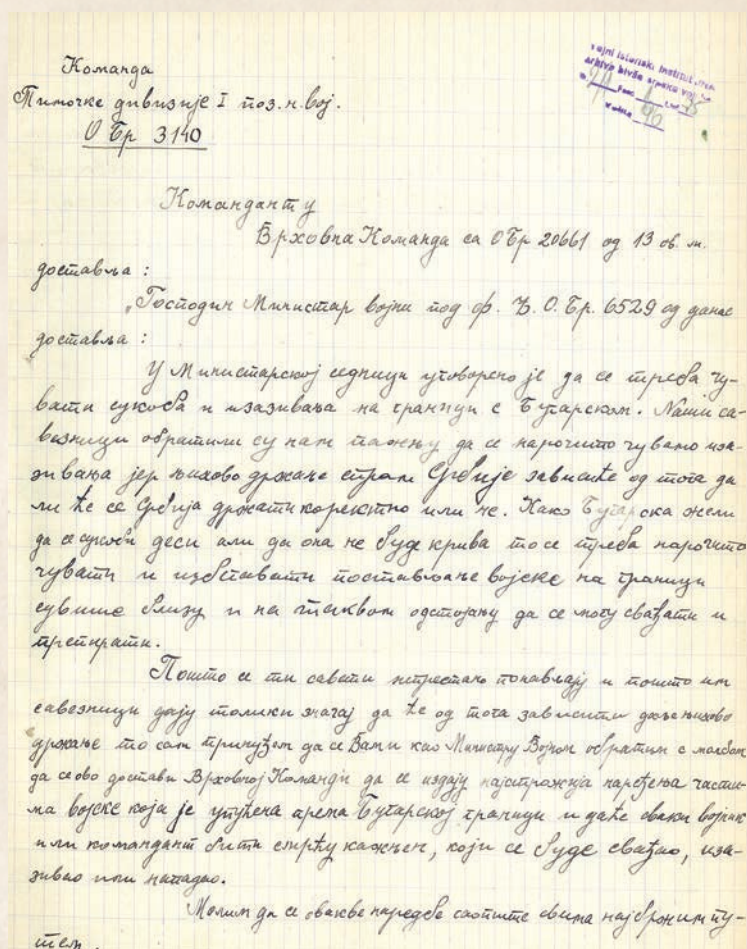
Током септембра 1915. године у Срему и североисточној Босни концентрисала се аустроугарска 3. Армија по командом генерала фон Кевеша, јужни Банат запосела је немачка 11. армија под командом генерала Галвица,

Слика 39. XVIII пеш. пук иде на бугарску границу, 1915. година.
(Војни музеј)

¹¹¹ Бугарска је 4. септембра 1915. године потписала са Немачком уговор о савезу према којем је требало да добије Македонију, дотадашњу српску територију и Источну Србију до Велике Мораве и део Косова.

¹¹² ВА, фонд ВКС, П 4/2, К 96, Ф 1, Д 2, Л 75., Ратна архива војводе Степе: Обавештење команданту Тимочке дивизије првог позива о наређењу и одлуци Министарске седнице о избегавању сукоба на граници са Бугарском од 13.09.1915. године.

Слика 40. Ратна архива војводе Степе: Обавештење команданту Тимочке дивизије првог позива о наређењу и одлуци Министарске седнице о избегавању сукоба на граници са Бугарском од 13. 09. 1915. године. (Војни архив)

док су бугарске трупе груписале снаге у западној Бугарској: бугарска 1. армија под командом генерала Бојацијева, а према југу бугарска 2. армија под командом генерала Тодорова.¹¹³ Главнина српских снага, развучених на

¹¹³ Аустроугарска 3. армија, немачка 11. армија и бугарска 1. армија чиниле су Групу армија под Макензеновом командом која је требало да јаким притиском са севера и бочним деловањем долинама Нишаве и Западне Мораве обухвате главнину српске војске и примора је на предају. Ангажоване су 22 дивизије, 1. 600 топова и хаубица, 19 ескадрила и Дунавска речна флотила од 9 оклопних

око 1.200 километара фронта¹¹⁴ била је распоређена на следећи начин: Прва армија под командом војводе Живојина Мишића била је концентрисана на западу према Босни,¹¹⁵ Трећа армија под командом генерала Павла Јуришића-Штурма требало је да прими главни непријатељски удар са севера,¹¹⁶ Друга армија под командом војводе Степе Степановића која је била груписана на истоку према Бугарској,¹¹⁷ Тимочка војска под командом генерала Илије Гојковића,¹¹⁸ трупе Нових области под командом генерала Дамњана Поповића и три самостална одреда: Призренски, Приморски и Охридски одреди груписани према Албанији.¹¹⁹ Престоницу Србије браниле су трупе Одбране Београда на челу са командантом генералом Михаилом Живковићем.¹²⁰

монитора. Поједини аутори процењују укупан број непријатељских војника у висини од 500.000 до 800.000.

114 Србија је према нападачу могла извести највише 300.000 војника.

115 У саставу Прве армије били су: Дринска дивизија другог позива, Дунавска дивизија другог позива и Моравска дивизија другог позива, Соколска бригада и Ужички одред.

116 У саставу 3. армије били су: Дринска дивизија првог позива, Дунавска дивизија првог позива, Браничевски и Крајински одред.

117 У саставу 2. армије били су: Тимочка дивизија првог позива, Моравска дивизија првог позива и Шумадијска дивизија првог позива, Коњичка дивизија и Власински одред.

118 У саставу Тимочке војске били су: Комбинована дивизија првог позива, Шумадијска дивизија другог позива и Неготински одред.

119 А. Митровић, Продор на Балкан, стр. 257-300.

120 Одбрану Београда чинили су 7. пук другог позива, Комбиновани одред под командом пуковника Душана Туфегџића (10. кадровски пук под командом пуковника Миливоја Момчиловића, делови Сремског добровољачког одреда, чета банатских добровољаца, жандармеријски одред), 7.11. и 15 пук трећепозиваца, артиљерија и речна флота, а 9. октобра у одбрану је укључена Тимочка дивизија другог позива.

Слика 41. Одбрана Београда, српски положаји на Савском пристаништу, 1915. година
(аутор: Јован Вићентијевић, Војни музеј)

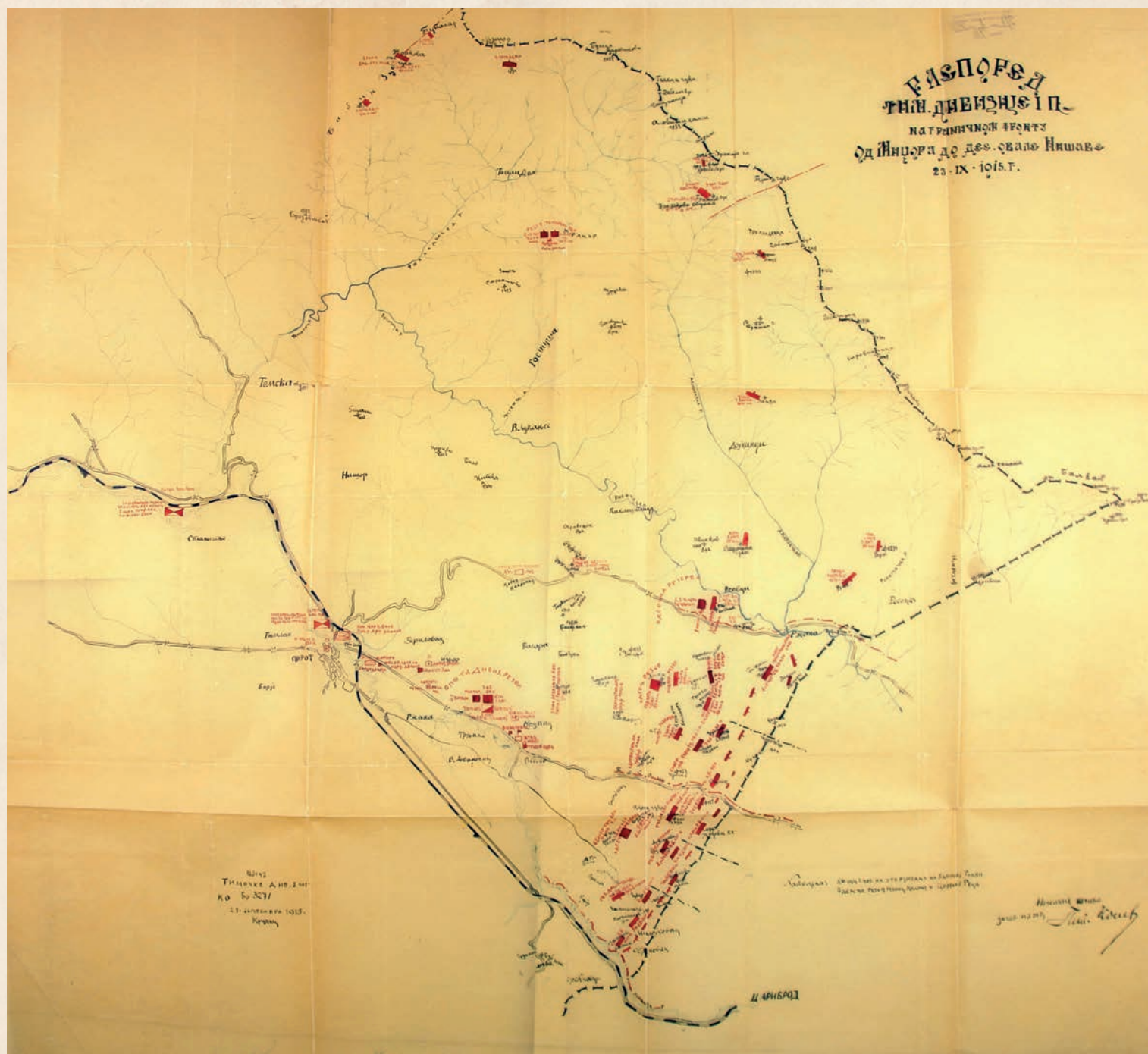
БОРБЕ ЗА ОДБРАНУ БЕОГРАДА

Немачке и аустроугарске трупе почеле су артиљеријски и десантни напад 6. октобра 1915. године, да би 7. октобра извршиле операцију форсирања Саве и Дунава. Главнина немачке војске извршила је продор источно од Београда према долини Велике Мораве,¹²¹ док је на сектор Београда усмерена аустроугарска војска због морално-политичког и пропагандног значаја освајања престонице. Према подацима из српских војних извештаја град је нападнут 6. октобра у 7 часова ујутру када је на простору од Карабурме до Аде Циганлије испалено између три и четири хиљаде граната, углавном великог калибра.¹²²

Трупе Одбране Београда су се изнова окупљале како би одговориле успешно на аустроугарске нападе. Након увођења у борбу четири непријатељска монитора која су јаком ватром тукла српске стрелачке стројеве и неутралисања српских батерија на Калемегдану и Врачару

121 П. Томац, Први светски рат 1914-1918, Београд, 1973, стр. 271-306.

122 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I-XXXII, књига 9, стр. 50.

Слика 42. Ратна архива војводе Степе: карта-скица распоред Тимочке дивизије првог позива на граничном фронту од Миџора до десне обале Нишаве од 23.09.1915. године (Војни архив)

ситуација је била без изгледа за одбрану. Бранећи фронт од Гроцке до Остружнице војници су показали изузетну храброст и пожртвовање, посебно 10. кадровски пук. У одбрани престонице страдало је преко 3.000 војника и велики број цивила.¹²³ Поменути 10. кадровски пук изгубио је две трећине људства, а 7. и 14. пук другог позива сведени су на половину бројног стања. У тим тешким тренуцима по браниоце Београда, приликом окупљања растурених јединица, командант 2. батаљона 10. кадровског пука мајор Драгутин Гавриловић издао је чувену заповест: *„Јунаци! Тачно у три часа непријатељ има да буде разбијен нашим силним јуришем, разнети нашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао. Војници! Јунаци! Врховна команда избрисала је наш пук из свој бројног стања. Наш пук жртвован је за част Београда и Ошацибине. Ви немате више да се бринете за животе ваше, они више не постоје. Зато напред у славу! За Краља и Ошацибину! Живео Краљ! Живео Београд!”*¹²⁴

Изузетно јунаштво бранилаца Београда успорило је непријатељско напредовање, али су немачке трупе 11. октобра 1915. ушле у српску престоницу. Борбе су настављене за објекте на Врачару, Дедињу, Торлаку и Петловом брду. Трупе Одбране Београда повукле су се 13. и 14. октобра на линију Велика Моштаница-Липовица-Авала-Ритопек. Настављени су сукоби на Космају, код Варовнице и Смедеревске Паланке.

Српска војска успела је да успори напредовање непријатељских снага према директивама Врховне команде која је очекивала савезничку помоћ. С обзиром на чињеницу да није уследила ни једна значајна савезничка акција у том периоду Врховна команда издала је 15. октобра 1915. године директиву командантима Прве и Треће армије и команданту Одбране Београда о правцима повлачења у случају потребе. Прва армија треба-

ло је да се повлачи правцем Аранђеловац-Крагујевац, а Трећа армија десном обалом Велике Мораве према правцу Пожаревац-Свилајнац-Ћуприја. Трупе Одбране Београда требало је да повлаче снаге према линији Младеновац-Баточина.

БОРБЕ НА ГРАНИЧНИМ ФРОНТОВИМА

Српска Трећа армија примила је главни удар јер се фронт који је бранила поклапао са зоном напада немачке војске. Према Трећој армији, на левој обали Дунава, била је стационирана немачка 11. армија на челу са генералом Галвицом. Немачки напад отпочео је у ноћи између 6. и 7. октобра 1915. године близу Рама, низводно од ушћа Велике Мораве у Дунав. Српска војска потиснута је 2 до 3 километра од обале Дунава, након непрекидних непријатељских напада под заштитом артиљеријске ватре четрдесет батерија. Смедерево и околина су тешко разорени током напада артиљерије. Српска војска бранила је десну обалу Дунава до 11. октобра и након великих оштећења које је нанела баварској 11. дивизији повукла се на нове положаје северно од Петровца и Александровца.

Слика 43. Повлачење српског становништва, Александровац, 1915. година (аутор: Риста Марјановић, Војни музеј)

Прва српска армија била је распоређена тако да онемогући прелаз аустроугарске 3. армије преко Саве

¹²³ Према неким подацима у одбрани Београда страдало је око 5.000 војника и приближно исто толико становништва.

¹²⁴ Мајор Гавриловић рањен је у одбрани Београда, али је успешно водио свој батаљон који је одступао под борбом у саставу 10. кадровског пука до Бизерте. Након ратовања се поново нашао у болници у Сиди Абдалаху 10. септембра 1916. године. У рату је одликован Карађорђевог звездом и Француским ратним крстом.

и Дрине, спречила је нападе у Мачви у почетној фази борбе. Дунавска дивизија другог позива онемогућила је 8. октобра непријатељске покушаје да на десној обали Саве образују мостобран, док је Дринска дивизија другог позива у борбама код Купинова и Забрежја онемогућила непријатеља да заузме линију Скла-Обреновац. Прва армија успела је да задржи непријатељске снаге до 15. октобра 1915. године.¹²⁵

Након уласка Бугарске у рат и преласка у напад две бугарске армије на источним границама 14. октобра 1915. године, као и даљег притиска немачке 11. армије на долину Велике Мораве, Војвода Живојин Мишић је (након директиве Врховне команде) наредио да се дивизије Прве армије повуку на десну обалу Колубаре.

Списак.
Заробљених Бугарских војника на дан 5 Октобра 1915 год.

Бр. ред.	Име	Име и презиме	Одани			Команда			Број новачки имају
			Сво	Дез	Округ	Тема	Број	Број	
1	Ведо	Крето Спасов	Дукљина	Дукљина	Дукљина	15	4	17	7 лева
2	Мажиди	Петикол-Угларов	Боравон	Славина	Врбала	8	2	17	14 лева
3	редов	Василије Метов	Врбала	Бео Славина	Врбала	12	3	17	50 лева
4	редов	Тогов-Асанасов	Бугарска	Керасар	Плевчански	16	4	4	6 лева
5	редов	Иванко Петков	Дукљина	Дукљина	Плевча	11	3	17	3 лева

Команда Пловдив дивизије
1. поз. нар. војске.
ХОВР. 3169.
7. октобра 1915 год.
Војнички.

Павел. штаба
генер штабни мајор
Петр Косић с.р.

Слика 44. Ратна архива војводе Степе: Списак заробљених бугарских војника на дан 05.10.1915. године (Војни архив)

¹²⁵ М. Секулић, Дринска дивизија. Прилози за историју српске војске, Лозница, 2009, стр. 97.

ШИФРОВАНА ДЕПЕША

Примљена: Место (Штаб) Крагујевац Дан 29 Месец 18 Час 12 Минут 30

Валор интервал: имедијат 18А
Редослед: 2/1
Код: 69

ПОДАЦИ

Брзина: *Хи*
Послата из: *Хи* Дан 29 Месец 18 Час 11 Минут 40
Примљена у: *Крагујевац* Дан Месец Час Минут

ВРХОВНОЈ КОМАНДИ

Таштин Министар Ум
Правних дела изостаног 29.
и н. Таштин 28 и н. Таштин 1026
државна.

➔ Имам извешаја да
предних Командант наредбу
и се изостаног сватковине из
предних места и н. је
против одлучи Крајевске
снаге и изостаног наредбу у
и н. смислу издати.

Е н. н. је н. н. Малин
Вас и н. н. наредбу Ко-
мандант да не изостаног
сватковине са н. н. н. н.
и н. н. н. н. н. н. н. н. н.
и н. н. н. н. н. н. н. н. н.
и н. н. н. н. н. н. н. н. н.
и н. н. н. н. н. н. н. н. н.
и н. н. н. н. н. н. н. н. н.
и н. н. н. н. н. н. н. н. н.

Таштин 7030

Мин. Врх
и н. н. н. н. н. н. н. н. н.
и н. н. н. н. н. н. н. н. н.

Слика 45. Шифрована депеша министра војног, пуковника Бојовића, о евакуацији становништва, Крагујевац, 29.09.1915. године (Војни архив)

Војвода Степа Степановић успео је да пружи снажан отпор на делу источног фронта под његовом командом. Напад Бугара дочекан је на фронту дужине 120

километара са недовољно снага, али бугарске трупе чак десет дана нису успеле да пробију одбрамбене линије. На остатку источног фронта Тимочка војска под командом генерала Илије Гојковића пружила је снажан отпор на правцу према Зајечару и Књажевцу. Јужни део српско-бугарског фронта био је критичан за српску одбрану. Батаљони трећепозиваца поклекли су пред Бугарима који су започели продор у долину Јужне Мораве.¹²⁶

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ КРОЗ СРБИЈУ ПРЕМА КОСОВУ

Приликом одступног марша Прве армије, Трећа армија и трупе Одбране Београда биле су принуђене да се услед притиска немачких и аустроугарских трупа повуку на десну обалу реке Јасенице. Услед промене околности Прва армија добила је наређење да заузме положаје код Аранђеловца, али је 23. октобра уследила нова директива за повлачење према Крагујевцу и северозападно од Краљева. Немачки 22. корпус који је наступао преко Рудника ка Горњем Милановцу и аустроугарски 19. корпус вршили су непрестани притисак. Ово је био други фон Макензенов покушај опкољавања код Крагујевца, како би српској војсци наметнуо одсудну битку на малом простору. Крагујевац је пао 1. новембра 1915. године зато што је настављено планско повлачење.

Аустроугарски 19. корпус прешао је 3. новембра на десну обалу Западне Мораве и усмерио напад према Краљеву. Војвода Мишић је у тим тренуцима упутио 7. пук првопозиваца према Чачку. Пук је у зору 4. новембра прешао на десну обалу Западне Мораве и источно од Чачка у блиској борби поразио једну непријатељску бригаду, што је главнини трупа донело неколико дана предности у одступању.

Снажан притисак непријатељских снага уследио је 24. октобра након инсистирања фелдмаршал Аугуста фон Макензена да бугарска 2. армија отпочне продор према Приштини. Бугарске трупе су 26. октобра, уз помоћ Албанаца, продрле у Качаничку клисуру. Српска

Друга армија онемогућила их је да продру у Приштину и да у садејству са аустроугарским 19. корпусом, који је наступао из правца Ивањице, спрече одступање српске војске према Косову. Посебно тешке борбе вођене су на Дреновој греди 25. и 26. октобра. Након губитка Качаничке клисуре смењен је генерал Дамњан Поповић, тако да је за команданта Нових области постављен генерал Петар Бојовић.

Врховна команда је у тим неизвесним тренуцима по стабилност одбране наредила Другој армији да ноћу, између 26. и 27. октобра отпочне повлачење са положаја код Пирота на нове положаје за одбрану Ниша, као и да у случају принудног напуштања Ниша пребаци своје дивизије на леву обалу Јужне Мораве. Након наведене директиве Друга армија бранила је Ниш скромним снагама на развученом фронту, а истовремено је помагала и избеглицама из пограничних области. Одбрана Ниша обустављена је у ноћи између 3. и 4. новембра.

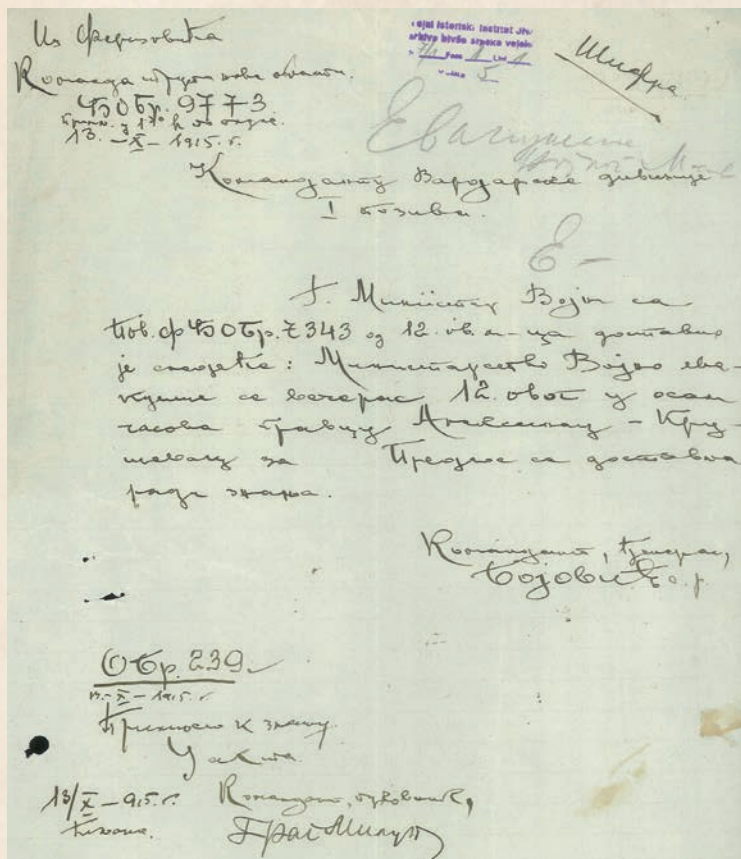
Услед тешке ситуације на Балканском фронту у савезничким, а посебно у непријатељским редовима шириле су се вести о скорој капитулацији Србије и потписивању сепаратног мира.¹²⁷ Савезници су у то време били окупирани проблемом извлачења своје војске са Дарданела и повлачењем снага са Галипоља. Део снага коришћен је за вршење притиска на Грчку да изађе из неутралности па је дошло до искрцавања већином француских трупа у Солуну, уз план да се у том реону формира нови фронт како би се утицало на Грчку, одржала равнотежа снага у источном Медитерану и растеретио Западни фронт. Један од задатака ових савезничких снага био је да обезбеде железнички саобраћај од Солуна до Скопља, ступе у везу са Врховном командом српске војске и олакшају њено повлачење.

Фелдмаршал фон Макензен већ је добио упутства да прими српску понуду за капитулацију, док се вођство Монархије бринуло да ли ће капитулацију примити у својству маршала Рајха или у својству команданта коалиционе војске. „Аристократи Монархије чији је цар проводио дане далеко од ратишта, у Шенбруну или бањи

¹²⁶ П. Берић, Д. Јосиповић, Мачвани у Балканским ратовима и Првом светском рату, Нови Сад, 2011, стр. 170.

¹²⁷ Б. Петрановић, Историја Југославије 1918-1978, Београд, 1983.

Ишлу, једноставно нису могли схватити да су с оне стране фронта у истом рову и сељак и краљ, да пред собом имају општенародни рат.¹²⁸ Српска влада је у тим тренуцима поручивала савезницима да „Србија, иако се нашла у врло тешком положају, иако може доћи у још гори положај, решена је да иде до краја у борби против завојевача”.¹²⁹

Слика 46. Обавештење генерала Бојовића команданту Вардарске дивизије првог позива о евакуисању Министарства војног у правцу Алексинаца – Крушевац, 13.10.1915. године (Војни архив)

Краљ Петар који се у тешким тренуцима није одвајао од војске често је обилазио војнике на првим положајима. Тако се 20. октобра 1915. године нашао на положајима Дринске дивизије првог позива: „*Овога дана око 10 ча-*

128 А. Митровић, Србија у Првом светском рату, стр. 254.

129 А. Митровић, Продор на Балкан, стр. 257-300.

сова пре подне, обишао је шупле Његово величанство краљ Петар, којом приликом у своје говору, благодаривши се официрима и војницима на досадаšnjем храбром држању, позвао нас је, да храбро истрајемо још неколико дана, када ће нам стићи и помоћ од наших савезника..."¹³⁰

На седници владе у Крушевцу 29. октобра 1915. године којој је председавао Регент била је усвојена одлука „да се има истрајати до краја у досадашњој политици“.¹³¹ Војвода Радомир Путник послао је истог дана телеграм команданту савезничких снага у Солуну у коме наглашава да је крајње време да помогне српској војсци „уколико то мисли и жели“.¹³²

Захваљујући напредовању немачких и аустроугарских снага, бугарска 1. армија усмерила је своје дивизије према Лесковцу, потиснула је Тимочку дивизију и заузела прелазе преко Јужне Мораве. Постојала је опасност да бугарска 2. армија, након заузећа Качаника и Скопске Црне Горе, дође до Косова и угрози српску Другу и Трећу армију у одступању. Формирана група дивизија: Моравска дивизија другог позива, Тимочка дивизија првог позива и Шумадијска дивизија другог позива успела је да источно од Пусте реке изврши јак противнапад и потисне бугарске трупе 20 километара до Лесковца. Ситуација је била посебно критична на јужном сектору српско-бугарског фронта: Бугари су успели да слома отпор српских јединица, заузму Врање, онеспособе железничку пругу Ниш-Скопље и пресеку главну железничку везу српских снага са Солуном, одакле се снабдевала српска војска.

Како би олакшала успостављање оперативне везе са савезничким трупама које су се искрцале у Солуну Врховна команда формирала је оперативну групу дивизија под командом генерала Бојовића, која је требало да се преко Качаника пробије према Скопљу и повеже са савезницима.¹³³ Истовремено су одређени и правци

130 ВА, фонд ВКС, П 16, К 24, Д 1/1.

131 Записници Министарског савета Србије 1915-1918, приредили Д. Јанковић и Б. Храбак, Београд, 1976, стр. 187.

132 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I-XXXII, књига 11, стр. 18.

133 У саставу оперативне групе дивизија биле су: Моравска дивизија првог и другог позива, Вардарска и Брегалничка дивизија, Крајински одред и Коњичка дивизија.

повлачења главнина српских снага према Приштини: Друга и Трећа армија и трупе Одбране Београда требало је да се из два правца повлаче преко Мердара према Приштини. Предвиђено је да се Врховна команда, Прва армија и избегличке колоне повлаче долином Ибра преко Студенице, Рашке и Косовске Митровице.

Српска оперативна група генерала Петра Бојовића водила је тешке борбе од 17. до 21. новембра против шест бугарских дивизија, ради пробоја према Скопљу. Услед јаког притиска немачких и аустроугарских снага, Врховна команда наредила је да се прекину операције код Качаника и Гњилана и да се трупе повуку на леву обалу реке Ситнице што је завршено до 24. новембра.

Повлачење српске војске текло је спорије од планираног јер се заједно са војском повлачило и српско становништво у страху од понављања непријатељске одмазде из претходне године.¹³⁴ У Ибарској клисури коју је бранила Прва армија дошло је услед великог броја избеглица до велике гужве на правцу кретања војске: „Под левком клисуре, испред њеног улаза, крклаца и гужва. Цела Србија, сва војска и народ, имају да се пробију кроз левак Ибарске клисуре... Дуг непрекидан ланац отегао се од Краљева до Клисуре и одатле до Рашке... Под претњом непријатељске артиљерије, чија грмљавина све јаче и све ближе одјекује, све то жури, измиче из земље.” О духовном стању народа и војске остало је и сведочанство француског посланика Огиста Боп: „Дошавши до места из кога нема излаза, маса осећа да је запала у клопку.”¹³⁵

Фелдмаршал фон Макензен наредио је средином новембра 1915. године својим трупам да врше снажан притисак на српску војску, спрече њено повлачење према Косову и покушају да окруже српску војску пре него што се она повуче са планинског земљишта. Након преласка на леву обалу Ситнице српске трупе сузбијене су на простор Приштина-Урошевац-Гњилане. У том делу биле су изложене непријатељском нападу и обухвату. Стање војске било је лоше, трупе су биле сведене на че-

твртину нормалног бројног стања са малом количином преостале муниције, снабдевање је било отежано, а војска преморена.

НАРЕДБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ О ПОВЛАЧЕЊУ ПРЕКО АЛБАНИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

Наредбу о повлачењу преко Албаније и Црне Горе Врховна команда уобличила је 23. новембра 1915. године, 25. новембра издала је историјско наређење Обр. 24942 командантима армија о повлачењу трупа из Отаџбине: *„Насио је шренушак када се ситуацијем прилика морамо повлачиши кроз Црну Гору и Албанију... Стање војске је уопште неповољно. Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава... Једини је сјас из ове тешке ситуације, повлачење на Јадранско приморје. Ту ће се наша војска реорганизоваши, снабдеши храном, оружјем, муницијом, оделом и свим осталим потребама које шаљу наши Савезници, те ћемо опет представљати једну чиненицу са којом ће и наши савезници морати рачунати. Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, иако на туђем земљишту докле год је ту владалац, влада и војска, иа ма колика њена јачина била... Убедите све, да је ово повлачење државна потреба, сјас државе и да је у овим тешким данима наш сјас у истрајности, стрпљењу и крајњој издржљивости свију нас с вером у коначан успех наших Савезника”*.¹³⁶

Наређење је предвиђало повлачење војске са Косова на јадранско приморје у три правца. О садржају наредбе обавештен је истог дана српски војни изасланик у Подгорици, пуковник Петар Пешић,¹³⁷ а потом и војни изасланици Русије, Француске, Британије, Италије и Румуније.

¹³⁶ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I-XXXII, књига 13, стр. 75., Кроз Албанију 1915-1916, Спомен књига, Просвета, Београд 1968, стр. 65-75.

¹³⁷ Никола Пашић је телеграфисао српским посланицима на страни: „Након повлачења ми ћемо за месец дана имати војску од 250 хиљада, добро опремљену, обучену и наоружану, и која ће моћи, у друштву са Савезницима, не само истерати непријатеља са Балкана, већ га и уништити.” Ђ. Трипковић, Француска и евакуација српске војске из Албаније, рукопис магистарског рада одбрањеног на Филозофском факултету у Београду 1980, стр. 17.

¹³⁴ ВА, фонд ВКС, П 6, К 106, Ф 2, Д 18/5., Наредба начелника штаба Прве армије команданту Дринске дивизије другог позива о мерама за одступницу српске војске код Ибра, 03.11.1915. године.

¹³⁵ О. Боп, Са српском владом од Ниша до Крфа, Женева, 1918, стр. 38.

Одлука је изазвала опречне реакције савезника. Британија¹³⁸ и Италија сматрале су да српска војска треба да остане у Албанији и да се ту реорганизује уколико је наведено могуће, док су Француска и Русија сматрале да би српске трупе требало пребацити у северну Африку.¹³⁹ Италијанске трупе су са једним одредом војске окупира-ле Драч и Валону, више у интересу учвршћивања својих позиција на Балкану, него ради прихватања српске војске и достављања хране у слагалишта.

Основни распоред српских трупа пред одступање био је следећи:

- Тимочка војска под командом генерала Илије Гојковића била је распоређена на десном крилу српске војске од Коце Балкана до Неродимке планине ради обезбеђивања дела фронта између Урошевца и Качаника.

- Трупе нових области под командом генерала Петра Бојовића биле су груписане уз лево крило Тимочке војске од Неродимке планине до Голеш планине како би обезбеђивале део фронта између Липљана и Урошевца.

- Друга армија под командом војводе Степе Степановића била је распоређена уз лево крило Трупа нових области од Голеш планине до Чичавице.

- Трећа армија под командом Павла Јуришића у борбеном распореду груписани уз лево крило Друге армије од Чичевице до села Желивода.

- Одбрана Београда под командом генерала Михаила Живковића била је ослоњена на лево крило Треће армије од Чичевице до Девич планине како би осигурала правац према Вучитрну.

- Прва армија под командом Живојина Мишића била је распоређена у реону јужно од линије Митровица-Клин-Пећ како би у одсудном моменту запосела Беране и помогла црногорској војсци у осигуравању правца од Новог Пазара и Сјенице према Андријевици.

138 Британска дипломатија, незадовољна ставом српске владе о неуступању концесија Бугарској, постављала је у ово време питање оправданости одлуке о повлачењу и кривила искључиво Србију за тежак положај у коме се наша, Адам Стошић, Велики дани Србије 1914-1918, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова, Београд, 1994, стр. 178.

139 Стенографске белешке Народне скупштине 1916-1918, Београд 1981, стр. 257.

Део Трупа нових области био је под командом Битољске дивизијске области распоређен на левој обали Црне реке, Тетовски одред био је груписан на правцу Брод-Прилеп. Призренски одред имао је задатак да обезбеди прелаз војске преко Шар-планинског теснаца. Албански одред био је лоциран у реону источно од Хан Маврова са наређењем да обезбеђује правац Тетово-Гостивар-Дебар.¹⁴⁰

Штаб Врховне команде кренуо је пут Скадра 26. новембра, а стигао 6. децембра 1915. године. Даља употреба трупа била је у наведеним околностима разматрана на заједничким седницама команданата армија. Одржано је укупно пет таквих седница у Пећи.¹⁴¹

У то време део руководећег официрског кадра имао је другачије виђење решења ситуације на фронту. Мајор Душан Симовић, командант Шумадијске дивизије другог позива, примио је наређење команданта Друге армије војводе Степе Степановића 27. новембра 1915. године да се пређе у напад. Замисао о наставку борбе имао је и војвода Живојин Мишић, посебно након вести да се немачке трупе повлаче из борбе. Војвода Живојин Мишић је на четири седнице у Пећи убеђивао остатак војно руководећег кадра да се крене у противнапад.¹⁴² На састанку од 1. децембра рекао је „да у овим приликама остају две резолуције: да се кренемо напред у офанзиву те видимо од кога бежимо, па успемо ли добро, не успемо ли онда да пошаљемо парламентарне непријатељу и ступимо у преговоре с њим у циљу обуздавања непријатељстава.”¹⁴³ Остатак Врховне команде је након саветовања закључио да би офанзивни удар био осуђен на пропаст те је на четвртој седници у Пећи 2. децембра 1915. године једногласно одлучено да треба поступити по Наредби Врховне команде од 25. новембра 1915. године.¹⁴⁴

140 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I-XXXII, књига 12, стр. 48-50.

141 ВА, фонд ВКС, П 9, К 97, Ф 1, Д 1/146, 147, Извештај о операцијама Друге армије у другом периоду рата 1915. године, повлачење, Записник са седнице у Пећи, 16.11.1915. године.

142 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I-XXXII, књига 13, стр. 116-118, 119-120, 128-129, 136-138.

143 Исто, стр. 136.

144 Исто, стр. 150.

150-200 аустријских војника и побуњеника Арнаута до 100 - 150. Аустријски војници са већим делом побуњеника побегли су 14/15 из с. Источа и с. Приче и стигли гробом Штедик. Заробљеници припадају 80. реџименти, која је, по намену заробљеника, остала у Митровици, а њихов батаљон марширао 3 дана до с.Источа. У Источ отишли 13.ов.м. око 8 час. пре подне, а у Источ су ушли преко Штедина. Путовања им је био Арнаутин.

Командант овога нашег одреда мисли, да је ово оделење аустријске војске послато као десна побочница једне њихове колоне."

2./ У 3³⁰ час. пре подне примљен је од Команданта 1.Армије извештај ОВР.9656: /Послат 15.ноцембра у 11³⁰ час. по подне/

"Наш делегат са Петина доставио је:

"Молим, изволите освештати свима нашим командантима, чије армије пролазе кроз Црну Гору, да не омењују Црногорске власти, јер у Црној Гори треба да остану Црногорске власти, а наши команданти да све што им буде требало, нека се обраћају њима, које су добиле најстрожије наредбе од Црногорске Владе и Врховне Команде, да све захтеве наших команданата попуњавају, што ће они учинити, у колико се то може учинити у овој опротој земљи.

Да би се избегле несугласице у овим тешким данима, молим, наредите, да се има више такта према Црногорским властима, да оне остају на својим положајима, а да наша војска само посадне и брани одређене свој положаје и правце, пошто је Црногорска војска слаба и не може то сама учинити.

Ово је у целини достављено командантима - на знање и поступак - са ОВР.10484 све армије од 17.ноцембра у 9 час. пре подне.

3./ Од 9 - 12 час. пре подне Армија је у штабу 1.армије седница као што се види из записника, председавао под ОВР.10488 све армије:

ЗАПИСНИК

Седница, Армије у Пећи данас 16.ноцембра 1915.год., одржано окошеска одлука, шта треба предузети, према постојећој ситуацији.

Војни историјски институт ЈВУГ
11. јан. 1916. год. таб. 67.

Присутни:

Командант 3.Армије,	Војвода, СТЕПАН СТЕПАНОВИЋ
" 1.Армије,	" МИХОЛИН МИЛИЋ
" Одбране Београда,	генерал, МИХАИЛО ЖИВКОВИЋ
" 3.Армије,	" ПАВЕЛ ЈУРИШИЋ-ШТУРМ.

Бегство војника у масама; оскудација хране и фуражи и немогућност да се нота набави и трупама дотури; тешка комуникације; велика хладноћа; поцепаност одела и обуће; крајња изнуреност људствама онемогућавала непрекинутих бораба и покрета; немање никакве хране на правцима, одређеним за повлачење, што потврђује извештај ПОВ.Д.Вр.1908 од 16.ов. мес. нашег делегата пуковника Пешина са Петина, да се на путу кроз Црну Гору неће готово ништа од хране наћи; немање никакве везе са Врховном Командом, да би јој се ситуација могла представити; угроженост правца преко Рожаја од побуњених Арнаута - све су то узроци, који су створили очајно стање у војсци.

То је прикупило команданте армија да се састану и да донесу ову одлуку:

1./ Да под заштитом вештачница, које имају остати на садашњим положајима, армија отпочну сутра 17.ов.мес. повлачење на десну обалу Источа и

Слика 47. Извештај о операцијама Друге армије у другом периоду рата 1915. године: Повлачење, записник са седнице у Пећи, 16.11.1915. године (Војни архив)

Тренутак доношења одлуке о повлачењу био је један од најкритичнијих момената за српску владу и војску у Првом светском рату. Војска је била у тешкој ситуацији, било је случајева бекства војника и повратка избеглица у окупирана места, владала је оскудица у храни, снабдевање је било отежано. Уз слабу опремљеност људства и велику хладноћу владала је стална опасност од напада побуње-

них Арнаута. Према резултатима појединих истраживања Војска Краљевине Србије имала је у изводећи одбрану главнине снага за повлачење преко Албаније и Црне Горе од 11. новембра до 1. децембра 1915. године, губитке од око 80.000 погинулих, рањених и несталих војника.

Повлачење српске војске (око 220.000 официра, под-официра и војника) заједно са избеглим становништвом

(око 200.000) било је до тада незабележено у историји ратовања. Исто тако, никада до тада није се догодило да читава војна и државна структура напусте своју територију и да се поново врате у своју домовину променом ратне плиме. Порука старог краља Петра упућена народу и војсци пред повлачење била је одраз стања народног духа у тим тренуцима: „Знам да су сви Срби тошови умрели за отаџбину. Године су ми одузеле оружје из руку. Ваш изабрани Краљ нема више снаге да поведе своју војску у бој на животи и смрти. Ја сам само слаби старца који ништа не може да уради, сем да вас благослови, све вас српски војници, грађани, жене и деца српска. Али вам се на једно заклињем-ако нам нове борбе спремају срамоту, да будемо побеђени, нећу преживети ту пропаст, нећу са отаџбином умрети и ја.”

Војска у повлачењу прешла је заједно са избеглицама око 150 километара дуг пут. Старци, жене и деца, рањени и болесни војници одступали су са задржавањима у санитетским станицама на правцу кретања, али већина их није одустајала од тешког марша. Страдања српског народа савременици¹⁴⁵ и историографи поредили су са Христовим мукама, а Албанију су прозвали „Српском голготом”.

Одступница српске војске поклапала се са стазама наступања Војске Краљевине Србије у Првом балканском рату. Одступницу свих српских трупа штитила је Прва армија. Десна одступна колона маршевала је правцем Пећ-Жлеб-Савине Воде-Рожај-Беране-Андријевица (Прва и Трећа армија) и Пећ-Ругова-Чакор-Велика-Андријевица (Друга армија и Одбрана Београда и савезнички посланици). Од Андријевице правац одступања ишао је преко Бара, Матишева, Лијеве Ријеке, Братиножића, Биоча и Подгорице ка Скадру.

Краљ, српска влада и Врховна команда, народни посланици, дипломатски кор, државна архива и Трупe нових области били су груписани у средњој колони. На-

ведена колона одступала је правцима који су од Призрена (долином Белог Дрима и преко Љум Куле) и Ђаковице водили до Везировог моста, а потом правцем преко Спаса и Флети до Пуке. Након доласка до Пуке Врховна команда са осталим структурама требало је да настави марш према Скадру, док би Трупe нових области као заштитница средње одступне колоне наставила кретање преко Блиништа ка Љешу и Драчу.

Слика 48. Краљ Петар I Карађорђевић приликом повлачења према Албанији, 1915. године (аутор: Риста Марјановић, Војни музеј)

Лева одступна колона у којој су били: Тимочка војска, Коњичка дивизија, Подофицирска школа из Скопља, Ђачки батаљон, Резервне трупe, јединице последње одбране, избеглице и заробљеници, већина државних надлештава и јединице Битољске дивизијске области, повлачила се правцем: Призрен-Љум Кула-Бицај-Љуска-Васјат-Сумбат-Пишконеја-Дебар-Струга-Пренс-Бабинс-Елбасан-Пекин-Тирана-Шијак-Драч.

Приликом поласка одређен је временски размак од једног дана између дивизија које су полазиле из истог места, као и размак од два дана између армија.

¹⁴⁵ Стеван П. Бешевић, На Голготу, Београд, 1920. Песник Стеван Бешевић се прославио у међуратном периоду са збирком песама о повлачењу српске војске кроз Албанију. Његову последњу збирку штампала је Српска књижевна задруга у библиотеци „Савременик” пред почетак рата. Преминуо је у септембру 1942. године.

ГОЛГОТА СРБИЈЕ

Повлачење српске војске из Пећи почело је 3. децембра 1915. године, када је из Пећи кренула преко планине Жљеб Тимочка дивизија другог позива, потом 4. децембра Шумадијска дивизија првог позива и Дринска дивизија првог позива 5. децембра.

Преко Ругова повлачење је 4. децембра почела Шумадијска дивизија другог позива, а следећих дана Тимочка дивизија првог позива, Дунавска дивизија првог позива и Браничевски одред.

Одступница, коју су, као што је наведено чиниле заштитне јединице Прве армије, водила је борбу са немачким и аустроугарским јединицама и са албанским одметницима код Пећи, на Савиним водама, на планини Жљебу и код улаза у Руговску клисуру.

Српској војсци је приликом повлачења преко Црне Горе велику помоћ пружила црногорска војска под командом сердара Јанка Вукотића. Црногорска војска спречавала је и задржавала продор аустроугарске војске како би српским трупима омогућила повлачење преко Чакора, што је било увод у чувену Мојковачку битку. Велике борбе вођене су на потезу Јавор-Рожај-Бијело Поље, а одсутна битка водила се на Бадњи дан и Божић.

Слика 49. Повлачење преко Албаније, 1915. година, „Хлеба није било па су измучени и гладни војници јели снег“ (аутор: Самсон Чернов, Војни музеј)

Прелаз изнурене српске војске у окружењу преко планинских врлети Жљеба на путу између Пећи и Рожаја (превој Жљеба био је на надморској висини 1.760 метара) извршен је уз отежавајуће околности. Позадинске јединице и комора, као и дуге колоне избеглица возили су двоколице и кола на четири точка, што је додатно отежавало ситуацију и успоравало прелаз јер је пут био такве конфигурације да се колона након Савиних вода морала кретати један иза другог. У покушајима да се што пре пребаце пеко Жљеба према Рожају избегло

Слика 50. Кроз Албанију 1915. година, „Снег шкрипи под ногама, а ветар је шибао кроз подерано одело“ (Војни музеј)

становништво које је водило и стоку, направило је пометњу, па су успорили и војску тако да су прелази према Рожају савладани тек у ноћи између 4. и 5. децембра.

Шумадијска дивизија другог позива из састава Друге армије прва је приспела у Андријевицу, а потом су стигле и остале дивизије. Према директиви Врховне команде предвиђено је да у Андријевици буде слагалиште хране, али српске трупе и становништво затекле су потпуно другачију ситуацију. Процене снабдевања храном базирале су се на тврдњама Црногорске Врховне команде да је у Андријевицу 29. и 30. новембра послато 20.000 хлебова, иако је већ 29. новембра пуковник Пешић, српски делегат са Цетиња, упозоравао команданте армија у неистинитост наведених тврдњи и позивао их да „...храну за марш до Приморја понесу у својим коморама, иначе на путу кроз Црну Гору неће наћи готово ништа...”. Део војника је након пристизања у Андријевицу поумирао услед недостатка хране и изнурености, а наведено је био случај и код остатка српске војске. Тврдње Црногорске врховне команде демантовао је већ 6. децембра командант Друге армије у извештају регенту Александру: „Овде нема ни хлеба ни хране за стоку. Од 40.000 хлебова за које је јављено да ће бити у Андријевици, овде ни један није стигао.”¹⁴⁶ Хране није било не само у првим прихватним слагалиштима на правцима наступања према Андријевици, Пуки, Орошиу и Елбасану, а ни касније у Подгорици, Скадру и Тирани: „Све те приче главног интенданта о неким количинама кукуруза у Плавници и другим местима не вреде ништа: овамо хлеб не долази, а глад се не да утолити код војника...”¹⁴⁷

Друга армија стигла је прва и до Подгорице 12. децембра, а у исто време Дринска дивизија првог позива из састава Треће армије кренула је из Андријевице у правцу Матешева. Прва армија се повлачила са положаја код Рожаја, а њена Дринска дивизија другог позива била је груписана на прилазима код Берана. Дринска дивизија првог позива стигла је у Подгорицу 16. децембра, а трупе Одбране Београда наставиле су кретање према Скадру

без задржавања. Прва армија је 17. децембра била распоређена код Андријевице. Вишедневни марш био је изузетно напоран за људе и стоку, а све време повлачења падала је киша, што је додатно погоршавало ситуацију. Део војника који су припадали Првој армији је у тим тренуцима напустио јединице. У то време војвода Мишић упутио је представку Врховној команди у којој је истакао тежину и неизвесност ситуације и губитак морала и вере код српских војника у тим тренуцима.”¹⁴⁸

Истовремено са повлачењем преко Црне Горе одвијало се и повлачење дела српске војске из Призрена и Ђаковице према Љешу и Медови. Трупе Нових области кретале су се од Призрена преко Љум Куле и Везировог моста према Скадру заједно са Моравском дивизијом првог позива и Комбинованим одредом (Призренска колона) и правцем од Ђаковице преко Везировог моста ка Скадру са Моравском дивизијом другог позива и Вардарском дивизијом (Ђаковичка колона).

Пре повлачења трупе Нових области заштитиле су прелазак Тимочке војске са леве обале Ситнице и њено пребацивање од Призрена према правцу за Дебар и Стругу.

Повлачење трупа Нових области било је отежано услед лоших путева, нужности да се за пролазак војске користе стазе кроз планинске кланце, напада албанских одметника, лоших временских прилика.

Призренска колона кренула је са Моравском дивизијом првог позива из Призрена 29. новембра, пробијајући се уз велике напоре до Везировог моста, да би се следећег дана трупе пребациле на леву обалу Дрима. Током следећих дана војска се кретала стрмим планинским путем по магли и снегу, пробијајући се кроз сметове. Комбиновани одред прешао је Дрим 2. децембра након преласка остатка трупа, штитећи одступницу.

Ђаковичка колона напустила је Ђаковицу 29. новембра. Вардарска дивизија прешла је већ наредног дана преко Везировог моста на леву обалу Дрима, док је Моравска дивизија другог позива водила борбе са бандама албанских одметника у којима је претрпела велике губитке, да би се 2. децембра пребацила на леву обалу реке Дрим.

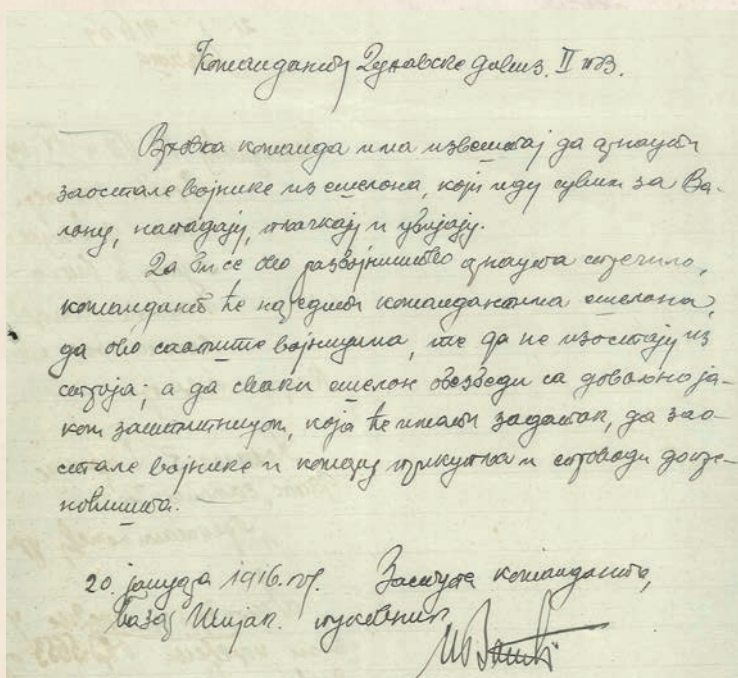
¹⁴⁶ Милорад Марковић, Ратни дневници 1912-1918, Београд 1977, стр. 191.

¹⁴⁷ Исто, Представка команданта Прве армије Врховној команди, стр. 361-362.

¹⁴⁸ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I-XXXII, књига 13, стр. 362.

Слика 51. Краљ Петар I и Врховна команда са народом прелази Везиров мост на Црном Дриму у Албанији, 1915. година, (аутор: Риста Марјановић, Војни музеј)

Слика 52. Обавештење заступника команданта Прве армије пуковника Милоша Васића команданту Дринске дивизије другог позива о нападима Арнаута на војнике заостале при повлачењу, 20. 01.1916. године (Војни архив)

Марш трупа Нових области био је тежак и дуг, а албанске гудуре и кланци препуни сакривених одметника успоравали су напредовање ослабљене и изнурене војске која је до средине децембра дошла до тачке окупљања. Командант Вардарске дивизије првог позива известио је команданта Трупа нових области 6. децембра о бројном стању пукова. Бројно стање 18. пука износило је 79 људи, а 2. пука трећег позива 50 војника: „И ово мало војника што је преостало после извршених тешких маршева...махом је болесно и толико слабо да, ако се убрзо не поштеди, одмори и не исхрани како треба, остаће се и без тога.“¹⁴⁹

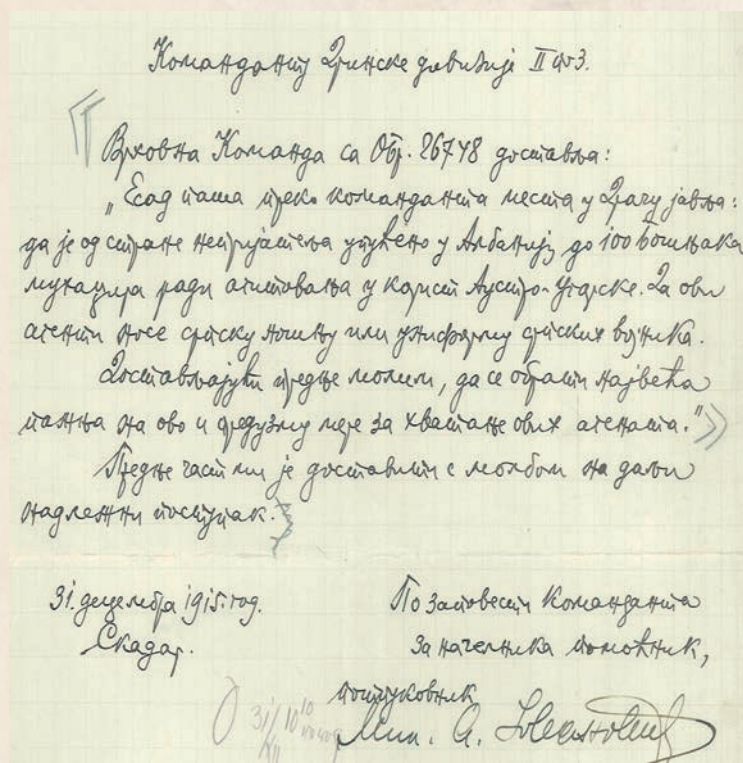
Слика 53. Српска војска на обали Албаније за време повлачења 1915. године, (аутор: Самсон Чернов, Војни музеј)

Тимочка војска са Крајинским одредом, Коњичком, Комбинованом и Брегалничком дивизијом кретала се при повлачењу од Призена преко Љум Куле, Пишкопеје и Дебра до Струге. Марш је трајао осам дана. Пут од Љум Куле до Пишкопеје био је коњска стаза, тешка за кретање због сметова, вејавице и смрзнутог терена. Командант Комбинованог одреда од око 800 војника са 80 рањених бораца, морао је да преговара са вођом побуњених Арнаута који су са око 4 500 људи запосели теснац између Маштрикола и Блиништа на путу ка Љешу. Да би пустили колону да прође Арнаути су запленили сву комену, официрски пртљаг и део сточне запреге. Велики

¹⁴⁹ Милорад Марковић, Ратни дневници 1912-1918, Београд 1977, стр. 196.

број војника је промрзао, а део је поумирао од хладноће, исцрпљености и глади. Велике борбе вођене су на Дриму код Струге. Тимочка војска стигла је до Елбасана 9. децембра.

Подршка и помоћ коју су српској војсци пружиле албанске чете под командом Есад-паше у сектору Драч-Тирана значајно је умањила губитке војске и избеглица. Есад-паша и његове присталице снабдели су у одређеној количини српску војску пушкама и муницијом, топовима и другом врстом наоружања. Истовремено су обавештавали команде одређених јединица о кретању непријатељских трупа.¹⁵⁰

Слика 54. Упућивање бошњака у Албанију ради агитовања у корист Аустро-Угарске (у српским ношњама) 31.12.1915. године (Војни архив)

Пристизање учесника марша на линију окупљања Скадар-Љеш-Тирана-Елбасан одвијало се sukcesивно.

¹⁵⁰ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I-XXXII, књига 13, стр 331-334, 359, 368-369.

Трупама нових области требало је 13 дана.¹⁵¹ Комбиновани одред стигао је у Љеш 14. децембра, а потом је упућен према Драчу. Друга армија стигла је на одређено место за 19 дана, Тимочка војска за 20 дана, а Одбрана Београда за 22 дана. Заштитници читаве војске Првој армији било је потребно око 70 дана да стигне на одредиште уз надчовечанске напоре, велике губитке и невидљиве мере храбрости и пожртвовања. Из представке и извештаја коју је Врховној команди учинио командант Прве армије 10. децембра може се сагледати стање трупа, посебно трећепозиваца: „Бројно стање смањено је до невероватности, а и да је ма колико, оно не игра никакву улогу, нити има каквог значаја, јер под оваквим приликама и околностима, војници су апсолутно неспособни за борбу...Ови моји изнемогли трећаци, а при том оскудни у храни, тешко би могли отпутовати...Они су још добри кад се употребе само као резерва-прикупљени...“.¹⁵² Према подацима Врховне команде у бројном саставу недостајало је око 70.000 војника који су крајем новембра 1915. године почели одступање. Бројно стање од 27.000 регрута смањено је на испод 15. 000, а према списковима који су сачињени у Бизерти било их је 7.192. Од 6.000 младих рођених 1897. и 1898. године у животу их је остало само пет стотина.¹⁵³ Садржај војних материјала који су поднети на Мировној конференцији указује да су губици српске војске у борбама 1915. године и током повлачења кроз Албанију износили укупно 150.000 мртвих и 77.278 несталих који су прибројани мртвима.¹⁵⁴ Огист Боп је описао улазак српске војске у Скадар као достојанствен упркос тешким околностима: „Никаква жалба није се чула са усана ових људи који су толико претрпели; као

¹⁵¹ Командант Трупа нових области известио је 14. децембра 1915. године Врховну команду о слабој борбеној готовости војске: „... Моје је дубоко уверење да је ово само једна врста паучине и да се ми само обмањујемо, ако се не будемо и даље држали у заблуди да поверене ми трупе представљају неку борбену снагу и да, овакве какве су сад, могу извршити неки борбени задатак...“, Милорад Марковић, Ратни дневници 1912-1918, Београд 1977, стр. 303-304.

¹⁵² Исто, стр. 252.

¹⁵³ В. Ј. Радојевић и Д. Ј. Миленковић, Пропаст српских регрута 1915, Београд, 1967, стр. 181.

¹⁵⁴ ВА, фонд ВКС, П 3, К 470, св. бр.7.

Слика 55. Прелаз преко реке у Албанији, 1915. година (Војни музеј)

да их је нека зла коб гонила, ишли су ћутећи; само би по кадшто изговорили „хлеба”; то је била једина реч коју су имали снаге изговорити. Има неколико дана како већина не беше ништа окусила...”¹⁵⁵

После доласка српске Владе и Врховне команде у Скадар 6. децембра 1915. године начелник Штаба Врховне команде војвода Радомир Путник затражио је од регента Александра да му одобри одсуство за вишемесечно лечење, након чега је отпутовао бродом за Брундизиј, а потом на Крф. Заменио га је генерал Петар Бојовић који је руководио српском војском у даљем повлачењу кроз Албанију ка Валони и њеном превозењу на грчко острво Крф. Након повлачења преко Црне Горе из Скадра отпутовао је и војвода Живојин Мишић, због болести, али и из протеста што је генерал Петар Бојовић, млађи од њега по рангу и по чину постао начелник Штаба Врховне команде. Војвода Мишић одредио је за свог заступника команданта Дунавске дивизије другог позива пуковника Милоша Васића и предао му дужност команданта Прве армије.

Регент Александар Карађорђевић остао је на висини историјског задатка као врховни командант српске војске. Иако озбиљно болестан, одбио је понуду савезника да буде упућен у Брундизиј. Остао је уз војску и народ, а у Скадру је над њим извршена и хируршка интервенција.

¹⁵⁵ О. Боп, Са српском владом од Ниша до Крфа, Женева, 1918.

Стање српске војске у погледу физичке снаге и морала било је лоше након њеног приспећа на Јадранско приморје. Осим војводе Живојина Мишића и други команданти армија су о томе извештавали Врховну команду и упозоравали на последице које би могле проистећи услед непрекидног повлачења без редовне исхране и подршке нових трупа. Посебно су биле тешке ситуације када су делови војске стизали до прихватних слагалишта где су очекивали храну и смештај, а у великом броју случајева нису добијали ништа. Део припадника црногорске војске прешао је у српске редове током и након повлачења.

Српска Врховна команда регулисала је наведену процедуру пријема црногорских старешина.

Напори Врховне команде да реши проблеме смештаја, исхране и снабдевања српских трупа били су даноноћни, али у тим тешким тренуцима све је зависило од савезничке воље и разумевања. Одлуком савезничких сила од 26. новембра 1915. године снабдевање храном српских трупа поверено је Италији, а већ 5. децембра јавили су да ће организовати базе у Скадру и Драчу у које ће допремити 200 вагона и 40 камиона брашна, а да се у Брундизију налази око 1,5 тона хране, одеће и обуће коју су оставили Британци. Српској Врховној команди обећано је и 5.000 товарних коња од Есад-паше. Италијани су у пристаништу у Брундизију обезбедили одређене количине хране, али су, иако задужени за транспорт, превезли незнатне количине хране, наводно због недостатка ратних бродова и могућих напада аустроугарске морнарице.¹⁵⁶ Истина је била другачија. Италијански војни и државни врх покушавао је да на све начине успори опоравак и даље учествовање српске војске у ратним операцијама, пошто је иста представљала претњу за

¹⁵⁶ Италија која је преузела на себе обавезу да сваког дана у Медовско пристаниште допреми по један брод са храном, уместо транспорта хране, од 6. до 12. децембра ангажовала је главнину својих снага за превоз експедиционог корпуса из Торина у Валону. Из тих разлога је за 26 дана, од планираних 13 у албанске луке стигло само 5 бродова са храном од којих је један био потопљен.

остваривање италијанских претензија на источну обалу Јадрана. Превоз хране био је обустављен у најтежим тренуцима-између 6. и 12. децембра 1915. године, након потапања италијанског контраторпиљера „Ентерпида“ и француског сумарена „Фреснела“. Српска Влада успела је, након свих обећања, да куповином хране обезбеди 950.000 полуоброка.

Савезници се дуго времена нису могли усагласити ни око локације на коју би пребацили српску војску. Почетни план био је крајње неповољан: српска војска требало би да остане у Албанији. Није постигнут договор које јадранско пристаниште треба да буде главна база за снабдевање и смештај српске војске и њено евентуално укрцавање у случају евакуације. Имајући у виду да се највећи део трупа налазио у околини Скадарског језера, најпогодније пристаниште било је Сан Ђовани ди Медуа (Медова) које се налазило близу Скадра. Величина пристаништа није била адекватна за смештај и пребацивање српске војске, а постојала је и опасност од евентуалних напада аустроугарске морнарице. Савезници су из тих разлога предлагали Драч или Валону као пристаништа која су имала велики капацитет.

Француски маршал Жозеф Жофр предложио је 14. децембра 1915. године српској Врховној команди да се српска војска прикупи око Валоне, што би војску осудило на нови марш од 200 километара према југу и било је у потпуности неприхватљиво и немогуће у датим околностима. Изузев наведеног, Италијани су настојали да спрече прелазак српске војске на леву обалу реке Шкумбе и њен долазак до Валоне, правдајући се опасношћу од преношења заразних болести.

У једном од одсудних тренутака по српску војску врховни командант српске војске регент Александар обратио се 16. децембра 1915. године руском цару Николају Другом Романову, молбом за интервенцију.¹⁵⁷ Након интервенције руског императора дошло је до побољшања исхране српске војске. У албанска пристаништа допремљено је укупно 5. 400 тона хране за српску војску од 12. децембра 1915. године до 5. јануара 1916. године. Прве

било предвиђено у потпуном наређењу, већ да се италијанској дивизији од Маја Велса - Крешита - Маја Ринхилити, задржавајући све градове реклом Драч и оно, који преко Крешита изводе у Каллеити и даље ка Вешу; са другом дивизијом задржили линију Губати - Ротали - Ђуб; италијански делове Дунавске дивизије I и II, који имају да изду сасишав своје дивизије и обезбеди градове, који од Турке и Филимон воде ка Скадру.

Материјал хране Скадра. Штаб армије у Скадру.

4. Парлија остаје на садашњем месту.

На основу предлога наређења:

1. Српска дивизија II п.в. у смислу моје заповести од 10316 од 20. окт. мес. задрже одсек Губати - Ротали - Ђуб, сматрајући на том одсеку оружану Дунавску дивизију I п.в. и обезбеди градове, који од Турке и Филимон воде ка Скадру. Градове из долин реке Тира ка Скадру ослабавају италијанци.

2. Дунавска дивизија II п.в. пребације се на леву обалу Злима и обезбеди линију Маја Велс - Крешита - Маја Ринхилити и задржава све градове реклом Драч и оно, који преко Крешита изводе у Каллеити и даље ка Вешу. Исто одржавају везу са италијанцама III армије.

Потом иступа Дунавска дивизија II п.в. на линију Маја Велс - Крешита - Маја Ринхилити да отпочне италијанце, а одмах предузме италијанца рекотацију Злима у циљу пребацивања трупа на његову леву обалу.

3. Материјал хране за српску дивизију II п.в. Скадра, а за Дунавску дивизију II п.в. Веш.

4. Штаб армије Скадра.

Одмах о овом наређењу одговорити.

24. децембра 1915. год.
Скадра

Командант армије,
Вожда, Ринхилити

Слика 56. Заповест Врховног команданта о укрцавању српске војске код Медове и Драча, 24.12.1915. године (Штаб Прве армије доставља препис заповести командни Дринске дивизије другог позива) (Војни архив)

количине допремљене су у драчку луку тек 19. децембра, што је за многе српске војнике било прекасно. Трагало се и за решењем осталих проблема, те је чак измењено и понашање италијанског врха.

Српска Врховна команда прихватила је на крају предлог да се српска војска помери ка Драчу и Валони, када за наведено буду повољне околности.

157 Милорад Марковић, Ратни дневници 1912-1918, Београд 1977, стр. 320.

ЕВАКУАЦИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА ОСТРВО КРФ

Након савезничких вести о скором укрцавању српске војске у Медови и Драчу, српска Врховна команда је 31. децембра 1915. године наредила да се српске армије припреме за укрцавање. Прва армија требало је да се прикупи око Скадра и источно од њега, Друга армија на десној обали Дрима, Трећа армија и трупе Одбране Београда на левој обали Дрима, а Тимочка војска и трупе Нових области у реону Драча.

Покрети по овим наређењима почели су у првим данима јануара 1916. године, али је у току тих покрета, услед одређених околности, долазило и до промене распореда. Према првобитном плану требало је да до 10. јануара 1916. године у Медови укрцавање изврше Прва, Друга и Трећа армија, а у Драчу трупе Нових области, Одбране Београда и Тимочке војске.

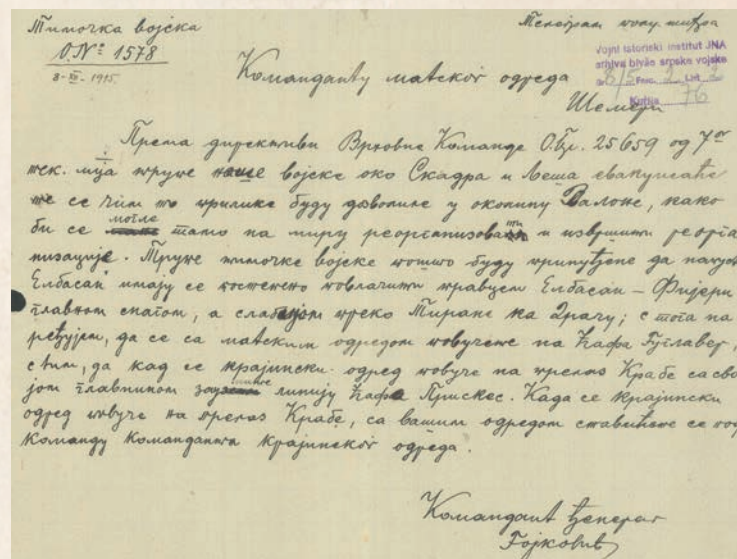
Пристаниште у Медови није било погодно, као што је већ наведено, за већа укрцавања, те је у Медови укрцано касније око 10.000 војника који су пребачени у Бизерту.

Српска Влада протествовала је и тражила да српска војска буде пребачена ближе Србији, како би, након опоравка и реорганизације, почела борбу за ослобођење окупиране српске територије. Француска влада је на предлог маршала Жофра 5. јануара 1916. године донела одлуку да се српска војска евакуише на грчко острво Крф.¹⁵⁸ С обзиром на чињеницу да је Грчка била неутрална, савезници су донели одлуку да Крф буде окупиран.¹⁵⁹

Промена околности на међународном политичком плану услед пада Цетиња и капитулације Црне Горе, утицала је неповољно на положај српске војске која је чекала на укрцавање. Врховна команда је из тих разлога издала наређење Трећој армији да крене пут Драча, а Првој армији да организује заштиту даљег укрцавања у Медови. Нови распоред подразумевао је укрцавање трупа Прве и Друге армије у Медови, док су трупе Треће

армије, Нових области, Одбране Београда и Тимочке војске требало да се укрцају у главном пристаништу у Драчу.

Француски маршал Жофр предложио је да се у Медови и Драчу обаве само неопходна укрцавања, а да највећи део српске војске крене ка Валони као безбеднијем месту за укрцавање. Наведени предлог прихватила је и српска Влада, што је за главнину српске изнурене војске значио нови десетодневни марш дуг око 200 километара.

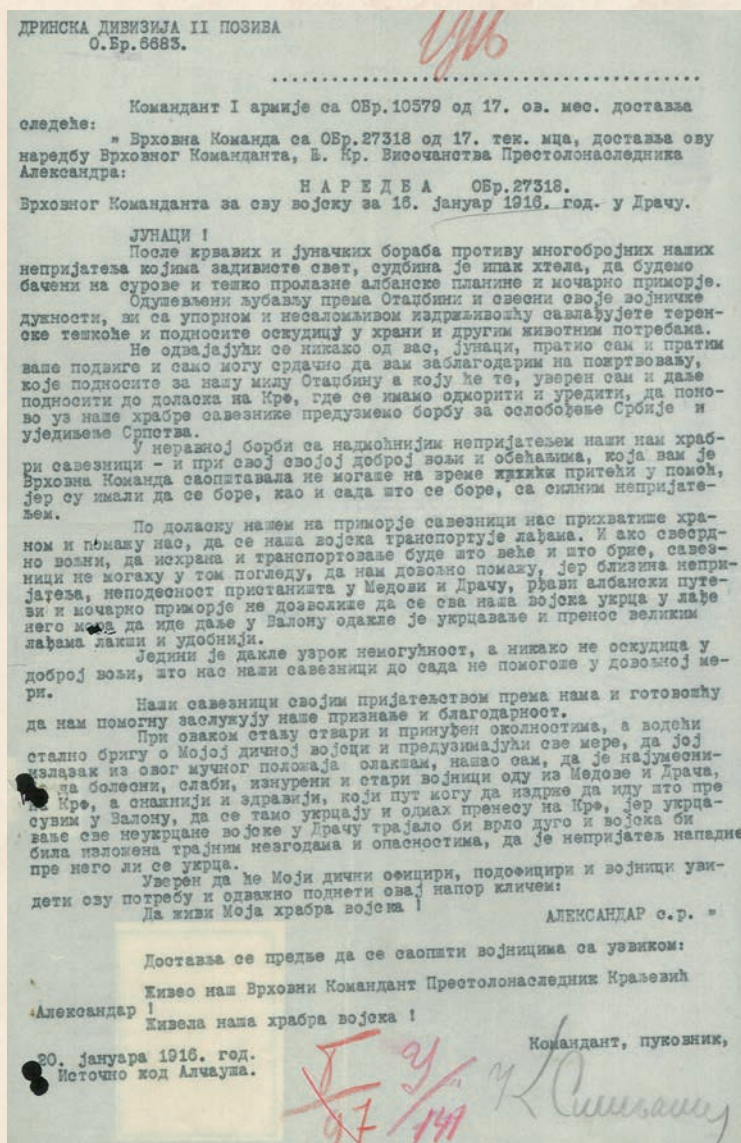

Слика 57. Наредба команданта Тимочке војске, генерала Илије Гојковића, за евакуацију српских трупа у околини Скадра и Љеша у околину Валоне, 08.12.1915. (Војни архив)

Из северних албанских лука бродовима су превожене избеглице, војска, дипломатско особље, народни посланици и владине установе. Влада, чиновници, око 80 болесника у најкритичнијем стању и део избеглица (око 2.700 људи) превезени су 14. јануара 1916. године из Медове. Краљ Петар је из Драча превезен торпиљерком у Валону 18. јануара, а потом на Крф. Истога дана у српску Врховну команду стигао је шеф француске војне мисије генерал Пиарон де Мондесир, са поруком маршала Жофра да Француска преузима главну обавезу око превоза српске војске на Крф, њеног збрињавања, исхране и наоружавања.

158 Стенографске белешке Народне скупштине 1916-1918, Београд 1981, стр. 253.

159 Драгољуб Живојиновић, Невољни ратници. Велике силе и Солунски фронт (1914-1918), стр. 165.

Слика 58. Наредба престолонаследника Александра издата у Драчу 16.01.1916. године (Војни архив)

Врховна команда кренула је из Скадра 20. јануара, Прва армија вршила је заштиту осталих трупа приликом повлачења, Трећа армија почела је пребацивање преко реке Маће на потезу према Драчу. Друга армија отпочела је покрет према Драчу, а трупе Нових области и Одбране Београда припремале су се за покрет ка Валони.

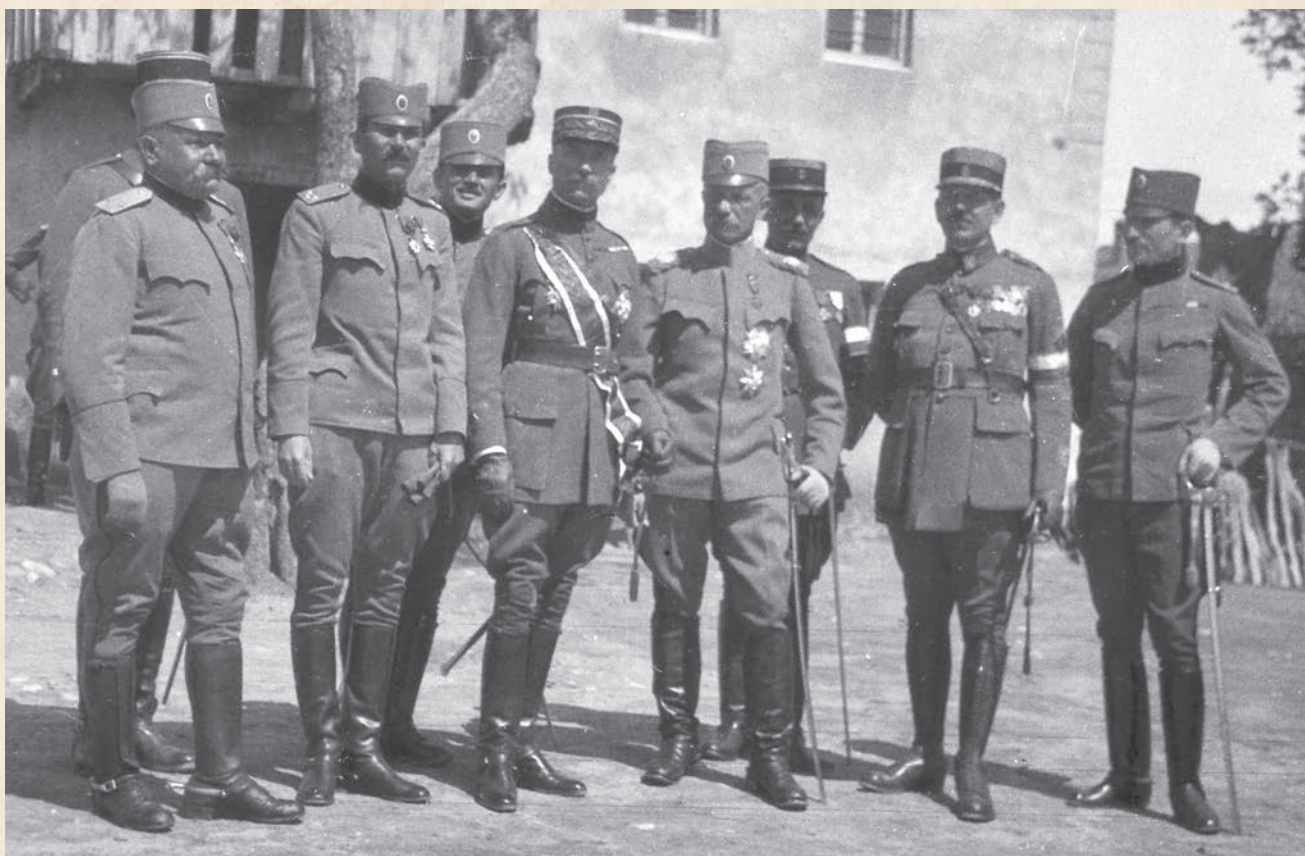
Евакуација војске из Медове завршена је 24. јануара у време када је аустроугарска војска већ ушла у Скадар. Друга и Трећа армија доспеле су у Драч 25. јануара, а након што су аустроугарске трупе кренуле ка југу Врховна команда издала је наређење да све српске армије у ешалонима од по 4. 000 људи крену из Драча за Валону, са временском разликом од једног дана, осим припадника Прве армије који су штитили одступницу.

Француски генерал Мондезир издао је 28. јануара 1916. године саопштење о хитној евакуацији српских трупа из Албаније на Крф. Између Валоне и Крфа успостављена је сигурна пловидба, као и између Драча и Крфа. Истога дана укрцан је у Валони на савезничке бродове и отпловио је за Крф први приспели ешалон: Моравска дивизија првог позива која је 29. јануара искрцана на Крфу. Укрцавање у Драчу и Валони које је започело у последњим данима јануара, настављено је током фебруара 1916. године. Превоз војске вршило је 12 мањих бродова у које је могло стати по 500 војника, а девет великих бродова у које је могло стати по 20.000 људи, између Валоне и Крфа.

Снабдевање је било регулисано на тај начин да је приликом поласка из Драча за Валону била обезбеђена храна за недељу дана: магацини су били на реци Семену, у Фијерију и на десној обали реке Војуше. У близини Војуше био је подигнут велики логор за око 10.000 људи, где су ешалони трупа заостајали и чекали да буду позвани у мањи логор, код пристаништа у Валони (капацитет логора био је око 4.000 смештајних места) одакле се војска припремала за директно укрцавање.

Почетком фебруара 1916. године пребацивање је било у следећој фази: трупе Нових области и Одбране Београда су већ биле на Крфу, Врховна команда је пловила ка Крфу, Друга и Трећа армија су се кретале ка Валони. Прва армија се припремала за укрцавање у Драчу, након што је 3. фебруара, уз помоћ одреда Есад-паше, на реци Ишми (40 км удаљеној од Драча) успела да задржи снажан продор аустроугарских снага.

Евакуација српских трупа из пристаништа у Драчу, где су укрцане само трупе Прве армије, завршена је у времену од 7. до 9. фебруара 1916. године. Само у току

Слика 59. Војвода Мишић и француски генерал Анри (Војни музеј)

5. фебруара у Драчу је укрцано око 10.130 људи, а на укрцавање је чекало још 7 500 људи.¹⁶⁰

Главнина српске војске евакуисана је из Албаније и пребачена на Крф до 21. фебруара 1916. године.¹⁶¹ Српска војска провела је седам недеља на Јадранском приморју у Албанији. Војска и становништво били су исцрпљени, без могућности за благовремени опоравак и смештај.

Смештај по насељима избегаван је да би се војска држала на окупу, тако да су војници боравили у шаторима ван насељених места, што је услед лошег времена погоршавало њихово здравствено стање. Према појединим анализама ратних губитака српске војске током повлачења преко Албаније и Црне Горе страдало је око 143.000 војника.

¹⁶⁰ Трновит пут Србије 1914-1918, Београд, 1974, стр. 273.

¹⁶¹ У Албанији је остала Коњичка дивизија са око 12.000 људи и 15.000 коња, којима Италијани нису дозволили да приђу Валони, наводно због заразе. Њихов превоз на Крф организован је тек у априлу 1916. године.

САВЕЗНИЦИ И СРБИЈА 1914-1916.

ОДНОС КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА САВЕЗНИЧКИМ СИЛАМА

Србија у Првом светском рату није била формална чланица Антанте. Ипак, три велике силе су по отпочињању рата блиско сарађивале са српском владом и Врховном командом. Као мала ратујућа држава, географски веома удаљена од својих савезника, Краљевина Србија се налазила у посебно тешкој ситуацији. Самим тим, свака врста материјалне и моралне подршке била је од кључног значаја за наставак борбе српске војске са Централним силама. Сарадња са Великом Британијом, Француском и Русијом била је веома интензивна током читавог рата и без ње није било могуће замислити тако упорну одбрану Србије током 1914 - 1915. Силе које су се нешто касније укључиле у рат такође су утицале на борбену моћ српске војске, иако у мањој мери. Међутим, и поред чињенице да је Србију и силе Антанте уједињавао заједнички општи ратни циљ, свака од држава савезница имала је и своје сопствене интересе. Тако су се гледишта између Србије и сила Антанте неретко битно разликовала када је реч о начину на који треба водити рат на Балкану. Исто тако, често није било ни сагласности око тога како треба да изгледају послератне границе у овом делу Европе. Ту се пре свега мислило на будућност Аустро-Угарске.

Сврставање Србије уз Антанту имало је своју историју како у домену локалних односа Краљевине Србије са Аустро-Угарском тако и у сфери расцепа међу европским силама који је добијао на значају након одлука Берлинског конгреса 1878. године. Краљевина Србија је током прве деценије XX века постепено градила све срдачније односе са чланицама Антанте, настојећи да се ослободи притиска Хабзбуршке монархије.¹⁶²

¹⁶² Коста Стојановић, *Економско стање Србије од окупације Босне и Херцеговине до Анексије, од 1878. до 1908*, Београд 1909, 9;

Истовремено, Француска је у годинама пре избијања Светског рата пажљиво водила рачуна о заштити својих веома разгранатих финансијских послова у Србију. Заједно са Великом Британијом циљ Француске био је да спречи продор Аустро-Угарске и Немачке ка истоку. С друге стране, блиске везе са Руском Царевином представљале су историјску константу и оне су актуелизоване након Мајског преврата 1903. године. Интерес Русије за Балкан нарочито је порастао и након руске неуспешне политике на Истоку и пораза у Руско-јапанском рату (1904 - 1905). Почев од 1903. године читав низ историјских процеса и догађаја упућивао је владе Краљевине Србије ка све ближејој војној сарадњи са чланицама Антанте. Зајам за наоружање и железнице из 1906. године био је својеврстан увод у Царински рат са Аустроугарском и посебно важна епизода у дефинитивном опредељењу Србије за савезништво са Француском и Великом Британијом.¹⁶³ Анексиона криза 1908-1909. године посебно је погоршала односе Србије и Аустроугарске, а приближила ставове Србије и Русије.¹⁶⁴

Након Сарајевског атентата и Јулске кризе, држање сила Антанте је најпре било помирљиво, па је Србији саветовано да покаже попустљивост и да чак уступи Београд Аустро-Угарској.¹⁶⁵ Понуда Антанте подразумевала је и посредовање, међутим све је било без успеха. Са избијањем рата све замерке чланица Антанте на поједине потезе српске владе, а нарочито на карактер српско

Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815- 1941. Усиорени најпредак у индустријализацији*, Београд 2004, 111, 115, 118; Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962.

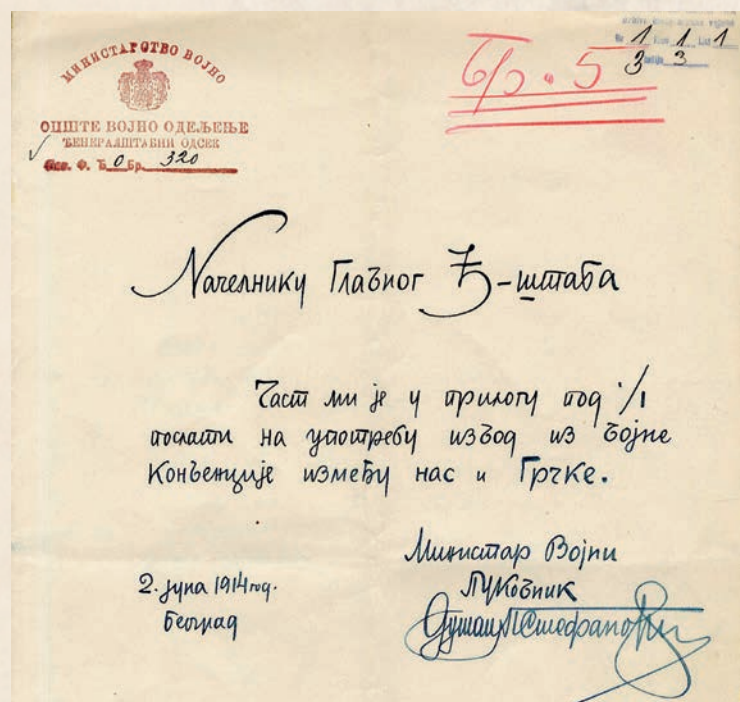
¹⁶³ Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1965, 209.

¹⁶⁴ Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 303, 342.

¹⁶⁵ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, 72.

-руских веза, стављене су по страни, па је успостављена стална војна комуникација и сарадња. Србија је тако 6. августа објавила рат Немачкој. Слично, 5. августа Црна Гора је прекинула односе са Аустро-Угарском, да би јој сутрадан објавила рат.¹⁶⁶

Краљевина Србија је на почетку Првог светског рата донекле могла да се ослони на раније савезничке везе са својим некадашњим савезницима из Другог балканског рата. Тако је постојала војна конвенција са Грчком. Међутим, услед непостојања сагласности међу грчким политичарима око уласка у Светски рат Србија је војну сарадњу најпре успоставила само са Црном Гором.¹⁶⁷

Слика 60. Извод из Српско-грчке воје конвенција, 2. јун 1914.
(Војни архив)

Због одсуства других савезника, до Црне Горе, али и непостојања залиха оружја и муниције Краљевина Србија је од самог почетка рата била упућена на силе Антанте

када је реч о војном материјалу, храни, новцу и медицинској помоћи. Као пример се може навести податак о војној помоћи већ у време Церске битке. Наиме, тада је француска влада поручила домаћој фабрици „Шнајдер” да може без задршке да снабдева српску војску муницијом јер француска влада гарантује за плаћање ове робе.¹⁶⁸ Велика Британија и Француска су своју помоћ слале преко Солуна, док је Дунавом ка Прахову и Радујевцу пристизала помоћ из Русије.¹⁶⁹ У првој фази рата сарадња Србије и великих сила се одвијала на територији Краљевине Србије, а од 1916. године она је настављена на Солунском фронту. Међу вредним војним пошљкама треба поменути 120 000 пушака које је руска влада послала како би се опремио и Други позив српске војске.¹⁷⁰ Пристизале су и речне мине као и панцирна муниција, а све како би се противнику препречила пловидба Савом и Дунавом.¹⁷¹ Тако је помоћ српској војсци подразумевала и стручне техничке јединице попут инжењерије и артиљерије. Ове трупе су упућиване пре свега на фронт трупа Одбране Београда где су се бориле против монитора и противничке артиљерије. Помињујући остатке енглеског артиљеријског одељења у Србији 1915. године Бранислав Нушић је забележио превасходну симболичку важност њиховог присуства: „Ови туђинци, који су до пре неки дан бранили српску престоницу, зашли су сад у српске планине да са нама заједно поделе судбину једнога несрећнога народа. Кренули отуд, са далеких северних острва, пребродили пространа мора да нам донесу не толико помоћ колико веру да у овој гигантској борби нисмо сами, да је до нас кадра допрети рука моћних, да над нама бди брига моћних. Па како је и та вера немоћна пред силом!”¹⁷²

168 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење*, I, 1924, 166.

169 Србија и Црна Гора су од самог почетка рата примале значајну новчану помоћ од Русије у виду донација, повољних дугорочних и краткорочних кредита. Видети: Никола Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994, 130, 137-138; А. Писарев, „Неки аспекти односа Русије са Црном Гором и Србијом почетком Првог светског рата”, *Историјски записи*, 2, 1967, 236-237.

170 Григориј Николаевич Трубецкој, *Рат на Балкану 1914-1917 и руска дипломатија*, Београд 1994, 64.

171 Никола Поповић, *н. д.* 131.

172 Бранислав Нушић, *Двестопетнаеста*, Београд 2010, 207-208.

166 Исто.

167 А. Митровић, *н. д.* 67.

Први проблеми у односима са великим силама настали су недуго после српске победе у Церској бици. Наиме, недаће су настале у вези са усаглашавањем офанзивних планова српске војске са плановима штабова Француске и Русије. Од српске Врховне команде се захтевало да што пре пређе на територију Хабзбуршке монархије иако за то нису постојали оперативни услови.¹⁷³ Пре свега, српска војска није располагала довољном количином квалитетног понтонског материјала. Упркос оклевању, српска војска је кренула у офанзиву и продрла у Срем првих дана септембра 1914. године. Међутим, том приликом српска војска је доживела тежак пораз близу Сремске Митровице. Ово тешко искуство сасвим је учврстило српску Врховну команду у уверењу да не треба више наступати самостално на територију Хабзбуршке монархије. С друге стране, силе Антанте су сматрале да је српска војска довољно снажна да угрози не само погранично подручје, него и да продре дубље на територију Угарске. Ова тема је била чест предмет дипломатских разговора, а притисци савезника на српску владу и војску били су веома бројни током 1915. године.¹⁷⁴ У међувремену, тешкоће су се појавиле и у вези дефинисања српских ратних циљева.

Српска влада је своје ратне циљеве дефинисала у Нишкој декларацији, 7. децембра 1914. године. Тада је објављено да се српска држава бори за стварање шире заједнице базиране на јужнословенском јединству. Међутим, због очекиване неповољне реакције, Нишка декларација је савезницима саопштена само у изводима. Овакав политички програм Србије свакао је и раније био наговештен. Тако је још 4. септембра 1914. године српска влада послала циркуларну ноту српским дипломатама у којој је речено да је на Балкану потребно створити једну јаку централну државу ради очувања будућег мира на Балкану и у Европи. Даље је речено да та држава треба да буде Србија, са Босном и Херцего-

вином, Далмацијом, Хрватском, Словенијом, Истром и Војводином, а да и Бугарска може да буде део ове државе на федеративној основи.¹⁷⁵ Сасвим супротан став заступале су државе Антанте које су Србији нудиле територијална проширења у смислу стварања Велике Србије, као ужег српског националног циља, где би се Србији припојила Босна и Херцеговина, Далмација и северна Албанија. Француска је тако предлагала да се очува Аустро-Угарска, као својеврсна противтежа Немачкој. Посебно је занимљив преображај политичког односа Велике Британије која је током рата све више напуштала предратно уверење да увећана Србија може да представља продужену руку Русије, а тиме и опасност по британске интересе.¹⁷⁶ Председник српске владе Никола Пашић тако је био суочен са притиском да лично отпутује у Петроград и разјасни српски став око југословенског уједињења.¹⁷⁷ Истовремено, српска влада је покушавала да увери савезнике у неминовност распада Хабзбуршке државе. Међутим, опште гледано, силе Антанте су неповољно гледале на идеју југословенског уједињења током 1914. године нудећи територијално проширење пре свега Србији.

Два поменута проблема у односима са савезницима била су повезана и са трећим спорним питањем. Наиме, од самог почетка рата оба зараћена блока настојала су да на своју страну привуку неутралне државе. Током прве године рата Бугарска, Румунија и Италија су још увек биле неутралне државе. Држање српске војске на фронту као и карактер њених ратних циљева имали су своје место у општим напорима да се наведене државе приволе Антанти. У том смислу на Србију су вршени притисци да се учине уступци Бугарској у Македонији како би се обновио Балкански савез у облику каквом је постојао 1912.¹⁷⁸ Руска страна је посебно настојала да искористи свој утицај на српску страну како би убедила вођство Краљевине Србије у сврсисходност овакве политике. Од

173 Стојан Николић, *Критички поглед на изјашњавања и мишљења маршала Жозефа о раду и дејству српске војске у 1915. години*, Београд 1934; Жозеф Владимир Љебедев, *Како и зашто су умиралли Срби*, Београд 1927.

174 Žozef Žofr, *Ratni memoari*, Beograd 1956, 362-363.

175 Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1990, 87.

176 М. Екмечић, *н.г.* 45.

177 Исто, 56.

178 Исто, 226.

српско-бугарског договора зависио је и улазак Румуније, али и Грчке у рат. С друге стране, Пашићева влада одбацивала је овакве понуде.

Улазак Италије у рат, априла 1915. године и раније потписивање Лондонског уговора додатно су уздрмали односе Србије са силама Антанте.¹⁷⁹ Подаци из Лондонског уговора, пре свега чињеница да је Италији за улазак у рат обећана територија унутар јужнословенског простора, била је у директној супротности са раније прокламованим српским ратним циљевима. Тачку спорења изазивало је и питање Албаније. Наиме, српска влада сматрала је да пре или касније мора да интервенише у Албанији и подржи власт Есад-паше кога су све више угрожавале присталице Младотурског покрета. Ипак, интервенција српске војске из маја 1915. године није наишла на јединствену међународну подршку. Улазак српске војске у Албанију узнемирио је духове, пре свега, у Италији, од априла 1915. године новој чланици Антанте, која је Албанију доживљавала пре свега као сопствену интересну сферу. Образложење српске владе да је реч о локалној акцији у циљу запоседања повољних стратегијских тачака није задовољило италијанску владу, али ни поједине представнике Француске и Велике Британије.¹⁸⁰

Комуникација између Србије и земаља које су припадале Антанти одвијала се пре свега преко редовних и изванредних дипломатских представника и војних мисија. Међутим, усаглашавање ратних планова наметало је један директнији вид договора. У том смислу од пресудног значаја била је и серија заједничких конференција одржаних у Шантилију, где се налазило седиште француске Врховне команде. Тако је 24. јуна 1915. године у овом месту одржана међусавезничка конференција. Српску Врховну команду представљао је тадашњи војни изасланик у Француској, пуковник Душан Стефановић. Најважнији закључак ове конференције био је да се

одлука рата тражи само на главним бојиштима, као и да сви савезници морају да предузму офанзиву у истом или приближном тренутку. Од српске војске се, као и раније, тражило да одмах ступи на противничку територију. Наиме, очекивало се да српска војска напредује северозападним правцем тј. преко Босне и Херцеговине, не би ли се тако приближила италијанској војсци. Међутим, овакав план изазивао је неверицу у српској Врховној команди где се страховало да би српске линије, у случају такве врсте продора, биле исувише изложене противнику у појасу између Драве и Саве. Због тога је пуковник Душан Стефановић предлагао да српска војска напредује јужно од Саве и то уз садејство са црногорском војском. У прилог вршењу притиска на српску страну ишла је и руско-италијанска војна конвенција потписана 21. маја 1915. године. Њу је потписао и српски представник у руском генералштабу. Према тексту ове конвенције требало је да српска војска предузме офанзиву према Загребу како би се сусрела са италијанском војском.¹⁸¹

Контрааргументи српске стране темељили су се пре свега на тврдњи да нова офанзива српске војске долази у обзир само уз садејство руске војске или заједно са румунским трупама, уколико ова држава уђе у рат. Противећи се закључцима из Шантилија српски министар спољних послова Јован Јовановић Пижон је средином 1915. године истицао да се руска војска све више удаљавала од Балкана, а да се истовремено италијанске трупе уопште нису приближиле српским линијама.¹⁸² Савезничким представницима у Србији је саопштено да се раније поменути дипломатски притисци неповољно одражавају на морал српске војске. Тако су се међу људима у Србији рашириле гласине да нема смисла наступати на територију Хабзбуршке монархије уколико ће се морати чинити уступци Бугарској у Македонији и Италији у Далмацији. Истовремено, истицало се да се на територијама преко реке Дрине мора и остати, уколико

179 Петар Опачић, Србија, Солунски фронт и Уједињење, Београд 1990, 31.

180 Крунослав Спасић, „Француски званични представници у Србији о доприносу српске војске 1915. године”, *Зборник радова Историјског института*, 6, 1986, 232.

181 ВА, П-3, Ф-1, 20/1.

182 Крунослав Спасић, „Француски званични представници у Србији о доприносу српске војске 1915. године”, *Зборник радова Историјског института*, 6, 1986, 234; Петар Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915 – 1917*, Београд 2009, 63.

границу српска војска једном пређе. Само на тај начин се локално српско становништво не би без потребе излагало одмазди аустроугарских власти као што је то био случај 1914. године. Страх да ће преговори са Румунијом и Бугарском бити на српску штету такође је био веома распрострањен.¹⁸³

Неразумевање могућности српске војске дошло је до изражаја и приликом припрема заједничког немачко-аустроугарског и бугарског напада на Србију, септембра 1915. године. Помоћ коју су тада француске и британске јединице намениле српском фронту била је премала, а њихово искрцавање у Солун почело је тек 7. октобра, када је нови напад на Србију већ био у току. Слично, српска војска није била дочекана нити прихваћена на Јадранском мору како је то раније било договорено.¹⁸⁴

СТРАНЕ ВОЈНЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ

Кључну улогу у одржавању међусавезничке сарадње између српске војске и чланица Антанте поред дипломатских мисија имали су војни представници, чланови официјерског кора. Једна од карактеристика страних војних мисија које су боравиле при српској Врховној команди била је и што су многи међу њима већ познавали Краљевину Србију и њене војне способности. Наиме, ови официри су већ током два балканска рата боравили на Балкану где су пратили развој ратних операција. Многи детаљи као и суштинске одлике понашања и третмана страних војних мисија у Србији одражавали су природу односа Краљевине Србије и Антанте. Треба напоменути да су извештаји ове групе странаца веома драгоцен историјска сведочанства како због богатства информација тако и због свог, неретко, критички интонираног тона.

Међу првима делегатима који су прикључени српској војсци био је црногорски бригадир Јово Бећир.¹⁸⁵ Једна од кључних фигура међу страним војним представници-

ма био је генералштабни пуковник Пјер Виктор Фурније (Pierre Victor Fournier), војни аташе Француске у Србији и Црној Гори. Иако је пуно времена провео са Србима током 1912 - 1913. године он није увек са симпатијама гледао на одлуке и могућности српске Врховне команде.¹⁸⁶ Наиме, француски пуковник сматрао је да српска војска има могућности да предузима офанзивне операције против Аустро-Угарске. Исто тако, војни аташе Фурније је сматрао да нема оправдања за српски продор у северну Албанију до кога је дошло средином 1915. године. У његовим извештајима из прве половине 1915. године истицало се да Срби губе интересовање за наставак ратних операција након што су протерали непријатеља са своје територије. Пуковник Фурније залагао се и за уступање дела Македоније Бугарској како би се ова земља приближила Антанти.¹⁸⁷ Много више разумевања за српско гледиште показивао је француски дипломатски представник у Србији, Огист Боп (Auguste Bopp) који се у Србији налазио од лета 1914. Његова гледишта у многочему била су сасвим супротна Фурнијеовим.¹⁸⁸ Заједно са француским аташеом, ту су били и капетан Витра командант француске ескадриле која је ратовала у Србији, затим капетан Карбоније из колонијалне артиљерије, који је био и Фурнијеов званични заменик. Посебну популарност у Београду стекао је и командант бојног брода Пико који је командовао француским обалским топовима пристиглим као испомоћ Одбрани Београда. У Србији је био и резервни пешадијски поручник Карлије који је имао улогу помоћника француске делегације при српској Врховној команди. Занимљиво је да је овај поручник раније био француски конзул у Скопљу.¹⁸⁹ У

186 Крунослав Спасић, „Француски званични представници у Србији о доприносу српске војске 1915. године”, *Зборник радова Историјског института*, 6, 1986, 231; Крунослав Спасић, „Дневник и извештаји пуковника Фурнијеа, француског војног аташеа у Србији, о почетку Првог светског рата и у великим биткама српске војске 1914. године.” *Колубарска битка. Ратни напори Србије 1914. године*, Београд 1984, 172–189.

187 Исто.

188 Исто.

189 Krunoslav Spasić, „Boravak srpskih trupa u Albaniji i njihov transport na Krf (decembar 1915 – januar 1916)”, *Војно-историјски гласник*, 1988, 2, 287.

183 Исто.

184 А. Митровић, *н. г.*, 218; Петар Пешић, *Солунски фронт. Војно-политичка акција*, Београд 1921, 3–4.

185 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, 91.

циљу подстицања офанзиве Србију је 1915. године, враћајући се из једне мисије у Русији, посетио и француски генерал По (Рау).¹⁹⁰

При српској војсци налазио се и Фурнијеов пријатељ још из времена Балканских ратова, руски војни аташе Виктор Артаманов који је углавном боравио при трупима Одбране Београда заједно са руским војним одредом. Поред пуковника Артаманова у Србији су се налазили и пуковник Весјлокин, поморски капетани Јуриј Волковицки, Добров и Григоренко. Сви они су били повезани са руском „Експедицијом посебне намене” која је за циљ имала транспортовање војног материјала Србији. С друге стране, део руске војне мисије био је директно укључен у борбене операције у виду артиљеријских и инжењеријских јединица.¹⁹¹ У Београду је од краја 1914. године боравио и британски адмирал Ернест Трубриџ који је савсим потиснуо све остале британске војне представнике у страну, а пре свега генерала Пеџета. Међу страним официрима који су током рата посећивали или боравили у Србији треба поменути и војног извештача „Тајмса” пуковника Редингтона.

Британски адмирал је у Србију стигао у неку врсту „почасног изасланства”, након што је пропустио да спречи прелазак немачке крстарице „Гебен” ка турским лукама у Црном мору. Наиме, у то време адмирал Трубриџ је командовао британским поморским снагама на Малти. Због овог пропуста овом официру је суђено, али је ослобођен оптужби. Трубриџ је у току Албанске голготе обављао и дужност комаданта пристаништа у Медови.¹⁹²

Са напуштањем Србије у јесен и зиму 1915. године, заједно са српском војском, повлачили су се и представници страних војних мисија. Кључну улогу у комуникацији између српске војске и сила Антанте тада је добио француски генерал Пјарон Мондезир. Обзиром на свој

чин, али и важност своје изванредне мисије генерал Мондезир се нашао на челу целокупне француске војне мисије при српској војсци. Та улога је потрајала не само у време укрцавања српске војске, већ и током њеног боравка на грчком острву Крф. Генерал Мондезир је званично руководио „Изасланством за помоћ српској војсци”. Занимљиво је да је и он боравио на Балкану током 1913. године.¹⁹³ Поред организовања хитног снабдевања српских војника храном генерал Мондезир је морао, према инструкцијама генерала Жофра, да се постара да спасе барем 50 000 српских војника. Наиме, у француској Врховној команди је оцењено да је то критичан број без чијег достизања се не може говорити о постојању српске војске.¹⁹⁴ Ипак, основни циљ Мондезирове мисије био је да се тачно обавести о реалном стању српске војске и да о томе хитно извести француску команду и владу.

Као најава мисије генерала Мондезиреа, 3. децембра 1915. године, створена је једна нарочита мисија у Бриндизију за пријем и слање материјала и хране из Француске за српску војску. Овом операцијом су руководили пуковник Франсоа и артиљеријски мајор Жо де Стал. Требало је да се храна обезбеди и за црногорску владу, француске војне јединице као и страна дипломатска изасланства који су напуштали Србију. Слична мисија формирана је и од стране Велике Британије. Тако је „Јадранску поморску мисију” ове државе водио генерал Тејлор. Логистику, а пре свега бродове, обезбедила је италијанска морнарица.¹⁹⁵ По доласку српске војске на Солунски фронт савезничка војна сарадња и координација успостављене су до крајњих граница, а тиме је и нестала потреба за постојањем ранијих класичних војних аташеа. Сарадња српске војске са бројним и разнородним савезничким трупима у Грчкој сада се одвијала на много директнији и свеобухватнији начин.

190 Исто, 232; А. Митровић, *н. г.* 150.

191 Никола Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994, 130, 137-138; ВА, П-3, К-81, Ф-6, 11/4; ВА, П-3, К-72, Ф-3, 10/4; ВА, П-3, К-81, Ф-6, 11/17.

192 Григориј Николаевич Трубецкој, *Рат на Балкану 1914-1917 и руска дипломатија*, Београд 1994, 46, 218.

193 Krunoslav Spasić, „Boravak srpskih trupa u Albaniji i njihov transport na Krk (decembar 1915 – januar 1916)”, *Vojno-istorijski glasnik*, 1988, 2, 287; Пјарон Мондезир, *Албанска Голгота. Успомене и ратне слике*, Београд 1936, 6-8.

194 П. Мондезир, *н. г.* 6-8.

195 Исто,

грађанства. Тако се велика пажња поклањала стилу и изradi новинских наслова и других карактеристичних детаља попут стварања упечатљивих илустрација.¹⁹⁷ Фотографија и фото-монтажа постале су незамјењиви делови новинских текстова и посебних илустрованих часописа. Извештавање о Балкану у остатку Европе често је било праћено стереотипима у којима су преовлађивали мотиви опасних крајева и насилних ситуација. Међу позитивним особинама балканских држава, па тако и Краљевине Србије, навођене су живописност предела и људи, као и извесна егзотичност и тајанственост овог дела Европе.¹⁹⁸ Ипак, са догађајима из два балканска рата 1912 - 1913. у европској штампи је превладала слика ратног пустошења.

Извештавање из ратних сукоба још је у време Кримског рата (1853-1856) доспело у нову фазу. Наиме, од тада је било могуће уз новинске извештаје пласирати и фотографије.¹⁹⁹ Са избијањем Првог светског рата штампа европских земаља је свој основни мирнодопски задатак - обавештавање јавности - допунила задатком документовања рата. Међутим, савезничка штампа се истовремено и отворено ставила у службу остваривања ратних циљева Антанте, пропаганде и придобијања јавног мњења неутралних земаља. Када је реч о писању француске, руске или британске штампе о ратним напорима Србије јасно се уочавају две појаве. Огромна пропагандна машина радила је у корист популарисања српских ратних напора. Ипак, у исто време, штампа је задржавала и многе предратне предрасуде о Балкану и Србији као симпатичној, али заосталој територији.

Писање штампе у престоницама сила Антанте, у доба Сарајевског атентата и Јулске кризе, одговарало је тону држања званичних кругова три велике силе. Тако је „Манчестер Гардијен” (Manchester Guardian) поново подсетио на старе ставове британске елите, а у вези са чином Мајског преврата из 1903. године. Инсистирало се да је Краљевина Србија дуговала свој настанак пре

свега чину краљубиства и нестанка династије Обреновић. Затим, у истом листу је нешто касније објављено да би Србију било најбоље извести на море, а затим је потопити на дно.²⁰⁰ Слично је писао и лист „Нејшн” (The Nation) у коме се писало да је слава Србије почивала на убиству монарха, а слава њеног оружја на братоубилачком рату – чиме се алудирало на Други балкански рат и сукоб српске и бугарске армије.²⁰¹

Међутим, са избијањем рата ствар се у потпуности променила и написи о Србији су постајали срдачни, повремено се претварајући у праве романтичне хвалоспеве српског сељака, политичара и припадника династије Карађорђевић. Писање савезничке штампе о Србији мора се посматрати у складу са искуствима из балканских ратова. Српски фронт су тада преплавили многи познати страни дописници интересујући се за најразличитије теме. Анри Барби је свакако најпознатији странац који је извештавао о ратовању српске војске током 1912 - 1913.²⁰² Српска Врховна команда је веома озбиљно пришла питању ратног извештавања и рада са страним извештачима, па су тако организована посебна путовања за стране новинаре. Многи међу овим новинарима и сниматељима касније су се вратили у Србију како би извештавали о догађајима у Светском рату. Међу познатијима био је руски Јеврејин Самсон Чернов који је током 1912. године боравио у Србији као дописник француског *Илустрасиона* (Illustration), и руског *Новой времена* (Новое Время). Српску војску пратио је и између 1914. и 1916, а направио је и посебну изложбу у Петрограду са мотивима фотографија снимљених у Србији. Њему је био поверен задатак документовања злочина почињених против српских цивила у Мачви 1914. године. Његови радови били су изложени и у Лондону на изложби српске ратне фотографије.²⁰³ У Србију је стигао и познати амерички фотограф Луис Хајн (Louis. Hine), а током 1915. године у Србији је боравио и познати амерички фоторепортер

200 Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1990, 53.

201 Исто.

202 Анри Барби, *Срби под Јегреном*, Београд 1913.

203 Миланка Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 64-65.

197 Laurent Gervereau, *Histoire du visual au XX siècle*, Paris 2003.

198 Mark Mazover, *Balkan. Kratka istorija*, Beograd 2003, 40.

199 Ian Jeffrey, *Photography a Concise History*, London, 2006.

Доналд Томсон (Donald C. Thomson) дописник *Чикаго трибјуна* (*Chicago Tribune*). Српске власти су понекад одбијале да издају дозволе за рад појединим новинарима. Тако су једном приликом одбијене молбе Џона Рида (John Reed) и Бордман Робинсона из *Метрополиџен Малазина* (*Metropolitan Magazine*).²⁰⁴ Џон Рид је касније ипак успео да дође у Србију одакле је у свет послао читав низ веома вредних репортажа.²⁰⁵ По избијању рата, у Србију је позван и један од познатијих европских новинских фотографа Риста Маријановић. Наиме, на залагање шефа Обавештајног одељења српске Врховне команде, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, Маријановић је позван да се врати у Србију и помогне у документовању рата. У том тренутку овај фотограф је радио у Паризу за дописништво „Њујорк хералда” (*New York Herald*). Риста Маријановић је прихватио позив и постао званични фото-репортер српске Врховне команде.²⁰⁶ Управо је овај аутор снимио бројне фотографије српских цивила, војника и предела из времена Светског рата. Његове фотографије су дистрибуиране савезничким дописницима у великим количинама.

Савезничка штампа је јавност својих држава најпре извештавала о борбеним дејствима српске и црногорске војске. Након покривања основних дешавања пажња се усмеравала ка бројним детаљима из живота ратника и цивила. Циљ уредника био је да се популација Велике Британије, Француске и Русије што више упозна са начином живота у Србији и односима са њеним суседима. Тако су прво представљани политичари и војсковође. Њихове кратке биографије биле су праћене квалитетним илустрацијама и симпатичним коментарима. Истицана је храброст Престолонаследника или скромност краља Петра I. Чињеница да је српски краљ део рата провео на свом имању код Опленца саопштена је британској јавности у упрошћеној и романтичној форми, па је речено да српски краљ живи „у кућици недалеко од фронта”.²⁰⁷

Слично, слику војводе Путника пратила је похвала његових војничких способности, али и саосећање за његово крхко здравље.²⁰⁸

Српска војска је описивана, такође, са пуно позитивних епитета. Хвалио се њен демократски, сељачки карактер, њена издржљивост и храброст. Примери узети из савезничке штампе доказ су и степена ратне брутализиције који је био захватио јавна мњења ратујућих земаља. Учења социјал - дарвинизма су у рату још више добила на замаху. Тако су се и о Србима појављивали текстови у којима се хвалила њихова наводна расна супериорност у односу на друге балканске народе, па се чак писало и да су они својеврсна „балканска аристократија”, „најстарији словенски народ на Балкану” или својеврсни „модерни балкански Спартанци”. У Британији је чак помињана врло необична теза према којој су Срби у најмањој мери Словени од свих становника Балкана. Даље се тврдило да су Срби, наводно, асимиловали велики број Келта које су Словени затекли по доласку на Балкан. Отуда се жар са којим се борила српска војска тумачио, делом, и „ирским” коренима.²⁰⁹

Србија је за стране дописнике била и егзотична земаља у којој су војници често били у народним ношњама, а војна опрема била подвргнута импровизацијама необичним за Западни фронт. Сlike савремених „Шнајдерових” топова које су вукли волови представљале су занимљивост која је представљала балканску варијанту ратног прилагођавања. Спој модерног и средњовековног био је нешто што је фасцинирало грађанство Антанте и када је реч о Западном фронту. Посебно су описиване ситуације где се модерна техника заробљавала или напуштала. Сlike модерних машина представљале су снажан контраст у односу на често нетакнуту природу Краљевине Србије.²¹⁰

204 Исто.

205 Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње 1975.

206 М. Тодић, *н.г.*, 60.

207 Roustam Bek, "Tragic Glory of the Serbia's last stand", *The War Illustrated*, 25th December 1915, 2.

208 Robert Machray, "Serbia's Glorious Resistance and the Fall of Nish", *The Great War*, XCII, 1915, 270.

209 Исто, 275; "The Man Who Shaped the Destiny of the Balkans", *The Great War*; "Serbia's Power of Recoil", *The Great War*, 1914, 228.

210 "In the Line with the Serbian Retreat", *The War Illustrated*, 25th December 1915, 5; "Serbia the Primitive", *The War Budget*, 17th April 1915.

KIT INSPECTION AT A BRITISH

CHAPTER XCIII.

CAMP IN THE BALKANS.

SERBIA'S GLORIOUS RESISTANCE AND THE FALL OF NISH.

By Robert Machray.

Fourth Invasion of Serbia begins by Germans Shelling Semendria—How Germany Prepared—Von Mackensen in Chief Command, with Von Gallwitz the German and Von Kövess the Austrian under him—Strength of the Austro-Germans and Serbians—Menace from Bulgaria—Serbia's Desire to Forestall It—Landing of the Allies at Salonika—King Peter's Patriotic Order of the Day—Serbia's Great Spirit—First Austro-German Efforts to Cross the Frontier Rivers Repulsed—Splendid Defence of Belgrade—Enemy Across the Danube—Belgrade Evacuated amid Terrible Scenes—Progress of the Invaders—Old Marshal Mihailich Wins a Battle—Von Mackensen's Advance up the Morava—Semendria and Pojarevat captured—Bulgaria Attacks Serbia without a Declaration of War—Serbian Forces on the East—Bulgarians Three to One—Heroic Serbian Resistance to Overwhelming Odds—Action by the Allies—Great Britain Offers Cyprus to Greece to Intervene, but Greece Declines—French Troops Moving up the Vardar—Desperate Effort of Serbians to Check Bulgarians—Bulgarians' Rapid Advance—The Railway Cut—Lidich Taken—Austro-Germans Pressing Slowly South—Serbian Policy of a Fighting Retreat—Evacuation of Civil Population—Fall of Kragujevac—A Victory for Gallant Shumadians—Bulgarians Take Frontier Towns on North-East—Navigation of Danube Open to Enemy—Magnificent Defence of the Serbian Fronts—Allies Demand Delegation and Varna—Pasha Appeals to Great Britain—Depressing Statement in British Parliament—France to the Rescue—Further Enemy Progress—Fall of Nish.

ALTHOUGH the portentous bearing of the fact was not generally perceived, German shells bursting on September 21st, 1915, over Semendria, the fortified town on the southern shore of the Danube which the Serbians call Smederovo, announced the beginning of the fourth invasion of Serbia, and marked the opening of a new and extremely important phase of the whole colossal world-conflict. Up to that date neither German guns nor German soldiers had taken part in the attacks on the little Slav kingdom, the first, second, and third invasions having been exclusively the work of Austria-Hungary—with disastrous consequences, as events had proved, to the Dual Monarchy. In the view of the German leaders the time had come for Germany herself to make a decisive appearance on the scene, and the rain of projectiles on Semendria, on that last day of the third week of September, was the earliest definite indication of what was in their mind.

With her usual foresightedness in military affairs, Germany had laid her plans well in advance, and she took good care to

conceal them until she was ready to strike and circumstances promised favourable developments. She thought the situation now was propitious. She felt safe in the western theatre of the war, because she believed that the French and the British were held by her strong defensive lines. The success of her great offensive in the eastern theatre had, she imagined, reduced the Russians to impotence and removed all danger in that quarter. Nor was she apprehensive with respect to the Dardanelles, for there her allies, the Turks, led by officers of her own, kept stationary the forces of the Entente. The Serbian field lay open and inviting; and Germany, having made certain of the active co-operation of Bulgaria and the non-intervention of Greece (as was related in Chapter LXXXIV), commenced operations on a large scale.

Under cover of her tremendous campaign against Russia, Germany gradually, and in such a manner as to avoid attention, had rallied considerable bodies of troops to Southern Hungary during the summer. Rumours were current later that she was assembling a formidable army north of the Danube with a view to the conquest of Serbia,

GENERAL PUTNIK.

To General Putnik was mainly due Serbia's great resistance to the forces of the Dual Monarchy, but through illness he was compelled to resign at the commencement of the winter campaign of 1915.

271

heavy loss; in an effort to gain the southern bank near Semendria a whole battalion was destroyed. Towards the end of September their aeroplanes flew daily over Serbia, reconnoitring the Serbian positions, and dropping bombs on Pojarevat, Kragujevat, and other places of importance; one of their aeroplanes sailed round Nish, and then went on into Bulgaria. Meanwhile, Bulgarian troops were assembling on the frontier, and Serbia, knowing full well the desperate nature of the situation with which she would shortly be confronted, sought to forestall it, at any rate in part, by obtaining the consent of her Allies to attack the Bulgarians while their mobilisation was incomplete, but received an answer that led her to believe that the action contemplated was regarded with disfavour.

In all probability this was Serbia's last chance gone. When some weeks later this was understood, the subject was brought up in the House of Commons, and Lord Robert Cecil, speaking on behalf of Sir Edward Grey, admitted that the Serbian Government had expressed the opinion that the right military policy was to attack Bulgaria before her mobilisation was completed, but stated that the British Foreign Secretary had replied that all the political and diplomatic arguments were against this proceeding, and he felt unable to say whether strategic considerations should override them. Serbia, at all events, was under the impression that permission had been refused, and governed herself accordingly, with results that were most disastrous to herself, and extremely embarrassing, to say the least, to the Entente Powers.

On September 23rd, Greece, then still under the guiding hand of M. Venizelos, mobilised her Army as a precautionary measure in face of Bulgaria and in support of Serbia. At the request of the great Hellenic Minister, France and Britain agreed to send to Salonika 25,000 troops to make up for an equal number which, by the terms of the Serbo-Greek treaty for mutual defence against Bulgaria, Serbia would have provided had she been able to do so. This force began landing on October 5th, but on that very day Venizelos was compelled to resign because King Constantine disapproved of his pro-Entente policy. It was arranged, however, that under "protest" from Greece the troops of the Entente should continue to disembark with a view to assisting Serbia. The hopes of many Serbians ran high on hearing this, and Nish and several other Serbian towns made themselves gay with flags in honour of the coming of the Allies.

But the transference to Salonika of a powerful Franco-British army was an operation which required a considerable length of time, and this was precisely the intractable factor in the situation, with the Austro-Germans shelling the trenches along the frontier rivers of Serbia and the Bulgarians massing on her eastern boundary. The more intelligent Serbians must have known Serbia solid on how matters stood, but the whole resistance Serbian people, from the sovereign to the poorest peasant, had irrevocably resolved that, whether help came or not, they would resist to the uttermost. The determination of the nation found eloquent voice in the words of M. Pasich: "It was better to die in beauty than live in shame."

King Peter, on October 2nd, issued an Order of the Day which gave utterance to the feelings of himself and his subjects. He was well aware, he said, that every Serbian was ready to die for his country. As for himself, he lamented that old age prevented him from fighting in the ranks or leading his armies in this struggle for life or death. "I am an old man," he went on pathetically, "who can send only his blessing to his soldiers, to the people, to the women and children. . . . If this fresh struggle should end in defeat, it will be a glorious death for us all."

It was in this spirit of absolute devotion that the Serbians defended their country against overwhelming odds, and the fight they made was one of the finest in all history.

For three days and nights prior to October 6th the Austro-Germans, seeking to reduce the Serbian entrenchments to dust, heavily bombarded the whole Serbian line on the Danube, the Save, and the Drina, and under cover of their fire made further and more persistent attempts to get across these rivers, but the Serbians drove them back at all points. Fighting raged most fiercely at Ram, Dubrovitzia, and Semendria, on the Danube; in and about Cigania, the "Island of the Gipsies" at Obrenovatz, Shabatz, and Jarak, on the Save; and at Badovintse, on the Drina. Von Gallwitz directed a tremendous bombardment upon Ram and Semendria, the two fortress towns which guarded the approaches to the Morava Valley. On October 5th hundreds of shells were poured on this sector from the largest guns and howitzers of the enemy, yet the brave soldiers of Jourishitch, whose army was

"ARISTOCRATS OF THE BALKANS."

General Nisitch and his personal Staff, among whom will be seen, on the extreme left, Colonel Vojitch. This snapshot was taken by a British nurse with the Serbian Red Cross.

composed for the most part of men of the second Serbian line, held their ground, in spite of the fact that their own artillery was outclassed.

But Belgrade itself, which the Austrians burned to recapture after their ignominious expulsion from it ten months before, was the scene of the hottest of the struggle. Here the Army of the Defence of Belgrade, assisted by the Naval Missions of France, Britain, and Russia—in all about five or six hundred men, with naval guns, who had been in the city for some months protecting the river front—offered the most strenuous resistance to the attacking forces of Von Kövess. For one whole day the British Naval Mission, which was commanded by Rear-Admiral Trombridge, swept with their guns the great lake-like expanse, formed by the junction of the Save and the Danube, on the northern side of the Serbian capital, and

Слика 63. Посебан број британског часописа The Great War посвећен борби Србије у Првом светском рату (Историјски архив Пожаревац)

У страним специјализованим часописима за праћење рата, поред добро опремљених српских војника налазиле су се и слике времешних и лоше наоружаних трећепози-ваца. Ношње српских регрута, који су се упутили на своја зборна места, у једном су тексту описане као „уметнички и циркуски живописне”.²¹¹ Непознавање и погрешно тумачење присутно је повремено у поменути страним

извештајима. На колорисаним разгледницама које су про-даване у Француској, српска војска је често приказивана у плавим француским униформама, иако се таква одећа није могла наћи у Србији тога времена.²¹² О размерама не-познавања прилика на Балкану сведочи и чињеница да је један број специјализованог британског часописа о Првом

²¹² Danilo Šarenac, Mathilde Meyer, „Sources iconographiques pour l'histoire de la Serbie, 1914–1918”, *Revue Historique des Armées*, 258, (2010) 126–129.

²¹¹ Исто.

Sighting a gun against the Austrian position at Semlin.

In hard-pressed Serbia: Heavy gun en route to the firing-line.

Rear-Admiral Troubridge and Lt.-Commander C. L. Kerr, D.S.O., on the Danube front.

Слика 64. Британска артиљерија у одбрани Београда; адмирал Ернест Трубриџ и капетан Кер заједно са британским и српским артиљерцима
The War Illustrated (Историјски архив Пожаревац)

светском рату, *Велики рат* (The Great War), објавио 1916. године, резимирајући стање на балканском фронту, нетачан податак да је српски председник владе Никола Пашић преминуо још новембра 1915. године.²¹³

Описи Церске и Колубарске битке били су праћени објашњењима везаним за географију Србије, распоред

река и планина. Борба Срба је интерпретирана као пре-судна за заштиту моста између Европе и Азије.²¹⁴ Штампана је нарочито водила рачуна да прикаже српску пожртвованост у борби, али и несташницу у војној опреми, храни и медицинском материјалу. Чланци о Србији значајно су помогли да се ка Србији усмере велике количине

²¹³ "The Man Who Shaped the Destiny of the Balkans", *The Great War*, 1603.

²¹⁴ "Defending the Bridge between Europe and Asia", *The Great War*, 1604.

савезничке помоћи, али и пажња бројних добротворних друштава. Долазак и рад страних лекара и медицинских сестара добио је велики публицитет, а слично је било и са неколико случајева када је Србији упућивана и помоћ у виду војних јединица. Ту се пре свега мисли на пристизање великих морнаричких топова које су силе Антанте послале на положаје одбране Београда. Сlike, на којима се види како британски и српски војници, заједно са цивилима, а уз помоћ воловске вуче, покушавају да доведу топове од Ресника до Београда, обишла је Велику Британију. Чињеница да се међу трупaма којима је код Београда командовао генерал Михаило Живковић налазило и неколико десетина Француза, Руса и Британаца, добро је дошла савезничкој штампи у циљу промовисања јединства Антанте и приказивања ширине њене коалиције.

На Солунском фронту велики публицитет добијале су репортаже о „васкрсу“ српске војске, о њеном поновном опремању и високом моралу.²¹⁵ Преношене су и вести о првим успесима опорављених Срба и заробљеним непријатељским војницима. Праву сензацију чиниле су репортаже о немачким авионима и цепелинима који су заробљени или уништени у околини Солуна. Сваки примерак заробљене противничке технике био је важан извор ратне пропаганде. Јавности су описивана и не обична рововска оруђа на чијој се употреби обучавала српска војска. Солунски фронт био је занимљив за јавност Велике Британије и Француске и због готово апсолутног одсуства путева, па су редовно представљане приче о великим напорима савезничких војника у пресецању путева и изradi земуница и војних кампова. Истичало се и да се на овом фронту за савезничку ствар бори чак 11 нација. Тако су у текстовима описивани њихова разноликост, слога и добри односи. Бројност различитих армија на Солунском фронту коришћена је као доказ праведности ствари за коју се борила Антанта.²¹⁶

Штампа се бавила и људским судбинама појединачних војника и цивила, па су објављиване приче о сирочади која је усвојила српска војска, затим о маскотама

²¹⁵ "Rebuilding Serbia's Manhood", *The War Budget*, 22nd June 1916.

²¹⁶ "Field-gun Breasting a Bank in the Balkan Front Line", *The War Budget Illustrated*, 18th May 1916, 4.

Field-Gun Breasting a Bank in the Balkan Line

To the crack of the whip and jingle of harness an artillery team takes a Macedonian bank at a gallop. There is no more exhilarating military duty than that of bringing the guns into action with the aid of well-trained war-horses.

Including the Allies' Colonial soldiers there were no fewer than eleven nationalities in the Entente ranks on the Balkan front. In this unique photograph can be recognised British, Moroccan, Russian, French, Italian, Serbian, Senegalese, and Chinese from Cochin China.

Слика 65. The War Illustrated (Историјски архив Пожаревац)

у виду појединих животиња. Ту су били и извештаји о женама ратницама. Тражиле су се теме које су одударале од слике рата каква је превладавала на Западном фронту. Страдање српских цивила, нарочито током борби у Мачви и касније током албанске Голготе опширно је описивано у западноевропским и америчким листовима. Странци су били дирнути патњом становништва, па су мотиви пренатрпаних воловских избегличких кола постали препознатљиве теме са српског ратишта. Сlike

Serbia Strikes Hard Against Her Aggressors:

Scenes in the Victorious Advance to Monastir

British Official Photographs

The man with the rockets. A lonely soldier in a remote part of the Salonika front.

Live wires over barren ground. Serbian soldiers linking up communications over captured territory.

Getting on to Serbian headquarters. An operator testing the new line which he and his comrades have just laid down.

General Vankovitch, a venerable Serbian campaigner in the cause of Keragorvitch.

The fraternity of suffering. Recent enemies, Bulgar and Serb, now wounded, smoke cigarettes by the wayside.

Serbians about to launch a "pigson," or aerial torpedo. King Peter's soldiers have adopted the French steel helmet and tunic. These splendid fighters have already experienced the joy of revenge in wounding the Bulgars.

Photograph showing a primitive but effective means of conveying Serbian wounded over the mountain tracks. In centre: French officer interrogating captured Germans, one of whom was an Albanian, not sorry to be a prisoner.

Another ingenious method of carrying wounded. Two Bulgarian prisoners coming down with a Serbian on a double-saddle chair.

Слика 66. The War Illustrated о ослобођењу Битоља 2. децембра 1916. (Историјски архив Пожаревац)

српских цивила у бегству или тешки послови на којима су били ангажовани српски заробљеници објављиване су као доказ непријатељске окрутности. Са доласком немачке војске на Балкан 1915. године овакви мотиви постајали су још учесталији у западној штампи. Чињеница да је Србија била окупирана, била је добра прилика да се јавност чланица Антанте додатно мобилише и уједини у ратним напорима. Понашање према српским цивилима било је доказ да је ствар Антанте праведна. Тако је једна

од фотографија на којој су приказивани мртви цивили у Србији била пропраћена следећим коментаром „Уколико би Немци-Хуни доспели на британска острва овако би поступали са цивилима”.²¹⁷

Специфичну етапу у рату чинила је и албанска Голгота. Бројна савезничка ванредна издања детаљно су из-

²¹⁷ "The Hun's Warrior's Idea of War", *The War Budget*, 2nd December 1915.

вештавала о току српског повлачења, патњама и „вероломству” Бугара. Посебно занимање било је исказано за представнике савезничких медицинских мисија.

Први светски рат је поставио сасвим нове задатке пред штампу и ратно извештавање. Ратна пропаганда је попримила сасвим нове димензије. У условима масовног умножавања новина и фотографија разнородни садржаји и најразличитији аспекти рата представљани су грађанима не само Антанте већ и широм света. У том смислу, савезничка штампа је одиграла веома важну улогу у популарисању српских ратних напора и страдања цивилног становништва. Извештаји страних дописника остају вредан историјски извор како за праћење ратних дешавања у Србији и на Солунском фронту, тако и материјал за анализу начина на који су Балкан и Србија видели и представили странци. Треба напоменути да је српска Врховна команда, од самог почетка рата, сарадњи са иностраним дописницима пришла са крајњом озбиљношћу, а да су искуства Балканских ратова била од помоћи и у овом сегменту ратне историје.

СРБИЈА И САВЕЗНИЦИ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

Сарадња Србије и Антанте настављена је на Солунском фронту. Реорганизација српске војске на Крфу одвијала се спорије него што је то желела српска Врховна команда. Помоћник начелника Штаба српске Врховне команде је почетком 1916. године учествовао на новој савезничкој конференцији у Шантију како би изложио стање српске војске и ургирао по питању испорука свог потребног материјала.²¹⁸ Конкретно, оружје је српској војсци испоручивано са закашњењем, а све због великих потреба Западног фронта. Све у свему, српској влади и војсци су уручене огромне количине материјала и новца из Енглеске и Француске. Ове земље су издржавале српску војску на фронту све до коначног повратка у отаџбину. Тако је влада Краљевине Србије сваког месеца примала девет милиона франака за плате и остале

²¹⁸ П. Пешић, *н.г.*, 4.

Слика 67. The War Budget доноси текст о величанственом опоравку српске армије, 17. август 1916. (Историјски архив Пожаревац)

принадлежности официра и чиновника.²¹⁹ Како ова сума ипак није подмиривала све трошкове, српски представници су настојали да новац обезбеде и са друге стране тј. од САД. До уласка САД у рат, Србија није примала финансијску помоћ из ове државе, али током 1917. године Србија је као и друге савезничке државе добијала део

²¹⁹ Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914-1918*, Beograd 1994, 92.

новца кроз америчке кредите усмерене државама Антанте.²²⁰ Договором међу савезницима, војни материјал Србима на Солунском фронту испоручивале су Енглеска и Француска.²²¹ Када је реч о подршци САД-а Србији, треба поменути и праксу установљену јуна 1917. године када је ова држава одобрила Србији први кредит од три милиона долара. Занимљиво је да је овај новац био намењен у хуманитарне сврхе тј. као помоћ заробљеницима, инвалидима и интерниранима. Део новца био је намењен набавци железничке опреме на Солунском фронту. Амерички зајам је одобраван још три пута током 1918. године и то на три месеца. Ради боље координације, за САД је децембра 1917. године отпутовала Српска Ратна мисија, док је у исто време отворено и посланство у Вашингтону ради рада на добијању финансијске, привредне и војне помоћи.²²²

Упркос овако издашној и разноврсној помоћи, сама идеја опстанка Солунског фронта била је доведена у сумњу недуго по његовом настанку, а српска дипломатија је крајњим напорима успела да ово питање одржи актуелним. Наиме, улазак Румуније и Италије није дао жељене резултате, а међу челне људе Антанте увукао се страх да би опстанак Солунског фронта могао да значи осипање савезничке снаге. Занимљиво је да су британски делегати у почетку предлагали да се српска војска што пре пребаци на Западни фронт. У том смислу српска команда је страховала да ће ово питање бити решено против српских интереса и да Врховна команда неће задржати команду над сопственим јединицама. С друге стране, аргумент српске стране био је да Солунски фронт обезбеђује сталну претњу и притисак на Бугарску, као и да је од кључног значаја за опредељење Грчке и опстанак Румуније у рату.²²³ Позиција српске владе као и морал српских војника били су видно пољуљани када је постало извесно да од пробоја руске војске ка Србији и Солуну неће бити ништа. Услед унутрашњих сукоба у Русији

1917. године српска влада је изгубила моћног савезника који је често показивао пуно разумевања за српске интересе. Представници Антанте су током 1917. године ипак решили да се Солунски фронт значајно ојача и тиме одржи. Уследило је гомилање огромних савезничких ресурса на Солунском фронту 1918. године чиме је постало извесно да ће се решење тражити у пробоју.

Упоредо са одлуком да се српска војска задржи на Солунском фронту напредак је постигнут и када је реч о савезничком прихватању српских ратних циљева. Наиме, 1918. година је била кључна за прихватање југословенског програма српске владе, а САД са 14. тачака америчког председника Вудро, су у том смислу одиграле веома важну улогу. Наиме, 28. јуна 1918. године америчка администрација је објавила „да све гране словенског племена треба да буду ослобођене испод аустријског господства”.²²⁴ Управо последње године рата чланице Антанте су напустиле гледиште о потреби очувања државно-правног континуитета Аустро-Угарске.²²⁵

Борба Краљевине Србије у Првом светском рату била би незамислива без материјалне и моралне подршке савезника. Из Русије, Велике Британије и Француске у Србију и на Солунски фронт стизали су војници, оружје, храна, новац и медицинске мисије. Италијанска морнарица, иако са закашњењем, одиграла је веома важну улогу у превозу српских трупа са албанске обале на Крф. Иако није била од великог значаја, када је реч о материјалним средствима, помоћ САД-а била је кључна када је реч о промовисању принципа националног самоопредељења и рушења Хабзбуршке монархије. Посебно треба напоменути и вредну медицинску помоћ која је у Србију пристизала и пре него је ова држава ушла у Светски рат.

Упркос заједничком циљу, поразу Централних сила, Краљевина Србија и представници Антанте често су се разилазили у гледиштима како водити рат. Као мала балканска држава Краљевина Србија није могла да буде равноправан партнер великих сила које су чиниле Антанту.

²²⁰ Исто, 91.

²²¹ Исто, 92-93.

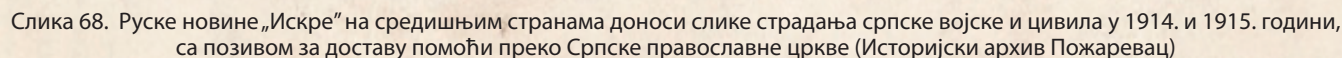
²²² Исто, 213.

²²³ П. Пешић, 12; П. Опачић, *н. г.*, 39.

²²⁴ Исто, 160.

²²⁵ Исто, 59.

Доследна примена националног начела водила је нестанку Аустро-Угарске и прављењу нових граница послератне Европе. Намере великих сила према Србији нису, испрва, подразумевале разумевање за југословенски програм. Упркос свим проблемима, поверење између Срба и њихових савезника је очувано, а борба је настављена. На тај начин Краљевина Србија је била једина балканска држава која је од почетка до краја рата била поуздан савезник Антанте и тиме, сходно својим могућностима, допринела ратној победи Антанте.

РЕХАБИЛИТАЦИЈА И РЕОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ НА КРФУ

СМЕШТАЈ И ОПОРАВАК СРПСКИХ ТРУПА НА КРФУ И НА ВИДУ

Превоз исцрпљене српске војске и избеглица са обала Јадранског мора у Албанији до грчког острва Крф отпочео је у јануару 1916. године и настављен је све до априла. Врховна команда искрцала се 6. фебруара на Крф²²⁶ док је главнина српске војске пребачена на „острво спаса“ до 21. фебруара 1916. године. На албанској

Слика 69. Први дан на Крфу, 1916. година (Војни музеј)

²²⁶ Врховни командант српске војске регент Александар одбио је предлог генерала Мондезира да се пребаци у Италију како би избегао опасност од непријатељских хидроплана који су бомбардовали албанска пристаништа. Александар Стојичевић наводи његов одговор генералу Мондезиру у књизи „Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-1918 (ток операција и примена снабдевања“: „Ја ћу овде остати да исцрпљивим укрцавање трупа и избеглица. И кад мој последњи војник буде укрцан, онда ће доћи ред и на мене. Тада ћу и ја кренути пре не! Ја ћу бити последњи који напушта отаџбину.“, А. Стојичевић, наведено дело, 1932, стр. 475.

Слика 70. Српски војници непосредно по доласку на Крф, јануар 1916. године (аутор: резервни капетан Драгиша М. Стојадиновић Војни музеј)

обали у околини Војуше остала је само Коњичка дивизија са око 12. 000 људи и 15. 000 коња, којој Италијани нису дозвољавали да приђе пристаништу у Валони, наводно због заразе. Коњичка дивизија се након дужег чекања укрцала у Валони и 5. априла 1916. упловила у крфско пристаниште.²²⁷

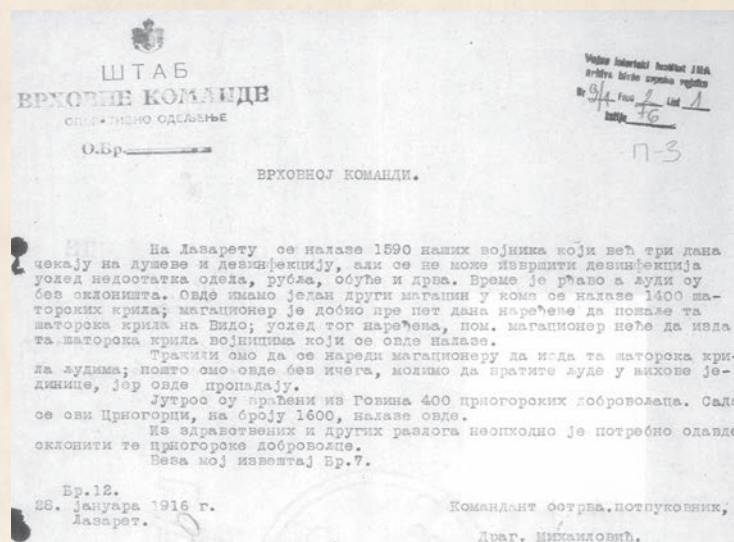
За превоз српске војске са обала албанског приморја савезници су ангажовали 81 транспортни брод и 6 санитетских лађа, а за осигурање операције употребљено је 70 ратних и око 100 патролних и бродова миноловаца. При томе је на савезничке бродове непријатељ извео 26 подморничких и 25 ваздушних напада.²²⁸ Постоји

²²⁷ У наведеној књизи Александра Стојичевића помиње се број од 8.000 људи и 10. 000 коња.

²²⁸ Војна енциклопедија, Војноиздавачки завод, Београд 1976, том IX, стр. 325.

више извора који сведоче о броју пребачених војника са албанских обала. Подаци француске војне мисије која је организовала превоз и прикупљала податке на лицу места говоре о искрцавању 154. 450 војника, од којих је 138. 690 искрцано на Крф, око 10.763 у Бизерту, на Корзику око 3.000 и у Француску око 2.000.²²⁹

Припреме за прихват и смештај српских трупа на Крфу нису биле извршене на време, с обзиром на чињеницу да су се савезници у последњем тренутку одлучили за Крф као место евакуације.²³⁰ После пристизања првих српских јединица за многе војнике није био обезбеђен адекватан смештај. Пристигло људство располагало је са малим бројем шатора и простирки. Временски услови су додатно погоршали евакуацију и прихват.²³¹ Уместо благе медитеранске климе у време искрцавања српских војника средином јануара 1916. године почеле су да падају хладне кише и дувају снажни ветрови. Неуредно хранене трупе, у похабаним униформама логоровале су на влажној земљи, а велики број војника оболео је од плућних и цревних болести. Болнице нису биле одмах организоване и дошло је до масовног умирања војника одмах по искрцавању. Приликом искрцавања исцрпљени војници постројавани су на маленом острву Лазарету (између Гувије и Вида) ради прегледа које су вршили савезнички санитетски официри који су утврђивали њихово здравствено стање. Након проласка поступка дезинфекције, формалинског купања и запрашивања издвајане су две велике групе.²³² Пацијенти заражени инфективним

Слика 71. Извештај команданта острва Лазарет потпуковника Д. Михаиловића о стању војске на острву, 26.01.1916. године (Војни архив)

болестима који су остајали у Лазарету у Инфективној болници. Друга група у којој су били теже оболели војници упућивана је на Видо, тада каменито „острво змија” како су га звали Крфљани.

Французи су прве импровизоване пољске болнице поставили за најтеже оболеле и најмлађе пацијенте, међу којима је највише било оних који су препешачили пут између Драча и Валоне. Болница на Виду састојала се из низа барака и импровизованих шатора и имала је капацитет од 1. 600 кревета. У првим данима када је смрт однела највише жртава није вођена прецизна евиденција о страдалима, а касније је извештавано да се радило о броју од неколико стотина дневно. Преминули пацијенти су у почетку сахрањивани у плитким каменим гробницама на обали острва. Тако је формирано прво гробље на Виду са 1. 200 преминулих војника. Када није више било могућности да се врше сахрањивања на Виду, тела преминулих слагана су и полагаана из барки француског санитетског брода „Свети Фрања Асишки” у дубине Јонског мора.

према француским документима, Историјски институт, Београд, 1966, стр. 14-15, 231-307.

229 У Великом рату Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига XXI, стр. 2 наводи се број од 149.750 бораца (Прва армија 22. 988, Друга армија 15. 092, Трећа армија 29.758, Одбрана Београда 31.135, Трупе Нове области 13.260, Тимочка војска 26.400 и Резервне трупе 11.117).

230 Голгота и васкрс Србије 1914-1915, (прир. Силвија Ђурић, Видосав Стевановић), друго издање Београд, 1989.

231 ВА, фонд ВКС, П 6, К 110, Ф 2, Д 15/1, Обавештење заступника команданта Прве армије пуковника Милоша Васића команданту Дринске дивизије другог позива о смештају трупа на Крфу, 29.01.1916. године.

232 Тријажа за цивиле извршена је у Потамосу. Из тог места упућивани су у Аналипси и Кондокали. Деца су лечена у енглеској дечијој болници у граду Крфу. Милан Живановић, О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу

непосредно затежно од Београда упутио III армије.
 Према томе прикључио је II армије и прилику
 својој саставу армијских јединица, а евентуално и
 део трупа I армије у којима не буду постојати
 на попуњавање француских, образујући Бивак. Товариш
 није у граници: немогуће: море; затежно: којеко
 буде потребно за сахрану трупа, сећам: пошто
 који нису имали срца. Километраж 9,6: јужна: пошто
 тога из Километра 8,1, близу села Кошовац, који
 који у затежном правцу.

У дозвештој прикључио је за армијску команду
 Командант ће наредити наредити распоред у
 којем неће бити већ постојао нап у којем би се
 имао поменити. По повременом распореду трупа
 постојао постојао да се једна биваће прикључи и
 јединица распоредом трупа у распоред 1.5000.

Наредити Командант у армијским Бивак
 ма Бивак Командантима на Бивак.

Наредити се да ће се једно добити постоје
 биваће прикључио и јужно од Шкофа постоје тада ће се
 биваће распоредом трупа сећам од Шкофа моћи
 знатно распоредити.

На основу предлог наредити: да Командант
 Биваца изобразити постоје дозвештој прикључио
 је за Бивацове трупа, који прикључио око Шкофа,
 од те се радити резерва мушкетерске
 јединице, саставна Команда III армије, од те се
 извршило извршило постоје. По повременом
 распореду трупа Командант ће им постоје постоје
 са једном биваће прикључио и јединица распоредом
 трупа у расп. 1.5000 мако је.

Наредити који су Командантима Бивака.

29. јануара 1916. године
 Шкофа
 Заступник Команданта
 Милоша Васића

Слика 72. Обавештење заступника команданта Прве армије пуковника Милоша Васића команданту Дринске дивизије другог позива о смештају трупа на Крфу, 29.01.1916. године (Војни архив)

Након првих дана трагедије и масовног умирања српских војника на Виду, др Владимир Станојевић, почео је почетком фебруара 1916. године по наређењу Врховне команде, хитну реорганизацију санитетске службе на Виду,

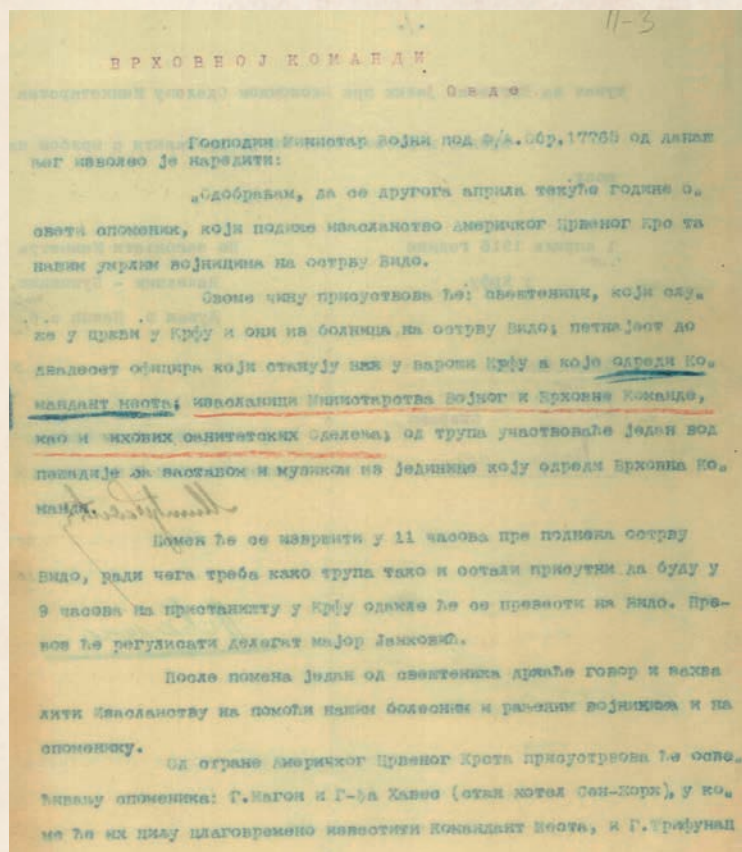
Слика 73. Преношење умрлих српских војника ради сахране у „Плавој гробници“, острво Видо, 1916. година, (аутор: М. Игрутиновић Војни музеј)

уз помоћ других санитетских јединица.²³³ Осим поменутог описа стања војника на самрти, сачувано је и његово потресно сведочанство о затеченом стању на Виду: „При искрцавању на обалу, први поглед мало подаље од ириситаништа, већ наловештава стираницу ужас и језу од помора који влада на острву. На обали се видела томила људских лешева, насланих као мешарска дрва у добром низу једно на друго, неколико кашова. Гомила је била у висини виша од човечијеј раста, а у дужину се пружала десетину мешара и више. Ту се слажу и доносе са острва смрти преко целој дана, а сушира ће доћи нарочишта француска убојна лађа, да их однесе на крајњи југ острва.“ Војници који су на острву Виду избегли смрт прозвали су место страдања „Плава гробница“. Двадесетчетворогодишњи песник Милутин Бојић оставио је за собом песму „Плава гробница“ као вечно сведочанство страдања српског народа на Виду. Преживео је прелаз преко Албаније, али је преминуо

²³³ Др Владимир Станојевић, Историја српског војног санитета и наше ратно санитетско искуство, Београд, 1990.

годину дана касније у Солуну и сахрањен је на српском војничком гробљу на Зејтинлику.²³⁴

Имајући у виду да санитетски органи нису водили прецизну евиденцију о броју умрлих на Виду сачуване су и различите процене тачног броја, према којима је између 5. 000 и 10.000 војника сахрањено у Плавој гробници. Пред завршетак Великог рата митрополит Димитрије одржао је опело на војничком гробљу на острву Виду које је назвао „будућим српским Јерусалимом” и „збориштем захвалних потомака”.²³⁵

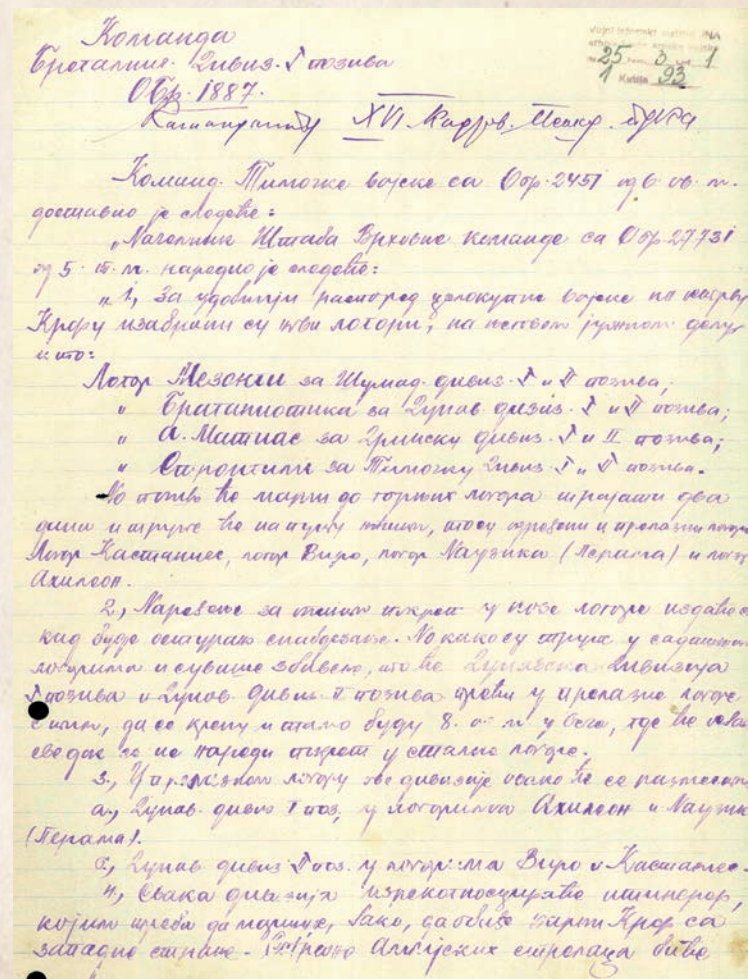
Слика 74. Освећење споменика на острву Видо који је подигло изасланство америчког Црвеног крста помрлим српским војницима, 01.04.1916. године (Војни архив)

234 Милутин Бојић, Песме бола и поноса, Београд, 2001.

235 ВА, фонд ВКС, П 3, К 76, Ф 2, Д 10/1, Л 2, Освећење споменика на острву Видо које су подигли Енглези помрлим српским војницима, 01.04.1916. године.

ДИВИЗИЈСКИ ЛОГОРИ НА КРФУ

Српске трупе су прво прешле у импровизоване логоре близу села Гувија, суседни Ипсос и на полуострву Фустапидина. Друга и Трећа армија почеле су да се пребацију у четири новоизграђена логора удаљена 20 километара јужно од града Крфа у којима су услови за смештај трупа били далеко повољнији.²³⁶ Дунавска дивизија смештена је у логор Браганиотика, Шумадијска дивизија

Слика 75. Дивизијски логори на Крфу (Војни архив)

236 Трупе Друге армије биле су смештене уз морску обалу између села Пирги, Ипсос и Маркос.

у логор Мезонги, Дринска дивизија у логор Агиос Матеос и Тимочка дивизија у логор Стронгили. Моравска и Вардарска дивизија нису мењале почетну локацију северно од града Крфа у Ипсосу и Гувији.²³⁷

Слика 76. Завојиште Дринског брдског артиљеријског пука, Агиос Матеос, Крф, 1916. година, (аутор: војни свештеник Ристо Шуковић, Војни музеј)

Војвода Степа Степановић се по наређењу Врховне команде заједно са првим ешалонима Друге армије превезао на Крф 3. фебруара 1916. године. Током тромесечног боравка на Крфу, војвода је сместио свој штаб у средину својих трупа како би непосредно руководио и надгледао опоравак војника и старешина. Током боравка на острву био је без обзира на време обучен у старе изгледе чакшире, често у кошуљи и са старим качкетом или сламеним шеширом на глави, без ознака чина, шетао је и обилазио своје војнике, да их охрабри, подучи и провери да ли се његова наређења за брзи опоравак људства проводе у живот. Степа је у току тих дана слушао војничке песме и разговоре у којима су обични војници оптуживали савезнике за сву српску трагедију. Ипак, саветовао је војнике да не изгубе последњу веру у савезнике од којих је зависила даља судбина српске војске.²³⁸

²³⁷ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига XV, стр. 61, 96, 98.; ВА, фонд ВКС, П 9, К 93, Ф 3, Д 25, Дивизијски логори на Крфу.

²³⁸ Саво Скоко, Петар Опачић, Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918, књига 2, Београд, 1985, стр. 195.

Слика 77. Логор митраљеског одељења 2. батаљона 5. пука на Крфу, марта 1916. године, Агиос Матеос (Војни музеј)

Преко Албаније је на Крф стигло и људство Ваздухопловне команде. Логор за ваздухопловце постављен је три километра од града Крфа на мосту код реке Потамос. Ту је 1. марта 1916. године формирана Аеропланска ескадра са Костом Милетићем на челу. У месту Лефкими на југу острва постојало је узлетиште са кога је дејствовала француска ескадрила. Српски механичари пружали су помоћ Французима у одржавању авиона и стицали неопходно искуство у раду.

Слика 78. Престолонаследник Александар Карађорђевић на освећењу гробља Дринске дивизије у Агиос Матеосу на Крфу, 4. маја 1916. године (Војни музеј)

Слика 79. Купање у мору српских војника у Говину, 1916. година (Војни музеј)

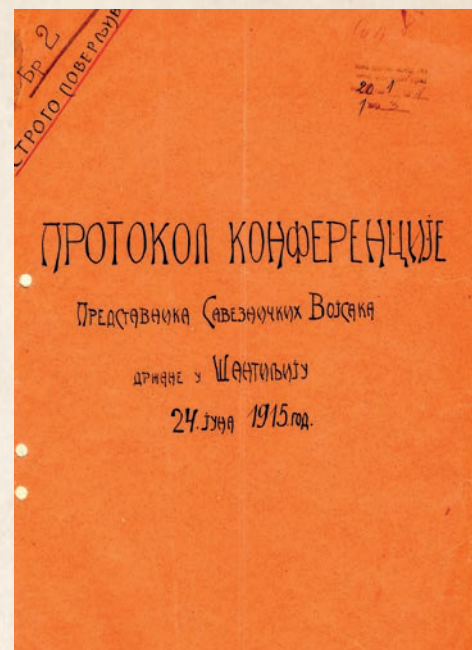
Између јединица у северним и јужним деловима острва комуникација се вршила преко моста Мораитике који су изградили припадници инжињерије. Успостављена је редовна бродска линија између Гувије и Крфа на северу и Ахилеона, Беницеса и Мораитике на југу острва. Купљен је један грчки борд и назван „Србија”, а за команданта брода постављен је потпуковник Милан Радојевић. Занимљиво је да је на броду била подигнута српска застава иако је то било противно одредбама међународног поморског права с обзиром на чињеницу да Краљевина Србија није била поморска земља. Савезници су прихватили српско објашњење да застава подиже морал српских војника. Према мемоарским записима појединих бораца са брода се често могла чути песма „Тамо далеко”.

Интендантура је била једна од изузетно важних служби у српској војсци. Формиране су секције пољских пекара, појачане са две пекаре из града Крфа. Њих су користиле пекарске чете српске војске. Проблем снабдевања месом решен је тек када је брод са пет стотина волова из Судана пристао у луку у Гувији. У сваком од логора подигнута је пуковска болница са капацитетом од 30 до 40 лежајева и логорске пољске болнице за 4.000 до 5.000 болесника.²³⁹

²³⁹ Александар Недок, Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915-1916. године, Рад војносанитетске службе, Београд, 2006.

РЕОРГАНИЗАЦИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА КРФУ

Врховна команда је услед великих губитака у до-тадашњем току рата након смештања војске на Крфу била принуђена да изврши реорганизацију преосталих трупа. О стратешким проблемима, судбини српске војске и солунског ратишта одржано је у времену од новембра 1915. до маја 1916. године низ међусавезничких конференција у Шантиљју и у Паризу.²⁴⁰ Изношена су различита гледишта, али је захваљујући ставовима Француске и Русије преовладало мишљење да се солунски фронт одржи, а српска војска употреби на њему као целовита војничка формација са тактичком самосталношћу и командом, под врховном командом француског генерала Сараја, на кога је регент Александар посебним актом пренео део свог врховног заповедништва.²⁴¹

Слика 80. Протокол конференције представника савезничких војски у Шантиљју 24.06.1915. године (Војни архив)

²⁴⁰ ВА, П 3, К 3, Ф 1, Д 20. Протокол конференције представника савезничких војски у Шантиљју.

²⁴¹ У марту 1916. године регент Александар био је у службеним посетама Риму, Паризу и Лондону, а нешто касније придружио му се и председник Владе Никола Пашић са помоћником Јованом Јовановићем. Намеравали су да присуствују са регентом великој међусавезничкој конференцији у Паризу на којој је требало да се разматрају даља дејства и организација српске војске.

ИЗВЕШТАЈ СА КОНФЕРЕНЦИЈЕ ОДРЖАНЕ У ФРАНЦУСКОЈ
ВРХОВНОЈ КОМАНДИ
ПОВОДОМ РЕОРГАНИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ
напољу

Пуковника ПЕШИТА, помоћника Начелника штаба Српске Врх. Команде,
Пуковника ОУРНИЈЕ-а, бившег војног аташе-а у БЕОГРАДУ
Комичког мајора ТЕСИЈЕ-а, на служби при франц. Врх. Команди.

Пуковнику ПЕШИТУ био је прикладат Пуковник СТАЉНИН,
из Српског Министарства Војног, за питања артиљерије и опре-
ме.

-!-!-!-!-!-!-!

Према обавештењима која је дао Пуковник ПЕШИТ, тран-
спортоване српских војника са КРФА у СЕДУИ моћи ће отпочети
у 1-ог априла.

Ових 6 дивизија ће се транспортовати паралелно, та-
ко да у свакој дивизији прво искрцане трупе предузму редове
ва ометај оних елемената из тих дивизија који ће допунити
остали.

Садања бројна отапа српске војске дозвољава да се
она реконституише у 6 дивизија редовног састава (СТИЈАНЈСКА,
ДУНАВСКА, ДРИНСКА, МОРАВСКА, ТИМОЧКА, ЗАРНАРСКА) које ће
бити груписане у три армије.

Од тога ће се образовати Одред Српских Добровола-
ца бројнога састава око 3.500 људи и биће остављен јединица из
пошадије.

Питање о организацији Пригорских и Војничких добро-
волаца (око 1.500 људи) остаје да се реши после опоравка
заинтересованих влада.

Људи неспособни за борбу биће остављени на Крфу и при-
1) додати посади острва.

3) Српска ће војска послати на време у Марсели одреда
опроводника, који ће се од ње тражити за опрвонд кома и ма-
ти наменених српској војсци, од Марсела до Седуна.

Слика 81. Записник са конференције одржане у Француској Врховној команди између француских и српских представника на Крфу од 14.03.1916. године поводом реорганизације српске војске (Војни архив)

REPUBLIQUE FRANÇAISE
Mission Militaire Française
aupres de l'Armée Serbe

Corfou, le 15 AVRIL 1916

N° 815
2

Le Général de Division de Mondésir,
Chef de la Mission Militaire Française
à M. S.E. le Général BOYOVITCH, Chef d'Etat-
Major Général et Commandant en Chef P.I. de
l'Armée Serbe

CORFOU

Ayant été avisé officiellement que S.A.R. le Prince
Régent arriverait probablement à CORFOU, dimanche, j'ai l'hon-
neur de vous faire connaître que je donne les ordres nécessai-
res pour que les honneurs lui soient rendus à son débarquement
à CORFOU par une partie des troupes Françaises débarquées dans
l'île.

J'ai su d'autre part par votre agent de liaison que
vous aviez l'intention de présenter à Son Altesse Royale une
partie des troupes Serbes en formation de revue.

Comme Commandant d'armes de CORFOU, je mets

l'Esplanade ...

Слика 82. Писмо генерала Жана де Мондезира, шефа француске војне мисије на Крфу, генералу Бојовићу о припремама за свечани дочек регента Александра на Крфу, 15.04.1916. године (Војни архив)

Свеобухватан и захтеван посао реорганизације српске војске извршен је уз стручну помоћ француских официра. Сачувана документа сведоче да је француска Врховна команда планирала да оспособи шест српских дивизија по 12 батаљона, што је укупно било 140.000 војника.²⁴² Српска војска требало је да буде опремљена и наоружана

²⁴² ВА, фонд ВКС, П 3, К 83, Ф 2, Д 7/1, Л 2, Војни изасланик у Француској пуковник Душан П. Стефановић шаље министру војном: „Нотица о реорганизацији српске војске“ француске Врховне команде, 22. јануар 1916. године.

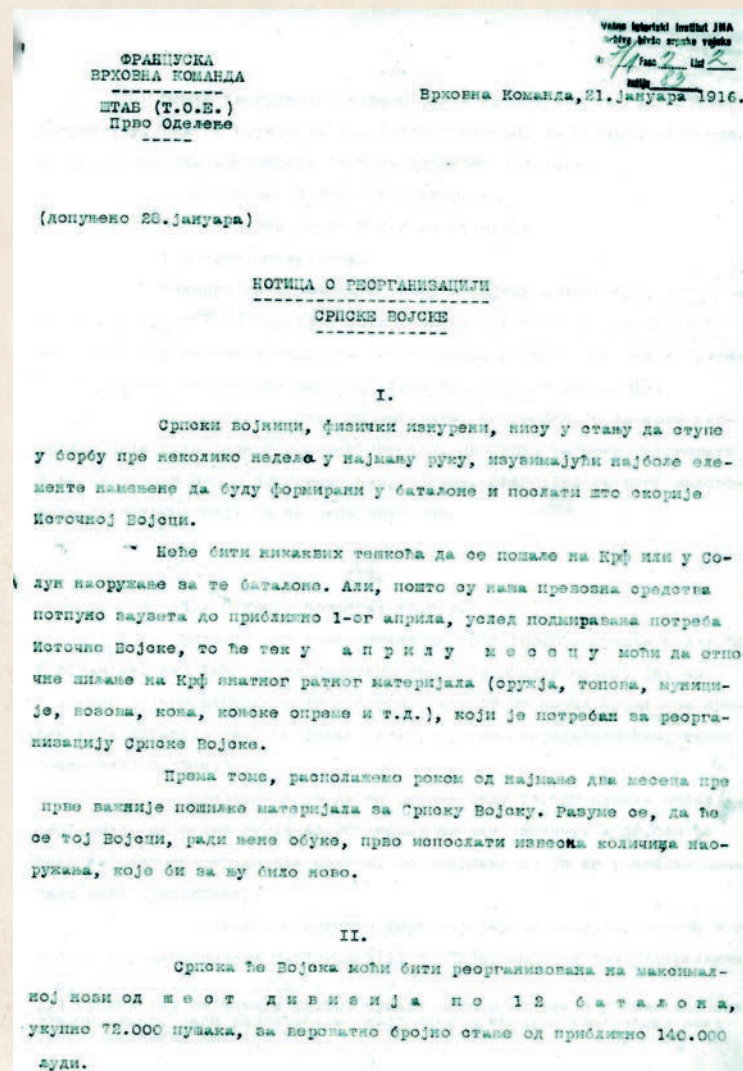
митраљезима, хаубицама, пољским и брдским топовима. Савезници су одлучили да Србима не испоручују тешку артиљерију, већ да се српска војска ослони на њихово тешко наоружање у том погледу.²⁴³ Командантима армија и начелницима одељења послати су по наређењу генерала Петра Бојовића „Основи за преуређење наше војске” на разматрање, ради достављања предлога и допуна и израде пројеката по потреби. У наведеном документу планирано је да пешадија садржи седам дивизија: Моравска, Дунавска, Дринска, Шумадијска, Тимочка, Брегалничка и Вардарска. Свака дивизија требало је да се састоји од две бригаде по два пука, пук од три батаљона, батаљон од четири чете, а чета од произвољног броја војника, зависно од околности.²⁴⁴ Ради остваривања плана о реорганизацији сједињени су војници првог и другог позива код пешадије, артиљерије и инжињерије. Формација Коњичке дивизије требало је да остане идентична, али је планирано да пукови буду састављени од два или три ескадрона. Сваки ескадрон требало је да има минималну јачину од 100 сабљи. У случају да наведена формација не би могла бити попуњена на предложени начин планирано је да се прво изврши попуна пешадијских дивизија са најмање једним ескадронем, а да буде формирана бар једна коњичка бригада.²⁴⁵

У артиљерији је свака дивизија имала један пољски артиљеријски пук од два дивизиона, дивизион је морао да се састоји од три батерије, батерија је морала имати по четири топа, укупно 24 брзометна топа. Брдски дивизион требало је да има три батерије, батерија четири топа, укупно 12 брзометних топова. Дивизион пољских хаубица исте формације требало је да се састоји од брдске хаубичке батерије од четири брзометне хаубице, дивизион пољских хаубица од три батерије, а батерија од четири топа.

243 ВА, фонд ВКС, П 4, К 41, Ф 1, Д 1/2, Л 2-10, Војни изасланик у Француској министру војном: шаље извештај француског Одељења за организацију и мобилизацију војске у вези са опремањем српске војске, П 3, К 83, Ф 2, Д 7/1, Л 3, Војни изасланик у Француској министру војном: извештава да шаље „Пројект о преустројству српске војске”, 21. јануар 1916. године.

244 Чете су просечно садржале 200 војника.

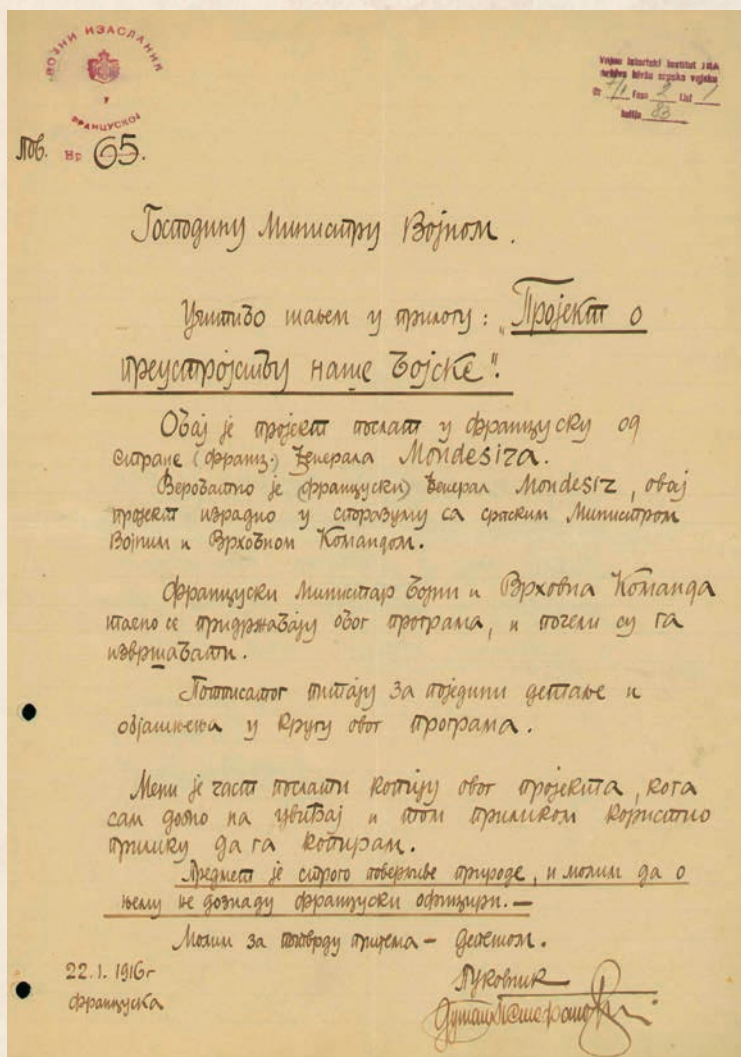
245 Славица Ратковић-Костић, Војска Краљевине Србије 1916-1917 године, организација и формација, Зборник радова Први светски рат и Балкан 90 година касније, Београд 2011, 106.

Слика 83. Војни изасланик у Француској, пуковник Душан П. Стефановић, шаље министру војном: „Нотица о реорганизацији српске војске” француске Врховне команде, 22.01.1916. године (Војни архив)

Предвиђено је да инжињерија поседује по један полубатаљон од три чете на сваку дивизију, чета је требало да броји најмање 120 војника, док је сваком пешадијском пуку требало припојити по један вод пионира.²⁴⁶

246 ВА, фонд ВКС, П 3, К 83, Ф 2, Д 7/6, л 1,2, „Основи за преуређење наше војске”. Реорганизација српске војске на Крфу 1916.

Слика 84. Војни изасланик у Француској, пуковник Душан П. Стефановић, министру војном: извештава да шаље „Пројект о преустројству српске војске“, 21.01.1916. године (Војни архив)

Према „Основама за преуређење наше војске“ требало је из неборачких трупа издвојити све опорављене обвезнике и уврстити их у борце, а на њихова места довести борце који су у међувремену онеспособљени за борбу. Планирано је да се у борце уврсте сва способна лица која су у Краљевини Србији била ослобођена од служења војске. Требало је да се уведу и преки судови за официре.

Свака армија требало је да добије по једну ваздухопловну ескадрилу, а једну Врховна команда. Сачувани реферат о реорганизовању Ваздухопловне команде садржи шематски приказ четири аеропланске ескадриле (по једна Врховној команди и армијама), њихова јачина и формација Аеропланског депоа и радионица. Према формацији планирано је 26 пилота, 28 механичара и 24 извиђача. Имајући у виду да није постојао довољан број стручног људства за попуну предвиђене формације послат је предлог да се између 10 и 12 официра пошаље у Француску на обуку за пилоте, потом да се официри-извиђачи и механичари оспособе на лицу места, као и да се део механичара преузме из Аутомобилске команде.

Предлог пројекта за реорганизацију Саобраћајног одељења Врховне команде обухватио је реорганизацију штаба овог одељења, Војножелезничке инспекције, Железничке команде и Војнодрумског одсека. Предложено је да се задржи Војножелезничка инспекција, а њено људство које су чинили службеници Српских државних железница не шаље у трупу како би се искористило одмах по повратку у земљу, као и да се Железничка команда сведе на две. Без обзира на чињеницу да је доласком на Крф престала функција Војнодрумског одсека послат је предлог да се он сачува. Пројекат нове реорганизације војног телеграфа предвиђао је Војнотелеграфску инспекцију Врховне команде која је требало да буде под Оперативним одељењем, а у њеном саставу биле би: Телеграфско одељење, Одељење бежичне телеграфије, Телеграфско-телефонска станица и Главно покретно војишно слагалиште телеграфско-телефонске спреме са Главном механичком радионицом. Телеграфско одељење Врховне команде добило је четири секције: једну пољску и три етапне. У оквиру Оперативног одељења налазила се Инспекција армијског телеграфа са војнотелеграфским одељењем (пољска секција, брдска секција, етапна секција и секција за бежичну телефонију) и армијско покретно слагалиште телеграфско-телефонске спреме са радионицом. Постојала су дивизијска и трупна телеграфска одељења и једно телеграфско одељење при Коњичкој дивизији.²⁴⁷

²⁴⁷ ВА, фонд ВКС, П 3, К 83, Ф 2, Д 7/6, Л 11, 13, Шеф Војног телеграфа-начелнику Саобраћајног одељења Врховне команде, 2. фебруар 1916. године.

Приликом припрема за измену формације командан-ти армија, начелници одељења Врховне команде и главни интендант су 19. фебруара 1916. године обавештени на који начин ће се доћи до спајања дивизија првог са дивизијама другог позива. Извршено је спајање пукова са исте територије на следећи начин: сваки пук из дивизије првог позива спајан је са одговарајућим пуком из дивизије другог позива. Било је случајева да су у појединим дивизијама четврти пукови остали неспојени јер нису имали одговарајући пук из дивизије другог позива, али су ради уравни-тежавања допуњени из осталих пукова своје дивизије.

Кадровски пукови, пукови првог и другог позива, војска Граничне трупе, жандарми и друге јединице биле су припојене дивизијама првог позива са своје територије. Вардарска дивизија проширена је пешадијским пуковима Комбиноване дивизије, 3. и 4. прекобројног пука. Пукови трећег позива једне дивизијске области добијали су статус пешадијских пукова и потчињавани су команданту дивизије.

Уредба о формацији војске из 1913. године измењена је 27. фебруара 1916. године на следећи начин: оперативна војска распоређена је у три армије које су биле слабије јачине него почетком рата. Суштина измене наведене формације била је да су три српске армије по броју војника и наоружању одговарале француској организацији војске, односно организацији француских корпуса. Људство ранијих 13 пешадијских пукова дивизија оба позива чинило је шест дивизија претходног назива. Реорганизација српске војске завршена је 26. априла 1916. године.

Прва армија састојала се од Моравске и Вардарске дивизије, Друга армија од Шумадијске и Тимочке дивизије, а Трећу армију чиниле су Дринска и Дунавска дивизија. Врховни командант Војске Краљевине Србије био је регент Александар Карађорђевић. Начелник Штаба Врховне команде био је генерал Петар Бојовић, команданти армија: Милош Васић (Прва армија), војвода Степа Степановић (Друга армија) и генерал Павле Јуришић Штурм (Трећа армија).²⁴⁸ Пуковник Стеван Ми-

ловановић командовао је Моравском дивизијом, пуковник Милан Туцаковић-Вардарском дивизијом, пуковник Љубомир Милић-Тимочком дивизијом, генералштабни пуковник Живко Павловић-Шумадијском дивизијом, пуковник Миливоје Анђелковић-Дунавском дивизијом, генералштабни пуковник Крста Смиљанић-Дринском дивизијом, пуковник Бранко Јовановић-Коњичком дивизијом. Планирано је да Штаб Врховне команде има у свом саставу 329 људи, армије од 40.702 до 40.752. Попис људства након извршене реорганизације указивао је на мањи број од предвиђеног.²⁴⁹ У време реорганизације војске извршена је тријажа руководећег официрског кадра. Председник владе и регент су искористили реорганизацију како би са свих важнијих положаја уклонили офицере који су били припадници организације „Уједињење или смрт” и њихове присталице.²⁵⁰

У саставу сваке армије били су: две пешадијске дивизије и артиљеријски пук тешке артиљерије.²⁵¹ Сваки дивизион имао је одељење муницијске колоне, а предвиђене су армијска муницијска кола од девет одељења за артиљерију, телефонско одељење, покретно слагалиште телеграфско-телефонске спреме, инжињеријска алатна колона, мостовни трен, рефлекторско одељење, аеропланска ескадрила, армијска провијантска колона од два одељења и армијска пекарска чета.

Пешадијска дивизија састојала се од две пешадијске бригаде од по два пука. Пукови су имали по три батаљона, сваки батаљон по три чете и једно митраљеско одељење, пук трећепозиваца, коњички ескадрон са једним митраљеским одељењем, команду дивизије артиљерије, пољски артиљеријски пук од два дивизиона по три батерије, брдски артиљеријски дивизион од три батерије,

249 ВА, фонд ВКС, П 3, К 138, Ф 5, Д 11/1, Л 60 и 68, Orde de bataille крајем априла 1916. године: у Првој армији пописано је 35. 414 војника, у Другој армији 35. 684, а у Трећој армији 36. 699.

250 М. Живановић, Пуковник Апис, Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте, прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918. године, Београд, 1953, Драгољуб Живојиновић, Краљ Петар I Карађорђевић, Београд, 1988.

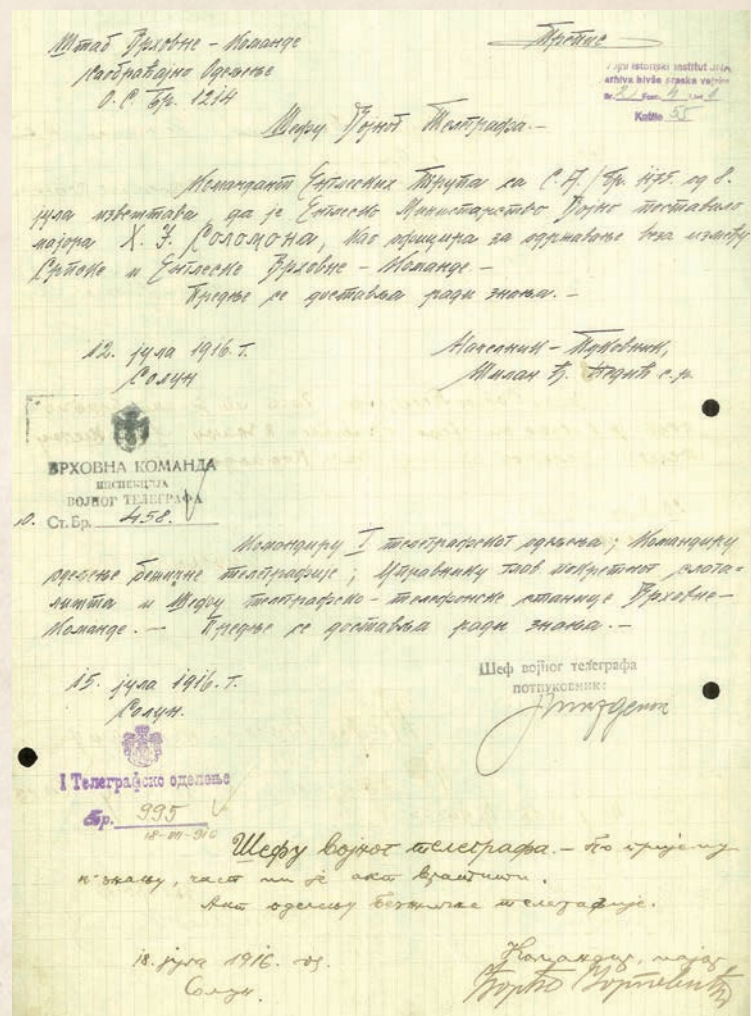
251 Артиљеријски пук тешке артиљерије био је састављен од: хаубичког дивизиона калибра 120 мм, хаубичког дивизиона 150 мм и дивизиона од три батерије по две цеви дугачких топова.

248 Војвода Живојин Мишић се у то време налазио на лечењу у Француској., Александар Јовановић, Седам ратова генерала Павла Јуришића Штурма, Београд, 1991.

хаубички артиљеријски дивизион од 120 мм по три батерије, муницијску колону од шест одељења и артиљеријску радионицу, команду дивизијске инжињерије, пионирски полубатаљон од две чете, лак мостовни трен, телеграфско одељење, болничку чету од седам водова, четири пољске болнице, санитетску колону, пољску марвену болницу, муницијску колону, покретну артиљеријску радионицу, војну пошту, профијантску колону од три одељења и пекарску чету. Такође, при штабу пешадијске дивизије образоване су политичке секције.²⁵²

Врховној команди били су непосредно потчињени: Коњичка дивизија, тешка артиљерија, Муницијска колона, Пиротехнички батаљон, Телеграфско одељење Врховне команде, Управа војног телеграфа, Одељење бегичне телеграфије, Телеграфско-телефонска станица, Војножелезничка инспекција са командом железничких, поштанско-телеграфских војностаничних службеника, Минерска чета, Штаб Аеропланске чете за целу војску, Аеропланска ескадра, Резервна болничка чета и санитетска колона, Главна војна пошта и Коњски депо. Формиран је и Добровољачки одред који се састојао од три батаљона по две чете. Батаљон у коме су били добровољци српског порекла имао је четири чете. Образовано је пет француско-српских ескадрила: две за Врховну команду и по једна за сваку од армија.²⁵³ Аутомобилска команда прешла је из Артиљеријског у састав Саобраћајног одељења, а свака дивизија добила по један аутомобилски одред.²⁵⁴

Савезници су наоружали и опремили српску војску како би је припремили за предстојеће борбе на Солунском фронту.²⁵⁵ Врховна команда примила је део ратног

Слика 85. Начелник штаба Саобраћајног одељења Врховне команде пуковник Милан Ђ. Недић о одржавању веза између енглеске и српске Врховне команде, 12.07.1916. године, Солун (Војни архив)

материјала који је био потребан за формирање и обуку трупa на Крфу, а већи део упућен је у Солун. Обука војника извршена је на Крфу и у Солуну. Обуку су почели француски инструктори почетком 1916. године.

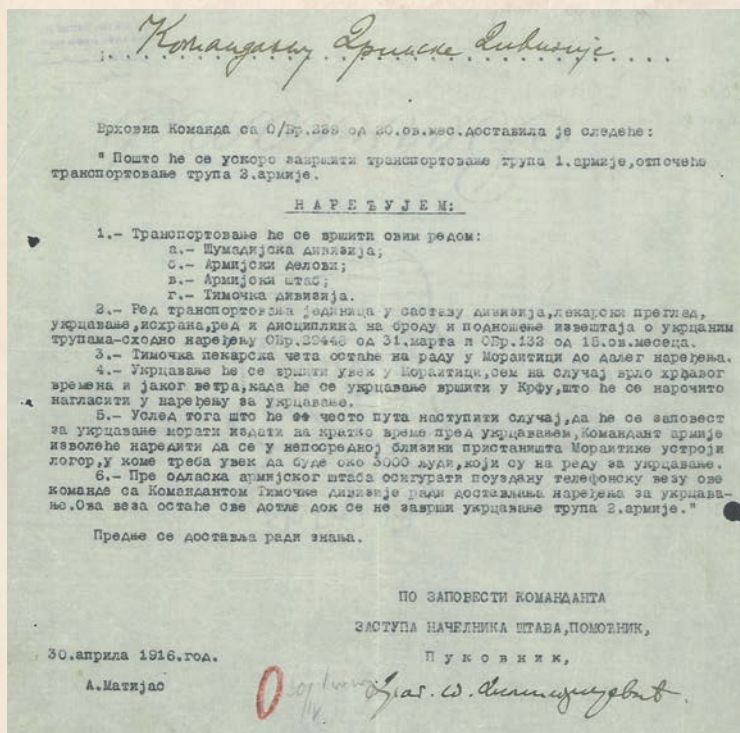
шака испоручене су количине коњичких карабина-мускетона, пиштоља, сигналних пиштоља и пушака лансера сигналних ракета., Душан М. Бабац, *Српска војска у Великом рату 1914-1918*, Београд 2013. 171, 181.

²⁵² ВА, фонд ВКС, П 4, К 41, Д 1/2, Л 11, Кратак преглед формације српске војске након реорганизације, 22. март 1916. године.

²⁵³ Српска авијатика 1912-1918, Зборник радова, Београд 1993, стр. 79.

²⁵⁴ Снабдевање и транспорт српске војске вршиле су британске и француске аутомобилске јединице припојене српској војсци.

²⁵⁵ Савезничка помоћ у виду униформе, опреме и наоружања испоручена је у марту 1916. године. У испорукама су предњачили Французи, посебно у погледу наоружавања српске војске, а делом и Енглези. Српској војсци је за опремање испоручено 75.000 пушака Лебел-Бертије од 8мм. Настављено је са даљим испорукама током 1916. године нове количине ових пушака. Поред пу-

Слика 86. Транспорт јединица са Крфа у Солун, 30.04.1916. године (Војни архив)

СРПСКА ДРЖАВА У ИЗГНАНСТВУ

Првих дана по доласку на Крф, иако без територије, фомирана је српска држава у изгнанству. Државна управа функционисала је до краја Првог светског рата без прекида. Централно место организације државних институција, односно седиште Народне скупштине и Владе била је зграда Крфског општинског позоришта. Седницама је присуствовало 132 посланика.²⁵⁶ Након што је краљ Александар потписао Указ о сазивању Народне скупштине почело је прво редовно заседање Парламента 28. јула 1916. године. Један од најважнијих задатака српских парламентарца био је обезбеђивање новца за потребе војске. О решавању питања материјалног и фи-

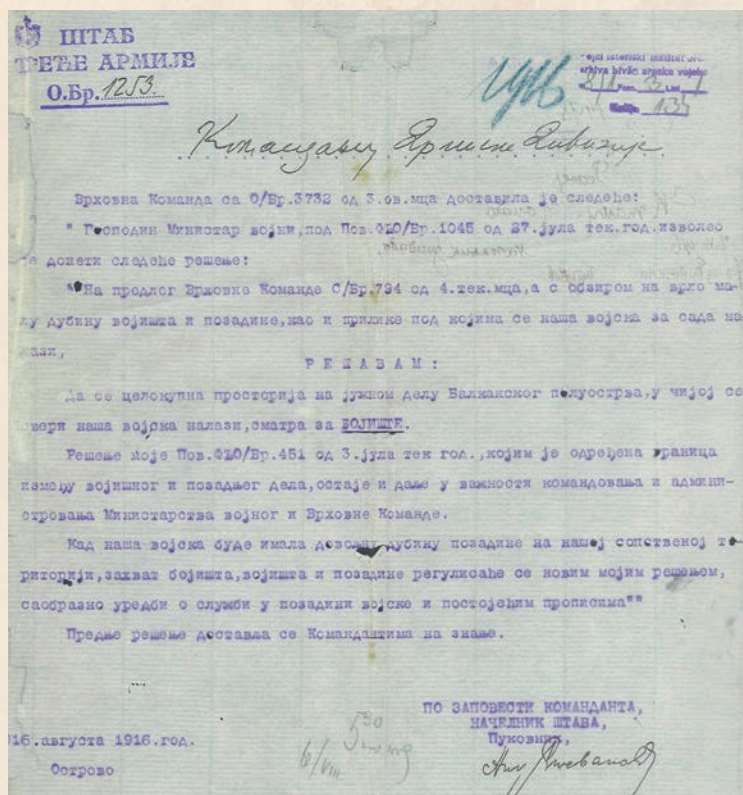
²⁵⁶ У окупираној Србији остало је 39 посланика, а 21 посланик није дочекао крај рата.

Слика 87. Делегација Југословенског одбора са српском владом на Крфу, јули 1917. године, (аутор: Самсон Чернов, Војни музеј)

нансијског обезбеђивања војске сведочи и запис Милана Стојадиновића у његовим мемоарима, као службеника при Министарству финансија: „...Ми смо са државном благајном пренели извесну количину злата, доста новца у звечећем сребру, а такође и велике суме у банкнотама Народне банке. Сама та установа, пак, евакуисала се много раније из Србије преко Солуна у Марсељ и тамо је сама однела и главни део злата, нешто мало сребрног новца и, разуме се, велике количине банкнота. Али оно што је нама још првог дана на Крфу требало, то је био не српски, него грчки новац. Војне команде су пристизале са својим људством. Цивилне избеглице такође, премда у ограниченом броју, јер су биле упућиване у Француску. Требало је издати плате официрима и чиновницима. Требало је куповати разне најнужније ствари за државна надлештва и војску...Предложих министру Нинчићу да телеграфирам нашој банци-кореспонденту у Паризу, да неколико милиона франака стави на расположење филијали грчке Народне банке на Крфу...Српски народ на Крфу дође до пара. Одједном ведрије расположење завлада по нашим војничким логорима, који су све више ницали дуж свих обала овог лепог острва...”.

Српска Влада је са Крфа водила и координирала међународну политику Краљевине Србије све до краја

Слика 88. Обавештење Штаба Треће армије: Целокупни простор на јужном делу Балкана одређен за бојиште, 5.08.1916. године (Војни архив)

рата. Признање легитимности српске Владе од стране савезника било је од непроцењиве важности за даљу судбину српске државе. Пред члановима Народне скупштине одржао је 1. новембра 1917. године говор председник грчке владе Елефтериос Венизелос. Грчки председник обећао је пуну подршку Србији. Кабинет председника Владе Николе Пашића остао је на Крфу до ослобађања једног дела српске територије.

СТВАРАЛАШТВО НА КРФУ

Током боравка на Крфу српска Влада, војска и избегло становништво учествовали су активно у културном животу и сами оставили значајан печат у научном и уметничком стваралаштву српске државе током

Првог светског рата. Значајна је била и активност Ратног Пресбириа Војске Краљевине Србије у овом периоду.²⁵⁷

Ратни Пресбирио наставио је након повлачења српске војске преко Албаније свој рад на Крфу. Обављао је и контролу војног издаваштва и листова који су објављивани у ратном периоду. Председник Ратног Пресбириа био је Слободан Јовановић који је у то време радио и на попису погинулих српских војника. Уз помоћ познатог крфског штампара Ланцаса отворена је у близини луке Државна штампарија²⁵⁸ у којој су штампане „Српске новине“. Станислав Винавер био је уредника листа „Српске новине“. Први број наведеног листа након преласка Албаније објављен је у априлу 1916. године. Новине су излазиле три пута недељно у тиражу од 10.000 примерака. Биле су најзначајнији извор информација за српски народ широм света. Поред званичних ставова српске владе у новинама су објављивани прилози из разних области. Посебно вредни били су књижевни прилози. „Плава гробница“ Милутина Бојића штампана је први пут у „Српским новинама“. Дучићева „Ave Serbia“ такође је објављена у „Српским новинама“. „Крфски забавник“ излазио је као додатак новинама од 1917. године. У Државној штампарији на Крфу штампана су и вредна научна дела и публикације: „Дипломатска преписка“, „Грађански законик“, „Домовина“ и друге.

Ширењу истине о српској војсци у европској и светској јавности допринела је делатност ратних

²⁵⁷ Ратни пресбирио Врховне команде Војске Краљевине Србије основан је при Штабу Врховне команде 23. јула 1914. године као брана надирању непријатељске пропаганде и као потреба да се европској и светској јавности приближи историја и традиција српског народа. Његова примарна функција било је обавештавање војног и политичког врха о ратној ситуацији, прикупљање свежих и документарних информација из живота српске војске. Такође, циљ је био прикупљање докумената и фотографија које ће послужити као доказна средства у погледу повреда одредаба и правила Хашке и Женевске конвенције после масакра српских цивила, као и формирање базе историјских података за будућност., ВА, фонд ВКС, П 3, К 35, Ф 1, д 2/86.

²⁵⁸ Државну штампарију на Крфу Французи су снабдевали најсавременијим штампарским материјалом.

дописника,²⁵⁹ сликара и фотографа²⁶⁰ ангажованих од Ратног Пресбириоа. Пропаганда у савезничким земљама обухватала је и организовање изложби фотографија са фронта у Лондону и Женеви, као и поставки рукотворина које су српски војници израђивали на фронту. На великој свесавезничкој изложби у Паризу и Лондону излагали су најбољи српски фотограф дописник Риста Марјановић и дописник француског листа „Илустрасион“ Самсон Чернов. Чернов је након преласка Албаније дошао са српском војском на Крф. Снимио је велики број фотографија и приредио изложбу под називом: „Срби, децембра 1915“ која је имала велики одјек у британској јавности. Месец дана касније Чернов се вратио на Крф и све до априла 1919. године агитовао је и држао предавања о српској улози у Првом светском рату. Риста Марјановић био је ратни сликар и дописник на служби у Пресбириу.²⁶¹ Био је ангажован при Извештајном одсеку Врховне команде. Био је дописник париског „Илустрасиона“, њујоршког „Хералда“ и Лондонске агенција фотографских новина. Бавио се „народном пропагандом“ у Лондону и Паризу и прикупљао је материјал са терена. У Лондону је уредио Српско одељење Међусавезничке изложбе ратних фотографија. Наведена изложба гостовала је у неколико британских градова. Довршио је 30 великих албума слика из балканских ратова и Првог светског рата који су као поклон српске Владе предавани савезничким делегацијама.

Фотографски рад на Крфу базирао се на сакупљању документарног материјала који ће остати као сведочанство о стању исцрпљене српске војске по доласку на острво, њеном опоравку и свакодневним активностима и

друштвеном животу. Осим Ристе Марјановића, боравак војске на Крфу овековечили су Драгиша Стојадиновић, Владимир Бецић, Драгомир Глишић, Милоје Игрутиновић, Станислав Краков и други. Осим фотографских многи су оставили литерарна и ликовна сведочанства о Великом рату.

Позоришни живот био је изузетно активан. Извођене су позоришне представе за официре и војнике. Свака дивизија имала је своје војничко позориште, а на импровизованим сценама извођени су комади Бранислава Нушића, Стевана Сремца, Боре Станковића, као и европских класика Молијера, Гогоља и других. Велику популарност уживао је кабаре београдског глумца Бране Цветковића „Орфеум“ у коме су препричавана дешавања међу војницима и народом до доласка на Крф, уз често коришћење духовитих опаски. На Крфу је основана и Филмска секција при Врховној команди. Приказивани су филмови добијени од савезника, као и филмски материјал са Солунског фронта. Најзаслужнији за рад секције били су пионири српског филма Михаило Михаиловић и Драгиша Стојадиновић. У циљу свих културних манифестација био је заједнички мотив враћања духа, вере и наде војсци и народу.

О значају који су Срби давали очувању културног идентитета у ратним годинама говори податак да је на Крфу доспело и Мирослављево јеванђење. Шеф државне благајне Аврам Левић предао је књигу запаковану као новац преносиоцима благајне Владимиру Стевчевићу и Веси Станковићу и наредио им да „чувају пакет као очи у глави“. Мирослављево Јеванђеље је тако пренето преко Албаније, потом у Брундизи и на крају је доспело на Крф. Тада је књигу први пут видео Никола Пашић, а преносиоци су сазнали садржину пошиљке.

259 Штаб Врховне команде издао је 20. јула 1914. године „Правилник за ратне дописнике који имају допуштење да прате ратне операције“. Правилник је садржао „Упутство за ратне дописнике. Шта им је забрањено да објављују“ и „Упутство за писце, издаваче, штампаре и колпортере часописа, листова, слика и свих врста публикација, за време рата.“, ВА, фонд ВКС, П 3, К 589, Ф 6, Д 22/3.

260 Оперативно одељење Штаба Врховне команде саставило је „Упут за употребу ратних сликара придодатих штабовима виших јединица на војишту“, ВА, фонд ВКС, П 6, К 93, Ф 5, Д 20/2.

261 ВА, фонд ВКС, П 3, К 162, Ф 2, Д 3/1, Допис Општег војног одељења Ађутантског одсека Министарства војног начелнику Штаба Врховне команде од 14. октобра 1918. године у Солуну.

САВЕЗНИЧКЕ САНИТЕТСКЕ МИСИЈЕ И ЛЕЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

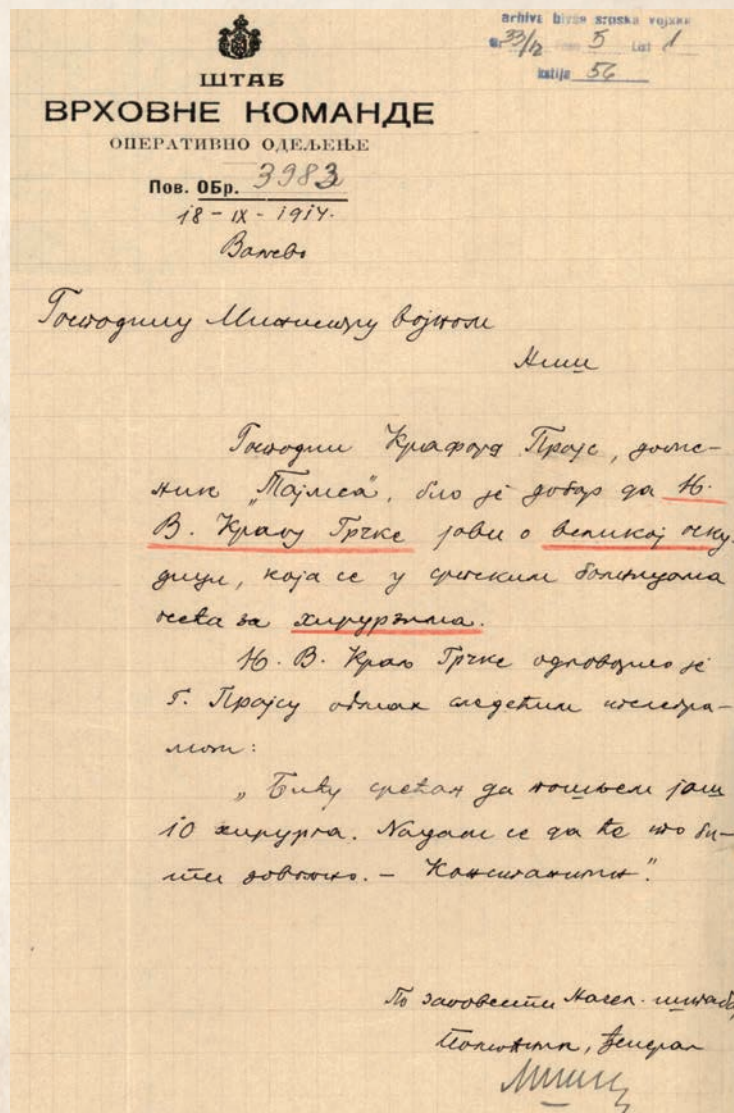
Непосредно после објаве рата, на отворени позив српске владе, много лекара и медицинског особља из иностранства је кренуло пут Србије, самоиницијативно или као део медицинске мисије. Тако су већ почетком рата у Србију стигле мисије из Русије, Велике Британије и Француске, али и из других неутралних или савезничких земаља, као што су Швајцарска, Холандија или Сједињене Америчке Државе. Учешће медицинских мисија у Србији у току Првог светског рата није значајно само због њихове бројности, већ и због тога што су поједине мисије остале уз српску војску током свих ратних година. То није било необично, пре свега, јер је „традиција“ интересовања иностраних добровољаца „медицинара“ за Србију остала из тек завршених Балканских ратова.²⁶²

Осим тога, постојало је и „шире схватање“, нарочито заступљено код представника неутралних земаља, које се односило на постојање „моралног дуга да се Србија и српски народ помогну као жртве агресивног рата Централних сила”.²⁶³ А. Митровић је дао изврстан поглед на оно што је „цивилизовани свет учинио за побољшање здравствене ситуације” у којој се нашао српски народ за време Првог светског рата. „У целини узето”, сматрао је Митровић, „реч је...о једној немерљиво значајној акцији међународне хуманитарне солидарности, чији је најјачи подстрек био, највероватније, у томе што су појединци, организације и владе осетили потребу да помогну једном малом народу који се претходних месеци прочуо по одлучној одбрани своје слободе”.²⁶⁴

²⁶² Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије”, I, св. 2, ИАП, Пожаревац, 2006.

²⁶³ Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 89.

²⁶⁴ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 2004.

Слика 89. Лекари хирурзи из Грчке као помоћ српским војним болницама, 1914. (Војни архив)

Добровољне медицинске мисије углавном су чиниле жене, хуманитарне раднице, лекарке, болничарке, неговатељице или административно особље из иностранства. На самом почетку рата то су биле Русиње, до повлачења српске војске Енглескиње, на Крфу су се највише ангажовале жене из Француске мисије, за поратну акцију биле су ту и жене из Америке. Током 1915. године у Србији је било око 600 жена добровољних болничарки, лекарки и неговатељица. Припаднице Међусавезничке мисије са грофицом Рејнек Фусмањ, у Солуну мисије шкотских жена, Српског потпорног фонда, Британског и Француског Црвеног крста, лондонског друштва рањених савезника, Ново-зеландске и Канадске мисије, Аустралијанке, бројале су „самарићанску женску војску на стотине”.²⁶⁵

Слика 90. Страна медицинска мисија у Србији за време Првог светског рата (Архив РТС)

Већ у јесен 1914. године у Србију је стигла мисија Америчког Црвеног крста, којом је управљала Мери Гледвин. Смештена је у згради војне болнице у Београду, а у свом саставу је бројала три лекара и десет „жена болничарки”. Поред санитетског рада, особље ове мисије је настојало да се избори за хуманији приступ Аустријске војске према Србима у престоници.²⁶⁶ Др Славка Михај-

²⁶⁵ Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929, 218-220.

²⁶⁶ Михајловић С., *Облаци над њагом, 1914-1918*, Београд, 2008, 34. (репринт издања из 1955.)

ловић, касније Клисић (1888–1972), је добровољно, као једини лекар, остала уз управника Опште државне болнице у Београду, др Душана Стојимировића и инвалида бораца, да се стара о болеснима у окупираном Београду и сачека своје колеге из Америке. Она је догађаје рата, бомбардовање, епидемију тифуса у Београду, као и сарадњу са др Едвардом Рајаном (*Edward Ryan*), једним од лекара у Америчкој болници, описала у свом ратном дневнику.²⁶⁷

Слика 91. Болница Англо-америчке мисије у Србији за време Првог светског рата (Архив РТС)

Поред мисије у Београду, током 1915. године, постојала је и Чешко-америчка мисија у Скопљу, коју је чинило девет лица, затим Мисија госпође Такаре у Крушевцу, са два члана и Америчка мисија Црвеног крста у Ђевђелији која је бројала осамнаест чланова. Мање је позната, али не мање значајна, улога коју је током 1915. и 1916. године одиграла позната Рокфелерова фондација, када се укључила у „непосредну помоћ цивилном становништву” у Србији, путем сарадње са Америчким Црвеним крстом. Посредством ове фондације, у Србију су, са Америчким мисијама, стигли угледни и веома стручни лекари, чија је помоћ српским здравственим радницима била од великог значаја. Такође, Рокфелерова фондација је финансирала

²⁶⁷ Михајловић С., *Облаци над њагом, 1914-1918*, Београд, 2008, 34. (репринт издања из 1955.)

један контингент санитетског и другог потребног материјала у вредности од педесет хиљада долара.

Слика 92. Чланице Црвеног крста у Лондону припремају помоћ за српске добровољце (Архив РТС)

У вези са радом америчких мисија, треба поменути да је у Врњачкој Бањи постојала и радила једна мала болница са америчким лекарима, коју је опремила Дарја Карађорђевић. Поред тога, једну другу болницу, у фебруару 1915. године, основао је посебан Одбор за прву помоћ пострадалим сељацима (*Serbian Agricultural Relief Committee*). Његови оснивачи су били Михаило Пупин и Мејбл Грујић, уз помоћ једног броја српских исељеника и „других америчких пријатеља”.²⁶⁸ Према сачуваним архивским изворима, једна Америчка мисија била је стационирана у Пожаревцу, и покривала је подручје тадашњег Пожаревачког (Браничевског) округа. Била је смештена у касарни 9. пука српске војске у Пожаревцу, али је почетком 1919. године забележена њена „мобилност” односно пренос њеног инвентара, „празних сандука”, из Кучева у Пожаревац.²⁶⁹ То је свакако била припрема за промену намене болнице Америчке мисије, јер је од 5.

²⁶⁸ Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првој светској рату*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије”, I, св. 2, ИАП, Пожаревац, 2006.

²⁶⁹ Историјски архив Пожаревац, а.ф. *Начелство среза звишској, Кучево, 1839-1944*, Ф - 2- 135/19.

маја 1919. године у њој започео пријем и лечење туберкулозних болесника.²⁷⁰

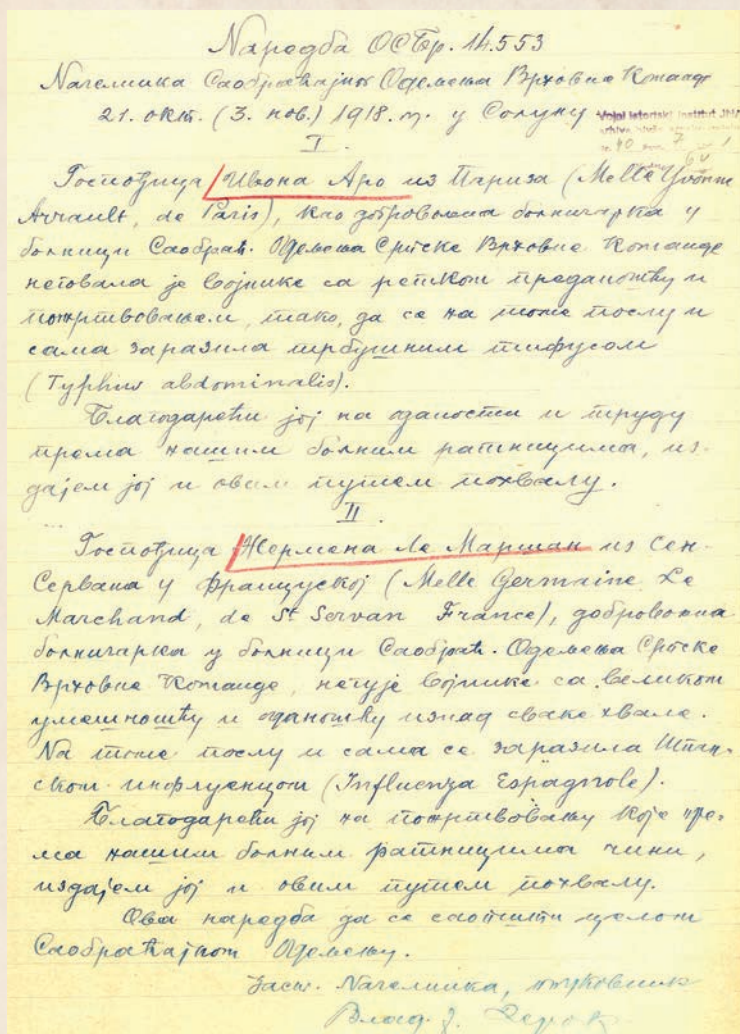
Француска санитетска мисија (*La mission française sanitaire*) је дошла у Србију почетком 1915. године и била је смештена у згради женске болнице у Нишу. Веома добро снабдевена лековима и другим потребним медицинским материјалом, француска мисија је била подељена по екипама, на неколико сектора рада. Рад мисије није био везан искључиво за Ниш, поједини њени делови су се налазили у Београду, Владимирцу, Шапцу, јер је са неколико „моторизованих амбуланти у фронтовској служби Српског ратног санитета” била веома покретна и у позицији да се нађе брзо на положају, где је била потребна лекарска помоћ. Састав мисије чинили су војни и цивилни лекари, а заједно са болничарима и другим помоћним особљем, бројала је сто педесет лица. Чланови ове мисије, међу којима су се, такође, истицале добровољне болничарке, посебно су били ангажовани на сузбијању пегавца, али и других инфективних болести као што су вариола, колера, тифус рекурентс. Када је 1915. године била сузбијена епидемија тифуса, болница Француске мисије је наставила са прихватом и лечењем рањеника.

Одважне францускиње су биле распоређене и при другим војним болницама. Жозефин Бетфорт (Josefine Belfort) била је на месту шефа болничке аутомобилске секције Треће пољске хирушке болнице. Командант треће армије је 1917. године објавио похвалну наредбу бр. 2219, у којој је истакао да Жозефин Бетфорт „са пуно воље и заузимљивости” успешно води службу евакуације српских рањеника. Била је одговорна, марљива и спретна, а често је и непосредно учествовала у евакуацији рањеника. И свагда је, као и све друге њене сараднице, показивала нескривене симпатије према српској војсци, поштујући напоре, храброст и посвећеност српског народа циљевима борбе у Великом рату.²⁷¹ Још једна добровољна болничарка, пореклом из Француске, Дела Шапел, одликовала се енергичним и „усрдним радом у II завојишту Вардарске дивизије, подносила је са

²⁷⁰ Историјски архив Пожаревац, а.ф. *Начелство среза звишској, Кучево, 1839-1944*, Ф - 1 - 17/19.

²⁷¹ Војни архив, Р3а-К64-Ф3-Д27

подједнаком истрајношћу све незгоде и непријатности при покретима овог завојишта". Такође је неуморно радила на зближавању и одржавању пријатељских веза између Срба и Француза, а на свом добровољном путу била је тешко оболела и од маларије. Због тога је била изречена похвална наредба бр. 408. од 1917. године од стране команданта Вардарске дивизије.²⁷²

Слика 93. Похвална наредба српских војних власти за пожртвовање добровољних болничарки француске медицинске мисије у Србији, 1918. (Војни архив)

Међу првим и већим иностраним медицинским мисијама налазила се и Руска санитетска служба. Медицинска помоћ из Русије је почела да пристиже у Србију већ првих месеци ратовања, посредством Руског Црвеног крста и посебних санитетских одреда, да би у току 1914. године стигле две прве мисије. Једну је организовало Словенско добротворно друштво, а другу је довела супруга руског посланика у Београду, госпођа Хартвиг. Трећа руска мисија, под управом кнегиње Трубецке, стигла је у Србију почетком 1915. године „са двадесет и пет лица особља и седам вагона санитетског материјала”. Ово је била и набројнија и најопремљенија руска мисија. У њеном саставу су се налазиле две болнице: једна хируршка са три стотине педесет кревета, а друга епидемиолошка са сто двадесет кревета. Такође је имала сопствене четири кухиње са дневним капацитетом од две и по хиљаде obroka.

Помоћ Русије у прве две године рата није била безначајна. Руски Црвени крст је 1914. године прикупио педесет хиљада рубаља „за набавку лекова и осталог санитетског материјала”, а мисија госпође Хартвиг је донела са собом прилог од руских грађана у вредности од сто хиљада рубаља. У Србију је, до слома у јесен 1915. године, преко Руског Црвеног крста, стигло двадесет и осам вагона санитетског материјала, а ангажовањем великотиражног листа „Рускоје слово” и новчани прилог од три хиљаде рубаља.²⁷³

Почетком 1915. године, неколико месеци од почетка Првог светског рата, у Србији, која је тада већ умногоме била опустошена, пуна рањеника и без довољно лекара и медицинског особља, избила је велика епидемија пегавог тифуса, што је земљу и народ довело у веома тешку ситуацију. Тада је и из Велике Британије као помоћ стигла велика хуманитарна и медицинска мисија, која је, заједно са другим страним мисијама, Србији пружила огромну и драгоцену помоћ. За само годину дана боравка у Србији, од новембра 1914. до новембра 1915. године, Велика Британија је у Србију, посредством Болнице шкотских жена

²⁷³ Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије”, I, св. 2, ИАП, Пожаревац, 2006, 66-67.

²⁷² Војни архив, Р3а-К64-Ф3-Д52

Математичку војну статистику
 Ваљевско.
 Јако је ситно у Ваљевско било велики
 број рањеника и ситну неуредност и
 нема где да се сместе по болницама и
 пољанима који су до сада заузети за сме-
 штај рањеника.
 Међа Математик ревидира по ову на-
 фрмљивост и хаотичност организације за
 смештање и смештај ових рањеника; на-
 мених рањеника би сада имао више од
 200 у болници у главнајши.
 Према наредби од Ваљевског, нека
 држава и хатеријалима, да зеле посто-
 јуће амбуланско своје локале како рањ-
 ници који у Јакоу постоје доду неки остају
 на улици, а тако и нешто одређених и одре-
 тило намене која ће бити прикључени
 рањенике са улице и водити их у
 одређене организације на одређених.

Математик савезника,
 Јукович,
 (Степица)

2/12-1914.
 Ваљевско

Слика 94. Припреме за пријем рањених и болесних војника у ваљевску војну болницу, 1914. (Војни архив)

за службу у иностранству, Српског потпорног фонда, Британског Црвеног крста и Британског војног санитета у Србији, упутила десетак санитетских мисија. При мисијама су биле организоване војне болнице, од којих је четири „држало” удружење Шкотских жена; по две су припадале Српском потпорном фонду и Британском Црвеном крсту, а једна болница за инфективне болеснике у Београду де-ловала је под управом Британског војног санитета.²⁷⁴

Иностране мисије, мање по обиму, али не и по зна-чају, биле су мисија Швајцарског Црвеног крста, у којој су се налазиле већ поменути Катарина Штурценегер, др Ева Митницки, као и три болничарке, затим мисије из Грчке, Данске, Холандије. Особље Грчке мисије Краља Константина било је распоређено по српским болница-ма, у које је санитетски материјал стизао као помоћ чак из Јордана, Аргентине, Чилеа. Холандска мисија, иако мала, била је активна у Србији већ 1914. године. Постоје подаци да су холандски лекар dr Sommer Paul Emil Sharles и болничарка Gerritze van de Kamp, по оконча-њу Првог светског рата, остали у Србији и службовали као хонорарни медицински радници „среза Звишког” са седиштем у Кучеву, на подручју тадашњег Пожаревачког округа.²⁷⁵ И сам управник Холандске мисије др Ари-јус Ван Тинховен је, поред Арчибалда Рајса и Катарине Штурценегер, био један од оних чланова иностраних ми-сија који су својим писаним сведочанствима допринели да се одржи углед српског народа и Србије на међуна-родној узаврелој позорници.

Савезничке мисије су приликом повлачења српске војске остале уз рањенике, биле су одлучне у томе да их не напуштају ни у најтежим околностима. Тако је у Крушевцу остало једно велико одељење болнице шкотских жена, са Елси Инглис на челу. Иза првих борбених линија Прве и Треће армије налазиле су се болница шкотских жена у Остро-ву, транспортна амбулантна кола госпође Харлеј, канине које су организовале Флора Сандс и Евелин Хафервилд.

274 Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: „Браничево кроз војну и кул-турну историју Србије”, I, св. 2, ИАП, Пожаревац, 2006, 64.

275 Историјски архив Пожаревац, а.ф. *Начелство среза звишког, Ку-чево, 1839-1944*, Ф-2-129/19.

Слика 95. Војна болница у Крушевцу, 1915. (Архив РТС)

У страним мисијама, али и у другим српским војним болницама, налазио се велики број жена добровољаца. Процењује се да је у то време у Србији боравило више од 600 странкиња, које су се ангажовале као лекари, управнице мисија, добровољне болничарке, неговатељице.²⁷⁶

БОЛНИЦА ШКОТСКИХ ЖЕНА (SCOTTISH WOMEN'S HOSPITALS)

Категорично одбијање министарства рата Велике Британије да прихвати у ратну службу новоформиране болнице жена Шкотске, одвело је ове храбре жене на ратна попришта у земље савезника. Почев од 20. августа 1914. године, Савез шкотских жена је постао главни штаб Болнице шкотских жена за службу у иностранству.²⁷⁷ Поред учешћа у саставу армија Француске, Белгије и Русије, Болнице жена Шкотске имале су најзначајнију улогу у Србији, где је њихова спремност за највеће жртве била стављена на најтежу пробу у току ратне зиме 1914-1915. године.²⁷⁸

²⁷⁶ Желимир Микић, Александар Лешкић, *Др Елизабет Рос – хероина и жртва Првог светског рата у Србији*, у: „Историја медицине”, Београд, 2012, 537. Доступно на: www.rp.arh.s (23.02. 2014)

²⁷⁷ Илија Петровић, *Шкотске жене уза Србе 1914-1918*, Нови Сад, 2010, 9.

²⁷⁸ Војни архив, Р6-К63-Ф1-Д36

П. армија.
1916 - 1919 г.
Глазговска подружина
шкотских жена.

ШТАБ II АРМИЈЕ
О.Бр.18392

КОМАНДАНТУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДИВИЗИЈЕ.

Врховна Команда са О.Бр.26003 од 8.т.м. наређује:
"Наш посланик у Лондону доставио је Меморандум Глазговске Подружине Шкотских жена, које моле, да угледне особе: генерали, шефови одељена, официри и војници који су се одликовали у рату, пиони и политичари, даду своје потписе на књижице или књиге, које су сами написали или које воле читати, те да овакве књиге са потписима пошаљу за њих, да би их оне могле у нарочитим приликама продавати у корист свога фонда. Овај фонд се нарочито троши на помоћ нашој војсци снабдевајући је болницама, санитетским персоналом и материјалом, те би се одазивањем на овај апел Шкотских жена бар у маломе могли одужити за велике услуге које су оне указале нашој војсци и нашем народу за време овога рата.
Молим, да у своме делокругу настојанете, како би се што обилније прикупили књиге са траженим потписима па да се исте, по партијама, одмах чим буду добивене шаљу на адресу Ратнога Презбира који ће водити бригу о томе, да се олашких на адресу Глазговске Подружине Шкотских жена."
Предне чест ми је доставити на поступак.

11. јуна 1918. год.
Тресина.

По заповести Команданта,
Начелник Штаба, Пуковник,
Bojnik M. M. M.

Слика 96. Меморандум Глазговске подружине шкотских жена са апелом за организовање помоћи српској војсци, 1918. (Војни архив)

Оснивач мисије Шкотских жена, др Елси Инглис, у Србију је дошла 14. октобра 1914. године, да „извиди стање и помогне где је најпотребније”, те, према организационој шеми јединица, припреми рад пољских болница Шкотских жена. Почетком 1915. године, у Србију је стигла прва јединица Болнице шкотских жена, са др Елснор Солто на челу. Прва јединица је била смештена у касарни Артиљеријске подофицирске школе у Крагујевцу, а у свом саставу је имала три одељења: за хирургију, за повратну грозницу и за заразне болести, у којој су радиле добровољке из Аустралије. Особље ове мисије шкотских жена било је искључиво женско.²⁷⁹ У мају 1915. године,

²⁷⁹ Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929, 128.

др Елси Инглис је преузела дужност надзорника над све четири јединице Болнице шкотских жена у Србији.²⁸⁰

Када је 1915. била издата наредба за евакуацију, она је окупила своје особље, намеравајући да затвори бол-

Слика 97. Др Елси Инглис, шеф мисије Шкотских жена у Србији, 1914-1915. (Приватна збирка)

ницу и отпусти све покретне болеснике, међу којима је чак било и тежих случајева. Међутим, видно потресена страхом српских пацијената, заједно са санитарским особљем своје болнице, одлучила је да пренебрегне наредбу о евакуацији јер „ако ћемо помагати Србима, сада морамо остати на својим местима”, сматрала је др Инглис.²⁸¹

Међутим, епидемија пегавог тифуса је захтевала додатни напор. Због тога је Елси Инглис тражила од Комитета у Лондону, да се у Србију упути друго одељење Шкотских жена, спремних за лечење и неговање заразних болесника.²⁸²

Углавном, удружење Шкотских жена је непрекидно увећавало своје лекарско и болничко особље, санитарски материјал, тако да је на подручју Србије у пролеће 1915. године већ било четири јединице болнице Шкотских жена. Друга јединица је формирана у мају 1915. у Ваљеву, а њоме је управљала др Алис Хачинсон, која је

за кратко време успела да уреди „велики болнички комплекс” са свим потребним службама и просторијама. У Младеновцу је радила болница др Хелен Беатрисе Мекгрегор, са триста кревета. Четврта јединица Шкотских жена, стационирана у Лазаревцу, под управом др Едит Холвеј, такође је располагала добрим смештајем и адекватном санитарском опремом.²⁸³

У доприносу жена лекара и медицинских сестара и другог медицинског особља Болнице жена Шкотске (припаднице шесте јединице су биле искључиво жене), женама из Аустралије је припадало почасно место. То нам даје за право да закључујемо, полазећи од укупних остварења покрета Федерације жена Шкотске, који је организовао и за ратну службу припремио Болнице шкотских жена, да су жене Аустралије обележиле целокупан рад санитарских служби на Солунском фронту, посебно захваљујући свом пожртвовању за време Кајмакчаланске битке.²⁸⁴

Слика 98. Мис Харлеј са чланицама Болнице шкотских жена крај моторних амбулантних кола, 1915 (Војни музеј)

280 Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првој светској рату*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије”, I, св. 2, Пожаревац, 2006, 65.

281 Моника Кришнер, *Жене у рату Србија 1915-1918*, Београд, 1986, 213-215.

282 Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929, 227.

283 Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првој светској рату*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије”, I, св. 2, Пожаревац, 2006, 65.

284 Жарко Вуковић, Вукашин Антић, *Жене аустралије са српском војском на солунском фронту*, у зборнику радова „Српски војни санитет у 1916. години”, Београд, 2007, 93-97.

Болница шкотских жена у Острову, која је у ово место пребачена из Солуна августа 1916. године, на основу реорганизације војног санитета, добила је статус Треће пољске хируршке болнице. Била је опремљена америчким донацијама, а у њој су радиле две жене хирурзи, од којих је једна била др Бенет и 45 болничарки. Званично се налазила у саставу српске војске до априла 1918. године, од када се више у историјским изворима не помиње. У међувремену, крајем 1917. године, од медицинског особља болнице Шкотских жена која се са српским добровољцима вратила из Русије, била је образована и Четврта пољска хируршка болница, такође, по функцији армијска. Обе ове болнице су дале велики допринос током битака за Кајмакчалан, у транспорту и збрињавању рањеника.²⁸⁵

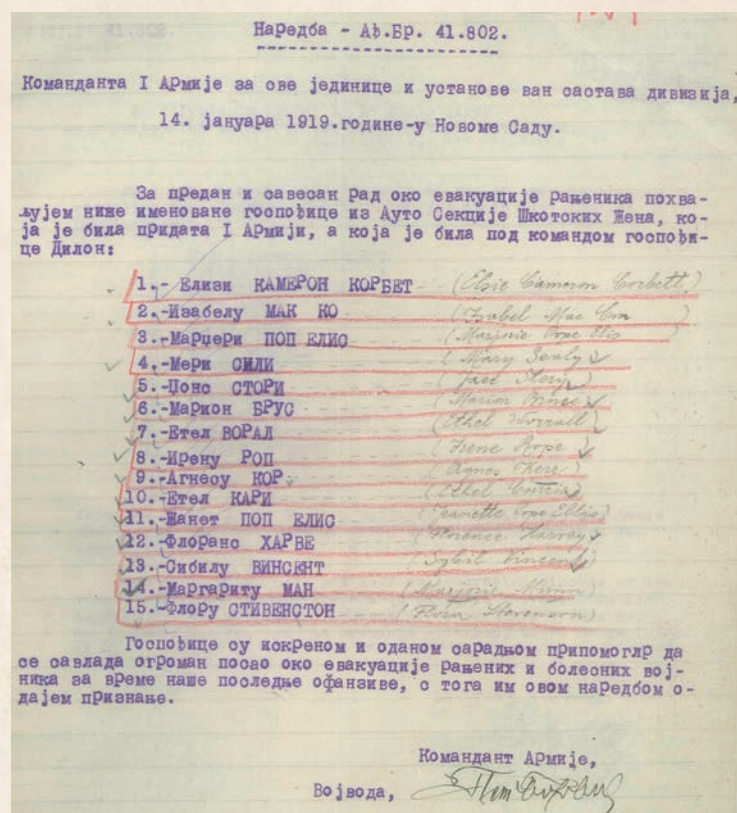
О том доприносу забележено је у извештају који је др Агнес Бенет, главни лекар америчке јединице, сачинила после битке за Кајмакчалан.²⁸⁶ У Извештају се наводи да је генерал Сондермајер лично захтевао од др Бенет да се Болница упуту и развије што ближе фронту, тако да се болница поставила веома близу борбене линије са специјално опремљеним шаторима, у месту Острово, што ближе западном делу српског огранка солунског фронта. У војничким круговима се тада сматрало да је на овај начин болници била указана „војничка част”, односно привилегија, о чему је др Бенет записала: „Били смо на правом месту и у право време – битка за Горничево и олуја са Кајмакчалана управо је започела”.

Поред ових болница било је активно и неколико амбуланти, у којима су углавном радиле припаднице удружења Шкотских жена, девојке, болничарке и ниже особље. Добро организована Мисија шкотских жена врло брзо се истакла као „највећа женска санитетска организација на нашем војишту у Светском рату”, како је приметио 1915. године начелник санитета др Генчић.²⁸⁷

²⁸⁵ Александар С. Недок, *Реорганизација војног санитета 1916. године*, у: „Монографије научних скупова АМН СЛД”, серија Б, бр. 2, Београд, 2007, 22.

²⁸⁶ Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929,

²⁸⁷ Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929, 128.

Слика 99. Наредба српских војних власти којом се похваљује ауто секција Шкотских жена, под управом мис Дилон, за показану храброст у спасавању рањеника током рата, 1919. (Војни архив)

МИСИЈА СРПСКОГ ПОТПОРНОГ ФОНДА (SERBIAN RELIEF FUND)

Српски потпорни фонд је основан 23. септембра 1914. године, на подстицај Мабел Данлоп Грујић и Леиле Пеџет (*Leila Paget*). Поред њих, оснивање Фонда је подржало и неколико жена које су „захваљујући својој животној судбини боље упознале Србију и српски народ”. Међу њима су се налазиле кнегиња Дарија Прат, супруга кнеза Алексе Карађорђевића, праука војска Карађорђа Петровића, Елизабет Беси Христић, са ћерком Ани Христић, снаха и унука Николе Христића, вишегодишњег председника српске владе, леди Вајтхед, која је боравила у Београду у периоду 1906–1910, као супруга Џона

Вајтхеда, британског посланика у Србији.²⁸⁸ У оснивању фонда учествовао је и један број српских интелектуалаца.²⁸⁹ Фонд је најпре имао незваничан карактер, односно, био је под неком врстом патроната Болница шкотских жена, али је његов углед нарочито порастао када се покровитељства прихватила енглеска Краљица Мери и један број најугледнијих британских породица.

Слика 100. Објава Српског потпорног фонда са позивом за помоћ српском народу у рату, 1916. (Приватна збирка)

Пет потпуно опремљених болница у Србији, у периоду од новембра 1914. до јуна 1915. године, одржавао је и опремао Српски потпорни фонд. Прва и једна од највећих мисија Српског потпорног фонда, била је болница Прве санитетске јединице Фонда, која се налазила у Скопљу. Њу је чинила велика болница комбиноване Прве и друге јединице Српског потпорног фонда под управом Леиле Пеџет, која је у Србију стигла још с јесени 1914. године, одмах по отварању српског фронта у Великом рату.

288 Славица Поповић Филиповић, *Српски потпорни фонд и Гершур-да Каринијон Вајлд*. Званичан текст доступан на: <http://www.rastko.rs/rastko>

289 Славица Поповић Филиповић, *Српски потпорни фонд и Гершур-да Каринијон Вајлд*. Званичан текст доступан на: <http://www.rastko.rs/rastko>

Први извештај о раду болнице се односио на период од новембра 1914. до маја 1915. године. Болница је тада била опремљена као хируршка болница, са довољним бројем стручних медицинских лица. Када је наступило повлачење српске војске ка Албанији, у њој је било примљено и збринуто око 300 рањеника. Поред др Морисона, главни хирург у овој болници је била жена, др Кобел, а у време најжешће епидемије тифуса, највећи терет болничарског рада сносила је друга жена добровољка, медицинска сестра Флора Скот.²⁹⁰

Иако је највећи број страних медицинских мисија био спреман да се повуче и „подели страдања у повлачењу са српском

војском преко Црне Горе и Албаније”, Пеџетова је одлучила да болница којом она управља остане у Скопљу. Чланови мисије, под управом леди Пеџет, донели су одлуку „поделе страдања” оног дела српског становништва који није могао да избегне, па је тако болница продужила да ради у окупираном Скопљу.²⁹¹ Сматрала је да ће тако моћи више да помогне Србима, а као хуманиста, није могла да одбије помоћ ни бугарским рањеницима, а поред њих могла би да брине и о рањеним или болесним савезничким војницима, који су апсолутно напуштени без икакве неге и заштите.

Слика 101. Др Лујза Пеџет, шеф болнице Српског потпорног фонда у Скопљу, 1915. (Архив РТС)

290 Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије”, I, св. 2, Пожаревац, 2006, 65.

291 Званичан текст доступан на: <http://www.rastko.rs/> (04.04.2014)

Када су окупационе власти почетком 1916. године забранили рад мисије у Скопљу, болница се припремала за повлачење. Целокупно особље мисије је репатрирано марта 1916. године, а јединица је, прешавши „неколико земаља што у рату, што неутралних”, стигла у Лондон 3. априла 1916. године, када је формално и завршен њен рад у Србији.²⁹²

Слика 102. Болничарка иностране санитетске мисије, мис Дик, са рањеницима у дворишту болнице, 1918. (Архив РТС)

Друга болница се звала „Вимборн”, по имену леди Корнелије Вимборн, која ју је организовала, финансирала њену опрему и управљала болницом. Ова болница је фебруара 1915. године, стигла у Скопље, као помоћ мисији леди Пецет, која је посустала у раду јер је од тифуса било болесно „шеснаест лекара и медицинских сестара”.

Трећа болница Српског потпорног фонда, под руководством Мејбл Синклер Стобарт стигла је у Ниш априла 1915. године и била „срдечно дочекана од представника Српског војног санитета, чланова српског Црвеног крста и локалне управе”. Болница је одмах упућена у Крагујевац, где је радила током велике епидемије пегавог тифуса. Била је „изванредно опремљена”, са стручним

особљем од педесет чланова, међу којима је било седам лекара. Јединицом је управљала др Мејбл Кинг Меј.²⁹³

Четврта болница радила је у Београду, пета болница у Пожаревцу, а обе су биле у организацији британских фармера.²⁹⁴ Маргарита Макфиј, оксфордски студент, одмах се у јесен 1914. године пријавила као сарадница Српског потпорног фонда у Србији. У пролеће 1915. године је стигла у Пожаревац, као члан администратор Фонда. Приликом повлачења српске војске, управљала је магацином избегличког логора Српског потпорног фонда, а убрзо потом отпутовала је на Корзику, како би учествовала у припреми логора за смештај српских избеглица.²⁹⁵

Слика 103. Рањеници из Куманова на лечењу у војној болници у Београду, током Првог светског рата, 1914-1918. (Архив РТС)

За седам година рада, Српски потпорни фонд је разгранао и умножио активности, како су налагале прилике на фронту. Током рата и по ослобођењу, Фонд је мењао своје циљеве зависно од потреба у Србији: од првих хируршких болница до медицинских екипа за лечење инфективних болести у време велике епидемије

293 Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првој светској рату*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије”, I, св. 2, Пожаревац, 2006, 65.

294 Војни архив, РЗ-К264-Ф6-Д7/94

295 Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929, 170.

292 Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, 1929, 190-193.

пегавог тифуса, материјалне помоћи српском народу у окупираној земљи, у повлачењу и искрцавању, евакуацији и смештају избеглица, заштити ратних заробљеника и интернираних цивила у логорима, у обнављању ослобођене, али и разрушене земље.²⁹⁶ Представници Фонда су пратили српску војску током борби на територији Србије или евакуације, обезбеђивали су збрињавање и лечење српских војника на Крфу, Корзици и другим избегличким камповима изван земље. Фонд је обезбедио попуну санитетског материјала и људства у болницама на Солунском фронту, а санитетске мисије и потпорни магацини су у сваком тренутку били припремљени за адекватну помоћ.

Ратна и поратна акција Српског потпорног фонда била је разноврсна, богата, племенита, срчана. У Повели упућеној 7. новембра 1926. године Епископу др Инграму, почасном председнику Српског потпорног фонда, тадашњи министар просвете Миша Трифуновић је записао: „Од узвишеног Краљевског дома па до последњег рудокопа у Велсу, до школе и рибарске колибе у Шкотској и Ирској, изражена је велика симпатија према нашем Народу преко Српског Потпорног Фонда. И то се десило у тренуцима наше највеће националне трагедије, у тренуцима који се не заборављају”.²⁹⁷ Мишљења смо да је овај фонд у условима свога рада остварио своју мисију.

БОЛНИЦЕ У „ЕГЗИЛУ” И ЛЕЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

У светској историји није забележен пример да је једна војска, притиснута далеко надмоћнијим непријатељем, одбивши да се преда, кренула у изгнанство, заједно са својим краљем, владом, скупштином, избеглим народом, војним и цивилним институцијама, која је, уз помоћ својих савезника, успела да се обнови тако брзо,

да је већ крајем 1916. године била у могућности поново да ступи на тло, макар и једног мањег дела, своје државне територије.²⁹⁸

Слика 104. Пуковско превижалиште у Текеришу, септембар 1914. (Војни музеј)

Више од две тешке ратне године постојала је не само војска, него и „држава у егзилу”. Постојао је не само државни, већ и верски, културни и образовни живот изван окупиране земље. Радио је и „санитет у изгнанству”, а његови „носиоци били су српски лекари и медицинари за које је оданост своје позиву и своје народу била изнад свега”. Њима су се придружили и многи здравствени радници, Срби и припадници других словенских народа, као и ратни заробљеници Аустроугарске војске у Русији, који су ушли у састав Српског добровољачког корпуса. Уз њих су своју узвишену дужност вршили и припадници санитетских јединица и хуманитарних организација, пореклом Французи, Енглези, Шкоти, Грци, Аустријалијанци, Новозеланђани, Руси, Италијани, Американци...²⁹⁹

Опоравак војске, после повлачења преко Црне Горе и Албаније, наметао се као прва „неодложна обавеза”, с обзиром на стање у коме су се преживели ратници

296 Јелена Лазаревић, *Епилескије у српском народу*, Београд, 1929, 145. Славица Поповић Филиповић, *Српски пошторни фонд и Гершурда Каринишон Вајлд*. Званичан текст доступан на: <http://www.astk.rs/rastk>

297 Јелена Лазаревић, *Епилескије у српском народу*, Београд, 1929, 205-206.

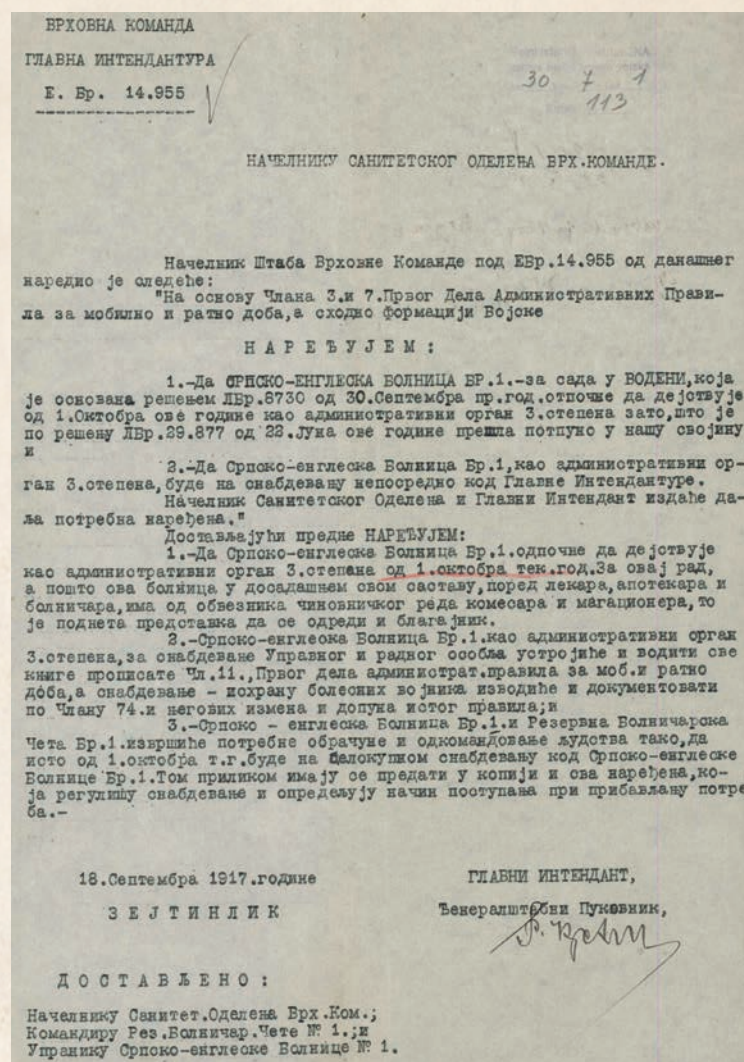
298 Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914-1918*, Београд, 2014, 190.

299 *Српски војни санитет у 1916. години, зборник радова*, бр. 2. Београд, 2007, 1-2.

налазили.³⁰⁰ После спроведеног лечења и опоравка, извршена је реорганизација преосталих српских војних формација. Како је највећи део „терета“ око опоравка српске војске преузела на себе Француска, то је влада ове земље инсистирала да се, по моделу који су на Међусавезничкој конференцији у Солуну предложили њени представници, реорганизује српски санитет и утврди нови распоред санитетског особља.

Резултат је био да су до краја 1916.године, савезници у позадини фронта организовали укупно „33 болничке јединице“ за лечење српских војника. Међу њима су се налазиле: 15 француских болница - 13 у Солуну и две на Зејтинлику, једно француско истурено болничко одељење у Острову, две француске помоћне болнице за Србе у Седеси, „шест француских амбуланти у Микри, Верији, Вертекопу, Самли, Топчини и Игуменици“. Поред тога, француска влада је „дала“ једну болницу са 1.000 и једну са 500 постеља на острву Крф, две болнице од 100 постеља су већ „у транспорту“, док је једна са 500 постеља у припреми за покрет.³⁰¹ Француске болнице су биле организоване и на Виду, Лазарету, Ахилену и Говину. Посете рањеницима и болесним лицима у овим болницама су биле одобрене одређеним официрима из батаљона сваког четвртка у одређено време и уз одређену пропушницу.³⁰²

Енглеске болнице су образоване у Микри, Самли, Соровићу и две у Вертекопу, званично је формирана болница Шкотских жена у Солуну (која ће касније постати Трећа полска хируршка болница), док су три руске болнице биле формиране, и то две у Солуну и једна у Соровићу као Српско-руски болница.³⁰³ Енглеска влада је припремила и једну болницу од 500 постеља, а српском санитету је и Српски потпорни фонд ставио на располагање једну болницу на Крфу, са потпуно обезбеђеним

Слика 105. Наређење о реорганизацији Српско-енглеске болнице у Водени, 1917. (Војни архив)

персоналом и санитетским материјалом.³⁰⁴ Овај материјал је за све ове болнице изван територије Србије био обезбеђен посредством мисије Велике Британије, а коначна расподела је извршена између енглеске и француске мисије, у складу са објективним потребама формираних војних болница.

300 Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914-1918*, Београд, 2014, 191.

301 Војни архив, РЗА-K100-F5-D7

302 Војни архив, РЗА-K100-F4-D31

303 Александар Недок, *Реорганизација војног санитета 1916. године*, у зборнику радова: „Српски војни санитет у 1916. години, бр. 2, Београд, 2007, 20-21.

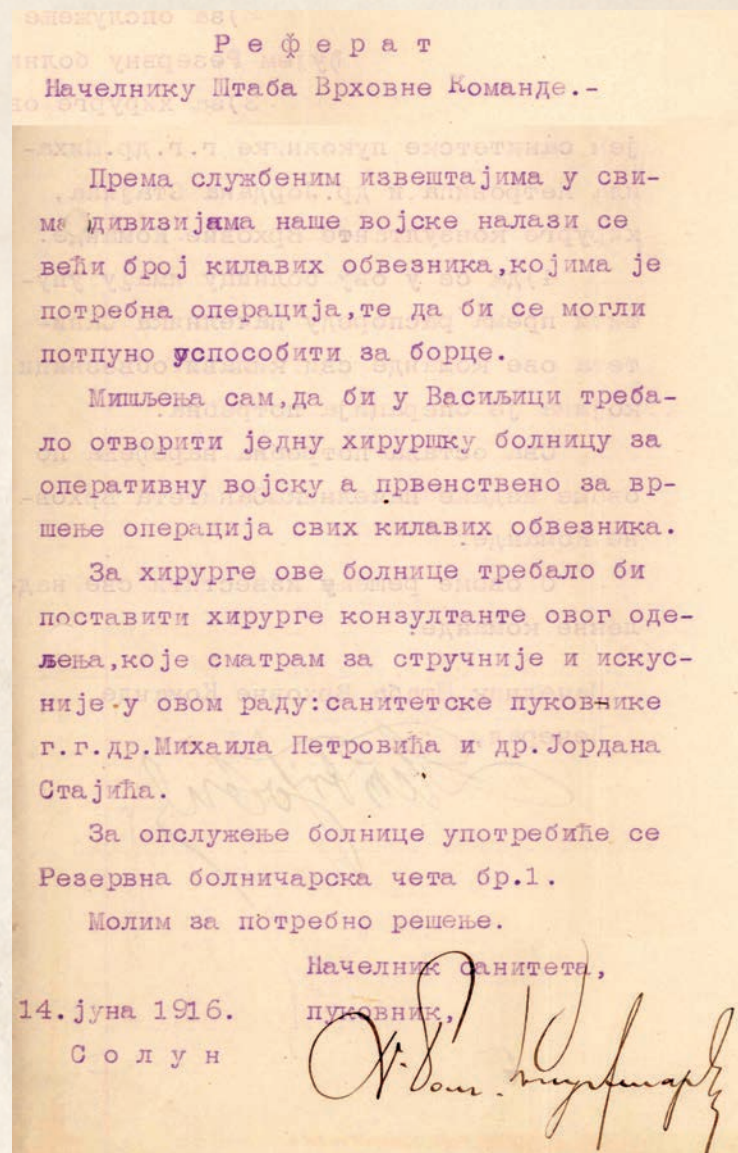
304 Војни архив, РЗА-K100-F5-D7

Временом је српски санитет образовао и „српске болнице“ на просторима „опоравка и реорганизације српске војске“. Томе је „потпомогао“ предлог начелника санитета др Сондермајера у погледу решавања проблема хируршких интервенција код српских војника. Наиме, поред веома тешких заразних болести, које су попримиле раз- мере епидемије, није био занемарљив број војника који су имали проблеме са килама. Такозвани „килави“ бо- лесници нису могли добро да обављају војну службу, а ова врста телесних израслина је давала различите неугодне и болне симптоме. Једини начин њеног лечења било је „хи- руршко отклањање“. Због тога је већ 1916. године начел- ник војног санитета реферисао начелнику штаба Врховне команде, са предлогом да се за лечење кила код војних об- везника, отвори у Васиљци једна хируршка болница за „оперативну војску“. За хирурге ове болнице предложе- ни су санитетски пуковници др Михаило Петровић и др Јордан Стајић, јер су „били искусни, а већ исвесно време су и хируршки консултанти при санитетском одељењу“. Обскрбљивање болнице санитетским и другим материја- лом одвијало би се преко Резервне болничарске чете бр. 1. Потписивањем наредбе којом је начелник штаба Врховне команде, генерал Петар Бојовић, 16. јуна 1916. године, у потпуности прихватио предлог др Сондермајера, настала Прва пољска хируршка болница, која ће своје прве ратне задатке, истина, отпочети тек крајем 1916. године.³⁰⁵

Већ крајем јула 1916. године су посебним актом образоване још две пољске хируршке болнице, Друга и Трећа, коју је, у ствари чинила, болница Шкотских жена у Солуну, са „аустралијским особљем“. У раду ових пољ- ских болница, посебно Прве хируршке, поново су биле ангазоване жене из иностраних добровољних мисија. Тако је госпођа Шабан де ла Палис поклонила Првој пољској хируршкој болници целокупну опрему „укључу- јући и хируршку и рентген са стручњаком инжењером“, а госпођа де Ренак је слично урадила за Другу пољску хируршку болницу.³⁰⁶

305 Војни архив, РЗа-К113-Ф5-Д37

306 Александар Недок, *Реорганизација војног санитета 1916. године*, у зборнику радова: „Српски војни санитет у 1916. години, бр. 2, Бео- град, 2007, 20-21.

Слика 106. Отварање прве хируршке војне болнице за оперативну војску у Васиљци код Солуна, 1916. (Војни архив)

Српско-енглеска болница бр. 1. у Водени је била основана решењем бр. 8730. од 30. септембра 1916. го- дине. Требало је да, према наређењу од 18. септембра 1917. године, од 1. октобра те године, отпочне са радом као „административни орган 3. степена“, јер је од 28. јуна

потпуно прешла у својину српске војске. У свом даљем раду, болница је имала на располагању исти састав као и у претходном периоду: лекара, апотекара, болничара, комесара и магационера, као обвезнике чиновничког реда, с тим да је „потраживано” и лице које ће обављати послове благајника. Као „административни орган 3. степена”, болница је морала да устроји посебне књиге евиденције о снабдевању управног и радног особља, као што је морала и да документује снабдевање (исхрану) болесних војника. Заједно са болницом је, у склопу ових промена, и Резервна болничарска чета бр. 1. извршила „откомандовање” људства, тако да је исто „остало на снабдевању” код Српско-енглеске болнице „у целини”.³⁰⁷ На служби у овој болници се до 24. септембра 1917. године, као хонорарни војни лекар, налазила и енглеска лекарка Алиса Хачинсон.³⁰⁸

Не мањег значаја била је и болница Саобраћајног одељења Врховне команде српске војске, која је „стационирана” у „француској енфирмерији” на Зејтинлику у Солуну. Болница је била „снажна и добро организована институција” која је бројала „преко 5.000 различитог особља” и планирана је за лечење „оболелих официра, подофицира и војника из позадине”.³⁰⁹

Слика 107. Српски рањеници у енглеској болници у Лондону, 1917. (Архив РТС)

307 Војни архив, Р3а-К113-Ф7-Д29, Р3а-К113-Ф7-Д30

308 Војни архив, Р3а-К95-Ф1-Д4.

309 Војни архив, Р3-К264-Ф6-Д752

Како би се санирале последице епидемијских болести, као што су „три типа маларије”, цревна обољења, поред претходно већ велике епидемије тифуса, у „егзилу српске војске” отварања су и „реконвалесцентска одељења”. Прво међу њима је отворено у Микри, да би касније било премештено у Водену, са проширеним капацитетима. Овом центру је одмах по пристизању била припојена енглеска болница за лечење рањених савезника (The Wounded Allies), са мешовитим српско-енглеским особљем. Новооснован центар је убрзо прерастао у Привремену српско-енглеску болницу, са циљем да збрињава и лечи „и теже болеснике”. Слично одељење за смештај „лакших рањеника и болесних”, под управом др Ђорђа Протића, убрзо је основано и на Зејтинлику.

Истог месеца (децембра 1916. године), српско-енглеска болница Српског потпорног фонда стигла је на Крф. Ова „привремена енглеско-српска болница бр. 1.” имала је задатак да прима на стационарно лечење теже болеснике из Реконвалесцентног центра у Водени.³¹⁰ Потпорни фонд је финансирао и Другу Српско-енглеску болницу, намењену лечењу „искључиво српских војника”. Међутим, почетком 1917. године је било уочено да су из II пољске хируршке болнице у ову Српско-енглеску болницу били упућивани и болесни односно рањени војници савезничких трупа, у првом реду француских и руских. Због тога је начелник санитета издао обавештење да се ова пракса укине, уз образложење да за савезничке војнике има довољно места и у другим болницама као и да ова болница „егзистира за добробит Срба”.³¹¹

У другој половини 1917. године било је покренуто и питање пренаменовања Српско - енглеске болнице бр. 2, смештене у Соровићу. Према акту од 11. септембра 1917. године, болница је требало да 1. септембра 1918. године буде предата Министарству унутрашњих дела, по наредби министра војске. Управа Српског потпорног фонда које је ову болницу основало и дуго финансирало, тражила је да све до сада ангажовано здравствено особље остане на раду у болници, која је и даље остала у саставу

310 Војни архив, Р3-К264-Ф6-Д7/94

311 Војни архив, Р3а-К100-Ф9-Д1

војних установа, „на терет војног буџета”, али је добила цивилни карактер, јер је прихватала на смештај и лечење цивилна лица оболела од заразних болести.³¹² После ослобођења Битоља, један део болнице је прешао у ослобођени град, док је други део наставио са радом до јесени 1918. године, када је предајом на управу Министарству унутрашњих дела Србије у целини прерасла у болницу за лечење цивилног становништва.³¹³

Слика 108. Прослава Божића у дечјој енглеској болници у Солуну 1917. године (Војни музеј)

Подаци о лечењу и поступању са рањеним и болесним војницима у овим, као и болницама на подручју Србије, броју и структури лечених војника налазимо у архивској грађи војне провенијенције која се чува у Војном архиву. Примера ради, у I пољској болници Дунавске дивизије је, према извештају од 16. априла 1916. године, од доласка српске војске на Крф, до времена извештаја, лечено 410 оболелих војника српске војске. Углавном су то били редови родом из насеља у Пожаревачком округу, али је евидентирано да су лечена и лица из Крушевца, Смедерева, Београда, Јагодине, Нишког округа, врањског краја. Евидентирано је да су војници у овој болници боловали и лечени од маларије, бронхитиса, ангине, миокардитиса, туберкулозе, нефритиса, а у великом броју

је била заступљена, маларија. О степену заступљености маларије и дизентерије код српских војника, оцењеном као „највећи”, сведочи и писмо представника Комитета руских лекара „Свети Димитрије Солунски” од 16. јула 1916. године упућено начелнику санитета српске војне команде.³¹⁴

После лечења, болесни војници су били упућивани у болницу на Виду, или отпуштани на „лечење код куће”,³¹⁵ што је зависило од тежине болести. Списак болесних војника лечених у болници допуњен је евиденцијом датираном 17. новембра 1916. године, према којој је било лечено „још 450 лица, официра, подофицира и војника”. У овом извештају се говори о лечењу углавном „мушких глава родом из места пожаревачког округа”, док су саниране болести „сличне како је наведено у претходном извештају”.³¹⁶

Осим српских војника, кроз болнице или завојшта српске војске, лечени су и рањени односно болесни војници савезничких земаља. Третман је био исти, како за српске, тако и за савезничке војнике: висока одговорност, стручност, професионалност и посвећеност здравственог и помоћног особља у болницама. Према извештају II завојшта Дунавске дивизије од 28. новембра 1916, у њему су лечени болесни француски војници у периоду од 18. августа до 24. новембра те године, док рањених или болесних енглеских, руских, италијанских или грчких војника у том завојшту није било. Укупно је било 59 француских војника, официра, подофицира, каплара и редова на лечењу, од чега је само пет рањеника, док су све остало била „болесна лица”. Француских војника на лечењу и исхрани је било и у I евакуационом одељењу Дунавске дивизије у периоду од 17. октобра до 29. новембра 1916. године, укупно њих 97, како је известила Дунавска болничарска чета која се налазила у Војишту. Међутим, у III завојшту Дунавске дивизије у једном дужем периоду, закључно са 29. априлом 1916. године боравило је и 28 рањених и болесних руских војни-

312 Војни архив, Р3а-К113-Ф7- D29

313 Војни архив, Р3а-К113-Ф7-D30

314 Војни архив, Р3а-К100-Ф5-D58

315 Војни архив, Р3а-К100-Ф5-D1

316 Војни архив, Р3а-К100-Ф5-D5

ка.³¹⁷ У болници Престононаследника Александра је био забележен и један случај лечења сифилиса, након чега је болесник, војник пореклом из Пожаревца, после последње терапије био упућен у команду „нераспоређених официра“.³¹⁸

Списак.

4-7-16
Коп. 100

Проституисаних официра и војника који су били на лечењу и хитни у I
евакуационом одељењу Дунавске дивизије у вријеме од 14. Октобра до 29. Октобра 1916.

Ред. бр.	Број	Датум	Датум	Име	Команда	Место и промена.
бр.	рањених	дана	дана			
својих	својих					
1	8.	14.	14/10	104. арт. бат.	Personne Raymond	
2	17	"	"	Батарија 2. кан.	Tule Sand. Halle	
3	19	"	"	2. кан.	Le Sand.	
4	23	14/10	19/10	102. 22. бат.	Broussin Vital	
5	29	"	"	Рег. бат.	2-22-104 Quilband Henri.	
6	47	19/10	20/10	2. кан.	art. бат. 104. арт. бат.	Almar leu Ahmed.
7	77	21/10	22/10	109. арт. бат.	Hauvy Achille.	
8	92	"	"	Рег. бат.	104. арт. бат.	Pickery Louis
9	173	"	"	Рег. бат.	Rauve Anri	
10	98	22/10	23/10	Батарија 2. кан.	Jean de Sange	
11	99	"	"	Батарија 2. кан.	Le Sange Joseph Marie	
12	107	23/10	24/10	6. бат. 103. гр.	Gizot Bozman	
13	127	24/10	25/10	109. арт. бат.	Emile Desroze	
14	210	"	"	Рег. бат.	Ali Belam	
15	6. 143	"	"	Рег. бат.	Hiz Robert.	
16	154	"	"	104. арт. бат.	22. бат. Jean Gastor	
17	145	"	"	2. кан. 104. арт. бат.	Cabaret Adolphe	
18	146	"	"	"	S. August Emile	
19	147	"	"	104. арт. бат.	conduite Argon Charles.	
20	148	"	"	Батарија 2. кан.	art. бат. 104. арт. бат.	Emile Henri.
21	168	26/10	27/10	Рег. бат.	104. арт. бат.	Paillard Adrien
22	176	27/10	28/10	"	22. бат. 104. арт. бат.	Pallac Francis.
23	187	"	"	"	21. бат. 104. арт. бат.	Morel Leon
24	188	"	"	"	22. бат. 104. арт. бат.	Poulie Guisard
25	208	"	"	"	2. кан. 104. арт. бат.	Bouquet Michel

Слика 109. Извод из списка војника савезничких армија који су се лечили у I евакуационом одељењу Дунавске дивизије, 1916. (Војни архив)

317 Војни архив, Р3а-K100-F7-D9
318 Војни архив, Р3а-K100-F9-D27

35601.

Војни архив Моравске
архива бивше армије војске
Београд, 1916.
Коп. 100

Расподела Санитетског Материјала Војним Болницама, —

Сави ми је извеситио Начелник, да је добијени
санитетски материјал од Руског Црвеног Крста подељен
према Вама на следећи број 31880 од 1. тила и ова је обавештење:

1. Сав санитетски материјал, са пет сандука фачли, три
сандука газе, и једна бала фата задржана је за ову болницу.

2. За резервну војну болницу у Љешу, по апотекару Ву-
котићу, поштом је: три сандука конзервованог меса, два сандука
кафе, један сандук свете, шест флака са вином, осам флака
са водом и један сандук сапуна са бучином.

Аптекар, који сандука са мемом, један сандук свете
један сандук сапуна, пет сандука бучине, пет сандука кафа, два
сандука конзервованог меса, један сандук чај, и један сандук
маларина, поштом је од 1. тила: 104. арт. бат. 104. арт. бат.

2. Јануар 1916 год.
Сави.

Управник,
Санитет. Команда и Ка.
Д. Влад. Митровић.

Слика 110. Расподела санитетског материјала војним болницама - помоћ Црвеног крста из Русије, 1916. (Војни архив)

Поред помоћи страних медицинских мисија, у раду ових болница је током трајања рата био активан и Црвени крст, како у националним тако и у међународним оквирима. Непосредну помоћ у санитетском материјалу је, почетком 1916. године у Моравску сталну војну болницу, упутио Руски Црвени крст. Санитетски материјал је по наређењу начелника санитета Врховне команде, био расподељен тако да је у Моравској сталној војној болници остао сав примљени санитетски материјал и то „пет сандука фачли, три сандука газе и једна бала фата“. Резервној војној болници у Љешу је, „по апотекару Вукотићу“, послата једна количина намирница, док су преостале количине биле „правично расподељене“ између Моравске сталне војне болнице и Друге комбиноване

енглеско-српске пољске болнице.³¹⁹ Што се тиче лекова и санитетског материјала, остала је забележена наредба издата у Солуну 17. септембра 1917. године, којом је било забрањено „тражење и пријем санитетског материјала директно од разних добротворних друштава, већ да свако потраживање иде преко санитетског одељења врховне команде”. И према подацима из овог акта можемо видети да су тада биле активне Српско–руска пољска болница, Српско – енглеска болница, Болница Престолонаследника Александра, Трећа пољска хируршка болница, реконвалесцентског одељења на Мирки, Зејтинлику и Водени.³²⁰

ЕВАКУАЦИЈА РАЊЕНИКА

Процес евакуације и лечење рањеника за време борбе био је организован према одређеним правилима и тачно утврђеним задужењима. Основно правило приликом евакуације рањеника било је да „сваки рањеник мора што пре бити евакуисан из ватрене зоне, да би избегао опасност да буде поново рањен или убијен”. Задатак пуковског санитета био је да евакуише рањенике од стрелачког строја до најближег дивизијског завојшта, како су се звале пуковске зоне/пунктови за евакуацију. Потом су рањеници пребацивани средствима завојшта и санитетским аутомобилима, даље у позадину или „дивизијску зону за евакуацију”.

Санитет војног пука је располагао одређеним бројем људи, опремом и средствима за евакуацију. Знао се тачно утврђен број носилаца рањеника по једном пуку, пуковска болничарска патрола, коју су чинили каплари и редови болничари, теглећа стока (мазге) које су преносиле теже рањенике на специјално направљеним носилима. Веома су прецизно била предвиђена задужења у свакој фази евакуације рањеника и она су се морала поштовати. Значајну улогу су имали пуковски лекари и пуковска превијалишта, а лекари су додатно били задужени и за сачињавање дневних извештаја о премештању и еваку-

ацији рањеника. Своје посебно место и задужења имали су трупни лекари артиљеријских јединица за време борбе, као и болничарске чете.³²¹ Значајан део ових послова на себе су преузели припадници иностраних мисија, међу којима су се поново истицале жене.

Слика 111. Евакуација српских рањеника, Солун, 1917. (Војни музеј)

ЗУБНА СТАНИЦА У ВОДЕНИ

Када се говори о губицима српске војске, услед тешких зараза као што су биле и тифус (пегавац), маларија, дизентерија, које су односиле животе и десетковале српску војску, можда се неоправдано заборавља шта су и колико стране мисије и хуманитарни радници чинили за свакодневне здравствене и хигијенске потребе српских војника. Међу хуманитарцима била је и мис Тебот (*Tebbot*), која се 1917. налазила као добровољна болничарка при реконвалесцентном логору у Водени. Њен значајан прилог односио се на образовање и опрему зубне амбуланте у којој би се лечили српски војници.

У архивској грађи војне провенијенције, на више места наилазимо на податке о проблемима које су војници имали са зубним болестима, болестима уста и грла, који су „долазили под надлежност зубног лекара”. Непостојање адекватног зубног лечења је подстакло ову енергичну

319 Војни архив, Р3а-K99-F3-D1

320 Војни архив, Р3а-K99-F8-D12

321 Војни архив, Р6-K72-F1-D12

жену да „о свом трошку набави један зубни атеље“, од-
носно зубну амбуланту, коју је опремила „сопственим
средствима“, „хигијенским материјалом, стоматолошким
лековима и препаратима, потрошним материјалом“. Она
је, такође, сачинила и војним властима доставила први
„Нацрт Правилника станице за повреде вилице и лица и
зубне болести - легат Miss Tebbot". Легат госпође Тебот
је остао забележен као иницијатива и први покушај да
се образује стоматолошка служба при војсци,³²² који је
био прихваћен „са радошћу”.³²³ Зубна станица у Водени,
која је радила у саставу Српско-енглеске болнице бр. 1.
поднела је извештај о раду у 1918. години, са следећим
результатима: за прва четири месеца рада у тој години
било је извађено преко 2000 зуба, поправљано, „плом-
бирано”, преко 2.600 зуба, зубна протетика је урађена за
скоро 400 лица.³²⁴

МЕДИЦИНСКО ОСОБЉЕ У БОЛНИЦАМА

Професионална и образовна структура медицинског
особља у болницама и центрима за опоравак била је ме-
шовитог карактера. Поред лекара и медицинског особља
из иностраних мисија, велики допринос су дали и лекари
из Србије. На примеру Чачанске резервне војне болнице,
која се налазила у саставу Моравске болнице, можемо да
пратимо стање медицинског особља које је распоређива-
но по овим болницама. Према извештајима из 1916. годи-
не, у овој болници је било 19 „кадроваца” I, II и III позива,
међу којима „један нижи санитетски официр, 2 лекара
помоћника, 4 апотекарских помоћника, 3 обвезника чи-
новничког реда, 1 поднаредник, 1 каплар, 5 редова и 2
добровољца”. Највише је „службених лица” било у класи
другог позива, а запажен је био случај у коме је „од два
лекара помоћника”, један био заробљеник.³²⁵ Евиденци-
је војних лекара, редовног и резервног сазива, сазнајемо
да су, поред српске националности, у „армији хуманости”

били лекари и болничарке из савезничких санитетских
мисија Велике Британије, Русије, Француске, Америке,
Аустралије и Новог Зеланда, Холандије, Швајцарске, и
Јевреја, Чеха, Грка, Турака, родом из „Мале Азије”. У гра-
ђи из 1914. године налазимо писма којима су страни до-
писници извештавали о недостатку лекарског особља у
војним болницама. На основу таквог једног обавештења,
грчки краљ Константин је одобрио долазак у Србију још
10 хирурга из Грчке.³²⁶ Међу лекарима је било највише
мушкараца, али један број жена високог медицинског
образовања и много више њих са завршеним болничар-
ским течајевима, здушно су и са подједнаком способно-
шћу биле ангажоване у лечењу српске војске, цивила али
и ратних заробљеника непријатељске војске.

Војна болница

Одбор чачанске болнице, Чачанске резервне војне болнице, Савремена
према ватреној, Војној болници бр. 1, бр. 32, 1916

Бр.	Име	Позив	Националност	Статус	Забелешка
1	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
2	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
3	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
4	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
5	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
6	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
7	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
8	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
9	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
10	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
11	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
12	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
13	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
14	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
15	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
16	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
17	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
18	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	
19	Др. Дравоје	Лекар	Срп	Редов	

Забелешка: Овај број особља Чачанске резервне војне болнице, објављен је у извештају Народног
савеза, бр. 32, 1916. године. Овај број особља болнице је сачињен са Народног

Број 36
3. Мај 1916. год.
Београд

Заб. Народног савеза
Београд 3. Мај 1916. год.
Др. Дравоје

Слика 112. Бројно стање особља и обвезника болничара Чачанске резервне војне болнице, 1916. (Војни архив)

У појединим војним болницама је, према мишљењу
војних власти, било „лошег стања и неадекватног пона-
шања медицинског особља. Начелник штаба Оператив-
ног одељења Врховне команде, пуковник Милојевић је,
према документу од 30. децембра 1915. године, имао кри-
тички однос према стању у Љешу код Скадра, у коме је,
према његовим речима, постојала „нека назови болница,
за коју је добијен само кров и лекар и неколико болничар-
а без лекова и осталих потреба”. То није било довољно

322 Војни архив, Р3а-К100-Ф8-Д3

323 Војни архив, Р3а-К100-Ф8-Д9

324 Војни архив, Р3а-К100-Ф10-Д6

325 Војни архив, Р3а-К114-Ф2-Д5

326 Војни архив, Р3-К56-Ф5-33-12

да подмири потребе војске, у којој је, после тешких епидемија тифуса, лечен велики број болесних и изнурених војника. Незадовољство војних власти „немарним односом појединих војних старешина” такође се односило на стање у Љешу, у коме у једном периоду није било ни једног лекара или медицинске сестре који би пружили помоћ болесним и рањеним војницима. Јавно је било изречено да „лекари ове и других команди” нису показали „потребно понашање”, пошто су сматрали да је њихова дужност завршена „кад војника са болесничком књигом, или и без ње упуте у болницу, а они остају у команди да се старају сами о себи”. Ово је сматрао једним од разлога због којих су људи умирали по улицама,³²⁷ што свакако није било охрабрујуће сазнање.

Међутим, архивски извори потврђују да се овакво понашање уочавало код појединачних случајева. Углавном су медицински радници, болничарке из Србије и хуманитарци из савезничких санитетских мисија, веома предано, одговорно и професионално обављали своју дужност и бринули о лечењу болесних и рањених лица. Сви они су стекли медицинско образовање на престижним универзитетима у Бечу, Цириху, Лозани, Инзбругу, Грацу, што је, поред њиховог добровољног опредељења да раде у савезничким и српским војним болницама, представљало додатни „гарант” да ће свој лекарски позив обављати са високом стручношћу. Посвећеност хуманој дужности лекара управо су доказали у току ратних година 1914-1918.³²⁸

БРИГА О ИЗБЕГЛИЦАМА И ИНВАЛИДИМА

У грађи војног санитета наилазимо и на документа који говоре о статусу избеглица и њиховом лечењу у војним болницама. Образоване искључиво за лечење војника, ове болнице су нерадо примале „у своје просторије” и цивиле. Међутим, током 1917. године било је знатно више потребе за одступањем од овог правила. Стога је војни министар Министарског савета одобрио да се избегла лица могу примати на бесплатно лечење у војним

Слика 113. Медицинско особље и пацијенти за време Првог светског рата (Архив РТС)

болницама само у местима где нема „грађанских” болница. За то су били утврђени прецизни критеријуми: примали су се само тешки болесници који нису могли да се транспортују до надлежне цивилне болнице, они којима је била потребна хитна хируршка интервенција и оболели од заразних болести, с тим да имају поред све друге лекарске помоћи и право на „побољшање хране као и болесници обвезници”.³²⁹ Овај изузетак од „правила” био је прихваћен у врху војних власти, што је свакако у целини омогућило потпуније лечење и оних лица која су била посредно погођена ратним дешавањима.

Француска хуманитарна и медицинска мисија се истицала у овом сегменту здравственог и реконвалесцентног рада током Првог светског рата. Под њеним покровитељством француске владе, 1916. године у самој Француској су постојале тачно опредељене болнице за лечење српске војске, болесних, рањених лица избеглих у Француску. У вези са тиме је поступало и Опште одељење Војне команде, када је утврдило да регрутна комисија

³²⁷ Војни архив, Р3а-K100-F4-D6

³²⁸ Војни архив, Р3а-K95-F1-D4

³²⁹ Војни архив, Р3а-K100-F8-D17

нема право да унапред одреди место и болницу у којој ће се лечити рањеници, већ је била у обавези да све пристигле војнике, избеглице и друга лица из Србије, којима је потребно лечење у Француској, упути регрутној комисији у Тулон, која ће вршити распоред болесника и рањеника у болнице опредељене за лечење српске војске.³³⁰

Према споразуму између Француске и Енглеске, француска влада је, поред бриге о избеглицама на својој територији, преузела обавезу да брине о лечењу српских болесника евакуисаних у Алжир и Тунис. У Бизерту (Тунис) су евакуисане и лечене цивилне избеглице, док су припадници војних формација евакуисани углавном на острво Крф. У лечењу избеглица, њиховој социјалној, образовној и радној рехабилитацији, посебно су биле ангажоване припаднице страних добровољних медицинских мисија, Болнице шкотских жена и Српског потпорног фонда.

Слика 114. Војна болница у Бизерти, 1917. (Приватна збирка)

Посебно се издвајало старање о инвалидним лицима. „Поступак свију старијих према инвалидима мора бити усрдан и родитељски, у границама правичне строгости.” Јер ни у једном тренутку није се смело заборавити да су „ти људи дали све за Отаџбину, да поред душевног нерасположења што су остали неспособни, чезну и за својима”. Пријатељско понашање, љубазна реч, у сваком тренутку присутна помоћ, била је обавеза војног и невојног особља у инвалидским одредима и одељењима,

а сваки случај „малтретирања инвалида” подлегао је најстрожијим казнама. Ово је само део Наређења бр. 5640. Министарства војске издатог 25. фебруара 1917. године у Солуну, којим се уређивао положај и поступање са лицима која су међу „рањеним и оболелим војницима...услед задобивених рана или прележаних болести, остали неспособни ма за какву службу у војсци”, све док се „питање о њиховој инвалидској потпори не реши и не створи могућност да могу живети од сопствене зараде или бити враћени својој породици”.³³¹

Наређењем су, у циљу прихвата, издржавања, неге и чувања инвалида који су то постали услед ратних околности, установљене установе – прихватилишта и то „инвалидски одреди” у Тулону, Бизерти и Солуну и једно инвалидско одељење на Крфу. У саставу инвалидских одреда налазили су се по један официр – командир одреда, три до четири официра или обвезника чиновничког реда „инвалиди или оглашени за неборце у позадини”, један лекар, активан или резервни санитетски официр, до 20 болничара за прихват и негу болесних или сасвим изнемоглих инвалида, 4 до 5 обвезника за посилне, куваре, као и потребан број мајстора – занатлија из редова самих инвалида или „небораца за позадину”, који су обучавали инвалиде разним лакшим занатима. За ове одреде била су одређена и одељења, при сваком по једно, у којима је предвиђено да се „чувају и негују обвезници и инвалиди са тешким и неизлечивим болестима, изузев умно оболелих и оних који се не могу апсолутно сами помоћи”.

Наредбом је био регулисан и поступак са рањеницима и болесним инвалидима, почев од упућивања, пријема до потпуног медицинског третмана, неговања до укључивања у примерене радне обавезе. У инвалидске одреде или одељења примали су се само „стално неспособни обвезници, који су услед задобијених рана, дуготрајних болести и ратних штрапаца у минулим борбама онеспособили, те више нису ни за какву службу у војсци”, по закону немају права на државну помоћ, нити у тренутку пријема имају сопствених средстава од којих би се могли издржавати. Право да буду збринуте у овим

330 Војни архив, Р3а-К100-Ф4-Д1

331 Војни архив, Р16-К05-Ф02-Д40

НАРЕЂЕЊЕ

Како се међу нашим раненим и оболелим војницима налази извесан број, који су услед задобивених рана или претекнутих болести, остали потпуно неспособни ма за какву службу у војсци, и док се питање о њиховој инвалидској потпори не реши и не створи могућност да могу живети од сопствене зараде или бити прабени својој породици

НАРЕЂУЈЕМ:

1

ОПШТЕ ОДРЕДБЕ.

1. — Да се у циљу прихвата, надзирања, неге и чувања наших обеснижаних неспособних и неспособних услед задобивених рана, друготрајних болести и ратних штрпања у мишљим борбама, установе и то: У Тулоу, Бизерту и Солуну инвалидни одреди а на Крају инвалидско одељење.
2. — Одреди одељење, носеће називе места у коме се налазе, нпр.: Тулоуски инвалидни одред.
3. — Састав сваког одреда биће:
 - а) Један командир — или активни или резервни официр од инвалида или оглашених за службу у посадини.
 - б) 3—4 официра или обеснижаних чиновничког реда из редова инвалида или оглашених за неборце у посадини.
 - в) Лекар — активни или резервни санитарски официр.
 - г) 15—20 болничара за негу свих неспособних, болесних и неспособних.
 - д) 4—5 обеснижаних за послове, куваре и т. д. од обеснижаних небораца за посадину, у којима се за ову службу не би могло наћи међу самим инвалидима.
 - ж) Потребан број мајстора — занатлија из редова самих инвалида или од небораца за посадину, који ће обучавати инвалиде разним ланним занатима.
4. — Састав одељења на Крају биће:
 - Један командир,
 - 1—2 обеснижаних чиновничког реда за администровање у одељењу,
 - 1—2 посилна, односно кувар.

Сви они од инвалида или небораца за посадину.

5. — Код одреда у Солуну, Тулоу и Бизерту постојаће још и парочито одељење у коме ће се чувати и поговати обеснижани и инвалиди са тешким и неизлечивим болестима (позив умио обеснижани они, који се сами издржавају не могу помоћи).

6. — У погледу снабдевања, Солунски одред биће прикључено на припадност код Резервних болничарске чете, Тулоуски код Деноа у Тулоу, Бизертин код једног од административних органа III степена, кога одреди Командант Резервних трупа, а одељење на Крају код II резервних болничарске чете.

7. — У дисциплинском погледу Солунски одред стајаће непосредно под Начелником Санитета Министарства Војног. Одред у Бизерту под Командантом резервних трупа, Тулоуски под Делегатом у Марсељу, а одељење на Крају под командантом тамошњих трупа.

II

УПУЋИВАЊЕ, ПРИЈЕМ И ПОСТУПАК СА ОБВЕЗНИЦИМА — ИНВАЛИДИМА.

1. — У инвалидско одељење, прилазеће се само стално неспособни обеснижани, који су услед задобивених рана, друготрајних болести и ратних штрпања у мишљим борбама неспособни, те нису више ни за какву службу у војсци, и по закону о потпори војних инвалида као такви имају права на државну помоћ, а за сада немају никаквих личних прихода и зараде да би се сами могли издржавати.

Оваквом случају, решавање командир одреда, преко кога ће ићи сва потраживања приватних за потребан број обеснижаних. Најзад, инвалидима се може допустити, да преко дана иду на своје приватне послове или походе, а да се увече враћају у команду.

5. — Поступак свију старших према инвалидима мора бити урдан и родитељски, у границама правично строгости. Треба имати на уму, да су ти људи дали све за Отацину. Да поред духовног нерасположења, што су остали неспособни, тежину и за својма, за то их командири и остале старешине што теже обављати, распитивати и по могућству излагати на сушет свима њиховим праведним жељама. Од самих инвалида, а по потреби и небораца одредити потребан број, који ће неспособним и неспособним писати карте. Командири морају обратити парочиту пажњу, да им потпуно помоћно особље и војници не малтретирају инвалиде, на свима таким случајима најстрожије казњивати.

Начелник Санитетског, Економског и Благајничког одељења, наредити даље шта треба.

22. фебруара 1917. год.

МИНИСТАРСТВО ВОЈНО

ОПШТЕ ВОЈНО ОДЕЉЕЊЕ
Генералштаба војске

Ф. Е. Бр. 5640

Делегату Срп. Врх. Ком. код Француске Врховне Команде

Част ми је доставити предње наређење ради знања.

25. фебруара 1917. године,

Солун.

По заповести Министра,

Начелник, Пуковник,

Вук Милошевић

Слика 115. Наређење српских војних власти о збрињавању инвалида у реконвалесцентним центрима, 1917. (Војни архив)

медицинским прихватилиштима имали су и лица која су раније „због ратних последица оглашени као трајно неспособни, а то буду доказали својим војним исправама”, или су отпуштена из војске као „стално неспособни услед ратних последица”, као и сви они инвалиди који су „као такви пали ропства непријатељу у руке, па су сад размењени или пуштени на слободу”. О свим инвалидима су устројене прецизне евиденције, са личним и породичним подацима и свим променама у току војног ангажовања.

Инвалидски одреди односно одељења су, поред медицинског третмана, имали и едукативни и социјални значај. При овим формацијама су постојале занатске школе или радионице, у које су инвалиди укључивани, по некој врсти обавезе, где су се обучавали за обављање лакших послова, који би после периода реконвалесценције и ресоцијализације, били од користи да самостално обезбеђују средства за егзистенцију. Предавачи у оваквим занатским школама били су сами лакши инвалиди занатлије, а у колико није било одговарајућег кадра или довољног броја обучених лица, управе одреда су ангажовале цивилна лица. У оквиру њих, било је активних жена добровољаца, чланица страних хуманитарних мисија Шкотских жена или Српског потпорног фонда, које су са пуно интересовања организовале рад и подучавале инвалиде различитим занатима и лакшој мануелној производњи.

Поред занатског рада, ове мисије су допринеле и описмењавању инвалидних лица у реконвалесцентним центрима, што је такође отварао пут вишем образовању или остручавању лакших инвалида на редовним школама када се за то стекну услови по завршетку рата. Међу самим инвалидним лицима било је интересовања за похађање виших специјалних школа, које су за овакве случајеве биле образоване у Француској или Алжиру. Војна управа инвалидних центара су благовремено упућивали своје заинтересоване штићенике за даље школовање, што је значајно довело до побољшања квалитета живота, стицања самопоуздања, бољег обучавања, потпуније ресоцијализације инвалидних лица. Не треба заборавити, да су многи међу борцима остали инвалиди као младићи, тек стасали за живот, те их је требало, и у насталим условима оспособити за самостални будући живот и рад.

СРПСКА ВОЈСКА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ 1916-1917. ГОДИНЕ

УСПОСТАВЉАЊЕ СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ОДЛАЗАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ СА КРФА

Док се српска војска реорганизовала на Крфу, Савезници су разматрали проблем фронта у Македонији. Закључено је да ће реорганизована Српска војска помоћи да се појача и задржи присуство на овом фронту. Била је прилично срећна околност што су на овом ратишту Французи водили главну реч. Наиме, Британци су сматрали да овај фронт не треба ојачавати додатним снагама. Чак су долазак српске војске на линије фронта сматрали за могућност да повуку своје снаге на друге фронтове. Са друге стране, уочено је да је потребно српску војску транспортовати са Крфа, пре него што се бугарске и немачке снаге консолидују и крену у нову офанзиву ка Солуну.

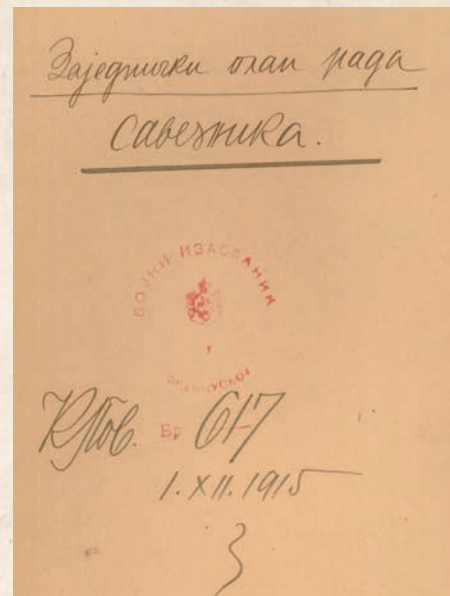

Слика 116. Италијанска војска стиже на Солунски фронт (Војни музеј)

И поред почетног британско-француског размимоилажења о томе да ли треба задржати фронт и трупе у Македонији, на прелазу 1915. у 1916, одлучено је да снаге

упућене као помоћ Србији буду језгро савезничких снага на фронту у Македонији, који је у српској терминологији постао познат као *Солунски фронт*.³³²

Фронт у Македонији није лако образован. Требало је на низу међусавезничких конференција почетком 1916, усагласити модалитете његовог одржавања, командовања, попуне војском и друга питања. На овом фронту је почетком марта 1916, било око 120.000 француских и 150.000 британских војника, који су се налазили што на фронту, што у позадини у реону Солуна. Главнокомандујући ових снага био је од јануара 1916. тада шездесетогодишњи француски генерал Морис Сарај. Он је био у 1914, због неуспеха и нетрпељивости према генералу Жофру, смењен са дужности на Западном фронту и потом послат на Балкан, где је новембра 1915. преузео, прво француску Источну армију, а потом два месеца касније и команду над свим савезничким снагама.³³³

Слика 117. Заједнички план рада Савезника из децембра 1915. (Војни архив)

³³² Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918. године Српска војска у завршном периоду Првој светској рати*, Београд, 1980, 17.

³³³ Д. Мекензи, н.д. 199.

Тек по британско-француском договору и окупацији Солуна створен је предуслов да се у тај део пребаци и српска војска по њеном опоравку и реорганизацији, коју су материјално обезбедили француска и британска војска. Са друге стране, српска страна је у овом периоду страховала да се ефективни српске војске не користе као целине, већ да се утопе у друге савезничке војске. Такође, да њено поновно наоружавање и опремање буде на нивоу испод оног којег је Српска војска имала до рата 1914. године. Српска влада је после дужих преговора пристала на то да француски генерал у својству савезничког врховног команданта командује и српском војском. Али да се њена унутрашња структура и командовање не дира, као и да се додели одређени део фронта у духу њених националних интереса.³³⁴ Ове дилеме и надмудривања око стратегије употребе савезничких снага на овом делу фронта остале су скоро до лета 1916. године. Ипак, и поред низа дилема, у овом периоду поставиће се темељи снажног српско-француског војног савезништва.

Слика 118. Полазак српске војске са Крфа ка Солуну
(Музеј југословенског ваздухопловства)

Када је преоружање и преобука била завршена, у другој половини априла 1916, уследила је припрема и прикупљање за пребацивање на фронт. Пребацивање је орга-

Слика 119. Српске трупе одлазе из Солуна на фронт 1916.
(аутор Ристо Шуковић, Војни музеј)

низовано великим бродовима са пратњом мањих ратних бродова морем око грчког копна, све до солунске луке. Тако је Штаб 1. армије заједно са деловима Вардарске, Шумадијске дивизије и добровољачким одредом војводе Вука путовао до Солуна од 17. до 21. априла.³³⁵ Потом је уследио транспорт Вардарске дивизије од 22-24. априла 1916. године, и других јединица.³³⁶ Пребацивање се продужило и током маја. Делови Дринске дивизије напустили су Крф 20-23. маја (5. пук).³³⁷ Бродови су обилазили грчко копно, понекад пловећи уз обалу због опасности

³³⁴ Петар Опачић, *Дипломатска борба за одржавање солунског фронта* у зборнику: *Србија 1916. године*, научни скуп, Београд, 1987, 99-119.

³³⁵ Др Јован Хаџи-Васиљевић, *Са Крфа на Солунско бојиште*, Врање, 2012.

³³⁶ Војни архив (ВА), П.6, к.39, ф.3, бр.55/1, лист 1.

³³⁷ *Ратовање Петом пешадијског пука*, 160.

Слика 120. Типичан изглед српског војника на Солунском фронту 1916. године (Војни музеј)

од „сумарена“ (подморница).³³⁸ Пут бродом углавном је примљен као нешто што се не може избећи, али код многих војника невољно. „Наши људи су се највише бојали мина и сумарена.“³³⁹

После искрцавања у реону Солуна, трупе су упућиване ка логорима. Ту је настављена обука од пешадијског егзерцира, обуке са стрељачким наоружањем до обуке у руковању новим митраљезима, који су овде примани од француске војске. Тако, официри и војници Вардарске дивизије присуствују гађању митраљеских одељења француских трупа, а посећују и њихове часове.³⁴⁰

Слика 121. Регент Александар обилази једну француску јединицу на Солунском фронту (Музеј југословенског ваздухопловства)

Слика 122. Артиљерија Дринске дивизије на Солунском фронту 1916. (Музеј југословенског ваздухопловства)

ИЗНЕНАДНА БУГАРСКА ОФАНЗИВА

Немачка војска која је успешно завршила кампању против Србије у зиму 1915, повукла је највеће ефективе са овог ратишта на друге фронтове, пропустивши прилику да савезничке снаге евентуално потуче и избаци из Македоније. После пораза Србије, као да се сматрало да остатку снага Антанте у Македонији не прети већа опасност.³⁴¹ Фронт према савезницима доминантно су држале бугарске снаге. И оне су биле у стању пасивности током прве половине 1916.године.

338 ВА, П 6 к.40. Операцијски дневник II пешадијске бригаде вардарске дивизије.

339 Др Јован Хаџи-Васиљевић, *Са Крфа на Солунско војиште*, Врање, 2012.

340 ВА, П 6 к.40.

341 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 17.

Средином августа 1916. пала је одлука у бугарском војном врху, да се евентуално отварање фронта на северу од стране Румуније, предупреди једном успешном офанзивом на савезничке снаге на југу, у Македонији. Бугарске снаге су покренуле офанзиву и потиснуле тек, на фронт пристигле, српске снаге, пре него што су савезници успели да изведу свој планирани напад. Бугарска војска је 17. августа извршила два крилна офанзивна

удара; источно: у доњем току реке Струме и западно: на правцу Битољ-Острowo. На источном крилу у долини реке Струме, према британским и грчким снагама, бугарске и немачке снаге су постигле успех и до 11-12. септембра су заузеле грчки град Кавалу, пробивши се све до мора, источно од Халкидикија.

На западном правцу, бугарске снаге су кренуле у напад правцем Битољ-Острowo. Бугарска 1. армија је имала циљ да одбаци српске снаге и да се што дубље укљини у солунску равницу. Овај правац држала је српска 3. армија са Дринском и Дунавском дивизијом, распоређеним на положајима јужне падине Кајмакчалана-Ченганска планина, односно Горничево-Малка Нице, као и Добровољачким одредом војводе Вука на крајњем левом крилу ка комуникацији Битољ-Лерин.

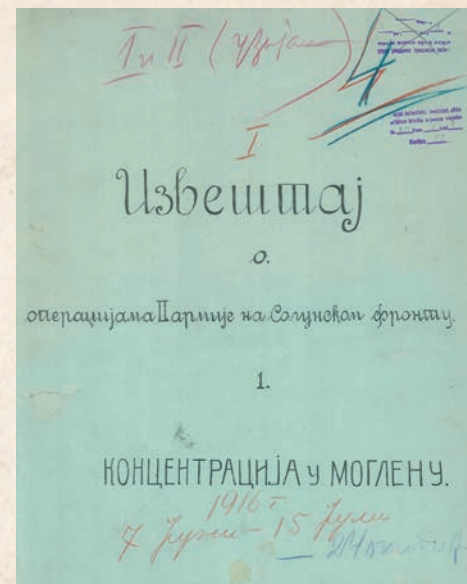

Слика 123. Логор српске војске у Микри код Солуна 1916.
(Музеј југословенског ваздухопловства)

У прва два дана бугарске снаге су напредовале потискујући српске снаге са раније поседнутих положаја. Снаге Дунавске дивизије су запале у озбиљну кризу. Дринска дивизија је одржала своје положаје, а такође и 2. армија која је зауставила Бугаре на линији Кожуф – Ветерник – Добро Поље. Ово је омогућило српској Врховној команди да на угрожене делове фронта, у помоћ Дунавској дивизији, упути појачања: Вардарску дивизију, део Тимочке дивизије, док је генерал Сарај упутио једну француску бригаду. Како је бугарска војска наставила са успешним дејствима и 21-22. августа према Дунавској

дивизији, дошло је до смене командног особља, па је за команданта 3. армије постављен генерал Милош Васић, а за команданта Дунавске дивизије пуковник Светомир Матић. Генерал Васић је саопштио: „Стање је на целом Солунском такво да ми Срби, после овог пораза Дунавске дивизије не смемо ни стопе назад, јер управо немамо куд. Ако 3. армија још једанпут попусти ми се нигде не можемо задржати и све је пропало. Зато наређујем да нико не сме кренути уназад, већ се мора борити на живот и смрт...”³⁴² Претходног дана начелник штаба Врховне команде, генерал Бојовић, наредио је и овластио сваког претпостављеног старешину „да на лицу места убије свог потчињеног, како војника тако и официра, који бежи из борбе или не врши своју дужност како ваља”.³⁴³

Увођење Вардарске дивизије пуковника Туцаковића током 22. августа, међу редове поклекле Дунавске дивизије, поправило је стање и зауставило бугарске снаге у јуришима, на њиховим достигнутим положајима. Међутим, бугарске снаге су наставиле са нападима на простору који је био спој Дунавске и Дринске дивизије, где су 17. (дрински) и 18. (дунавски) пук успели да издрже нападе, све док 27. августа бугарска војска није обуставила своје нападе и посела достигнуте линије.³⁴⁴

Слика 124. Извештај 2. армије о операцијама на фронту
(Војни архив)

342 Велики рат Србије (ВРС) том.17, 147.

343 ВРС, т.17, 173.

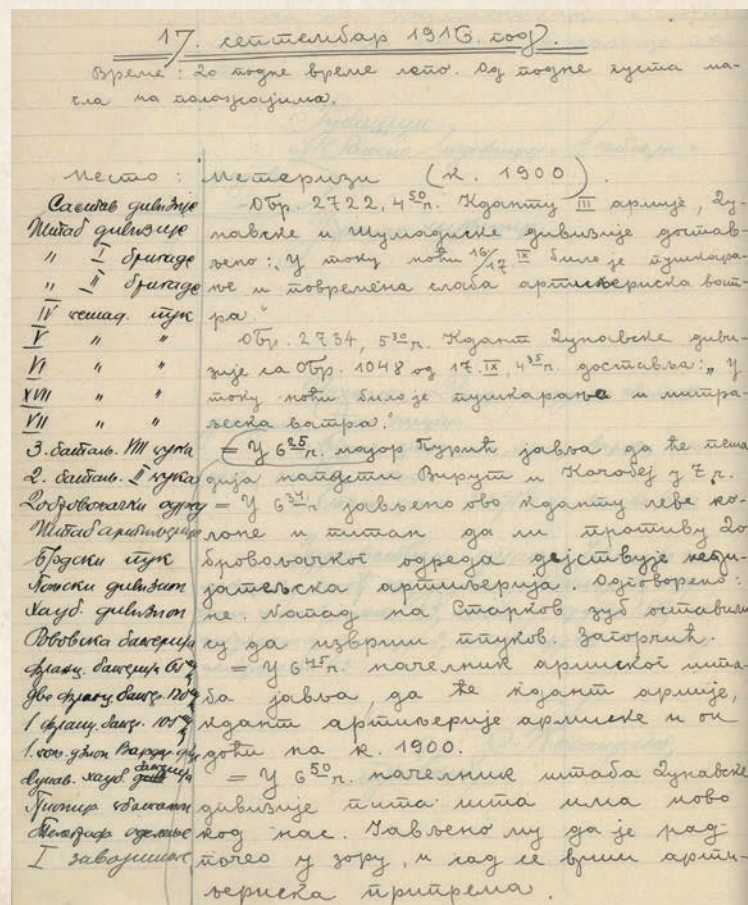
344 ВРС, т.17, 185, 174-277.

Заустављањем бугарске офанзиве на правцу Битољ-Острово, српска војска је постигла први успех и победу, после изгнанства из своје Отаџбине. Сматра се да је овај успех утицао на улазак Румуније у рат, већ следећег дана, 28. августа. Такође и да Грчка изрази 30. августа своју спремност да приступи Антанти. Заустављање офанзиве, међутим, коштало је српску војску великих губитака: из строја је било избачено 5.156 припадника, од којих су 269 били официри.³⁴⁵

Нове околности и развој ситуације на фронту, приморало је савезничког главнокомандујућег генерала Сараја, да промени своје раније планове. Према иницијативи српске Врховне команде, он је сада планирао да се крене у противофанзиву на овом (левом или западном) сектору фронта, док би се на централном делу организовала демонстративна офанзива, и задржала дефанзива на крајњем десном, источном, делу фронта. Почетком септембра у складу са овим планом је извршено пребацивање снага. Тако су под командом војводе Мишића, у саставу 1. армије биле Моравска, Вардарска и Коњичка дивизија на крајњем левом крилу српског дела фронта, потом 2. армија војводе Степановића са Тимочком и Шумадијском дивизијом, и даље ка истоку - у ствари на централном делу фронта - 3. армија са Дунавском и Дринском дивизијом, под командом генерала Васића. Наслоњена на српско лево крило била је француска војска са две дивизије и једном руском бригадом. Ове снаге су 8. септембра добиле наређење за прелазак у офанзиву и одбацивање непријатељских снага преко обале Црне реке.³⁴⁶

Српска (савезничка) офанзива је кренула 12. септембра, где је Дринска дивизија постигла највише успеха на правцу Кајмакчалана и Старковог гроба. Следећег дана борба се распламсала на одсецима све три армије. Српска војска је у овим акцијама имала јаку француску артиљеријску подршку. Она је посебно била ефикасна 14. септембра у дејствима по гробу Малка Нице. Дринска дивизија је била ангажована у тешким борбама, док је на правцима осталих дивизија остварен напредак на гробе-

нима Малка Нице и према Горничеву, где је 14. септембра 1. армија извојевала победу над бугарским снагама. Ово је била прва већа победа српске војске од доласка на фронт. Бугарске снаге су се на овом делу повукле „у неред... ка Битољу.“ Бугарски командант 1. армије генерал Бојацијев био је смењен, а на његово место постављен генерал Гешов. Ипак, овај успех српске војске није даље експлоатисан јер су левокрилне француско-руске трупе наступале опрезно, задовољавајући се само заузимањем села на јужним падинама Мале реке и не испољавајући већи ентузијазам да прате борбе и напредовање Српске војске.³⁴⁷

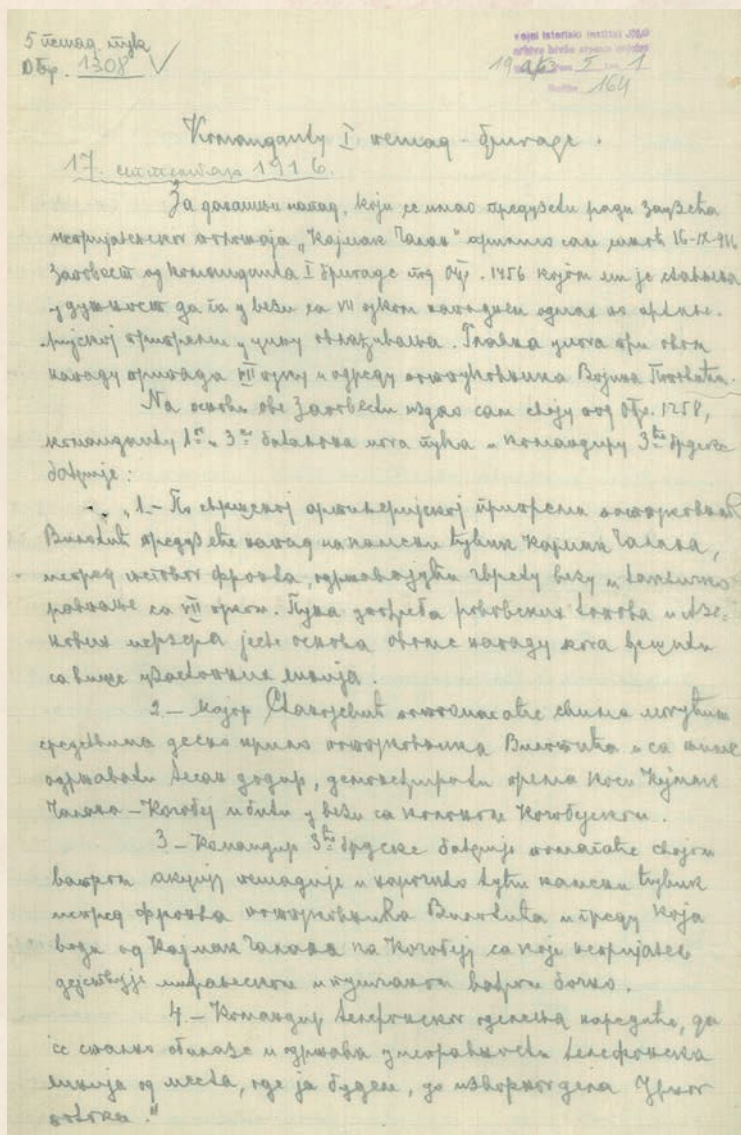

Слика 125. Борбена релација за 17. септембар 1916.
(Војни архив)

345 Саво Скоко, *Бој на Кајмакчалану*, у зборнику *Србија 1916. године*, научни скуп, Београд, 1987, 41; ВРС т.17, 344.

346 ВРС, т 17, 411-412; С. Скоко, н.н. 42.

347 ВРС, т 18, 19-53; Петар Томац, *Први светски рат 1914-1918*, Београд, 1973, 402-403; С. Скоко, н.н. 44-45.

Слика 126. Извештај 5. пешадијског пука о борбама 17-21. септембра 1916. (Војни архив)

У наставку офанзиве, да би се обезбедило даље напредовање Савезника на правцу Лерин - Битољ, пажња и активности су усмерене према гребену Старков гроб и масиву Кајмакчалан, који је обухватао Флоку, Кочобеј, Сиву Стену и сам Кајмакчалан. Тежиште напада је померено ка тим доминантним котама. Команданту српске 3.

Слика 127. Сцена са Кајмакчалана после борби 1916. (Музеј југословенског ваздухопловства)

армије је већ 15. септембра наређено да убрза напредовање и заузимање тог масива. Тада је истакнуто трупам на том правцу да је испред њих „наша мила и потлачена отаџбина”. Већ следећег дана 16. септембра, трупе Дринске дивизије кренуле су у одлучан напад на овом правцу. Терен је био изузетно тежак за напредовање, надморска висина око 2500 метара, са таласима густе магле и налетима хладног ветра. Тешке борбе, често, и прса у прса, бајонетима и бомбама, за освајање Кајмакчалана трајале су неколико дана. После једног од тих напада, бугарске снаге су биле одбачене на крај платоа Кајмакчалана, па је Врховна команда 19. септембра издала саопштење о заузимању Кајмакчалана и ступању на српско државно тло. Међутим, тешке борбе су се наставиле, са нападима и противнападима са обе стране. Пукови Дринске дивизије били су ангажовани до максимума у овим борбама, које су се на тренутке претварале у право гушање и рвање војника обе војске. Посебно тешка је била борба 26. септембра када је ова дивизија изгубила чак 1180 војника и подофицира, као и 76 официра. Бугарске снаге су такође имале велике губитке. Српска Врховна команда је оценила да је то један од најкрвавијих дана целог рата. Последица је била да су Бугари на кратко успели да поврате Кајмакчалан. Због тога је српска Врховна команда одлучила да ојача снаге Дринске дивизије ангажоване у овим борбама, а потом је и савезничка Врховна команда дала сагласност да се уместо планираног напада на

целом фронту изврши одсудан напад само на Кајмакчалан и тај положај дефинитивно заузме.³⁴⁸

Додељена ојачања су помогла да српски напад на бугарске положаје 30. септембра буде успешан. И поред ураганске артиљеријске ватре, бугарска војска није се повукла већ је сачекала налет српске пешадије који се претворио у борбу прса у прса, гушање и борбу бајонетима, ножевима и кундацима. После једночасовне борбе која је попримила размере правог покоља, српске су од бугарских трупа преотеле Кајмакчалан. Магла је отежавала борбу, али борба је настављена, прва три дана октобра, ради заузимања и других доминантних тачака на овом платоу. Тако су до 3. октобра заузети Старков Гроб, Кочобеј и Флока. Ово је омогућило команданту 3. армије генералу Васићу да извести Врховну команду: „Успех на Кајмакчалану је потпун. Бугари су се разбежали на све стране. Наше трупе се утврђују на заузетом земљишту и настављају наступање како на север тако и дуж граничног фронта на обе стране. Губици Бугара су огромни. Бојно поље је покривено разнетим бугарским лешевима и представља ужасну слику. Нема сведока који тада није био присутан на Кајмакчалану а да му није остало сећање о терену буквално покривеном лешевима војника српске и бугарске војске. И поред ужаса које су донеле ове борбе, врата за напредовање, повратак у Србију, била су отворена. Српска војска је поново ступила на тло своје државе.”³⁴⁹

Иако је била реч о великој победи, која је могла да преокрене стратегијску ситуацију на овом ратишту, и сломи или значајно угрози бугарско-немачки фронт, савезничка Врховна команда није даље експлоатисала успех српске војске. Сама победа на Кајмакчалану је отворила пут повратка у Отаџбину, реафирмисала Српску војску код Савезника, постала легендарна још у том времену.³⁵⁰

Ипак, успех на Кајмакчалану, омогућио је српској војсци и савезницима наступање леринско-битољском низијом, која се простире западно од врха Кајмакчалан. Споро напредовање француских и руских снага, омогућило је несметано повлачење бугарских и немачких снага на нове линије. Жеље српске Врховне команде за енергичнијим наступањем нису биле испуњене, па чак ни средином октобра када је заједнички напад савезника заустављен на правцу напредовања 1. армије, ни после смене француског команданта на том отсеку. На фронту 2. армије и спојевима са Дринском дивизијом 3. армије настављене су борбе средином октобра на Добром пољу и Соколу, али српска војска у тим борбама није могла да понови успех због јаког отпора бугарских снага и планинског терена који је отежавао напредовање. Истовремено са бојем на Кајмакчалану, немачка војска је одлучила да изврши реорганизацију командовања и преузме руковођење и бугарским снагама на том делу фронта.³⁵¹

Међутим, 18. октобра снаге Вардарске дивизије су уз подршку артиљерије и после борбе прса у прса заузеле место Брод, протерала бугарске снаге и заједно са Моравском дивизијом овладава прелазима Црне реке. Бугарске трупе су биле у повлачењу, па је и овде немачка команда преузела ствар у своје руке и предузела противнапад 20. октобра. У долини Црне реке су се одиграле прве борбе српске и немачке војске 20. и 22. октобра, у којој су Срби тријумфовали, наневши веће губитке немачким снагама. Како је дошло до исцрпљења српских снага, преузимања команде на немачко-бугарским снагама од стране искуснијег команданта генерал фон Хипела и недовољности расположивих нових снага код српске и француске војске, дошло је до заустављања даљих активности у реону села Тепавца. Командант 1. армије војвода Мишић је известио Врховну команду да се не жури са одлучним нападима док се на створе могућности за груписање снага на његовом фронту.³⁵²

348 ВРС, т 18, 433; *Ратовање Петом пешадијској пука*, 163-187. С. Скоко, н.н. 49-51.

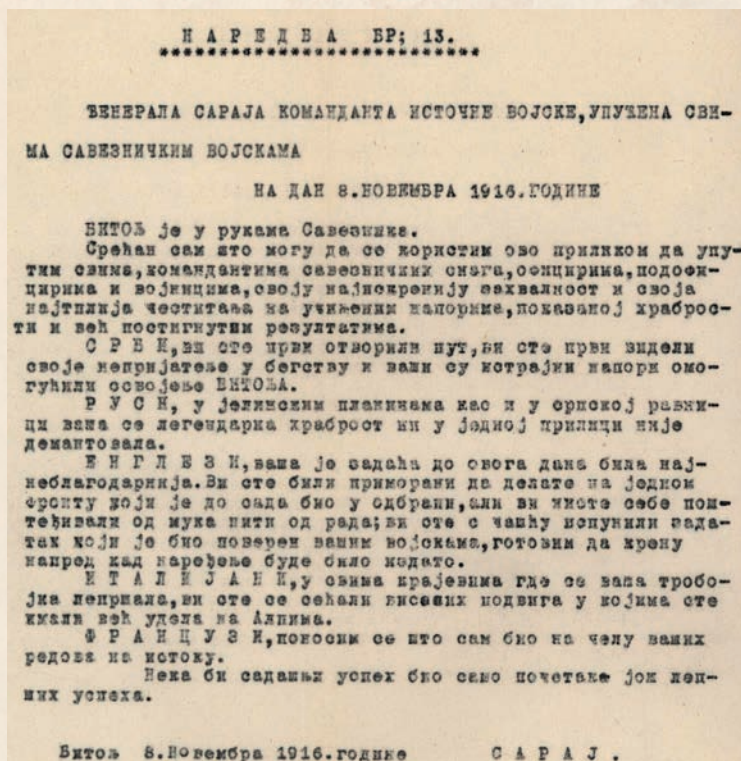
349 ВРС, т 18, 481-521; С. Скоко, н.н.52-53.

350 Велике жртве сабране су у спомен-капелу, која је као споменик откривена две године касније, док је рат још увек трајао. Изнад улазних врата уклесане су речи Регента Александра:

„Мојим див-јунацима, неустрашивим и верним, који грудима својим отворише врата слободи и осташе овде као вечна стража на прагу Отаџбине”. С. Скоко, н.н.54.

351 ВРС, т 19, 107-123, 392-402.

352 ВРС, т 19, 473-566; ВРС т.20 26-119.

Слика 128. Наредба ђенерала Сараја о заузимању Битоља
(Војни архив)

Борбе су током првих дана новембра 1916, настављене на делу који је држала 3. армија, а посебно на делу фронта који је запосела Дунавска дивизија и делови Моравске дивизије. Овде је у борбама код села Полог и Крапаје, постигнут успех и нанети већи губици бугарским снагама. После овог успешног продора, обновљене су борбе на фронту 1. армије од 13. новембра, код села Тепавца, где су постигнути значајни успеси у борбама са немачким трупима, што је натерало генерала Хипела да 15. новембра повуче своје трупе на нове линије, од којих је кота 1212 постала позната по борбама које ће уследити 17-18. новембра. У тим борбама српске снаге су извојевале успех, који ће директно утицати на бугарске снаге да следеће ноћи напусте Битољ. Око 10 часова 19. новембра, у ту варош ушао је српски 1. коњички пук, а за њим и руска пешадија. Немачке и бугарске трупе су се повукле на нове положаје на висовима око града, али је Битољ од

тада остао у српским рукама. Уласком савезничких снага у Битољ, јесења офанзива 1916. била је завршена.³⁵³

Како савезничка Источна војска није располагала никаквим резервама, и пошто је српска војска била преморена и исцрпљена, офанзива се почетком децембра потпуно зауставила. Уследило је укопавање на достигнутим линијама, и прешло се на рововски начин рата који ће трајати наредне две године. Стигла су наређења да се до предстојеће офанзиве „морамо на садашњим линијама утврдити, осигурати од изненађења и сваки непријатељски рад енергично одбити.“³⁵⁴

Слика 129. Положаји српске војске на фронту 1916. (Војни музеј)

Горничевска битка, заузимање Кајмакчалана и ослобађање Битоља 19. новембра 1916, представљали су велике успехе савезничких снага на Балкану. Ово је био и први већи пораз бугарско-немачких снага од јесени 1915, и прво повлачење њихових снага са окупиране територије Краљевине Србије. За саму Србију, ослобођење Битоља имало је посебан политички и морални значај, јер је део државне територије био враћен под српску управу. Напредовало се укупно око 40 километара, од којих један део унутар српске државне територије. Жртве које је дала Српска војска за успех ове офанзиве, биле су велике. Међутим, избачено је из строја 33.500

353 ВРС, т.20, 423-553; С. Скоко, н.н. 57-61

354 *Ратовање Петом пешадијском пуку*, 204.

људи од којих је преко 1.000 било официра!³⁵⁵ Процене су говориле да је било 68.000 непријатељских војника избачених из строја од којих 7.685 је било заробљено.³⁵⁶ Ове велике жртве, учиниле су да савезнички Врховни командант генерал Сарај, после ослобођења Битоља, ода признање српској војсци: „Срби, ви сте први отворили пут, ви сте први најзад видели наше непријатеље у бекству и ваши упорни напори довели су до пада Битоља.”³⁵⁷

СТАЊЕ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ 1917. ГОДИНЕ – РОВОВСКА ВОЈНА

После уласка у Битољ и повратка дела територије Краљевине, под контролу српске војске, јавио се осећај да ће рат бити победоносан и самопоуздање је порасло. Ипак, велике жртве и код српске и код бугарске војске, учиниле су да је убрзо на овом делу ратишта завладало затишје. Са мањим осцилацијама, овакав тренд остаће све до пробоја фронта у септембру 1918.

Још у децембру 1916, са малаксавањем борби почело је утврђивање достигнутих положаја. Источно од српских снага налазиле су се француске, и даље, британске снаге. Три српске армије биле су распоређене дуж линија фронта који се протезао од Нонтске Бистрице до Макова. Српска 2. армија (Тимочка, Шумадијска дивизија) до планине Нице, 3. армија (Дринска дивизија) до Црне реке, 1. армија (Моравска, Вардарска дивизија) између Црне реке и Макова. Даље на западу биле су италијанске и француске снаге. У позадини, налазио се, као резерва, остали део Српске војске (Дунавска и Коњичка дивизија, артиљерија и друге мање јединице). Почетком године започета је пракса извлачења снага са линије фронта и упућивање на одмор у дубину територије. Прва је упућена Дунавска, потом Моравска, Вардарска и коначно Коњичка дивизија, која је задржана у позадини током целе године.³⁵⁸ Систем наизменичног смењивања пукова

и батаљона на положајима био је потребан ради равномерног ангажмана и одмора свих расположивих трупа. Овај начин остао је у пракси све до лета 1918. године.

Још крајем децембра 1916, због губитака у току јесењих борби и немогућности попуње новим људством наређена је реорганизација, тачније, смањење Српске војске. Она је започета средином јануара и трајала је по фазама до марта 1917. године. У оквиру дивизија укинуте су команде других бригада и четврти пукови, а у батаљонима четврте чете. Тако су из формације избрисани: 16, 17, 18, 19, 20. и 24. пешадијски пук, а њихово људство је прегруписано ради попуње преосталих пукова у дивизијама. Коначно, 3. армија расформирана је 28. марта 1917. Њене јединице подељене су између две преостале армије. Тако је Прва армија на челу са војводом Мишићем имала у саставу Моравску, Дринску, Дунавску дивизију, док је Друга армија војводе Степановића имала Шумадијску, Тимочку и Вардарску дивизију.³⁵⁹ Коњичка дивизија задржана је на располагању Врховне команде.

Српској војсци је донекле измењен-скраћен фронт поседања. Прва армија је примала фронт од Сокола до Црне реке, а Друга армија била је на положају Мале Рупе-Соко. О новим положајима код 2. армије под Добрим пољем, М. Радовић пише следеће: „Бугари су потпуно доминирали целим фронтом и Могленском котлином између којих није било ни путева, ни веза”. Иако је била средина априла, снег је снажно падао. Густа магла и вејавица наметали су даноноћни опрез због евентуалног бугарског напада. У периоду од 16. до 25. априла, време се пролепшавало, што је довело до почетка пушкарања и артиљеријских двобоја.³⁶⁰

Ипак, све до почетка маја 1917, обе стране су остале у стању одбране. Изузетак су били повремени пешадијски напади, размена артиљеријске ватре, извиђања и делатност авијације на обе стране.

355 ВРС, т. 20 1072; С. Скоко, н.н. 61-62.

356 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године* 21- 26.

357 ВРС, т. 20 1069; С. Скоко, н.н. 61.

358 ВА, П-6, к.30, Оп.дневник 1.пбр /Вард.див 12.1916-03.04.1917, лист 88 и 98.

359 ВА, п.4, к.75, ф.1, 14; Славица Ратковић-Костић, *Војска Краљевине Србије 1916-1917. године, организација и формација*, у: *Зборнику Први светски рат и Балкан 90 година касније*, Београд 2011, 112-113. *Рађовање Пејоје пешадијског пука*, 220; ВА, П-6, к.30, Оп.дневник 1.пбр /Вард.див, 185; Исто, Оп.дневник 1.пбр /вард.див 03.04.1917-13.06.1917, лист 20.

360 Исто, Оп.дневник 1.пбр /Вард.див 29-30.

126

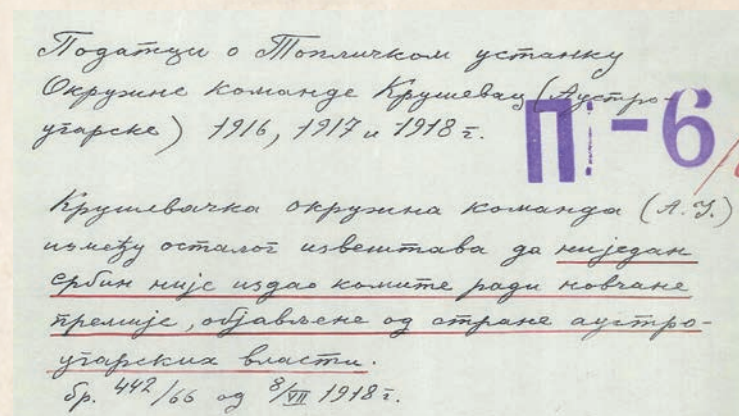
Герила у окупираној Србији није проистекла ни из каквог плана ни подстрека државе. Она је никла из отпора политичком угњетавању, идеолошким насртајима на политичку свест и национално осећање, социјалној обесправљености и привредном искоришћавању; проистекла је из немирања са окупацијом, поштовања традиције - да се за независност мора борити и из пркоса насиљу. Чете су непрестано настајале из широко распрострањених непријатељских расположења према окупатору.

Устанак у Србији почетком 1917. године трајао је око месец дана. Претходила му је нека врста гериле, која се испојила најпре спонтано и потом организовано. Устанак није био подстакнут са стране, „нити је било кога ко би могао да помогне”. Приликом напуштања државе, није остављено никакво језгро гериле, па чак ни било какво обавештајно језгро. У време пораза, у јесен 1915. потпуно је надвладала стихија.

Тек 28. септембра 1916. упућен је француским авионом, рез.поручник Коста Миловановић Пећанац из 2.пука, у сектор Топлице. Ова мисија је била потпуно импровизирана, није била обезбеђена никаква веза са Врховном командом. Пећанац је као делегат Врховне команде и човек познат у крају где је слетео, одмах добио подршку, па је тражио да му се потчине сви герилци у широј области. У то време је на терену значајнију групу водио Коста Војнинић са логистичком подршком развијеном на ширем терену. Он се кретао у реону Нови Пазар-Брус-Прокупље-Косовска Митровица, и већ је стекао име и поштовање, али није имао амбицију да буде руководилац организације, већ само герилски командант. Од овог његовог става је убрзо настао проблем у односима са Пећанцем. Ипак у сусрету 8. новембра 1916. дошло је до обједињавања покрета отпора под Костом Пећанцем.

У зиму 1916-1917. извршено је више похода аустроугарских трупа у прогону српских устаника-герилаца. Међутим, када је бугарска влада фебруара 1917. наредила мобилизацију српских младића за своју војску, дошло је

до новог таласа бекства у шуме и раста четничке гериле. Од 24. фебруара на простору Прокупље-Куршумлија-Лебане избио је устанак: дошло је до оружаног сукоба са бугарским окупационим снагама код Бојника. Четири дана касније 28. фебруара заузета је Куршумлија, 1. марта Лебане, а 2. марта Прокупље, које ће постати седиште устаника. Коста Пећанац је у Прокупљу после дужег премишљања прогласио устанак.

Слика 131. Подаци аустроугарске окружне команде у Крушевцу о Топличком устанку (Војни архив)

Устанак је захватио шири регион области око реке Топлице и Јабланице, и око планина Копаоника и Јастрепца, пренет је у Власеницу, и осетио се у неким деловима Тимока и Косова.

Међутим, устанак није био успешан ни дуготрајан. Четничка војска достигла је бројку од близу 10.000 људи, али се нашла у окружењу многоструко јачег окупатора. Бугарска офанзива започета је 8. марта. У њу су се укључиле и аустроугарске снаге. После две недеље борби, аустроугарска команда је 24.марта објавила да је устанак савладан и наредила повлачење својих ангажованих снага. Сутрадан је исто учинила и бугарска војска.

И поред неуспеха устанка, међусобног расцепа и великих жртава и одмазди, део устаника око Косте Војновића и других остао је активан до краја 1917. У суштини, после великог устанка из фебруара - марта и његовог слома настала је криза у герили и још више код становништва. Војиновић је успео да преко својих људи 23.јула/5.

361 Цео пасаж на бази: Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1987.

августа 1917. пошаље извештај о устанку који је стигао преко линија фронта до Врховне команде у Солуну.

После разматрања овог извештаја, одлучено је да се устаничке акције помогну односно утврди чињенично стање на терену. Са овим задатком са солунског фронта, авионом којим је пилотирао наредник Сениша Стефановић, 29. октобра 1917. у Србију је покушано убацивање капетана Јована Илића. Он је носио новац и имао је задатак да утврди стање на терену. Авион је слетео у реону села Шилова код Лебана, где се запалио, а стицајем околности и дојављивањем од стране локалних кметова, појавиле су се бугарске потере. Оба српска војника била су заробљена, одведена у Ниш и погубљена.

Сходно свом, у суштини опортунистичком размишљању, Коста Пећанац је на Митровдан 1917. позвао на предају герилце-четнике који то желе. За оне који то не желе наредио је да напусте устаничку област и сакрију се, наводећи при том, да је о томе направио договор са Бугарима. На терену је остао активан војвода Војиновић, али је у једној од потера 23. децембра 1917. убијен у селу Гргур. Нестанак четничко-устаничког војводе Косте Војиновића није означио крај гериле у Србији која се у мањим размерама протекла све до ослобођења у јесен 1918. али је означио крај масовне и донекле организоване гериле на југу Србије.

Још 1980-тих година Андреј Митровић је утврдио да се не може рећи колико је људи пало у борбама, али се може рећи да су аустроугарске и бугарске трупе побиле на десетину хиљада мушкараца и жена, старих и младих а у интернацију отерала два или три пута више људи. Био је то једини устанак до кога је дошло на европском континенту и уједно на свим окупационим територијама које су образоване у том рату. Као такав био је осуђен да се о њему не зна и остане непознат.

СТАЊЕ НА ФРОНТУ 1917. ГОДИНЕ

Према плану генерала Сараја, у новој пролећној офанзиви 1917. главни удар је требало да изврше српске снаге, док би остале савезничке снаге вршиле демонстративна дејства. Међутим, српска влада и њена Врховна команда биле су против учешћа у новој офанзиви,

Слика 132. Живот на фронту 1917, поприма устаљене рутине: овде подела хране српској војсци (Војни музеј)

пре отпочињања операција на главним фронтовима и без истовременог ангажовања осталих снага на солунском фронту. Такође, тражена је потребна артиљеријска подршка ради ефикасности офанзивних дејстава.³⁶² И у српском војном врху било је дилема о начину наставка операција. Командант 2. армије војвода Степановић је сматрао да пробој може да се повери Шумадијској дивизији пуковника Павловића и изврши преко Кравице и Ветерника. Регент Александар и војвода Мишић су сматрали да Српска војска треба да буде у другом ешалону на битољском правцу, а да савезничке снаге изврше главни удар. На овој конференцији 18. априла ипак је прихваћен план 2. армије да се планира пробој на пролеће предложеним правцем, али води рачуна да се операција изведе са што мање жртава. На бази овог става извршено је извиђање и израђен је план за напад.³⁶³

Француска команда је средином априла те године, одлучила да се предузме офанзива на овом делу фронта, и на неки начин поправи лоше стање због неуспеха савезника на Западном фронту и револуционарних догађаја у

362 Петар Опачић, *Солунски фронти 1917 године*, у: зборнику *Србија 1917 године*, научни скуп, Београд 1988. 145.

363 ВРС, т.26 174-175; П. Опачић, *Солунски фронти 1917. године*, 146.

Русији. Још почетком 1917. дошло је до прегруписавања српских снага и повлачења јединица Прве и Треће армије у позадину на одмор са фронта који су преузеле француске снаге. Српска Врховна команда је предложила да се нова офанзива изведе на одсеку њене две армије, на планинском масиву Ветерник - Добро Поље - Сокол, и да се изврши продор на север, у долину реке Вардар ка Криволаку.

Лоше време померило је почетак офанзиве на крај априла, односно почетак маја. Артиљеријска припрема на српском делу фронта почела је 8. маја. На тежишту дејстава била је српска Друга армија а главни напад извршила је Шумадијска дивизија (25.априла), као што је било и планирано. Њу су пратили делови Вардарске дивизије. Борбе су се водиле око положаја Котка.

Ипак, офанзива на овом делу фронта није успела, па су обустављена дејства већ 23. маја 1917.³⁶⁴ Генерал Сарај наређује прекид дејстава. Јединице српске 2. армије нису успеле да пробију фронт, а крилне српска 1. армија и француско-руске снаге нису се укључиле јер 2.армија није успела да изврши дубљи продор осим заузимања положаја Котка и незнатног померања линија фронта. Војвода Степановић навео је да је неуспех био делимично и због велике магле која је покривала овај терен у готово половини дана, затим и слабост артиљерије да изведе адекватну припрему.³⁶⁵

Ова неуспела офанзива коштала је српску војску 1.100 људи, а остале савезнике који су деловали на другим правцима чак око 12.000 људи. За ове губитке српске војске није било могућности попуне, па је број ангажованих војника на фронту пао до 1. августа 1917. на 77.300. Попуна добровољцима који су образовани на руском фронту од пребеглих припадника Аустроугарске војске још увек није стизала. Регрутација добровољаца у Америци требало је тек да се реализује, после уласка Сједињених Држава у рат.³⁶⁶

Ипак, офанзива присилила је немачко-бугарске снаге да и даље држе значајне снаге на овом делу фронта, да

Слика 133. Из пећине на Кожуху патрола осматра околину (аутор Станиша Корумовић, Војни музеј)

се увере у упорност и опремљеност Српске и савезничке војске. Са друге стране, ова неуспела офанзива, уверила је српске војне руководиоце да је зона Ветерник-Добро Поље идеалан правац за пробој фронта, али овог пута са већим снагама. Иако је српска Врховна команда инсистирала на наставку офанзиве, појачавању савезничких ефектива на овом фронту и предлагала да јој се доделе две савезничке дивизије и артиљерија за појачање, те да се са тим снагама настави покушај пробоја, до свега тога није дошло. Напротив, дошло је до прекида операција на Солунском фронту.³⁶⁷

Током јуна, уз уобичајену размену пушчаних и топовских метака, радило се на утврђивању и доградњи положаја.³⁶⁸ Настављене су и обостране ваздухопловне активности. Како је ради сређивања прилика и на другим ратиштима у француској врховној команди процењено, поново је био потребан један демонстративан напад. Генерал Сарај је о овој одлуци обавестио српски војни врх. Српска Врховна команда је дала своју процену да

364 ВРС, т.22, 721-769.

365 П. Опачић, *Солунски фронт 1917. године*, 148.

366 *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 326.

367 ВРС т.23 167-168; П. Опачић, *Солунски фронт 1917 године*, 149.

368 ВА, П. 6, к.30, Оп.дневник I пбр Вард, див 14-25.06 1917, 25.06-12.09.1917. 187.

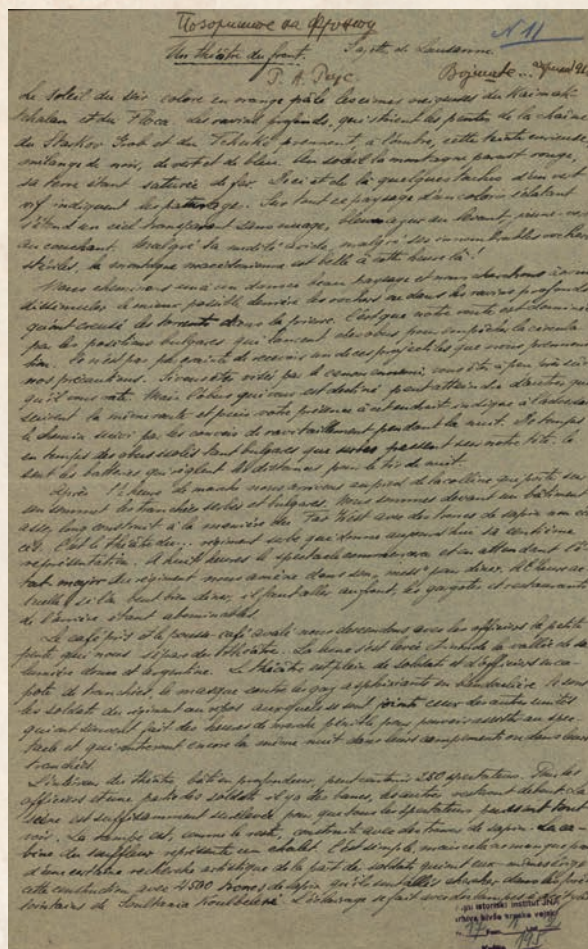
се успешан пробој може izvršiti pojačavaњem српске војске са две савезничке дивизије, артиљеријом и груписањем обе српске армије на једном правцу пробоја. У свим другим случајевима, може се извести само демонстративан напад. Пошто није била предвиђена већа акција од демонстративне, за овакву ограничену акцију српска Врховна команда одредила је Вардарску дивизију.³⁶⁹

Ова акција демонстративног пробоја линија непријатељског фронта била је (30-31.) августа, када је Вардарска дивизија ангажована у дводневним боровима и заузела одређене објекте. Међутим, због већих губитака, од око 400 људи, наређен је прекид акције и повратак на раније положаје.³⁷⁰ Са друге стране, заробљено је око 90 бугарских војника. Иако су на кратко освојени положаји могли да представљају јачи ослонац за даље акције, Савезничка врховна команда се захвалила српској 2. армији и наредила обустављање акције.³⁷¹ Даљих операција оваквог типа до пролећа 1918. године није више било.

369 ВРС, т.23 678, 707-615, 765, 802-809. ВРС Т.24 1-4, 17-36, 47-48.

370 Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 329.

371 П. Опачић, *Солунски фронт 1917. године*, 153.

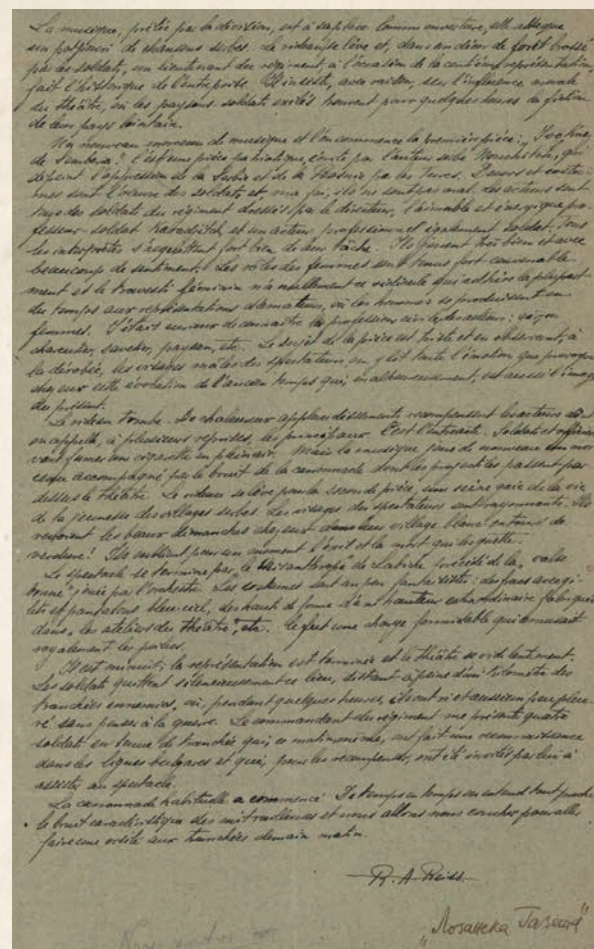

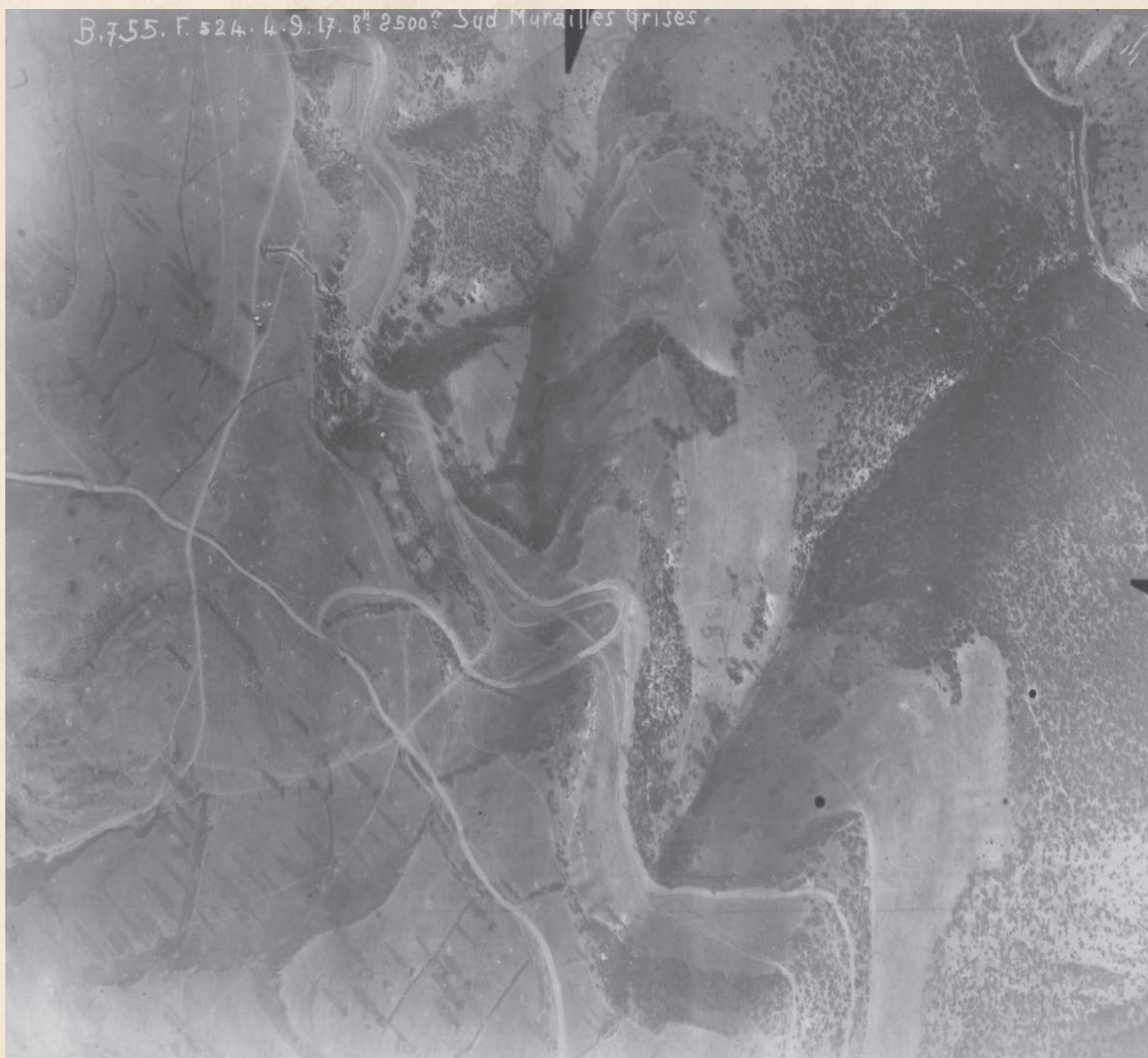
Слика 134. Рукопис А. Рајса „Позориште на фронту“ (Војни архив)

Укупни губици српске војске у 1917. години повећали су се до бројке од 156 официра и 4.075 војника.³⁷² Према другим подацима, било је 1169 погинулих и умрлих, 2862 рањених и 200 несталих; укупно 4231 човек ван строја.³⁷³ У овој години, дошло је до војнополитичких измена, па је тако због револуционарних догађаја у Русији, њена војска изашла из борбених дејстава. Са друге стране укључена је Грчка. Ишчекивање и замор су биле доминантне карактеристике те године на Солунском фронту.

372 Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 329.

373 П. Опачић, *Солунски фронт 1917. године*, 153.

Слика 135. Ваздушни снимак изгледа Солунског фронта 1917. (Музеј југословенског ваздухопловства)

КРФСКА ДЕКЛАРАЦИЈА

Током 1917. године, на политичком плану догодио се један важан догађај који је умногоме одредио будућност, после завршетка рата.

Наиме, почетком маја 1917. Пашић је упутио позив лидеру Југословенског одбора Анти Трумбићу да са још четири члана одбора дође на Крф ради политичког договора. Конференција на Крфу одржана је од 15. јуна до 20. јула (21. јун–7. јул) и на њој су присуствовали представници Српске владе и Југословенског одбора. Тада је договорено да се после рата образује југословенска држава на територији на којој живе југословенски народи, као уставна и парламентарна монархија са династијом Карађорђевић на челу.

Декларацијом коју су 7. јула 1917. потписали председник српске владе Пашић и председник Југословенског одбора Анте Трумбић која је позната као *Крфска* истакнуто је да су Срби, Хрвати и Словенци „наш троимени народ један и исти, по крви, по језику, говорном и писаном, по осећајима свога јединства, по континитету и целини територије, на којој неподвојено живи, и по заједничким животним интересима свога националног опстанка и свестраног развитака свога моралног и материјалног живота.”

Дефинисано је да се нова држава зове *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, да има заједничке државне симболе као и да се не спречава употреба ни народних симбола нити племенских имена, језика или вере. Народна имена Срба, Хрвата и Словенаца су проглашена као потпуно равноправна. Дефинисано је и питање изборног права, устава а дата је и процена да „тако уједињени народ Срба, Хрвата и Словенаца састављао би државу која би бројала око 12 милиона држављана”.

„Територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца обухвата сву ону територију, на којој живи наш троимени народ у компактној и непрекидној маси, и она се без повреде животних интереса целине не би смела крњити.

Наш народ не тражи ништа туђе, он тражи само своје и жели да се сав као једна целина, ослободи и уједини. И зато он, свесно и одлучно, искључује свако делимично решење свога народног ослобођења и уједињења. Наш народ поставља као једну нераздвојну целину проблем свога ослобођења од Аустро-угарске и његовог уједињења са Србијом и Црном Гором”.³⁷⁴

Слика 136. Српска влада на Крфу (Војни музеј)

На овај начин, српски ратни циљеви прокламовани крајем 1914. прерасли су из српских у опште југословенске.

³⁷⁴ *Дипломајска преписка српске владе 1917. г* (приредили Миодраг Зечевић и Миладин Милошевић) Београд, 1991, 321–324.

СОЛУНСКИ ПРОЦЕС

Од средине децембра 1916. па даље током 1917. једна неочекивана афера заокупила је пажњу у редовима Српске војске. Било је то хапшење пуковника Драгутина Димитријевића-Аписа на положају, 15. децембра, у селу Воштаране. Он и неколицина његових пријатеља из предратне организације „Црна рука” били су оптужени за покушај атентата на Престолонаследника и за активности да се „обори садања владавина”. Новост о хапшењу пуковника Димитријевића брзо се проширила на фронту. Сем малог броја официра из групе око Регента Александра, нико није знао зашто се то десило.³⁷⁵

Оно што је тада било дубоко скривено од остале војске је постојање „Одбора десеторице за ликвидацију пуковника Аписа” кога је сачињавала једна група пуковника и потпуковника на челу са Петром Живковићем и Јосифом Костићем. Ова двојица су од раније показивали велико непријатељство и љубомору према Димитријевићу. Ову групу, познату и као „Бела рука”, подржавала је група „сарадника” у којој су били министар унутрашњих дела Јовановић, секретар Престолонаследника Јелинић, неколико полицијских чиновника, официра нижег чина и других лица из Александрове ближе околине. Престолонаследник је са овом групом донео одлуку да се изврши хапшење Димитријевића и његове групе, и да се они изведу на суд.³⁷⁶

Како констатује амерички историчар Дејвид Мекензи, пуковник Димитријевић на Солунском фронту није показивао „никакво понашање превратничког типа”. Па чак изгледа да је био равнодушан пред опасношћу која му је претила и уопште није спремао никакве противмере и касније, у току суђења, није спремао никакву посебну одбрану.

Ипак, нађен је мотив и оправдање за јавност: уочи савезничке офанзиве 29. августа/11. септембра, приликом обилска фронта, код Острова наводно је неко пуцао

Слика 137. Солунски процес 1917: пуковник Драгутин Димитријевић Апис (Војни музеј)

на аутомобил у коме се возио Регент.³⁷⁷ О овом догађају нико ништа није знао све док није поменуто на самом суђењу пуковнику Димитријевићу и осталима, као оправдање за њихово хапшење.

Судски процес у Солуну трајао је од 20. марта до 23. маја 1917. године. Исход као да се знао од самог почетка, наравно, за оне који су били упућени у намере Регента и његове групе. Савезничке (француске) војне снаге, односно врховни командант генерал Сарај, сматрао је да је реч о искључиво унутрашњој ствари Србије. Тако је регент Александар добио одрешене руке да „среди Аписову групу”. Солунски процес је био, како пише Мекензи, последица унутрашњих борби између војних и цивилних руководиоца и политичара, као и последица личне нетрпељивости регента Александра и пуковника Димитријевића-Аписа. Мекензи посебно указује на чињеницу: када је Апис поднео суду тајно, писмено признање да је

³⁷⁵ Д. Мекензи, н.д. 226-234.

³⁷⁶ Исто, 213.

³⁷⁷ *Дипломаатска претиска српске владе 1917.* 310; Д. Мекензи, н.д. 207.

одоговоран за сарајевски атентат, његова судбина је била заувек запечаћена. „То признање је требало да обезбеди опстанак Александру и Пашићу ако буду морали да закључе сепаратни мир”, пише Мекензи.³⁷⁸

После двомесечног суђења Димитријевић је заједно са мајором Вуловићем и цивилом Малобабићем био осуђен на смрт стрељањем. Та казна је извршена у близини Солуна у јутро 12/25. јуна 1917. Последње покликe осуђених Великој Србији и Југославији, прекинули су пуцњи стрељачког строја.³⁷⁹ Потпоручник Краков пише да су сва лица официра у његовом пуку „била залеђена када је, из руке у руку, ишао број Билтена Врховне команде” са објављеним пресудама официрима.³⁸⁰

У самом официрском кору на фронту, у почетку се очигледно доста говорило о овом догађају. Писање потпоручника Тадије Пејовића илуструје нам део те атмосфере: „Међу нама официрима који смо тада били на

фронту било је много дискусија о Солунском процесу. Нисмо могли да дамо тада пресудну оцену о њему јер нам ствар није била доступна и јасна. Једино смо се слагали у томе да није требало извршити никакво стрељање. Могао се сачекати крај рата”.³⁸¹ Ипак, мучан утисак је неко време остао код официра: „Ова афера је врло тешка и врло жалосна ствар и да је иоле среће било, она се никако није смела догодити, нарочито у време када смо били ван наше земље, и за време борби које требају да ослободе нашу земљу.”³⁸²

Престолонаследник је кроз Солунски процес уклонио пуковника Димитријевић Аписа, кога је сматрао својим великим непријатељем. Његова група на челу са Петром Живковићем добила је потом прилику да у мирнодопској војсци после 1918. оствари доминантну улогу која је касније прешла и у оквире политичког живота послератне Краљевине.

378 Д. Мекензи, н.д. 245, 249.

379 *Дипломатска преписка српске владе 1917.* 314-315; Д. Мекензи, н.д. 19-32.

380 Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Београд, 1997, 215.

381 Жика Живуловић, *Напред у Отаџбину*, Београд, 1985, 147.

382 Ј.В. Љотић, *Служба у војсци и учешће у ратовима*, Минхен, 1967, 232

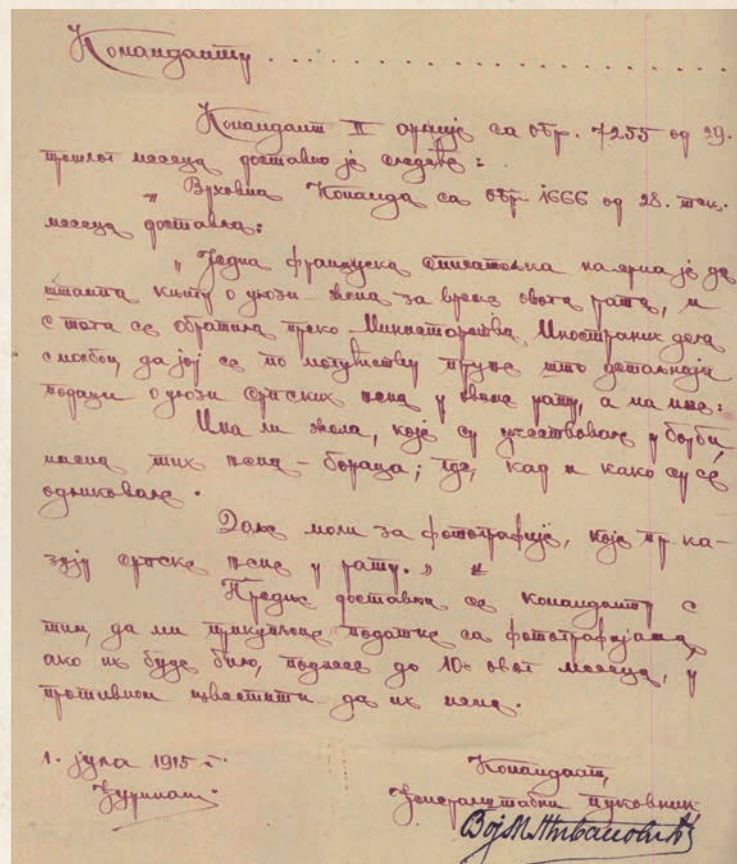
ХЕРОИНЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Према једном циркуларном писму из 1915. године, а на тражење „француске списатељке“ која је намеравала да „штампа књигу о улози жена за време овог рата“, да јој се доставе „што детаљнији подаци о улози српских жена“. Тачније, питала је да ли има жена бораца, тражила је њихова имена и одликовања уколико их је било.³⁸³ Одговори команди дивизија Министарству војске били су негативни.³⁸⁴ Међутим, убрзо ће се показати да је стварност била другачија. Међу српским војницима налазио се један број жена, које су са пушком у руци браниле Отаџбину. Јер, рат није био само ствар мушкараца и војника, већ се неумитно проширио и на цивилно становништво, у коме су жене разумеле да њихова одговорност превазилази оквире дома, куће и породице. У одсудним тренуцима, на „олтару Отаџбине“ равноправно уз мушке „главе“ стајале су жене – мајке, сестре, супруге, кћери.

Француски новинар и велики пријатељ Срба, Анри Барби, о српским женама-војницима записао је да су „оне својом храброшћу и својом патњом изазвале поштовање света“: „Није у то време било француског официра који не би радо, у знак најдубљег поштовања, положио свој мач пред ноге ових јунакиња. Оне су својом храброшћу и својом патњом задивиле Свет.“³⁸⁵

МИЛУНКА САВИЋ – СРПСКА ЈОВАНКА ОРЛЕАНКА

Милунка Савић – легенда, део српске историје из судбоносних година, име записано у ратним хроникама, извештајима ратних дописника, изговарано са страхопоштовањем, пример и инспирација. Свакако најпознатија српска жена – ратник, „Јованка Орлеанка“, како су је

Слика 138. Званична преписка војних власти о учешћу жена у првој ратној години, 1915. (Војни архив)

њени саборци називали, родила се 1888. или 1889. године у селу Копривница у близини Јошаничке Бање. Према причи, ова двадесетчетворогодишња чобаница из Рашке пријавила се у добровољце уочи Првог балканског рата 1912. из жарке жеље да се са пушком у руци бори за ослобођење свог народа.³⁸⁶ Милунка се, скративши косу

383 Војни архив, Р6-К206-Ф3-Д19-1

384 Војни архива, Р6-К206-Ф3-Д19-2

385 <http://www.stabalk.acm> (21.02.2014)

386 Антоније Ђурић, *Жене Салунци говоре*, Београд, 1987, 122.

и прерушена у мушкарца, пријавила у војску под именом Милун. За време Балканског рата 1913. године истакла се посебном храброшћу, те је добила капларски чин, била одликована и постала командир одељења.

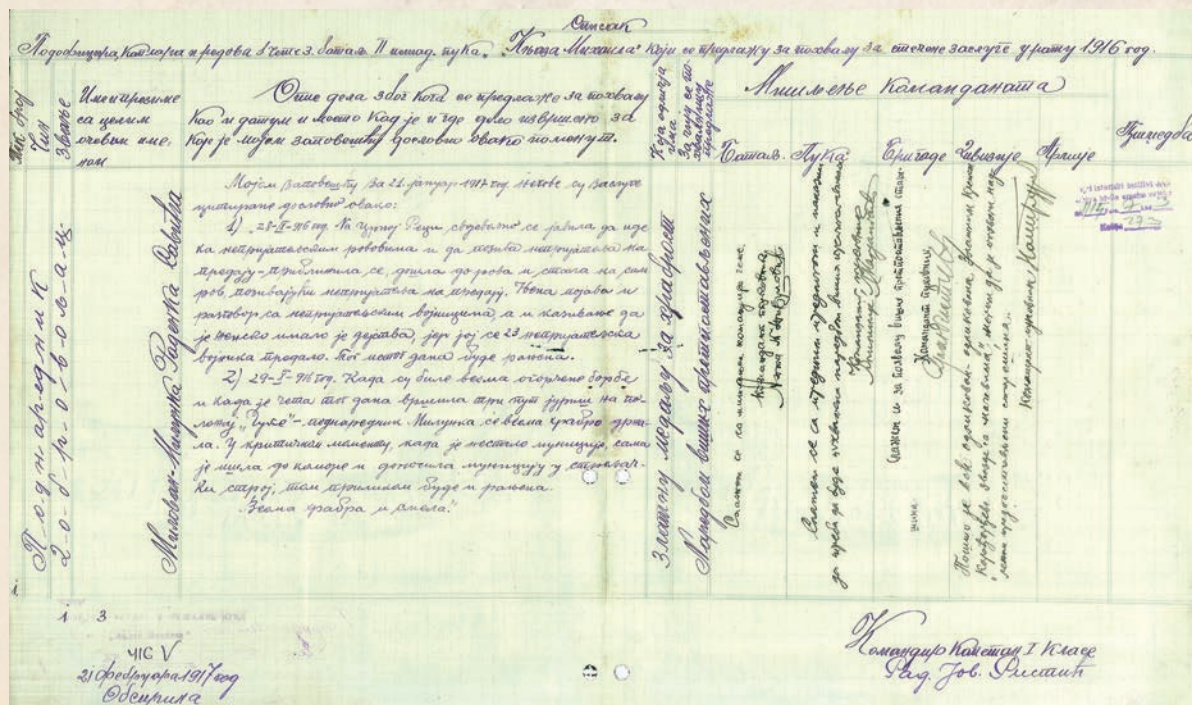

Слика 139. Српска „Јованка Орлеанка“, Милунка Савић на лечењу у Француској војној болници у Алжиру (Архив РТС)

Када се на оглас мобилизације 1914. године јавила у своју обласну команду, одбио ју је лично будући војвода Степа Степановић. Ни начелник Врховне команде војвода Радомир Путник, није био расположен да је мобилише, осим као болничарку. Ипак, примљена је, као командир јуришног бомбашког одељења, тек на интервенцију четничког војводе мајора Воје Танкосића. Ратовала је наредне четири године раме уз раме са мушкарцима, својим саборцима из Другог пешадијског пука „Кнез Михаило” и опет се истицала својом храброшћу. Нарочито се истакла у току Колубарске битке 1914. године, као и у борбама на Солунском фронту 1916-1918. године.

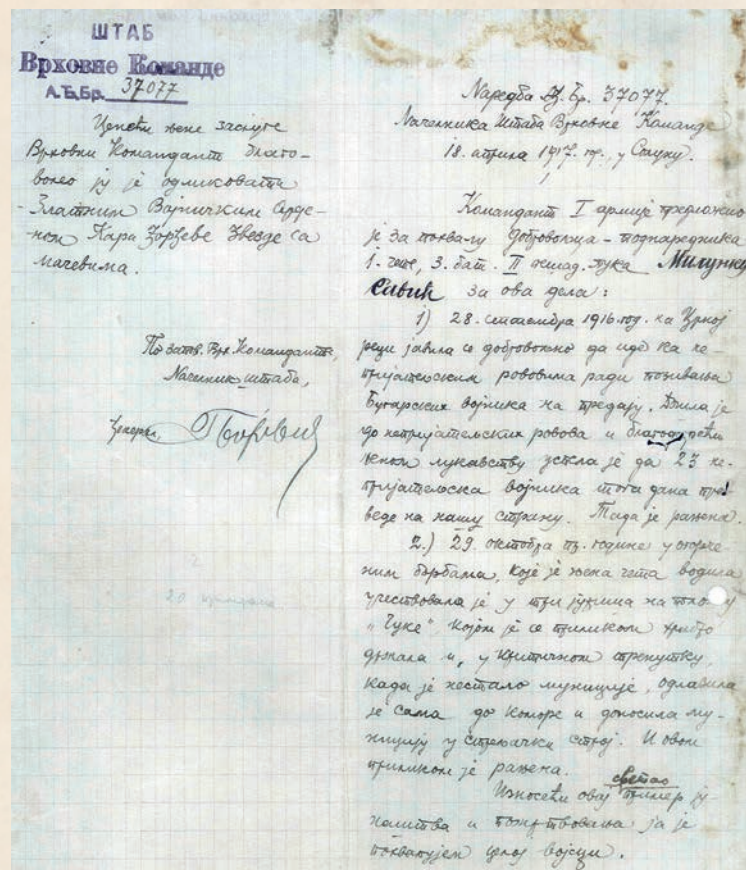
Капетан I класе Ристић је 1917. године 24. фебруара писао „списак похвала” за поднаредника-добровољца Прве чете Трећег батаљона II пешадијског пука „Кнез Михаило”, Милована – Милунку Раденка Савића, са молбом да се „наредбом виших претпостављених старешина похвали за дело и заслуге изложене у приложеном предлогу”. Предлог капетана Ристића потврдили су и подржали команданти батаљона, пука, бригаде, дивизије, армије, па и сам начелник војног штаба, генерал Бојовић.

Он је, у своме писму, потврдио „на знање читавој јуначкој војсци”, храброст и јунаштво поднаредника – добровољца Милунке Савић, чија је карактеристика била „уопште веома храбра и смела”. За показану храброст, Милунку је „Врховни командант Његово Краљевско Височанство Престолонаследник

Слика 140. Похвалне карактеристике Милунке Савић за показану храброст у борби, 1917. (Војни архив)

благоволео одликовати Златним војничким орденом Карађорђеве звезде са мачевима, поред већ додељене Златне медаље за храброст.³⁸⁷ Милунка је била унапређена у чин пешадијског наредника српске војске. Сама је говорила да је од оца Радослава научила да се бори за живот, а не да „убија људе“. Због тога је у борбама углавном на „рапорт“ својим командантима доводила велики број заробљених непријатељских војника.

Слика 141. Похвална наредба Милунке Савић за показану храброст у борби, 1917. (Војни архив)

Средином 1918. године Врховна команда свих савезничких армија издала је писмену похвалу јунаштву српског наредника Милунке Савић, уз наређење да се

прочита пред стројевима свих јединица Антанте „у ставу мирно“. Оваква почаст није указана ниједном официру и генералу у Првом светском рату. „...Тако су у ставу мирно пред њом били генерали и војводе, министри и дипломате. Где год се појавила, пленила је својом једноставношћу и скромношћу....Сви су желели да је упознају, проговоре коју реч, да јој честитају, да чују понешто од оних страшних успомена...”³⁸⁸

За своје подвиге на бојном пољу одликована је највећим српским и страним одликовањима. Носилац је два ордена Карађорђеве звезде са мачевима, више Златних и сребрних медаља за храброст „Милош Обилић“, Споменице Српско-турског рата 1912. године „Освећено Косово“, Споменице Српско-бугарског рата 1913. године, Споменице Рата за ослобођење и уједињење 1914-1918.године, Албанске споменице 1915. године, два ордена француске Легије части, руског Крста Светог Ђорђа Победоносца, енглеског Ордена Светог Михаила. Једина је жена у историји носилац француског Ратног крста са златном палмом. У Милункину част су подизане и српске и савезничке заставе, почаст су јој одавали и Арчибалд Рајс, адмирал Емил Гепрат, маршал и војвода Франше Де Пере.

О Милунки су њени саборци казали: „...Мало је говорила. Сматрала је да је испунила своју дужност: борила се као борац, са пушком у руци, а не као болничарка, мада је и болничарке веома ценила. Хтела је у рат...”³⁸⁹ Таква је остала до своје смрти, 5. октобра 1973. године.

НАША ЕНГЛЕСКИЊА – ФЛОРА СЕНДС

У картону личних и службених односа официра Министарства војног и морнарице Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, забележено је да је Флора Сендс (*Flora Sandes*) рођена у малом месту Попелтон у Јоркширу, у Енглеској 22. јануара 1883. године.³⁹⁰ Стекла је пристојно образовање, а поред матерњег енглеског, говорила је

388 Александар Ђурић, *Солунци говоре*, Горњи Милановац, 1984, 210.

389 Антоније Ђурић, *Солунци говоре*, Горњи Милановац, 1984, 210.

390 Војни архив, Досије Флоре Сендс. У литератури се као година рођења Флоре Сендс појављује и 1876.

387 Војни архив, P3-K273-F7-D5-14.

Слика 142. „Наша енглескиња“ Флора Сендс у униформи српског војника (Архив РТС)

немачки, француски и течно научила српски језик.³⁹¹ По завршетку школовања запослила се као секретарица, а уочи Првог светског рата завршила је и курс за болничарке.³⁹²

По избијању рата пријавила се у добровољну болницу Светог Јована, коју је организовала Американка Мабел Грујић, супруга српског дипломате др Славка Грујића. Са овом болницом Флора је стигла у Србију, у Крагујевац и била распоређена као добровољна болничарка у Другом пешадијском „Гвозденом“ пуку „Кнез Михајло“.

За време опоравка од последица прележаног тифуса, Флора је у родној Енглеској објавила и кратку аутобиографију под називом „Енглескиња у српској војсци“, насталу на основу њених писама и дневника.

Књига је 1917. године добила одобрење војних власти да се „растура војним поштама претплатницима на во-

јишном делу“, јер је владало велико занимање у српском народу, посебно војним снагама, за ово значајно сведочанство о искуствима једне жене – добровољног борца у српској војсци.³⁹³ Било је и других активности: са Евелином Хаверфилд је основала Фонд за прикупљање помоћи српским војницима и ратним заробљеницима. У листу „Morning Star“, Флора је објавила један потресан чланак о страдању Србије у Великом рату, под насловом „Шта заслужује српски војник“.

После опоравка, вратила се на дужност у Србију, у Битољ, недалеко од грчке границе, где се нашла потпуно одсечена од своје болнице и јединица Црвеног крста.³⁹⁴ Проблем је неочекивано решила када је 30. новембра 1915. као војник добровољац ступила у јединицу 4. чете I батаљона II Пешадијског пука српске војске, што је био корак који ју је на крају довео до необичне улоге активног борца у српској војсци.³⁹⁵ Иако већ на прагу четрдесете године живота, смело се прикључила борбеним јединицама „Гвозденог“ пука, у коме је већ војевала легендарна Милунка Савић. Наредне три године Флора ће делити и добро и зло са својим српским саборцима.

У војничким дужностима је брзо напредовала. На Солунском фронту Флора је постала командир одељења, најпре десетар и заступник водника, потом вршилац дужности водника.³⁹⁶ Нарочито се истакла у борбама на Горничеву, Кајмакчалану, Црној реци и код Битоља, од августа до новембра 1916. године. Забележено је да је рањена 3. новембра 1916. године на Коти 1212.³⁹⁷ Флора Сендс је једно време провела у Солуну и болницама у северној Африци, где се успешно лечила од задобијених рана. Након

393 Моника Крипнер, *Жене у рату Србија 1915-1918*, Београд, 168. Војни архив, П3а-К49 – Ф3- Д46/1

394 Моника Крипнер, *Жене у рату, Србија 1915-1918*, Београд, 1986, 44-50.

395 Војни архив, Досије Флоре Сендс. Моника Крипнер, *Жене у рату, Србија 1915-1918*, Београд, 1986, 153-170.

396 Касније 1919. године произведена је у водника у II пешадијском пуку, да би према подацима из 1922. године постала водник 19. чете II пододсека II одсека граничне трупе. Војни архив, Досије Флоре Сендс.

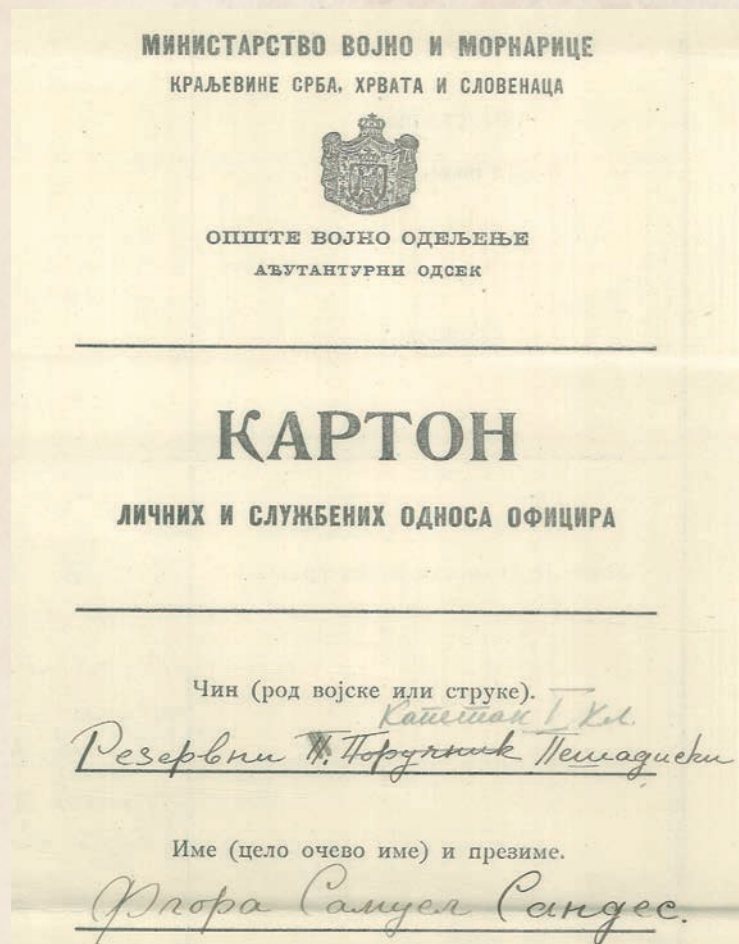
397 Војни архив, Досије Флоре Сендс.

391 Војни архив, Досије Флоре Сендс.

392 Моника Крипнер, *Жене у рату, Србија 1915-1918*, Београд, 1986, 19-22.

Јелена Лазаревић, *Енглескиње у нашем народу*, Београд, 1929, 207-215.

опоравка, вратила се у своју јединицу и учествовала у борбама за пробој Солунског фронта и ослобођење Србије, током септембра и новембра 1918. Крај рата дочекала је у чину пешадијског наредника српске војске. Указом Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који је потписао принц регент Александар Карађорђевић, Флора Сендс је у јуну 1919. године унапређена у чин пешадијског потпоручника Војске Краљевине СХС и тако постала прва жена официр у српској историји.³⁹⁸

Слика 143. Извод из Картона личних и службених односа официра српске војске за Флору Сендс (Војни архив)

398 Јелена Лазаревић, *Енглескиње у нашем народу*, Београд, 1929, 200-221.

За храброст и оданост српској војсци, Флора Сендс је одликована и похваљена у неколико наврата. Током 1917. године, у преписци су поједине војне инстанце, поред истицања њених војничких заслуга и врлина, оправдано постављале и питање због чега ова храбра жена „већ није похваљена”. Извесна неправда према „нашој Енглескињи” или „нашем брату”,³⁹⁹ како су је њени саборци називали, убрзо је исправљена. У рангу својих војничких овлашћења, командир 1. чете 1. батаљона II Пешадијског пука „Кнез Михајло”, капетан I класе М. Поповић је 14. октобра 1917. године издао Заповест о „јавној похвали поднаредника добровољца те чете Мис Флоре Сендс”. Према овом документу, она се одликовала „храброшћу и ретким примером пожртвовања у свим борбама које је њена јединица водила”, који су је уврстили међу „оне војнике који су први ишли у јуриш, спретно и храбро руководили бомбама”, а нападајући непријатељске ровове изазивала је, попут Милунке Савић, „и чуђење и страхопоштовање код непријатеља”.⁴⁰⁰ И генерал Петар Бојовић, чије се име са страхопоштовањем изговарало у српској војсци, издао је 1917. године наредбу бр. 83.064. у којој је навео војничке врлине и одлике Флоре Сендс и предложио је за похвалну наредбу, подсетивши да је „Врховни командант војске Србије Флору одликовао Златним војничким одличјем Карађорђеове звезде са мачевима”.⁴⁰¹

У војничком картону Флоре Сендс су забележена одликовања: Медаља за услуге Српском Црвеном крсту – Сребрни орден Црвеног крста, 1876, Орден Светог Саве V реда (1916), Златни војнички орден Карађорђеове звезде са мачевима (1916), Златна медаља за храброст (1919), носилац је Албанске споменице (1921).⁴⁰² Флора Сендс је демобилисана и преведена у резервни састав тек 1922. године. Последње године живота, провела је у Сафолку (Енглеска), где је и преминула 1955. или 1956. године. Била је једина Енглескиња која је активно, као борац, учествовала у Великом рату.⁴⁰³

399 Luiz Miler, *Nas brat*, Beograd, 2013, 224.

400 Војни архив, Р3а-К64-Ф7-Д25

401 Војни архив, Р3-К273-Ф8-Д5-101, Р3а-К64-Ф7-Д25

402 Војни архив, Досије Флоре Сендс.

403 Јелена Лазаревић, *Енглескиње у нашем народу*, Београд, 1929, 200-221.

МИЛОСРДНЕ СЕСТРЕ - ХУМАНЕ ЖЕНЕ У ВИХОРУ РАТА

Један број жена добровољаца радио је при српском друштву Црвеног крста, велики број је обављао болничарске послове при савезничким медицинским мисијама у Србији, а многе су се и самоиницијативно пријављивале за добровољни рад и испомоћ у војним или позадинским болницама, препуним рањеника или оболелих од заразних болести, којима су били изложени не само војници, већ и цивилно становништво. Српски војници су ове хумане жене, лекарке, болничарке, неговатељице, називали „милосрдним сестрама“, без обзира да ли су то биле српкиње или добровољке из иностранства. Милосрђе, скоро заборављена реч са тако дубоким значењем, све их је повезивала са „ратником у ранама, крви и болести“.

Слика 144. Сељанка пружа воде рањеном српском војнику, Гучево, 1914. (Војни музеј)

У раду Црвеног крста у земљи али и избеглиштву, активно су учествовале и угледне српске жене, читаве породице, добротвори не само у Србији, већ и изван ње. Тако је Јелена Лозанић Фротингам, кћи универзитетског професора Симе Лозанића и супруга Џона Фротингама, веома успешно радила у Сједињеним Америчким Државама, Канади, Енглеској и Француској „на добробит српског народа“. У периоду од 1915. до 1920. године, она је неуморно „крстарила“, у организацији српско-америчких друштава,

држала предавања о страдању српског народа уз „пројекције одговарајућих слика и докумената“, упознајући светску јавност са борбом српског народа за слободу.⁴⁰⁴

Сличне подухвате је предузимала и свестрана Мејбл Грујић, америчког порекла, велика добротворка Кола српских сестара и српског народа у целини. Ова „необична жена“, супруга српског посланика у Вашингтону, др Славка Грујића, својим „идејама, схватањем живота и радом“, веома се разликовала од других дама из „света дипломатије“ коме је по вокацији припадала. Према сачуваној архивској грађи, током 1919. године је подељена новчана помоћ породицама „изгинулих и од рана

Издавање помоћи породицама погинулих ратника од прилога Г. Ве		Команданту..... Дивиз. Области.	
Мадел С. Грујић		Госпођа Мадел супруга Господина Славка Грујића нашег изванредног посланика у Вашингтону прикупила је од својих предавања у Америци извесну суму новца и мени предала, са жељом, да се подели породицама наших изгинулих и од рана умрлих ратника за време наше последње ојан зиве на Солунској Френту у месецу Септембру пр. гел.	
		Према прикупљеним и срећним подацима, шаље се под ./.. списак погинулих ратника са територије те Дивиз. Обл. са сумом у Динара те да се породицама истих изда на петисо у означеној рубрици у списку	
		При издавању ове помоћи обратити пажњу:	
		1/ На тачност имена и презимена и места рођења детичног војника, како би се и помоћ издала саме онеме, коме припада.	
		2/ Да се помоћ изда законитим наследницима: деци, жени, матери или оцу, ако нема деце и жену а био је њихов хранитељ.	
		3/ Да примаоци новца подпишу списак ве у одговарајућој рубрици; и	
		4/ Ако неки од погинулих војника не би имае породице, онда послату суму вратити.	
		По савршеној предаји списак са претеклих новцем, у колико не буде предат, вратити Врх. Команди.	
		Ова овим похитати.	
		Начелник Штаба, Мејведа.	
		008-----	
		УКУПНО 34.900.-	

Слика 145. Расподела помоћи породицама погинулих ратника од прилога које је прикупила Мадел Грујић, 1919. (Војни архив)

404 Јасмина Живковић, *Коло српских сестара Пожаревац*, Пожаревац, 2007, 15-19.

умрлих ратника за време последње офанзиве на Солунском фронту у септембру 1918. године”, коју је Мејбл Грујић прикупила на својим предавањима у Америци. Посредством војних власти свих 16 дивизијских области, укупно је подељено 34.900 тадашњих динара.⁴⁰⁵ Помоћ је припала породицама погинулих и умрлих лица,⁴⁰⁶ о чему су биле сачињене прецизне евиденције корисника ове помоћи, са циљем да буде предата „само ономе коме припада”.⁴⁰⁷

Одбор српских жена у Паризу и Ници такође је самостално припремао и прослеђивао пакете намирница заробљеним и интернираним лицима. У Паризу је чак у лето 1917. године приређен „Српски дан”, приредба на којој је прикупљен приход у износу од 50000 тадашњих франака, који је предат Француско-српском комитету да га овај „по свом нахођењу” употреби за помоћ Србима у ратом захваћеном подручју.⁴⁰⁸

У ратом разореној Србији, сународници су запамтили Даницу Марковић, иако није војевала непосредно на ратишту нити је била болничарка при војним болницама. Њена снага је била у смиреној и тихој борби за породице и децу чији су мужеви, очеви или браћа отишли на фронт. Остала је у Прокупљу и бринула, не само о својој деци, већ и о свим цивилима који су проживљавали бугарску окупацију. Храброст и оданост своје роду, исказала је и у још једном несвакидашњем чину. Као песникиња је 1915. године написала протестно писмо свом бугарском „колеги”, песнику Вазову, апелујући на његову хуманост и пишући о неделима његових сународника према српском народу. Није бринула о сопственој сигурности, већ је неуморно покушавала да сеоско становништво прокупачког краја заштити од „комитског терора и несавесних окупаторских власти”.⁴⁰⁹

Надежда Петровић, кћи „писца српске историје” Димитрија Мите Петровића, талентована и школова-

на сликарка, поред нескривеног уметничког дара, носила је у себи велико поштовање и љубав према отечеству. Идеолог и оснивач хуманог, културно-просветног и патриотског женског удружења Коло српских сестара, као његов секретар, управна чланица и неуморни добровољац, почетком Првог светског рата одложила је сликарску палету и кичице, затворила кутију са бојама и постала добровољна болничарка. Из Венеције дошла је у Србију и прикључила се болници

Дунавске дивизије првог позива, са којом је учествовала у борбама на Мачковом камену. Војници Дунавске дивизије оба позива сећали су се пољске болнице „на Милетину, испред Мачкова Камена”, а многи рањеници, које је она неговала, помињали су њено име са пијететом.

Када је избила епидемија негавог тифуса у српској војсци, Надежда се одмах упутила у Ваљево како би помогла медицинском особљу тамошње болнице и својој „сестри по Колу”, Касији Милетић. Показала је необичну храброст и преданост у болничарском раду у Ваљеву, а када би јој неко препоручио да се мало одмори и повуче, како не би и сама оболела, осмехнула би се карактеристичним осмехом којим је, уместо страха, показивала презир према смрти, и енергично одговарала: „Ја то

Слика 146. Српска сликарка Надежда Петровић, као добровољна болничарка на фронту, 1915. (Архив РТС)

405 Војни архив, Р3а-К170-Ф8-Д19-1

406 Војни архив, Р3а-К170-Ф8-Д19-33

407 Војни архив, Р3а-К170-Ф8-Д21

408 *Алманах хуманих груписава*, Београд, 1940, 46-48.

409 Календар „Вардар”, годишњак Кола српских сестара, Београд, 1933, 145.

волим...А зар нису наши војници свакога часа изложени смрти...ко ће њих гледати, ако ми нећемо”.⁴¹⁰

Спасавајући друге и сама је 1915. године оболела од пегавог тифуса, који је био погубан за српску војску скоро исто колико и непријатељска војска. Слаба, исцрпљена, одмарала се код породице у Скопљу, али је тек опорављену, нису поколебала убеђивања и молбе чланова породице да се не враћа на фронт. Поново је стигла у пољску болницу код Ваљева, што ближе фронту, „у велику кухињу у којој се једва зна ко је жив а ко мртав”.

Непрекидно је била у покрету, око рањеника, „над коритима са врелом цеђи у којима покушава да се избори са вашима, руке су јој биле у ранама, тело сломљено од напора”, али је дух остао јак. Међутим, не задуго: иако залечена, болест се није сасвим повукла и Надежда је подлегла. Умрла је 3. априла 1915. године, како „доликује јунацима, са осмехом на уснама и вером у ослобођење”.⁴¹¹

Њена топла писма што их је писала својој породици у данима пре смрти, огледало су њене душе и личности, које нам бар донекле може пружити одговоре на питање због чега је ова уметница раскошног талента, одлучила да свој живот подари народу, отаџбини, хуманом раду и тако остане упамћена као једна од највећих међу српским добровољним болничаркама у Првом светском рату.

Међу хероинама овог рата налазиле су се и малобројне жене лекари у Србији. Прва жена лекар у Србији, Драга Љочић, већ је имала ратног искуства, јер је као санитетски поручник пружала помоћ у борбама за време Балканских ратова, што је наставила да чини и у Првом светском рату. Из ратова је изашла као носилац многобројних одликовања.⁴¹²

Наследнице Драге Љочић, које нису одступиле од хуманих циљева оличених у Хипократовој заклетви, биле су и лекарке: Драгиња Бабић из Ваљева, Божана Бартош из Ниша, Зорка и Ана Бркић из Шапца, Марија

Слика 147. Милосрдне сестре у Србији – болничарке за време Првог светског рата (Архив РТС)

Прита из Панчева, Љубица Ђурић из Београда, Марија Сиеболд-Фјодоровна, рођена у Риги у немачкој протестантској породици, Јелена Попадић, рођена у Паризу, Надежда Станојевић из Пирота, Десанка Стојиљковић из Пожаревца и Стака Чубриловић из Босанске Градишке.⁴¹³ Једна од њих је била и Радмила Милошевић, кћи Драге Љочић, која је као хонорарни лекар одликована 1915. године Орденом Светог Саве IV реда.⁴¹⁴

Поред лекарки, истицале су се и болничарке од којих је њих 11 примило одликовање Међународног Црвеног крста, медаљу „Флоренс Најтингел”, за пожртвовање и развој сестринске службе.⁴¹⁵

Међу њима се налазила и Боса Ранковић, која је као медицинска сестра током 1914. године радила у војним болницама у Нишу, Крагујевцу, Лесковцу и Аранђеловцу. По налогу Санитетског одељења врховне војне команде била је у овим болницама ангажована ради неговања најтежих болесника од трбушног и пегавог тифуса. Услед тешке епидемије и недовољног броја медицинског

410 Календар „Вардар” годишњак Кола српских сестара, Београд, 1921, 114–115.

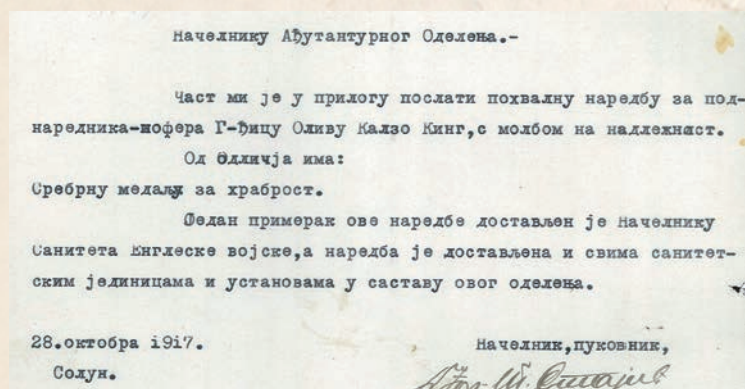
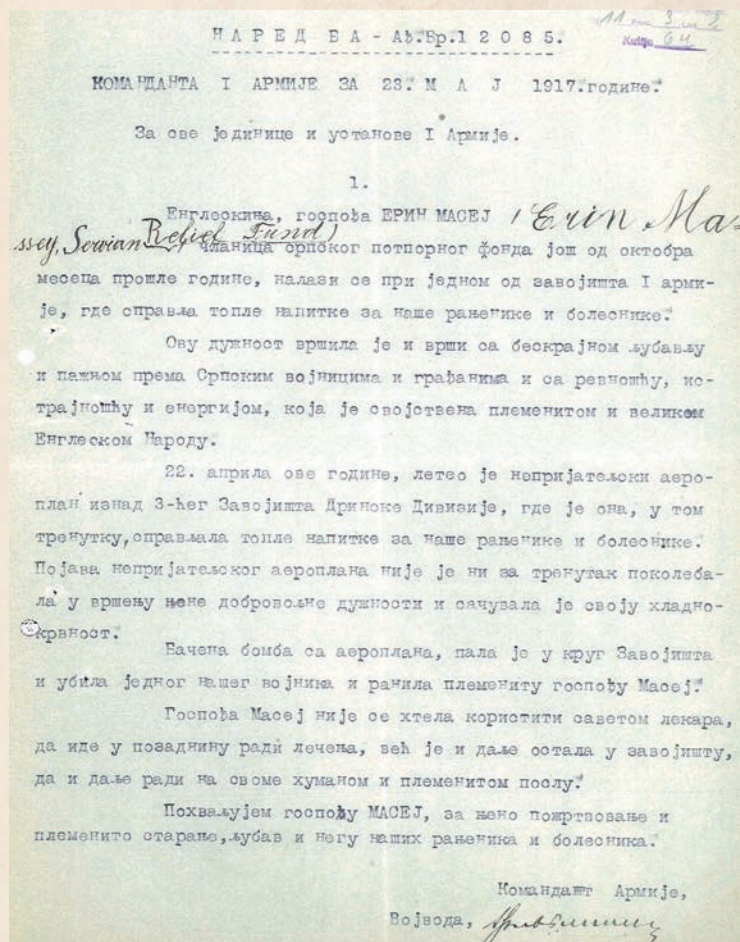
411 Раде Бабић, *Надежда Петровић, сликарка и болничарка*, у: „Војносанитетски преглед”, бр. 10, Београд, 2008, 783–786.

412 Вера Гавриловић, *Жене лекари у Првом Балканском рату*, у: „Добровољачки гласник” бр. 26, год.XV, Београд, 2005, 29–35.

413 Вера Гавриловић, *Жене лекари у Првом Балканском рату*, у: „Добровољачки гласник” бр. 26, год.XV, Београд, 2005, 29–35.

414 Војни архив, Р3а-К95-Ф1-Д4

415 Mandić V, *Heroine sa svetskim odličjem, kazivanje o jugoslovenskim dobitnicama Medalje „Florens Najtingel”*, Ниш, 1998, 85.

Слика 148. Наредба којом се похваљују и одликују Ерин Масеј и Оливија Кинг, добровољне болничарке страних медицинских мисија у Србији, 1917. (Војни архив)

особља, често је била принуђена да потпуно сама брине о болесницима. За време повлачења српске војске 1915. године, и сама је била део конвоја, где је са болницом под шатором радила 15 дана. За свој болничарски рад је, поред медаље „Флоренс Најтингел” била одликована Крстом Милосрђа, Орденом Црвеног крста, Орденом Светог Саве V степена.⁴¹⁶

Професионални и пожртвовани рад српског медицинског особља, у коме је истакнуто место припадало женама, високо је ценила и Катарина Клара Штурценегер, Швајцаркиња немачког порекла која је у два наврата бораила на српском ратишту од 1912. до 1916. године. У ствари, тек су се са Првим светским ратом Србија и српски народ нашли у жижи интересовања Швајцарске.⁴¹⁷ Тада је, као део медицинског особља Швајцарске санитетске мисије, у Србију стигла и Катарина Штурценегер, која је још за време Балканских ратова долазила у Србију као представник Црвеног крста. У хуманитарној служби Црвеног крста остала је у Србији од августа 1914. до пролећа 1915. године. Најпре је бораила у Нишу, где је заједно са српским болничаркама и добровољцима, чланицама Кола српских сестара, бринула о рањеницима и оболелима од пегавог тифуса. Свој болничарски рад је наставила и у крагујевачкој болници, у сваком тренутку спремна за жртву према српској војсци и народу, који је веома поштовала.

То поштовање је понекад прелазило у искрено дивљење, што ју је навело да после повратка у Швајцарску, непосредно иза окупације Србије 1915, настави своју активност за добробит српског народа, путем добротворних предавања и потресних текстова о Србији и српском народу.⁴¹⁸ О стању у Србији захваћеној ратом опширно је писала у страној штампи и својим ауторским књигама. Посебно је била задивљена радом српских жена у ратним санитетима, које су одликовале „дружељубивост,

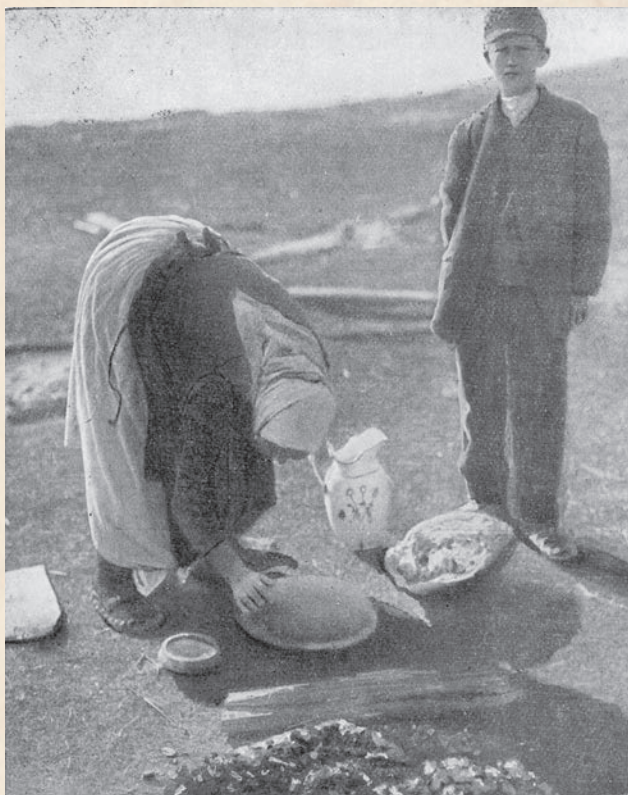
416 Календар „Вардар”, годишњак Кола српских сестара, Београд, 1935, 123-124.

417 Катарина Штурценегер, *Србија у Европском рату 1915-1918*, Нови Сад, 2009, 148.

418 Зоран Константиновић, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Munchen, 1960, 165-169.

храброст и предусретљивост”. Истицала је Љубицу Луковић, под чијом је управом радила болница у Нишу, коју је доживела као „отеловљење хуманости”. Луковићеву „нико није могао да одврати од наума да обилази несрећнике у северном и западном делу земље осло-

бођеном од непријатеља”. По повратку у Ниш, тешко оболела од тифуса умрла је „велика дама и председница Кола српских сестара”, а сви којима је помагала сачували су је у сећању не само као своју, већ као националну „мајку Србије”.

Слика 149. Српске жене на огњиштима у ратним условима, 1914-1918. (Архив РТС)

не формирају у засебне добровољачке команде”.⁴²¹ Зато су добровољци из Србије, али и они из „пречанских” или других крајева изван Србије, били разврстани у редовне српске војне јединице или у комитске одреде, као помоћне јединице. Добровољци су ипак били „добродошли”, с обзиром на улогу која је, бар начелно, припадала комитским одредима. О значају комитских јединица сведочи Општа одредба Владе достављена Врховној војној команди 3. августа 1914. године. Суштина и начин деловања комита, који су практиковали „герилски” вид борбе, подразумевала је да комите „у случају наше офанзиве” треба да „у непријатељску позадину уносе узнемиравања, да нападају саобраћајнице и приморавају непријатеља на велико растурање снага”, и на тај начин чине „језгро за дизање народног устанка у пределима где Срби живе”.⁴²² Поред овакве „наслеђене” намене добровољачких јединица, био је добродошао и њихов „високи борбени морал и спремност на жртву”, као и добро „познавање земљишта, прилика и људи” на непријатељским територијама, уколико се буду планирале војне акције на непријатељском подручју.

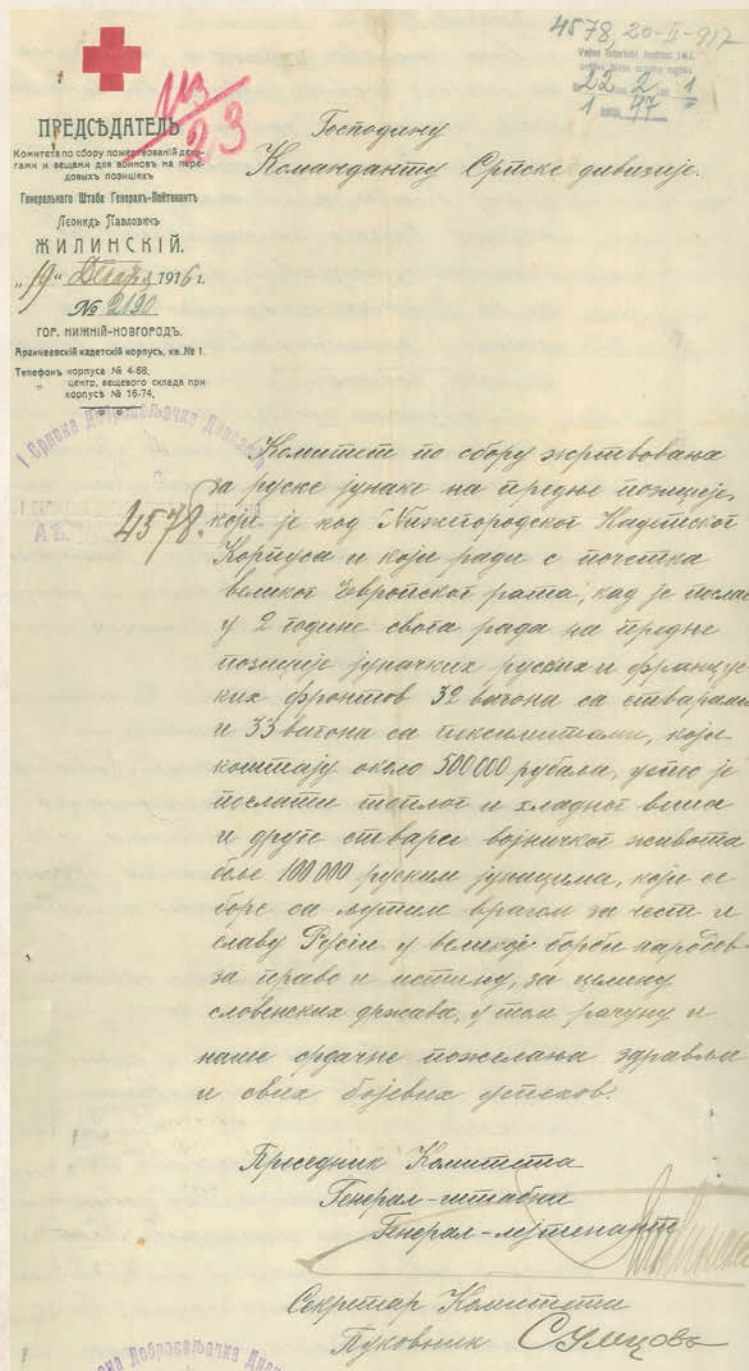
У Србији су се, само за три месеца ратне 1914. године, у добровољачке одреде пријавила 452 заробљеника,⁴²³ а број добровољаца је постепено растао. У јануару 1915. године је дошло до „прегруписивања добровољаца”, па су поменута четири добровољачка одреда бројала око 3500 добровољаца. Сви добровољачки батаљони су дејствовали углавном према бугарској и делимично албанској граници. Национална структура одреда била је углавном „на страни” Срба, али је било и припадника хрватске народности, као и других словенских народа.⁴²⁴ Добровољаца је било и међу женама које су, као и њихови саборци, изразиле „писмени пристанак да од своје воље ступа у добровољце”. Срчаност, спремност за ратовање „на олтару отаџбине” била је одлика не само мушкараца, већ и припадница „нежнијег пола”.

421 Никола Поповић, *Југословенски добровољци 1914-1918*, Зборник докумената, Београд, 1980, 3.

422 Исто, 4.

423 Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 337.

424 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 114.

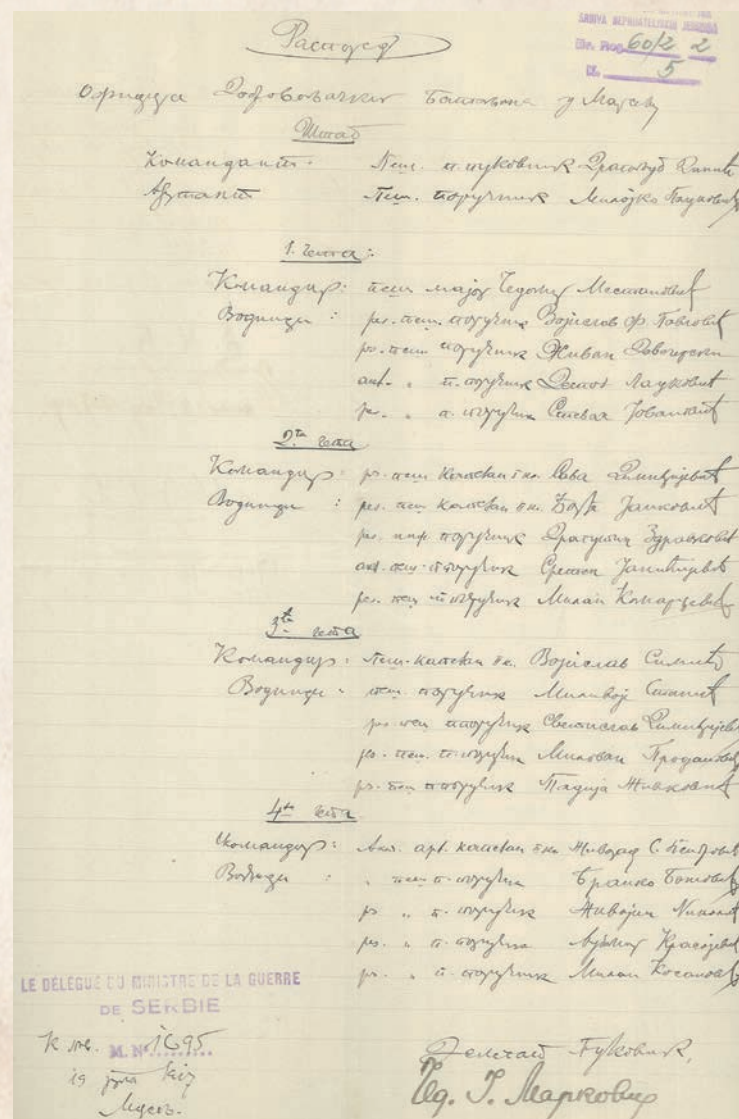

Слика 151. Помоћ 1. српској добровољачкој дивизији из Русије у људству, војној опреми и животним потребама, 1916. (Војни архив)

Добровољачки покрет је био „спонтано” организован и у Русији, а у Сједињеним Америчким Државама су „већ прве вести о рату” учиниле да са „разних страна почну стизати питања наших људи како и куда би могли путовати у Европу да се прикључе српској војсци”.⁴²⁵ Српски посланик у Русији је већ у септембру 1914. године обавестио српску владу да постоји интересовање Срба из Босне и других крајева, затим аустријских војника које су Руси заробили, да буду „упућени у Србију...како би могли заједно са нашом тамошњом браћом оружаном иступати против непријатеља српског народа...за своје ослобођење”.⁴²⁶ Тако је до лета 1915. године из Русије у Србију пребачено око 50 добровољаца, што је, с обзиром на поменуто „изражену жељу”, био релативно мали број. И представници Савеза сједињених Срба „Слога” у Америци су, пред избијање рата, јавно изјављивали да су сви српски исељеници у Америци спремни да крену у Србију и боре се на њеној страни у случају напада од стране Аустроугарске. Број добровољаца који се стварно пријавио српској војној команди из Америке показао је да су речи представника српске емиграције у овој земљи биле утемељене на озбиљним намерама и очигледном патриотизму према матици Србији. Више од 4000 добровољаца је кренуло на српско и црногорско бојиште из земље „преко океана”.⁴²⁷

Према сачуваној војној архиви, у првим месецима 1917. године се говорило о 5000 добровољаца у Русији, које је „требало прикупити у допунске јединице и спремити за транспортовање на Солунски фронт”, док је „добровољачке дивизије требало попуњавати тек пошто се осигура попуна за Солун”. Један број добровољаца је био одмах пребачен до Солуна, али је око 4000 остало за транспорт у наредном периоду, јер су „били неопходни у постојећем корпусу”.⁴²⁸ Током априла 1917. године је у Прву армију српске војске из Тулона упућен -

„откомандован”, један батаљон добровољаца од „27 официра, 72 подофицира и 972 каплара и редова, приспелих из Русије”, а из Марсеја „449 добровољаца од наших заробљеника приспелих из Француске”, ради попуне пре свега „пешадијских пукова Дунавске дивизије”. При томе је добровољце „борце” требало „измешати” са редовним војницима и образовати „нове чете”, док су добровољци

Слика 152. Извештај о распореду официра за добровољачки батаљон у Марсеју, 1917. (Војни архив)

425 I. Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb, 1974, 79-83.

426 Никола Поповић, *Југословенски добровољци у Русији*, Београд, 1977, 1.

427 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 112.

428 Војни архив, РЗ-K111-F1-D001-010

„неборци” требало да замене један број артиљераца у Дринској и Дунавској дивизији. Официри добровољци су били распоређени на места водника и помоћника командира редовне војске.⁴²⁹

Током јуна месеца 1916. године текла је преписка између министарства војске и Штаба врховне команде која је потврђивала предузимање радњи на прикупљању добровољаца „југословена из северне и јужне Америке, бораца и небораца”. Организацију добровољаца у овом случају су „понели емисари југословенског одбора”, под управом „једног нашег вишег официра”. Као најпогоднији за ову операцију, у највећој тајности, био је предложен пуковник Милан Прибићевић, али је његово повлачење из редовне војске и ангажовање на овом прикупљању добровољаца било доведено у питање, с обзиром да је према своме „војничком ангажману” био потребан и своме пуку у редовној војсци. И сам је при томе тражио да рад на организовању добровољаца са ових простора преузме неко други.⁴³⁰ Прикупљање „људства за попуњу оперативне војске добровољцима из Америке” одвијало се током целе друге половине 1916. године, али су била присутна и очекивања у погледу „добивања аустријских заробљеника Италије”.⁴³¹

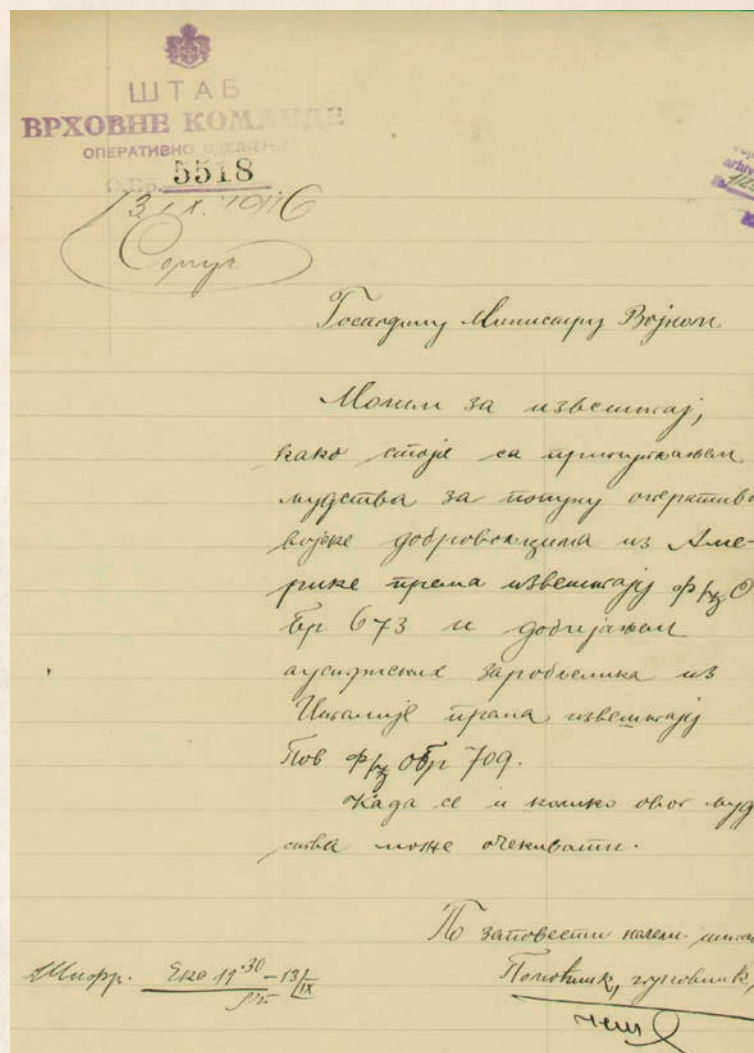
На предлог министра привреде од 17. новембра 1916. године, српска влада је донела Уредбу о насељавању у „новим крајевима”, по којој би се добровољцима у српској војсци додељивала државна земља. Србија је сматрала својом обавезом, да у границама могућности, свим добровољцима из „прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева, онима који се не би враћали у Америку а не би им било повратка ни у завичај, обезбеди простор за насељавање и најосновнији услови за заснивање новог дома.”⁴³² Министар војни генерал Терзић је актом од 8. марта 1917. године из Солуна „објавио” генералу Рашићу, који се налазио у Француској, извесне повластице које ће „према одлукама Министарског савета”,

429 Војни архив, РЗ-К111-Ф1-Д001-009

430 Војни архив, РЗ-К111-Ф1-Д001-012

431 Војни архив, РЗ-К111-Ф1-Д001-025

432 Илија Петровић, *Свети српски ратници*, Нови Сад, 1999, 57.

Слика 153. Попуњавање оперативне војске добровољцима из САД, 1916. (Војни архив)

имати „сваки југословен добровољац, ма одакле да долази, који се бори у српској војсци противу непријатеља”. После завршеног рата добровољци борци су добијали по пет, а добровољци „неборци” по три „hekтара плодне земље”. У случају смрти добровољца, његово право на непокретност – земљу, наслеђивали су „чланови његове породице и то ако су Јужни Словени”.⁴³³

433 Војни архив, Р16-К05-Ф02-Д3

„После повлачења наше војске, у јесен 1915, и по доласку на Крф, у Одесу се била већ стекла и застала већа партија тих добровољаца, те је требало решити, шта да се ради с њом. Било је одлучено, да се са Крфа у Одесу упути потребан број наших официра, који би од тих добровољаца формирао једну дивизију од 4 пешадиска пука, с тим да се та Дивизија упути на руски или румунски фронт, ако би Румунија ступила у рат на нашу страну. 11. фебруара 1916, био је већ постављен командант те Добровољачке дивизије, ђенералштабни пуковник Стеван Хацић, па су ускоро били одређени и остали официри. Били су одређивани превенствено официри, који су свршили били руске школе и владали руским језиком.”

Слика 154. Добровољци из Америке, у саставу Српске војске 1917. (Војни музеј)

Ова већа група српских официра је 3. марта 1916. кренула са Крфа, што бродом а што копно преко Италије, Француске, Британије, Норвешке до Русије. По доласку у ту земљу, од Петрограда били су пребачени до Одесе, прешавши тако до циља скоро 9.000 километара. Овде је већ била формирана 1.српска добровољачка дивизија, коју је током маја обишао руски цар у пратњи генерала Брусилова, а такође и шеф српске владе Па-

шић.⁴³⁴ Пашић се уверио у „добар рад мисије”, пријатно изненађен бројем пријављених добровољаца.⁴³⁵

Дивизија је на формирању имала четири пешадијска пука јачине 625 официра, 32 чиновника и 17.232 редова, каплара и подофицира. Сем Југословена, међу официрима добровољцима било је и око стотину Чеха (који су после борби у Добруци отишли из дивизије у свој корпус). Како пише један од официра дивизије др Станојевић, „то је био први историски покушај удруживања братских снага српско-хрватско-словеначких уједно, у један заједнички сноп и са једним заједничким циљем.” Иако стварање ове дивизије сматра „зачећем Југославије”, овај значајни сведок указује да „порађање, разуме се, није било без порођајних мука, без лутања и неспоразума. Ово утолико пре, што се у то време, почетком 1916, још није видео јасно наш заједнички циљ, а и ситуација на бојиштима још није казивала ништа одређено.” Поред ових недостатака, руска друштвена стварност утицала је на појаву „психозе крајних левичарских идеја”, што ће бити посебно видљиво током револуционарне 1917.године.⁴³⁶

Убрзо је започет и рад на стварању Друге добровољачке дивизије, а потом и Српски добровољачки корпус за чијег је команданта 29. јула 1916. године постављен Михаило Живковић.⁴³⁷ Допунски

⁴³⁴ И. Петровић, *н.г.*, 32.

⁴³⁵ Војни архив, Р10-К13-Ф2-Д18-4

⁴³⁶ Пуковник др Влада Стојановић, *Моје ратне белешке и слике*, Љубљана, 1934. 82-93. *Голотиа и васкрс Србије 1915-1918*, 406-407.

⁴³⁷ И. Петровић, *н.г.*, 33.

Слика 155. Официри српског добровољачког корпуса, са чланицама савезничких мисија 1916. (Архив РТС)

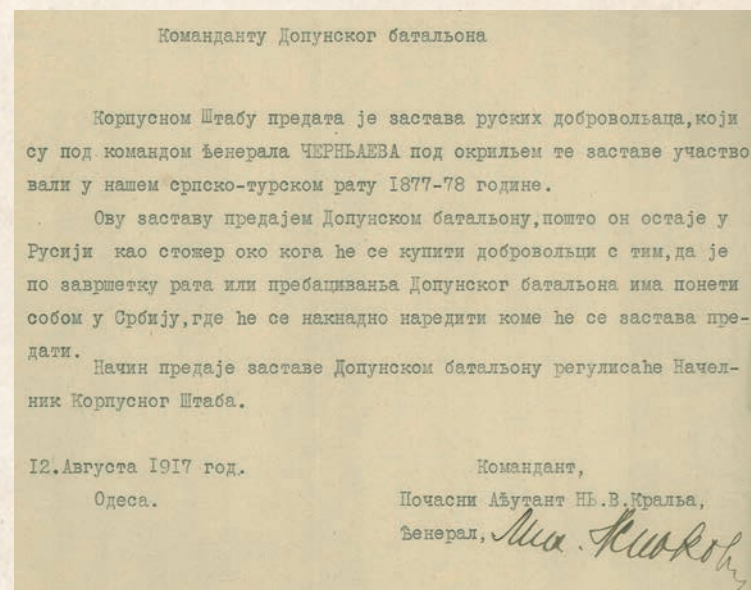
батаљон добровољаца је сматран „стожером” окупљања добровољаца у Русији, због чега му је, као вид признања, 1917. године предата застави руских добровољаца који су под командом генерала Чернаева и под „окриљем те заставе” учествовали у Српско-турском рату 1877-1878. године. Заставу је требало батаљон да понесе са собом, приликом повратка у Србију.⁴³⁸

Заједно са руским и румунским снагама, Српска добровољачка дивизија била је ангажована крајем лета 1916, у борбама у Добруци против бугарских и немачких снага. Посебно тешке борбе биле су у октобру. Дивизија је „чинила чуда од јунаштва, у борбе је улазила са ватреним одушевљењем и највећим надама” оставивши на бојном пољу 760 припадника, од којих 42 официра. Рањених је било чак 6.250 њених припадника свих чинова! Како пише др Станојевић, дивизија је „била у ствари осуђена унапред, да се савезнички жртвује. Дивизија је због великих губитака повучена на одмор и попуну у Русију у реон места Вазнесенска и Березовка. Ту су је затекли револуционарни догађаји 1917. године. У њој је такође настало револуционарно врење, па је после неког времена отпуштено, односно враћено у заробљеничке логоре око 200 официра и 4.000 војника и подофицира.⁴³⁹

438 Војни архив, Р10-К8-Ф2-Д9-1

439 В. Стојановић, *Моје ратне белешке и слике*, 82-93.

Све израженије активности Југословенског одбора на „војничком плану”, са намером да се „створи засебна оружана сила” под утицајем Одбора, уз евидентну и учесталију „пропаганду против српских добровољаца”, у којој се, поред осталог наводило да је „Србија већ истрошила своју снагу и војно и политички”. Српски добровољачки корпус у Одеси је преименован у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца, с тим да се у оквиру њега оснују посебне српске, хрватске и словеначке јединице.⁴⁴⁰ Међутим, терет ратовања у новооснованом „југословенском корпусу” је и даље остао на српским добровољцима, чије су се добровољачке јединице припремале за транспорт на Солунски фронт.⁴⁴¹

Слика 156. Свечана предаја заставе руских добровољаца штабу Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца, 1917. (Војни архив)

Како се у Русији почела да распада држава и фронт, поставило се питање шта са дивизијом. „Почетком октобра јасно се видело, да од руског фронта нема ништа, да треба дизати руке и пребацивати се што пре, док није доцкан, на Солунски фронт и сачувати ово наше војске, што

440 И. Петровић, *и.г.*, 35.

441 Војни архив, Р10-10-К4-Ф4-Д18-29

је остало у... дивизији". Уз све могуће тешкоће боравак у земљи која је захватила револуција, дивизија је извршила евакуацију преко целе руске територије до Далеког истока. У дивизији је остало нешто преко 4.250 припадника који су смештени у композиције које су је довеле чак до Порт Артура. Из ове луке преко океана, остатак дивизије је са нешто мање од 4.000 људи, пребачен је до Суеца у који су добровољци упловили 10. марта 1918. Месец дана касније ово људство је пребачено на Солунски фронт, где је уврштено у састав Југословенске дивизије.⁴⁴²

Добровољци су на фронту примљени братски. Српској војсци, са једне стране, била је неопходна попуна новим људством. Са друге стране, српски војници су могли доласком браће са разних страна света да осете да њихова борба није више само искључиво ужесрпска ствар. Ово се уклапало и у прокламоване циљеве стварања нове, заједничке југословенске државе. У периоду прелаза 1917. у 1918. попуна јединица Српске војске се поправила приливом скоро 20.000 добровољаца који су стигли из Русије, а потом и оних који су се добровољно пријавили у Америци и сукцесивно примани у Српску војску током године. По доласку српских добровољаца из Русије, Далеког истока и са Суеца, одлучено је да Вардарска дивизија промени назив у „Југословенска“, како би у српској војсци постала „живи представник југословенства“. Ова промена оцењена је и као „израз праве потребе и пажње према нашој браћи ван Краљевине и према идеји југословенства која нам је свима на срцу“.⁴⁴³

Формирање Југословенске дивизије извршено је 2. фебруара. У њен састав улазе: 1. вардарска (21. и 22. пук) и нова 1. југословенска пешадијска бригада. Југословенском бригадом је командовао пуковник Живан Митровић. У њен састав ушли су 1. и 2. југословенски пешадијски пук.⁴⁴⁴ Они су настали преформирањем 23. и 24. пешадијског пука.⁴⁴⁵ Добровољаца Срба родом из разних крајева

ван Краљевине, удвостручили су бројно стање раније Вардарске дивизије. Посебно је истицано да су добровољци братски примљени.⁴⁴⁶ Нешто касније крајем марта, преко Сибира, Манџурије, Тихог океана и Црвеног мора стигла је и 2. југословенска бригада, чијим је људством додатно попуњена Југословенска дивизија. На овај начин Српска војска почела је да поприма и југословенске обресе сходно прокламованим ратним циљевима своје владе.

Један од официра 12. пука, потоњи генерал Драгиша Пандуровић, наводи у свом дневнику 30. децембра 1917. да је пуковник Петар Мишић добровољцима који су стигли из Русије рекао између осталог: „Југословенско питање је сада сазрело да се реши!“ У својим белешкама, Пандуровић закључује: „Југославија“, дивна реч, која опија наш слаби ратнички организам као најбоље вино“.⁴⁴⁷

Слика 157. Људство 3. и 4. пука 1. добровољачке дивизије на енглеском броду, током транспорта од Дајрена до Суеца, 09.02.–10.03.1918. (Војни музеј)

442 В. Стојановић, *Моје ратне белешке и слике*, 90–187. О борбама у Добруци детаљније у: *Голгота и васкрс Србије 1915–1918*, 413–482

443 ВА, П 6, к.30, Оп.дневник 1.пбр/Вард.див 24.11.1917–20.02.1918. лист 123

444 ВА, П 6, к.30, регистар официра и чиновника Југ.дивизије, лист 46.

445 Ноћу 5. јануара 23. пук је послат у 1. ешалон дивизијске резерве.

Већ тада се знало да ће пук бити преформираан, јер су на фронт стигли и српски добровољци из дивизија формираних у Русији. Исто, Оп.дневник 1.пбр/Вард.див 24.11.1917–20.02.1918.

446 М. Радовић, н.н.

447 Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић живи и сведочења*, Београд, 2007. 106.

Слика 158. Четврти пук 1. српске добровољачке дивизије у Суецу, 24.03.1918. (Војни музеј)

Значајније са стране предстојећих операција била је чињеница да се приливом југословенских-српских добровољаца, бројно стање Српске војске подигло на преко 113.000 људи, а до октобра 1918. на преко 150.000 људи. Са оваквим појачањима, Српска војска ушла је у припреме за одлучујућу офанзиву и ослобођење Отаџбине.

Борећи се у српској војсци добровољци су се у Великом рату „одушевљено борили за ослобођење свих Ју-

жних Словена из Аустроугарске и за њихово уједињење са Србијом и Црном Гором”. Њихови мотиви су, према А. Митровићу, једним делом произлазили из чињенице њиховог српског, односно југословенског порекла, или ређе, словенског порекла, али углавном и пре свега „из њихове уверености да између српства и југословенства нема суштинских разлика”.⁴⁴⁸

⁴⁴⁸ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 112.

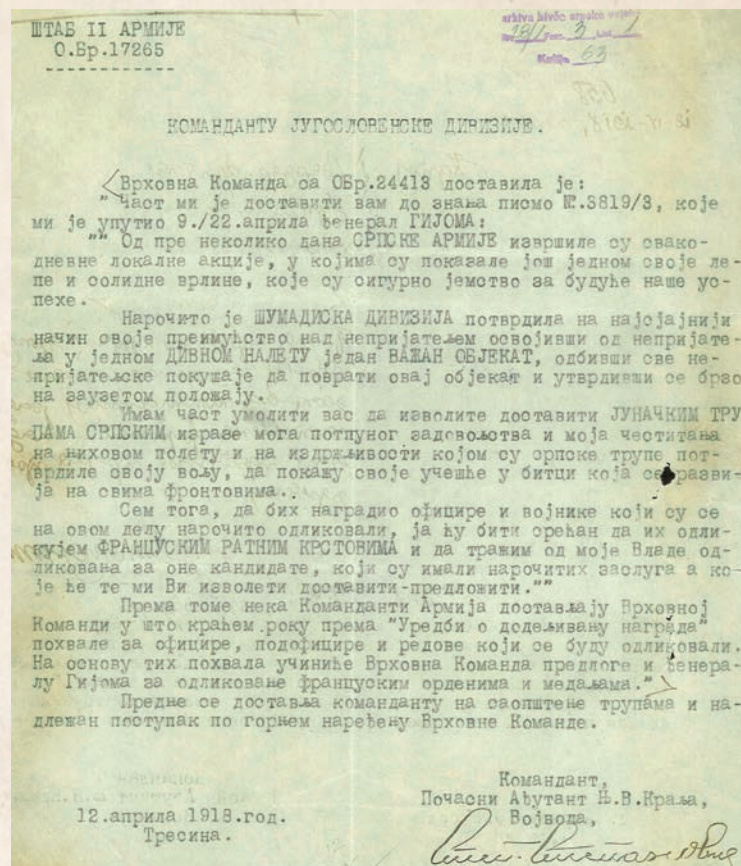
ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ 1918.

1918. ГОДИНА-ГОДИНА РАСПЛЕТА

Крајем 1917. године, француски војни врх је сме- нио генерала Сараја са дужности главнокомандујућег на фронту у Македонији. На његово место постављен је 55-тогодишњи генерал Адолф Гијома, који је дотад командовао јединицама на Западном фронту. Такође, у овом периоду делове фронта у Македонији поседају и снаге до тада неангажоване грчке војске, док су послед- ње руске снаге, после револуционарних догађаја, напу- стиле овај фронт до краја јануара 1918. Тако су на целом фронту који се простирао од запада на Јонском мору до истока на обалама Егејског (Белог) мора биле распоре- ђене: италијански 16. корпус, француска Источна арми- ја, потом Српска војска јачине две армије (на линији од Црне реке до Нонтске Бистрице), затим француска 122. дивизија, грчки 1. корпус, британска војска и на крају по- ново, једна грчка дивизија.⁴⁴⁹

Савезници су на фронту имали 28 дивизија, од којих је седам било српских. Остале су биле француске, грчке, британске и италијанске. Бугарско-немачке снаге пак, имале су 14 и по дивизија, али су бугарске дивизије биле веће по бројности, достижући бројност неких савезнич- ких корпуса. У последњу ратну 1918. годину ушло се са прилично изједначеним снагама на овом ратишту.⁴⁵⁰

Крајем марта те године, генерал Бојовић на место начелника штаба Врховне команде поднео је оставку не прихватајући захтев генерала Гијоме и регента Алексан- дра да српска војска прошири свој фронт и преко Црне реке. Ради испуњавања овог захтева формиран је, потом,

Слика 159. Похвала генерала Гијома Српској војсци априла 1918.
(Војни архив)

Прилепски одред а касније је Гијому додељена 1. вар- дарска бригада као резерва. Потом је дошло до измене, па је Бојовић преузео 1. армију, а војвода Мишић место Начелника штаба Врховне команде. Изведене су и друге измене: нови министар војни постао је генерал Михаило Рашић, уместо генерала Божицара Терзића.⁴⁵¹

⁴⁵¹ П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 38-39.

⁴⁴⁹ *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 331.

⁴⁵⁰ Петар Опачић, *Слом централних сила на балканском ратишту 1918. године; Пробој Солунског фронта*, у: зборнику *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, научни скуп, Београд, 1989, 287.

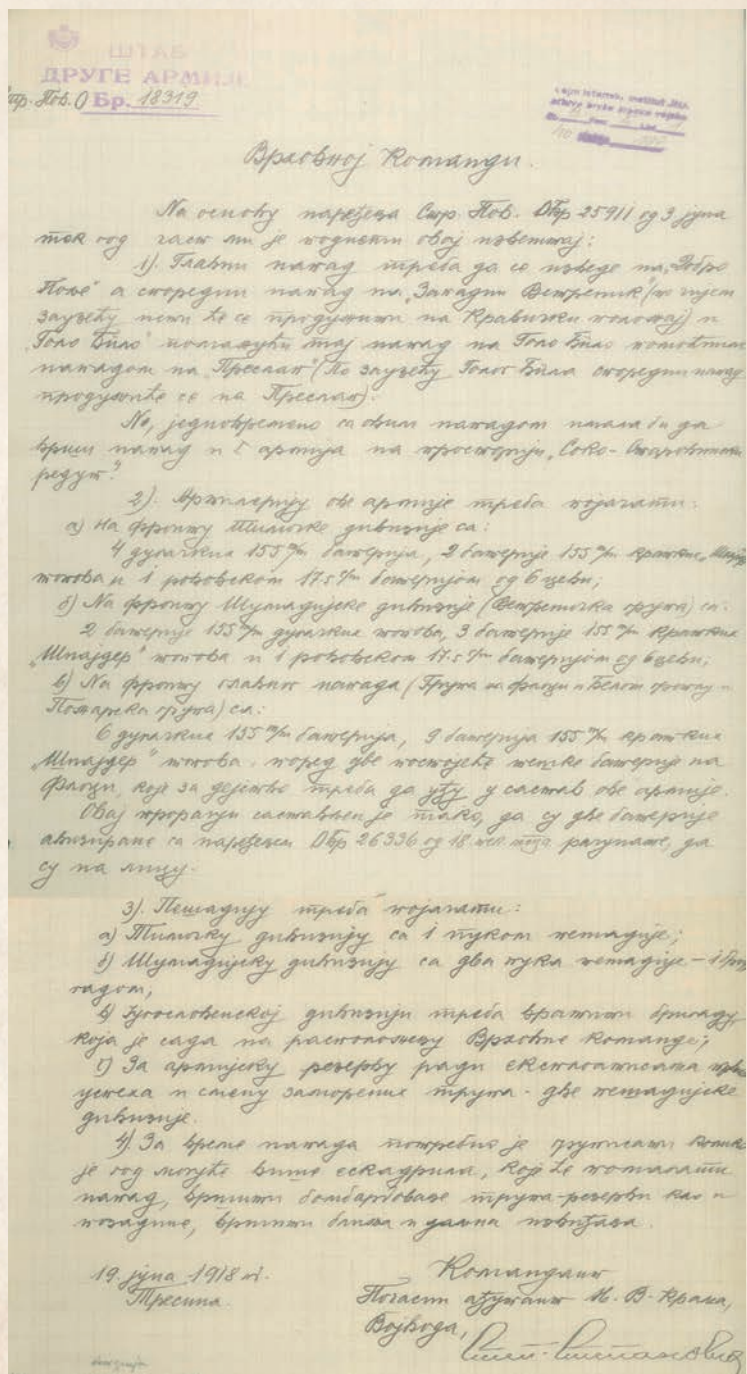

Слика 160. Српски војници после једне од борби у предаху испод линија фронта (Војни музеј)

Слика 161. Два српска официра из 15. пешадијског пука прослављају Васкрс 1918. на положају Зборска коса, (из збирке Живана Петровића, Војни музеј)

Иако је до пробоја фронта 1. (14) септембра 1918. рововска војна била доминантна, неколико значајних догађаја на фронту наговестило је успех савезника. Грчко-француско заузимање бугарског истакнутог положаја Јаребичина код села Скра (29-30) маја, био је први. Тај успех је показао драматичан пад морала код бугарске војске. Ову акцију пратили су регент Александар и војвода Степановић, и дошли до закључка да би и на српском делу фронта могао да се изведе један овакав одлучан напад.

Слика 162. План војводе Степановића за предстојећу офанзиву (Војни архив)

НАРЕДБА ФАОБР. 43.718.

МИНИСТРА ВОЈНОГА — СРПСКОЈ ВОЈСЦИ

27. ЈУНА 1918. ГОДИНЕ

Јунаци!

Данас сам примио дужност Министра Војнога. Растао сам се с вама 1916. године по извршеном повлачењу кроз Албанију.

До сад сам заступао нашу војску код Француске Врховне Команде и тамо сам имао прилике да упознам вредност не само јуначке француске војске, већ и енглеске; а зимом сам као члан Српске Државне Мисије био у Сједињеним Државама Северне Америке, те сам познао и њихову војску.

Могу вам рећи да сам у тим војскама нашао најживљих симпатија и дивљење за Србију и њену малену али јуначку војску. Цео свет зна за наше славне победе, зна за нашу верност као Савезника, за жртве посејане по Балканскоме Полуострву и за јуначку и стрпеливу издржљивост и сад на Солунском фронту. Име наше Србије свуда се помиње са дивљењем и побожним поштовањем. Наше жеље за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну моћну независну државу свуда се примају са љубављу и надом да ће велика победа наших моћних Савезника бити и победа наша — Српска.

Углед наше земље наводи се на великој висини. Све су то тековине плаћене силно проливеном крвљу и мучеништвом Србије и српскога народа.

То је тековина огромно велика, коју ми имамо да чувамо као драгоцену тековину нашега народа и наше јуначке војске.

Први мој поздрав нека вам је, Јунаци: издржимо до краја! који мора бити славан. Наша обожавана Србија, где робују наше жене и наша деца, примиће нас, предвођене барјаком нашег дичног Врховног Команданта Престолонаследника Александра, сина нашег јунака, Владаоца Краља Петра, унука Врховног Војсковође Карађорђа — оснивача Србије.

Нека вам у овим тешким али славним данима лебди пред очима наш народни идеал, моћна Краљевина, Срба Хрвата и Словенаца, са својом народном династијом, поштована и уважена од целог света.

Бог је с нама, победа биће наша!

Министар војни,
Генерал,
Мих. Рашић с. р.

Слика 163. Наредба новог министра војног генерала Рашића 27. јуна 1918. (Војни архив)

„Како се непријатељ развукао на широком фронту (преко 450км) несразмерно његовој снази и без довољно резерви”, наведено је у образложењу српске Врховне команде. „То треба искористити и прикупити на једном делу фронта, у овом случају на фронту српске војске, сразмерно јаку снагу, па извршити пролом непријатељског фронта”. План је предвиђао да се изврши пробој и да се брзим продором у дубину раздвоје и поделе непријатељске снаге. Генерал Гијома је прихватио овај план и одмах је наредио да се изврше припреме планова и прикупе информације о једној оваквој операцији. Међутим, средином јуна 1918. генерал Гијома бива повучен на

дужност у Француској. На његово место команданта савезничких снага на Солунском фронту стигао је 18. јуна 1918. генерал Франше д'Епере.⁴⁵²

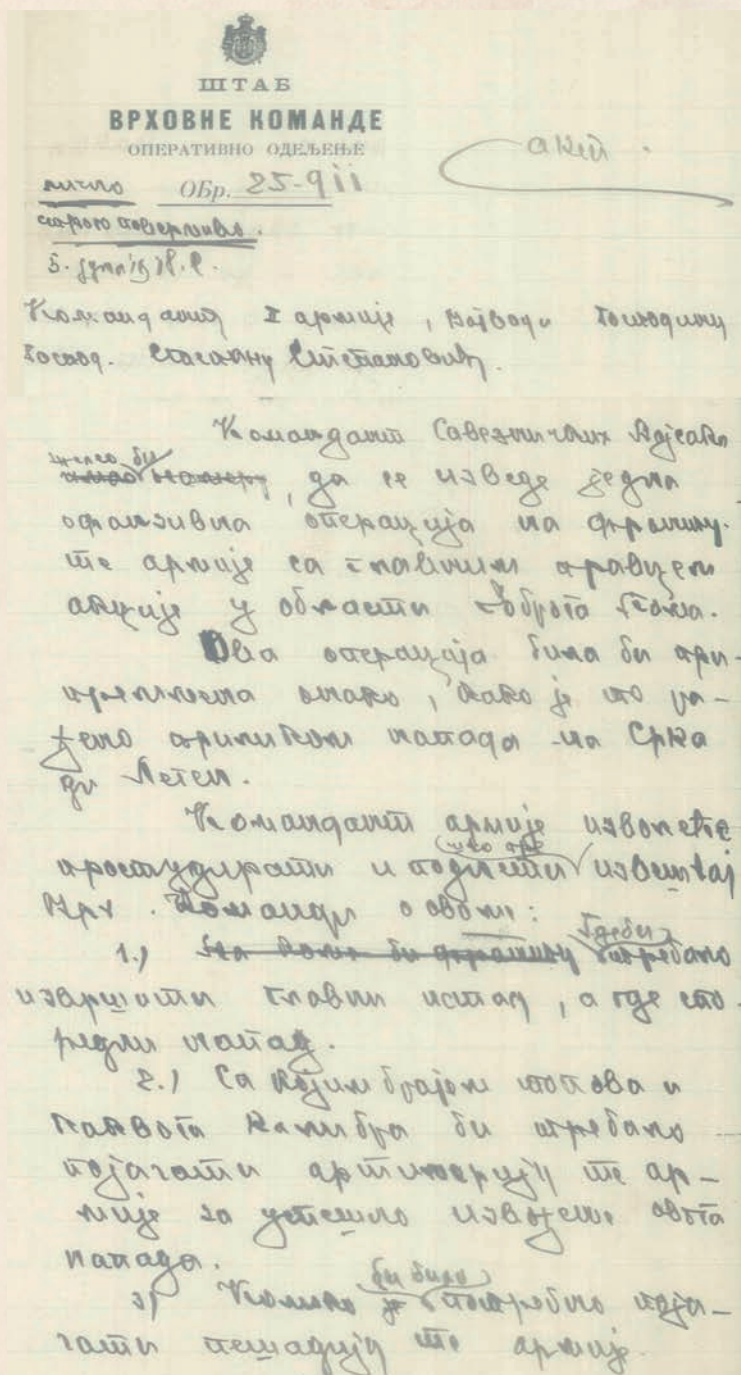

Слика 164. Регент Александар, маршал д'Епере, војвода Мишић и генерал Бојовић у обиласку положаја солунског фронта, уочи пробоја 1918. (Војни музеј)

Рођен у Алжиру, службовао до рата у више француских колонијалних посета, потом на Западном фронту од почетка рата, д'Епере се одмах „бацио” на анализу могућности за одлучујућу акцију на овом фронту. До краја јуна анализирао је могућности и погодна места за пробој фронта, а српски Регент га је већ првог дана на дужности упознао са могућношћу и погодностима пробоја фронта на српском одсеку. Д'Епере је 29-30. јуна посетио српски део фронта, и заједно са српским војним врхом дошао до одлуке, другог дана своје посете. Фронт ће бити пробијен на овом одсеку, односно на линијама које је држала српска 2. армија, према Добром Пољу и даље према Градском у долини Вардара, а затим и даље на север, унутар Краљевине Србије. Француски генерал је обећао сву расположиву материјалну помоћ Српској војсци за ову акцију.⁴⁵³

⁴⁵² Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 337-338; П. Опачић, Солунска офанзива 1918. године, 59-65.

⁴⁵³ Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 338-339.

Слика 165. Наредба савезничког врховног команданта за извођење операције на правцу Добро Поље, 5 јула 1918. (Војни архив)

На бази овог састанка и рада војводе Степановића на процени снага и средстава потребних за пробој фронта на сектору 2. армије, 6. јула дошло је до састанка начелника српске Врховне команде војводе Мишића са генералом д'Епереом у Солуну. Овде су два висока официра договорили све детаље предстојеће офанзиве: француска војска требало је да појача 2. армију са две своје дивизије, као и свом потребном тешком артиљеријом, авијацијом, радним јединицама за припрему терена. Такође, Д'Епере је обећао скраћење српског фронта са 60 на 30 километара, тако што би француским снагама биле замењене дивизије које би прешле у други ред снага за пробој. Биле су то Тимочка и Моравска дивизија а биће повучен привремено формиран Прилепски одред. Генерал д'Епере је о својој одлуци обавестио француског премијера Клемансоа, објашњавајући место будућег пробоја. Он је указао да је једино српска војска у потпуности спремна да се, уз добру подршку, сасвим ангажује у једној општој акцији усмереној на постизање одлучујућих циљева, на том делу ратишта.⁴⁵⁴

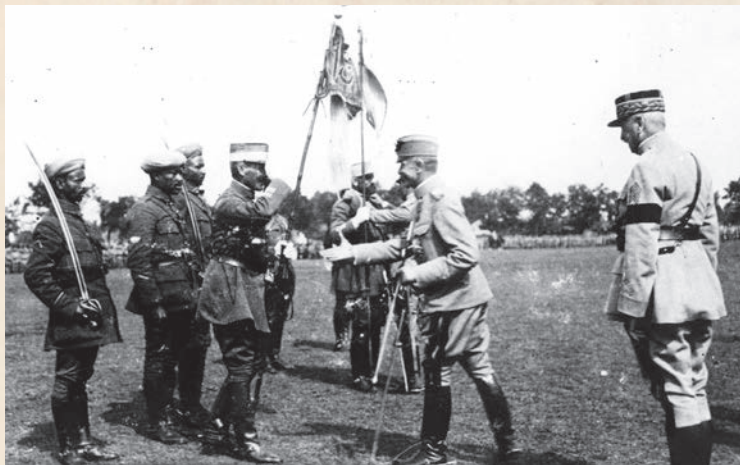

Слика 166. Снабдевање трупа из позадине фронта (Војни музеј)

У два следећа летња месеца, извршени су значајни радови на припреми овог сектора за одлучујућу акцију. Повећан је капацитет ускотрачних пруга, изграђено неколико десетина километара путева, направљен један аеродром, привучена артиљерија великог калибра, при-

454 Исто, 337, 340.

премљене резерве за вишедневне залихе муниције, хране и другог материјала. Поједине јединице Југословенске дивизије учествују у изградњи путева за прилаз артиљерије, попуњавају опрему али врше и редовни егзерцир. ”Људи су са нестрпљењем бројали дане када ћемо кренути напред. Удаљени од непријатеља, могли су слободније дисати. Било је песме и музике, шале и пошалица.”⁴⁵⁵

Слика 167. Српске трупе су за пробој Солунског фронта ојачане француским колонијалним снагама. Овде са једне прославе 1918. године (Војни музеј)

На недељу дана пред пробој фронта у састав 2. армије је пребачене су две француске дивизије као ојачање: 17. колонијална и 122. пешадијска. Ради груписања српских и дела француских снага, на другим деловима фронта такође је дошло до одређених измена и прегруписавања. Савезничке снаге бројале су на целој дужини фронта преко 600.000 војника, а српска војска је у том броју учествовала са око 140.000 људи.⁴⁵⁶

Иако је команда бугарско-немачких снага имала податке о припремама за офанзиву, па чак и сазнање на ком ће сектору бити извршен први удар, није дошло до никаквих посебних одбрамбених припрема нити промена. Команде бугарско-немачких снага у Македонији, поучене ранијим неуспесима у савезничким покушајима да се

пробије фронт, нису веровале да савезничке снаге могу да изведу одлучујући удар. Веровало се да је положај Добро Поље неосвојив, а да је правац евентуалног напада планиран кроз равничарски предео око Битоља.⁴⁵⁷ Тако су српски противници задржали ранији распоред снага не предузимајући никакве мере ојачања. Ове снаге су се састојале на целој дужини фронта од преко 600.000 људи у саставу три бугарске армије, два немачко-бугарска корпуса јачине око четрнаест бугарских дивизија, једне немачке дивизије, као и две аустроугарске дивизије, сасвим западно на фронту у Албанији. Оно што је предузето од стране немачке и бугарске команде је да се на одређеним правцима у дубини групишу мање резерве. Испоставиће се да ће те снаге у тренутку потребе бити недовољне и прилично удаљене од места пробоја.⁴⁵⁸

На самом сектору пробоја фронта груписала се српска 2. армија. У њеном првом борбеном реду биле су Шумадијска и две француске дивизије: 17. колонијална и 122. пешадијска. У другом реду су биле постављене Југословенска и Тимочка дивизија. Бокове овој армији су чинили 1. армија са Дринском и Дунавском дивизијом у првом реду и Моравском дивизијом у другом реду, односно одред генерала Транијеа састављен од ојачане 22. колонијалне бригаде. Овај одред састављен од француских колонијалних трупа, грчких снага и артиљерије, нешто раније је сменио у првом реду Моравску дивизију.⁴⁵⁹ У општој резерви је била српска Коњичка дивизија. Са друге стране, бугарске снаге имале су на својој линији фронта око десет пешадијских пукова из три дивизије и снаге јачине око два пука на међуположајима. Груписањем српских и француских снага пред пробој, постигнут је однос у пешадији: 2,5 према 1 (на самом месту пробоја: чак 3 према 1), а у артиљерији: 3,5 према 1 (на самом месту пробоја чак 5 према 1), као и у авијацији: 3,5 према 1.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Ив Жуен, Пиер Франсоа, *Скопље...па то је далеко! Балкан 1918*; Београд, 1980, 19.

⁴⁵⁸ П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године* 66-67; *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 337-343.

⁴⁵⁹ И. Жуен, П. Франсоа, *н.д.* 20.

⁴⁶⁰ П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 74; *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 342-343.

⁴⁵⁵ ВА, П 6, к.53, Исто, к.51. Оп.днев Југ.див 29.06-02.09 1918; М. Радовић, н.н.

⁴⁵⁶ П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*. 70-73.

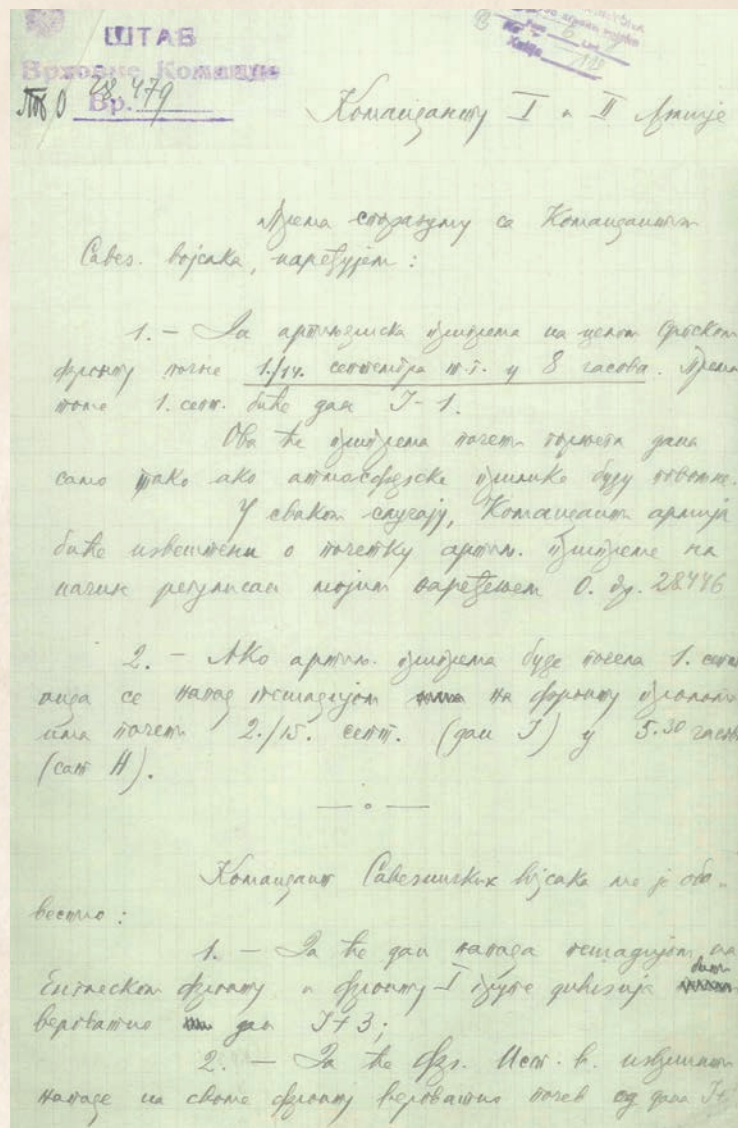

Слика 168. Српска артиљерија излази на положај пред дејство
(Војни музеј)

Главномандујући савезничких снага генерал д'Епере са једне стране, и француска влада са друге стране, у својим односима са осталим савезницима, имали су проблем добијања одобрења за почетак ове офанзиве. Одобрење је морало да стигне од свих савезничких држава које су имале контингенте на том фронту. Британци и Италијани нису били вољни за некакве офанзивне акције. Зато је у фази припрема операције, Француска комуницирала само са Србијом. Технички гледано, носилац акција (као што је место пробоја), била је само Српска војска, уз ватрену подршку Француске војске. Помоћ ранијег главнокомандујућег у Македонији, генерала Гијоме, који је тада био на дужности у Паризу била је кључна. Он је елаборирао идеју пробоја фронта на српском сектору и дао објашњења премијера Клемансоа да је реч о изолованој акцији, па је тако добијена француска политичка сагласност за такву акцију. Британци су стали на становиште да се неће укључивати све док Српска војска не постигне успех, о чему у својим мемоарима сведочи и Лојд Џорџ. Тако је одобрење за почетак акције стигло 11. септембра 1918.⁴⁶¹

У међувремену, дан раније (10. септембра) српска Врховна команда је својим јединицама издала наредбу за напад на непријатеља на подручју Кравице и Доброг

⁴⁶¹ П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године* 87-97.

Слика 169. Наређење Штаба Врховне команде за почетак артиљеријске припреме и офанзиве (Војни архив)

Поља. Дан напада још није био дефинисан, али је дефинисан циљ офанзиве и деловање од линија фронта према унутрашњости државне територије Краљевине Србије у Македонији. „Врховни командант је уверен да ће српска војска, у садејству наших верних и храбрих савезника, у овој офанзиви развити својствену јој храброст,

пожртвовање и истрајност и да ће у завршном чину ове историјске борбе бити на истој, завидној висини, на којој је била и у свим досадашњим операцијама.⁴⁶²

Генерал д'Епере, који се тих дана опорављао од тек прележане грознице, дефинисао је да су само три дана довољна од добијања политичког одобрења акције до почетка артиљеријске припреме, коју је одредио за 14. (1.) септембар. Следећи дан је био дан почетка пробоја српске војске. Било је одређено да 15. септембра пешадијске снаге, ојачане 2. армије крену у пробој фронта.⁴⁶³ На другим секторима, лево и десно од правца удара ојачане српске војске, и у зависности од њеног успеха, требало је да Британци и Грци крену у пробој фронта 18. а француска источна армија тек 24. септембра. Начелник српске Врховне команде протествовао је због оваквог распореда уласка у акцију, јер је било очигледно да ће српска војска морати сама да оствари почетни успех и да ће се потом и остали укључити. Овакав распоред дејстава носио је велики војни и политички ризик и опасност по успех офанзиве. Промена у плану међутим није било. Једино шта је преостало српској Врховној команди било је да настави са припремама за акцију, регруписавањем трупа.⁴⁶⁴ Наредба која је дефинисала поступке и правце напада у овој офанзиви, завршавала се одлучујућим речима: „Са надом у Бога, и вером у победу, Напред! У Отаџбину!“⁴⁶⁵

ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА

„У доба најјачег сна, отпочела је незапамћена грмљавина. Сви који спаваху поскочише и заузеше позиције ишчекивања. Било је 5 часова 1. (14) септембра 1918. године. Топовска пучњава стапала се у један општи и заједнички тутањ, који се није прекидао ни за један тренутак....“⁴⁶⁶ Жестина артиљеријске припреме изненађује оба противника. За савезнике то је изненадно усхићење:

⁴⁶² *Ратовање Пејот пешадијској тупа, 234-235.*

⁴⁶³ И. Жуен, П. Франсоа, *н.д.* 30-31.

⁴⁶⁴ *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918, 337, 344-345.*

⁴⁶⁵ *Ратовање Пејот пешадијској тупа, 236-238.*

⁴⁶⁶ В. Станојевић, *н.д.* стр. 191-193.

никада се ништа слично није чуло у Источној војсци.⁴⁶⁷ Деловале су све артиљеријске батерије, и оне тешке од 240мм и оне пољске или брдске од 75 или 65 милиметара. У два маха, артиљеријска ватра се зауставила јер се од дима и прашине нису видели циљеви. Гранатирање се наставило, сламајући нерве противника.⁴⁶⁸

Слика 170. Дејство српске артиљерије (Војни музеј)

Следећег дана 15. септембра, у пет сати, стала је артиљеријска грмљавина. После једног периода релативне тишине, у пробој су кренули Сенегалци француске 17. колонијалне дивизије. За њима Француска 122. и Шумадијска дивизија. Из њеног састава у 5.30 часова, први је кренуо 12.пук, чије су снаге већ до 8 часова заузеле прве линије на западном Ветернику. Десно, 11.пук под командом пуковника Војислава Томића, до поподнева је освојио источни Ветерник.⁴⁶⁹ Француска дивизија је нападала фронтално, са идејом да брзо сломи отпор непријатеља. Овакав начин напада коштао је дивизију великих губитака, два команданта батаљона седам командира чета, како се наводи: скоро четвртину броја официра. Колонијалци 17. дивизије користили су маневар, обилазећи

⁴⁶⁷ И. Жуен, П. Франсоа, *н.д.* 39.

⁴⁶⁸ Исто.

⁴⁶⁹ П. Опачић, *Солунска офанзива 1918.године, 105.*

прве линије и многе бугарске војнике заробљавају у првом налету. „Срби из Шумадијске дивизије направили су чудо.. дочепали су се гребена Ветерника, који је задавао бриге, успостављајући везу с колонијалцима.” Где год нису били изненађени, Бугари су се у првом дану офанзиве добро држали и бранили. Ипак, успех продора је био изванредан. Генерал Франше д’ Епере је могао да буде задовољан постигнутим резултатима: пролом фронта од четрнаест километара, и пређена скоро цела дубина одбрамбене линије. Уочено је да је бугарска команда направила грешку што је простор Доброг Поља, иначе тактичку целину, поделила између своје две дивизије. Продором, управо на њиховим спојевима, ниједна од те две јединице није успела да својим снагама у потпуности реагује и затвори правац продора.⁴⁷⁰

Ојачана српска 2. армија је извршила тактички пробој фронта на целој ширини своје нападне зоне, са неколико сати закашњења. Тај успех је дошао са великим напором јер је код француских дивизија током дана дошло до извесне кризе и колебања. Успех Шумадијске дивизије био је пресудан за пробој. Како је написао војвода Степановић у похвалној наредби дивизији „свој споредан задатак је претворила у главни и тиме стекла славу каква се ређе налази у историји ратне вештине”.

Српска 1. армија кренула је у акцију истог дана поподне. После пада положаја Сокол, на самој граничној линији Србије, преузела је, са својим снагама у току ноћи 15-16, општи напад и достигла линије 2. армије омогућивши даљи напредак офанзиве. На њеном правцу Југословенска дивизија освојила је положај Козјак 16. септембра, после чега је освојен и положај Кучков камен, па су тако и на том правцу дефинитивно

пробијене одбрамбене линије противника.⁴⁷¹ У току 17. септембра потпуно је био разбијен бугарско-немачки фронт на правцу надирања Српске војске. Непријатељ је почев од тог дана био гоњен, остављајући веће количине заробљеника, артиљеријске и друге технике и опреме. Поразивши противника и пробивши планинске положаје и линије, сада је и рељеф, који је постајао све нижи, омогућавао напредовање готово у свим правцима. Овако брз успех потврдили су да је избор места пробоја био одличан, да су извршене солидне припреме, да је сачувана тајност у пребацивању и груписању снага. Коначно, залагање у борби снага које су вршиле пробој било је одлично.⁴⁷² У бугарским изворима овај догађај познат је као битка на Добром Пољу, „наречено од војницима Крваво поле”, где је „нашијат фронт пробит”.⁴⁷³

Слика 171. Коњичка дивизија на висоравни у Воштарану, 1918. (Војни музеј)

Изводећи силовит удар српске и француске снаге у прва три дана офанзиве извршиле су дубок продор у редовима бугарске и немачке војске, стварајући простор ширине 30 а дубине 15 километара. Осамнаестог септембра, њихов отпор сломио је на Црној

470 И. Жуен, П. Франсоа, *н.д.* 40-43; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 132-133.

471 В. Станојевић, *н.д.* стр. 199.

472 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 111-163.

473 Стефан Цанев, *Бларски хроники, том 3 1878-1943* Труд, Софија, 2008, 362.

реци.⁴⁷⁴ Почев од 18. септембра, српска војска је наступала у два правца: западно, 1. армија на правцу Прилеп-Градско, а источно, 2. армија према Вардару.⁴⁷⁵

У наредна четири дана изведен је стратегијски пробој непријатељског фронта. Друга армија је 21. септембра избила на Вардар, а следеће ноћи избацила део својих снага које су успоставиле мостобран на другој обали реке. Војвода Степановић је могао да констатује „Друга армија је извршила свој оперативни задатак: заузела је железничку пругу и прелази на Вардару...”. Прва армија је избила на Дренску планину, што је приморало немачког генерала Шолца да 22. септембра нареди опште повлачење бугарских и немачких снага на простору од Беласице све до албанске границе. Непријатељски фронт је био дефинитивно пробијен брешом од око 50 километара. Расуло и деморализација узели су велике размере у бугарској војсци, па се већ тада могло рачунати са њеним slabим отпором.⁴⁷⁶

Оно што је остала дилема за војне историчаре и истраживаче ове теме је телеграм који је 21. септембра послао председник Клемансо, генералу д'Еперу, да због стања на западном фронту „ограничи своју офанзиву и стабилизује свој фронт”. Међутим, због повољног развоја ситуације на фронту и упорног српског инсистирања, није дошло до заустављања напада, па је српска војска и даље могла да рачуна на подршку савезничких снага на крилима, иако са приличне удаљености, те је Војвода Мишић 22. септембра наредио да се продор настави.⁴⁷⁷

Док су главне српске снаге са француским ојачањима напредовале, остале савезничке снаге на бокovima Солунског фронта су остале на својим полазним положајима. Ово је могло да искрене као проблем да су се српско-француске снаге зауставиле. Наиме,

Слика 172. Француски оклопни аутомобил Пежо у Велесу, септембар 1918. (Војни музеј)

британско-грчке снаге нису биле успешне у свом нападу 18-19. септембра у реону Дојрана. Француска источна војска, на положајима западно од пробоја српске војске, требало је да крене напред тек осмог дана операције. Српска војска, која се дубоко уклонила у распоред бугарско-немачких снага у Македонији, могла је да се нађе у незавидној ситуацији да буде одсечена и угрожена, далеко од својих полазних линија. У таквој ситуацији, и мимо савезничких компликованих сагласности, српска Врховна команда је донела одлуку да без обзира на заостатак савезничких снага настави офанзиву сопственим снагама, да се непријатељу не би дала могућност да се консолидује и организује отпор на неким новим одбрамбеним линијама.⁴⁷⁸

КАПИТУЛАЦИЈА БУГАРСКЕ

Заузимање Прилепа 23. септембра био је додатни удар на бугарски морал и ново охрабрење за српске и француске трупе које су напредовале на север. Долази чак и до „спора” између француске пешадије генерала Транијеа и коњице генерал Жуено-Гамбете, ко је први

474 И. Жуен, П. Франсоа, *и.д.* 44-52.

475 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 182.

476 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 203-205, 214-217; Петар Опачић, *Слом централних сила на балканском ратишту 1918. године; Пробој Солунског фронта, у Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, научни скуп, Београд, 1989, 288.

477 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 221-223, 282; Опачић констатује „Ако су такве идеје постојале, онда би ваљало разјаснити њихову стварну позадину.”

478 П. Опачић, *Слом централних сила на балканском ратишту 1918. године*, 288.

ушао у Прилеп. Два дана касније у овај град стигао је и Франше д' Епере.⁴⁷⁹

У тим тренуцима Српска војска већ је била пресекла одступнице бугарским снагама из западне Македоније, којима је остао правац за извлачење само преко Тетова и Скопља. Српске снаге у свом напредовању кретале су се ка старој бугарској граници, у правцу Царевог села (данас Делчева). У исто време, бугарске снаге које су напустиле фронт и кренуле према бугарској престоници, Софији, опселе су Врховну команду у Ђустендилу и паралисале је за неко време, док побуњеници нису растерани оружјем. Због погоршања ситуације у Софији, једна немачка дивизија, уместо ка фронту, упућена је у бугарску престоницу ради смирења побуне.⁴⁸⁰

У жестоким борбама 23-25. септембра Српска војска је сломила отпор немачко-бугарских снага на Серти и Бабуни и избила до линије Штип-Велес.⁴⁸¹ У Велес су стигли делови 5. пука, док се касније тог дана појављују француски блиндирани аутомобили и камион са филмском екипом. „Tiens, les Serbes sont déjà là! - Гле, Срби су већ стигли!”⁴⁸²

Оно што је у својим студијама уочио Петар Опачић, чињеница је да су наређења, која у овом периоду шаље д' Епере својим снагама, у закашњењу у односу на развој ситуације на терену. Тако да и српске и француске снаге напредују више следећи повлачење бугарско-немачких снага, него следећи одређена наређења.

Наступило је расуло код бугарске војске која је на деловима фронта почела да се повлачи у неред. Глас о примирју стиже (17.) септембра, а у неким јединицама (нпр Југословенска дивизија) вест је тешко примљена од људства, с обзиром на дотадашњи незадржив поход и поразе Бугара.⁴⁸³ Први бугарски парламентарци поја-

Слика 173. За успешан продор у Отаџбину, генерал Петар Бојовић је унапређен у чин војводе (аутор: Драгољуб Павловић, Војни музеј)

вили су се пред српским јединицама са белим заставама око 13,30 тог дана, у реону Страцина и друма ка Куманову. Српским снагама су почеле да стижу наредбе да ће бити „обустављене операције између нас и Бугара”. Оне су 30. септембра кренуле у разоружање бугарских снага на својим достигнутим одсечима. Требало је бугарске трупе разоружати и упутити пешке, преко границе ка Ђустендилу или Џумаји. У 5. пуку констатују за бугарске снаге да су се „прво време одупирале да изврше разоружање, али је на крају крајева ипак ово разоружање извршено без потреса”. На овај начин разоружана је велика

479 И. Жуен, П. Франсоа, *н.д.* 55-61; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918.године*, 227.

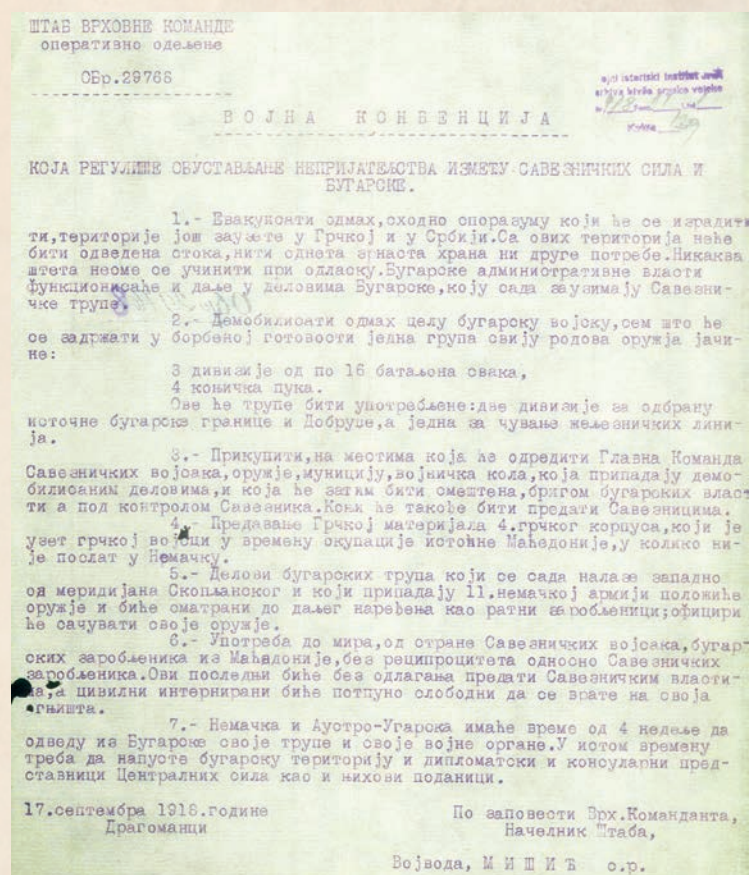
480 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918.године*, 246-247, 256-258.

481 П. Опачић, *Слом централних сила на балканском ратишту 1918.године*, 288.

482 С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 242. *Голош и васкрс Србије 1915-1918*, 735.

483 ВА, П 6, к. 51. Оп.днев Југ.див 03.09-05.11 1918.

количина бугарских трупа. Снаге које су остале у западној Македонији, са преко 92.000 људи после полагања оружја, остале су неко време у заробљеништву.⁴⁸⁴

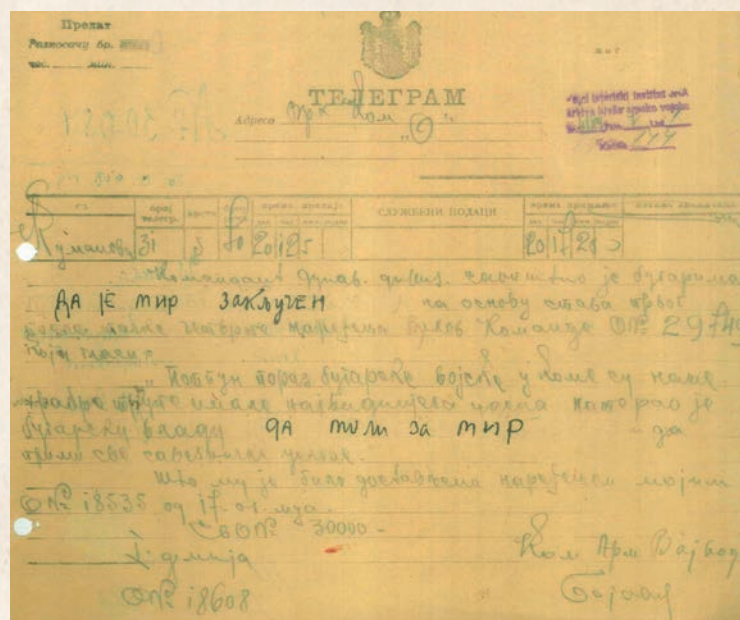

Слика 174. Војна конвенција која регулише обустављање непријатељства између савезничких сила и Бугарске (Војни архив)

Бугарска војска је тако капитулирала, а да ни један савезнички војник није био ступио на тло њене старе територије. Иако се током рата борила добро на фронту, ношена идејом исправљања неправде нанете јој у балканским ратовима и идејом уједињења свих бугарских територија, Бугарска војска је клонула. На то су утицали пораз на Добром Пољу, сазнање да неће бити веће помо-

484 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 283, 285-287; *Рајшовање Пешој пешагијској пука*, 247-248.

ћи од немачких савезника, као и да постоји опасност да савезничке снаге уђу на њену (стару) државну територију. Овакав развој ситуације са Бугарском био је пресудан да се српској и грчкој војсци не дозволи прелазак на бугарску територију, јер би можда извршили освету за бугарско вероломство и злочине учињене у претходне три ратне године. Генерал д' Епере је био противан овом ставу бугарских делегата, али су умерене реакције Регента Александра и грчког председника Венизелоса погодиле оваквом решењу.⁴⁸⁵ Ни у српској војсци као да није било превише жеље за осветом. Српска војска, која је журила на север у свој родни крај, није марила више за освету вероломној браћи Бугарима.

Слика 175. Телеграм са информацијом да је мир са Бугарском закључен (Војни архив)

Слом фронта у Македонији и избацивање Бугарске из рата одјекнуло је у европској и светској јавности као лична сензација. Солунски фронт је био другоразредан по значају и на њему се није очекивала победа која ће означити прекретницу у рату. Немачки извори индиректно

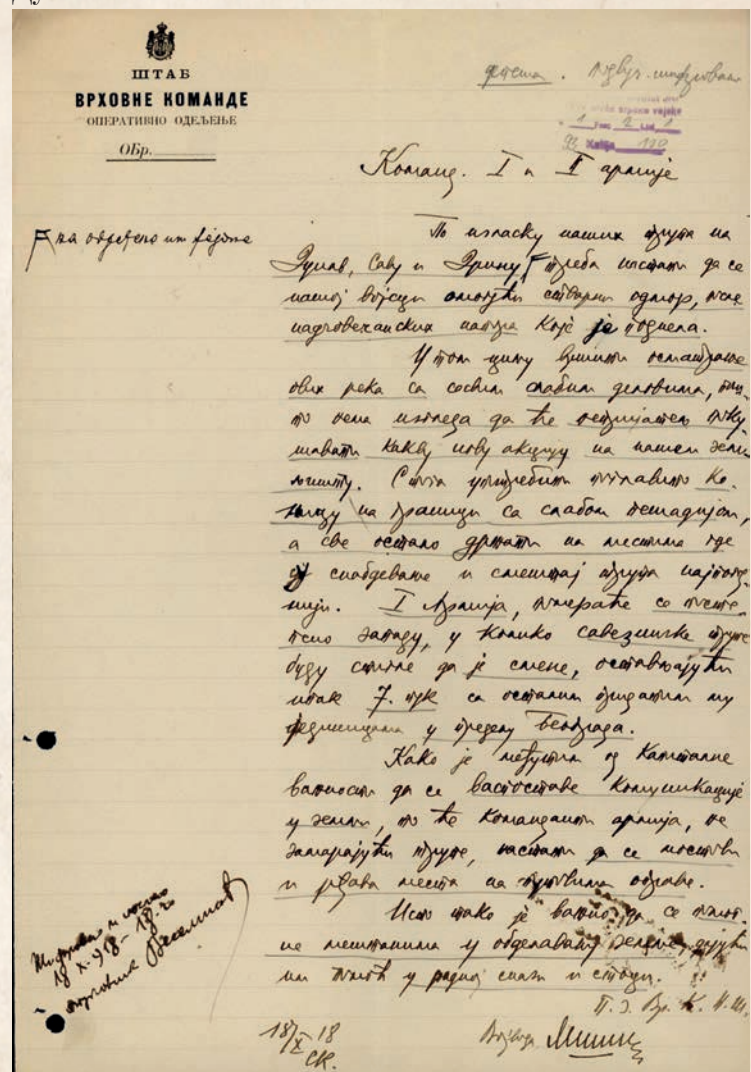
485 Момир Милојевић, *Уговори о примирњу, у Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, научни скуп, Београд, 1989, 299.

потврђују да је слом фронта у Македонији био пресудан за изненадно брзи крај рата, који је наговештен 29. септембра 1918. изbacивањем Бугарске из рата.⁴⁸⁶

ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ

Савезничка врховна команда није више заустављала Српску војску и француска ојачања у продору на север. Снаге 1. армије су наставиле напредовање на север ка Београду. Оне су северно од Скопља сретале и сукобиле се са немачким и аустроугарским трупима, од којих су многе на брзину повучене са других ратишта стигле као појачање. Савезнички војни врх уочио је да српско напредовање ка северу има посредну улогу јер прекида комуникацију централних сила са Турском. Са друге стране, српска војска се у напредовању суочавала са проблемом снабдевања храном и муницијом. Међутим, после боја код Врања 3-4. октобра, и у атмосфери пораза и политичких активности Немачке и Аустроугарске да се рат оконча са што мање последица, напредовање кроз Србију је било олакшано. Ово је посебно било значајно, јер су се немачке снаге од пробоја Солунског фронта бориле жилаво и повлачиле у реду на север. После Врања, у неколико бојева са немачким и аустријским снагама ослобођени су 7. октобра Лесковац и 12. октобра Ниш. Француска коњица генерала Гамбете следећег дана је ушла у Пирот и продужила кроз источну Србију на север ка Дунаву. Снаге 1. армије, новопроизведеног војводе Бојовића су после неколико дана одмора у периоду 13-18. октобра, наставиле ка северу. После српског заузимања Крагујевца 26. октобра, немачки командант генерал Штојбен, наредио је да се све његове снаге „без застоја” повуку на територију Аустроугарске, преко Дунава, Саве и Дрине. После оваквог развоја ситуације, напредовање је било још лакше, па су српске снаге наставиле покрет ка северу. Коњичка дивизија је ноћу 28-29. октобра ушла у Пожаревац, а тог јутра избила на Дунав и продужила ка Смедереву. Са друге стране, Моравска, Дунавска и Дринска дивизија су се приближавале кроз Шумадију српској

престоници. Коначно, 1. новембра у 10.30 часова предњи делови Дунавске дивизије ушли су без борбе у Београд, а за њима и штаб 1. армије са војводом Бојовићем. Тог 1. новембра српске снаге су на већем броју граничних одсека избиле на стару границу Краљевине Србије, Саву и Дунав.⁴⁸⁷

Слика 176. Наредба Врховне команде да се трупима по избијању на старе границе омогући одмор (Војни архив)

486 И. Жуен, П. Франсоа, *н.г.* 84.

487 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 299-368; *Рашовање Пешој пешадијској пука*, 255-258.

Француске снаге су од уласка у Зајечар 19. октобра продужиле даље на север и 22. октобра избиле на Дунав. Долазак француске коњице на Дунав у близини Неготина утицао је на генерала Жуено-Гамбету да председнику Клемансоу директно пошаље телеграм „Први пут после Наполеона, француска коњица пије воду из Дунава”.⁴⁸⁸

Српска 2. армија која је поднела највећи терет пробоја Солунског фронта, напредовала је спорије, тек од 21. октобра преко Косова и Санџака даље у југозападну Србију. Делови ове армије 27. октобра су се спојили са снагама 1. армије код Крајева. Ужице је ослобођено 31. октобра, а последњи аустроугарски војници прешли су из југозападне Србије у Босну закључно са 3. новембром.⁴⁸⁹ На овом делу ратишта, српске снаге јачине једног пука и придодатих делова, ушле су у Црну Гору. Ту је крајем октобра 1918. избио општенародни устанак који је приморао аустроугарске снаге да се држе гарнизона. Коначно, српске снаге су 2. новембра примиле предају аустроугарског гарнизона у Цетињу.⁴⁹⁰

Док је трајало напредовање српско-француских снага на север, из рата је избачена и Турска са којом је потписано примирје 30. октобра, а Румунија се поново прикључила силама Антанте. На италијанском ратишту такође је дошло до слома фронта и повлачења аустроугарских снага. Са овом државом успостављено је примирје 3. новембра. Све

488 И. Жуен, П. Франсоа, *н.д.* 122; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 369.

489 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 369-370.

490 Исто, 371-377.

Слика 177. Карта операција Српске војске од пробоја Солунског фронта до избијања на стару границу 1918. (Војни архив)

ово је имало одјека и на западном фронту, где су немачке снаге почеле да трпе поразе и где је фронт такође почео да се ломи, све док Немци нису затражили примирје које је ступило на снагу 11. новембра у 11 часова.⁴⁹¹ Слом фронта на једном споредном-помоћном ратишту утицао је као исход на брз завршетак целокупног рата у Европи.

Реализација солунске офанзиве била је од првих планова преко припрема и самог пробоја, доминантно српска операција. Савезници – Французи су у овој операцији, такође, имали значајну улогу у свим фазама од припрема преко пробоја до гоњења непријатеља. Српска врховна команда и савезнички врховни командант генерал д'Епере су сарађивали на највишем могућем нивоу. Д'Епере је као командант снага састављених од неколико савезничких војски имао доста тешкоћа да постигне сагласност и оствари јединство у командовању. Ехо тих проблема понекад се одражавао и на српску војску која је у појединим ситуацијама остајала без разумевања или тражене подршке. Али ни д'Епере ни француска врховна команда нису заустављали Српску војску оног тренутка када је она кренула назад у Отаџбину.

Ојачана Српска војска имала је бројну артиљеријску премоћ само у почетку своје офанзиве. Потом, са напредовањем, њене јединице су изгубиле формалну премоћ, али су стекле моралну надмоћ над противником који се повлачио. Ојачања и ослона на савезнике, пре свега на француску војску, омогућила је српској војсци слободу покрета и маневара. Француске колонијалне снаге су значајно помогле да ефикасност продора буде пресудан за каснији исход напредовања. Технички родови француске војске, као артиљерија или авијација, односно разне техничке службе, дали су значајну помоћ српској војсци.⁴⁹² Српска војска се релативно брзо кретала. Често се наводи да се кретала једнако брзо или брже као и француска коњица. Наводи се такође, да је српска 1. армија успела да дистанцу од Доброг Поља до Суботице, од преко 800 километара, пређе за 60 дана. У много случајева, Српска војска је напредовала колико је могла одређеног

дана. Често и без снабдевања. Наравно, у овом напредовању и поред велике брзине и умешности, било је и неколико већих сукоба са немачким трупима у одступању. Иако са релативно slabим снагама које су се раштркале по терену, до краја октобра, српске и француске снаге су ослободиле Краљевину Србију и Краљевину Црну Гору и избиле су до почетка новембра 1918. на границе Аустроугарске. Потом су српско-француске снаге почеле да прелазе на територију Аустроугарске.

Све савезничке снаге у току ове операције имале су 16.200 људи избачених из строја, од којих 4.000 погинулих и рањених. Српска војска је имала 4.019 људи избачених из строја од којих 681 погинулог, 132 нестала и 2206 рањених. Укупни губици на солунском фронту Српске војске били су у периоду од 1916. до 1918: укупно 42.725 избачених из строја, од којих је 9.303 изгубило живот.⁴⁹³ Сматра се да је солунска офанзива донела релативно мале губитке српској (и француској) војсци, када се уоче постигнути ефекти.

СРПСКЕ ТРУПЕ ПРЕЛАЗЕ НА ТЕРИТОРИЈУ АУСТРОУГАРСКЕ И ОМЕЂУЈУ ГРАНИЦЕ КРАЉЕВИНЕ СХС

На територији Аустроугарске већ је октобра 1918, настало стање које може да се назове и расуло војске и појединих елемената власти. Приближавање српске војске са југа и истока, односно распад фронта према Италији, утицао је на унутрашње национално превирање које је довело до колапса њене војске и државних органа.

У том периоду у Загребу је 5. и 6. октобра 1918. одржан оснивачки састанак Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба. Средишњи одбор Народног вијећа је 19. октобра објавио Декларацију којом је тражено уједињење свог народа Словенаца, Хрвата и Срба на читавом етнографском подручју, без обзира на покрајинске или државне границе, у јединствену независну државу. Он се састао 28/29. октобра и усвојио хитан предлог Светозара Прибићевића о прекиду свих државно-правних односа краљевине Хрватске, Славоније и Далмације са краљевин-

491 М. Милојевић, *н.п.* 299-311.

492 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918.године*, 292-293.

493 П. Опачић, *Солунска офанзива 1918.године*, 404; П. Опачић, *Слом централних сила на балканском ратишту 1918.године*. 290.

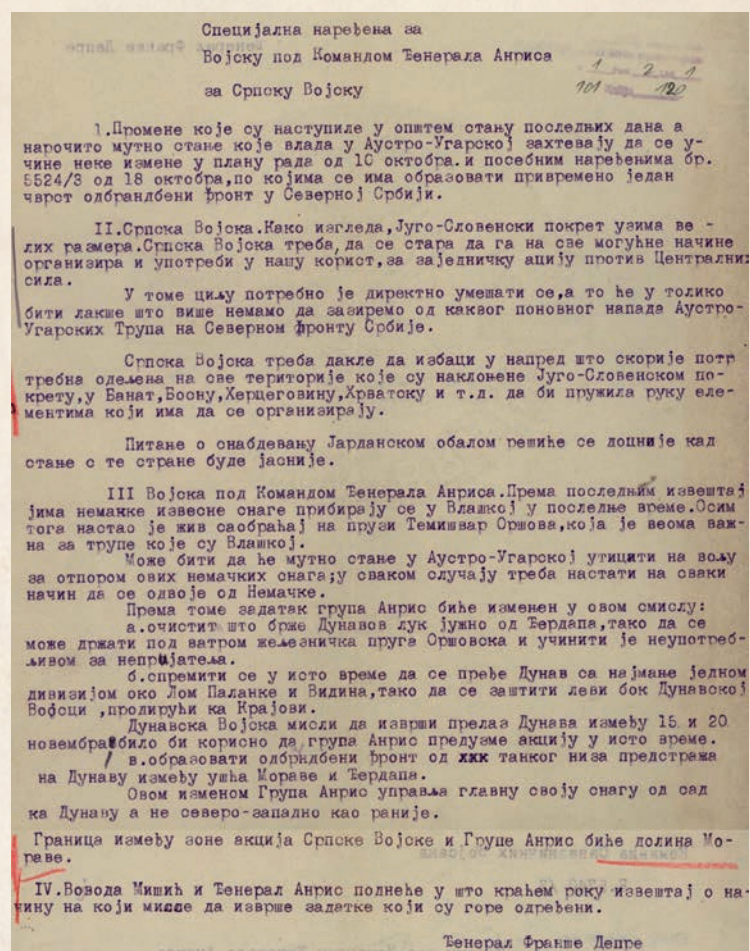
ном Угарском и царевином Аустријом. Хрватски сабор је 29. октобра прихватио овај предлог и пренео своју власт на Народно вијеће. Потом, 31. октобра у Љубљани, односно 1. новембра 1918. у Сарајеву, именована су народна већа за покрајине. Тако је и пре нестанка Аустроугарске монархије настала Држава Словенаца, Хрвата и Срба.⁴⁹⁴ Међу силама победницама једино је Краљевина Србија признала Државу СХС, док су остале државе које су са њом успоставиле дипломатске односе биле оне чији је међународни положај тек требало регулисати јер су створене као и Држава СХС – на рушевинама Аустроугарске.⁴⁹⁵ Одјел за народну одбрану владе Народног вијећа СХС преузео је руковођење свим војним снагама на територији те државе. Нова војска названа је „Народна војска Словенаца, Хрвата и Срба”.⁴⁹⁶

Српске трупе првих дана новембра прелазе у Срем, Банат и даље у Бачку. После успостављеног примирја са Аустроугарском, већ 3. новембра 1918. први делови српске војске прешли су Дунав, док је организовано пребацивање уследило 5-6. новембра. У највећем броју случајева, из вароши на овом простору, пред српску војску долазе депутације које траже да се њихова места заузму што пре и тако спречи анархија. Потом је 9. новембра уследило наређење да се српске снаге пребаце на територију Аустроугарске и запоседну територије где је живело јужнословенско становништво до оквирно наведених линија. Тако су из састава 1. армије: Коњичка и Моравска дивизија добиле задатак да пређу у Банат, Дунавска да крене у Бачку, а Дринска у Срем, Славонију и Хрватску. Трупе 2. армије прешле су у Босну. Команданти су добили оквирне инструкције да пошаљу своје снаге у поједина места и да са мештанима организују власт и

494 *Vjesnik naredaba, Odjela za narodnu odbranu Vlade NV SHS 1918–1919*, Zagreb, 2008, IX; Marina Štambuk-Škalić i Zlatko Matijević (priredivači), *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919, Izabrani dokumenti*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2008, 7.

495 Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II tom, Beograd, 1964, 514; Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svjetskom ratu*, Beograd, 2004, 562.

496 *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919*, XIII i XXXVIII; D. Janković, B. Krizman, n.g. 577.

Слика 178. Специјална наређења за Војску под командом генерала Анриса (Војни архив)

да ступе у контакт са „југословенским трупама”. Команданти дивизија добили су овлашћења „да сами узимају решења према моменталној ситуацији”. Следећег дана је у наредби посебно истакнуто: „Официрима и војницима препоручује се да строго пазе на своје држање и понашање и да сваки политички разговор избегавају. Треба имати у виду да су све наше трупе послате да уведу ред и спрече анархију, па према томе и понашање и целокупан рад мора да буде огледало солидности, реда и дисциплине наше војске.”⁴⁹⁷

497 *Ратовање Петом пешадијској пука*, 260–262.

Слика 179. Српска војска прешла је на територију Аустроугарске: овде на железничкој станици Винковци, новембар 1918. (Војни музеј)

Тако средином новембра српске трупе контролишу територију на северу до линије Баја-Суботица, а на истоку у Банату источно од Вршца, Беле Цркве и даље до линије Оршава-Лугош-Темешвар. Српске трупе ушле су у Балу Цркву 8, Нови Сад 9, Вршац 10, Печуј 14, Темешвар, Оршаву и Лугош 15, Сомбор и Сенту 16, Бечкерек 17, Кикинду 18, Карансебеш 19 и Арад 21. новембра. Тако је без отпора заузета нешто раније предвиђена територија где је српско и румунско становништво дочекало српску војску као ослободиоце.⁴⁹⁸

У складу са новонасталом ситуацијом и примирјем са Аустроугарском, 3. новембра српске снаге прелазе Дрину и улазе у Босну и Херцеговину. После сукоба са аустроугарским снагама у реону Добрун-Вишеград, напредовање је настављено, а пред српске снаге излази делегација Народног већа БиХ. Њихова молба српској војсци је да се што пре распореди по босанским варошима и тако спречи анархија. Ова делегација је ту сусрела и команданта 2. армије, војводу Степановића. Ка Сарајеву

498 М. Милојевић, и.н. 313; Драгољуб М. Кочић, *Продор српске војске у Банат и отпор Румуна*, у: зборнику *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, научни скуп, Београд, 1989, 323-332. П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 396; видети за детаље: ВРС, т.31.

се упутио један одред састављен од трупа Тимочке дивизије. Иако већ заморени од непрестаних борби и кретања, српски војници продужују за Сарајево, укључени у воз. Ова композиција је дочекана од непрегледне масе становништва. Председник Народне владе БиХ Атанације Шола, надахнуто је говорио „Дођосте нам браћо! Ми вас дуго, дуго чекамо. Стољећа и стољећа очекивамо вас и суморно гледасмо преко наши планина, када ли ће доћи час ослобођења...”⁴⁹⁹

У првој половини новембра, од бивших српских заробљеника у неколико аустроугарских вароши настају борбене јединице. У Новом Саду, Љубљани, Марибору и Загребу ове јединице играју важну улогу у успостављању власти народног већа Државе СХС, али и спречавању италијанске војске у продору у словенске или хрватске земље. Јединица у Загребу добија назив 25, а она у Љубљани 26. пешадијски пук. Настанак и активности ових јединица показују колико се рачунало на помоћ српских снага, када Народно веће Државе СХС и органи пропале монархије нису могли да успоставе ред и мир. Убрзо 13. новембра у Загреб стиже делегат српске ВК потпуковник Симовић, а 15. новембра успоставља се Војна мисија на челу са потпуковником Прибићевићем. Српска војска дочекана је и у Дубровнику са еуфоријом 13. новембра 1918. „јер су нам ти српски соколови извојаштили слободу и уједињење.”⁵⁰⁰

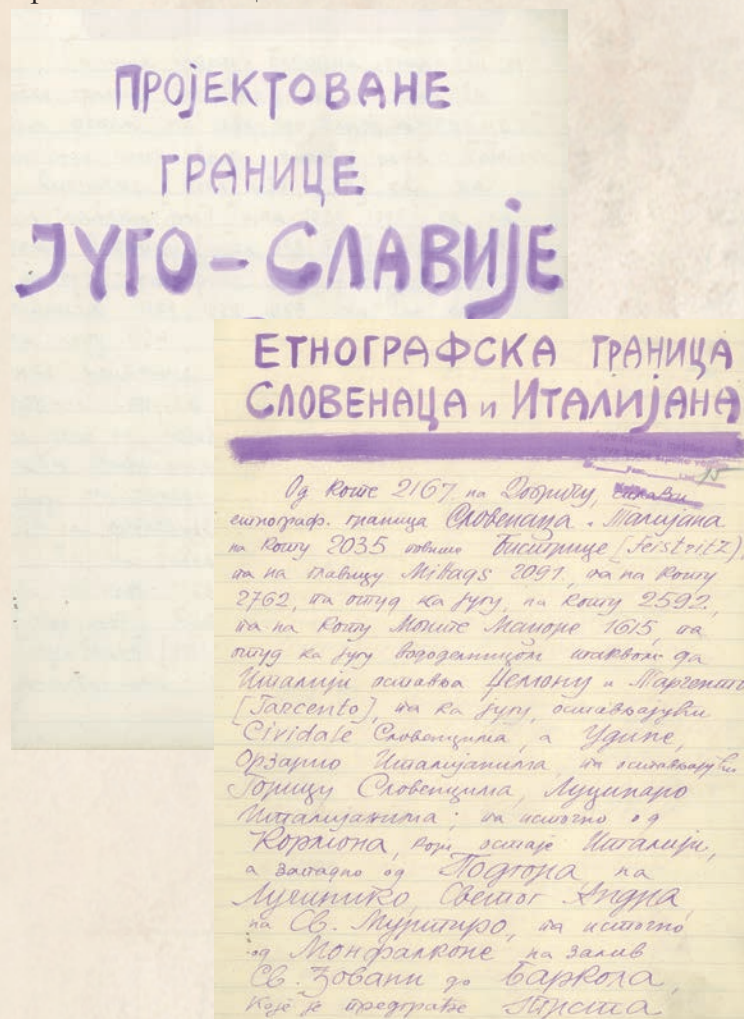
Италијани који се нису много обазирали на одредбе примирја, са својим трупама напредују у Далмацији, Истри и Словенији, почетком новембра. Са друге стране, „ради одржавања реда у Приморју”, издвојен је 2. батаљон 5. пука Дринске дивизије и возом кроз читав југословенски део Аустроугарске упућен је за Ријеку. Међутим, српски батаљон који је 15. новембра стигао у Ријеку, Италијани су варком приморали да се повуче из града, у

499 ВРС т.31, 35; Божица Младеновић, *Штампана Босне и Херцеговине о дочеку Српске војске новембра 1918*, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, научни скуп, Београд, 1989, 379-387.

500 Миле Бјелајац, *Стварање Војске народног вијећа Словенаца, Хрватша и Срба*, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, научни скуп, Београд, 1989, 373; Исти, *1918, ослобођење или окупација нериских крајева?*, у: *Зборнику Први свешти рај и Балкан 90 година касније*, Београд, 2011, 217.

оближњу Краљевицу 17. новембра.⁵⁰¹ Тако су италијани запосели углавном све оно што им је и обећано тајним Лондонским уговором из 1915. године.

На основу претходно постигнутог договора између представника српске владе као и Народног вијећа у Загребу, 1. децембра 1918. проглашено је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу – Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.

Слика 180. Материјал за мировну конференцију: Пројектоване границе Југославије (Војни архив)

ИСПУЊЕЊЕ РАТНОГ ЦИЉА ИЛИ ИСТОРИЈСКА ГРЕШКА?

У току Првог светског рата за српску историју остварио се историјски парадокс: почет је 1914. као рат који је требало да се заврши већим приближавањем Словена. Међутим, већ од 1915. рат је померио Србију ка западу, даље од Словенства. Показао је разлике у интересима Србије и Русије, промењеном ослону на словенофилство и приближавање Србије Француској. Победа у Колубарској бици довела је до идеалистичког прокламовања новог ратног циља Краљевине Србије: ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну заједничку југословенску државу. Крај светског рата 1918. донео је за српски народ дуго чекано ослобођење од вишегодишње окупације али и од његових елита прокламовано уједињење у Краљевство (Краљевину) Срба, Хрвата и Словенаца.

Слика 181. Дефиле српске војске на паради победе у Паризу 14. јула 1919. (Војни музеј)

У ранијим епохама посебно је указивано на чињеницу да се у Српској војсци која је пробила Солунски фронт налазило „преко 20.000 југословенских добровољаца”. Такође се истицало да српско напредовање и ослобађање државе од окупације, те уласком српских трупа на територију Аустроугарске, почела се стварати

⁵⁰¹ Ратовање Петом пешадијској пука, 264-266; С. Краков, н.д, 274-276, 281-282; Д. В. Љотић, н.д. 334-341.

нова југословенска држава, што је био увод у „праведно решење југословенског питања”. Иако су Савезници у принципу били против стварања југословенске државе од Краљевине Србије, Црне Горе и територијама на развалинама Аустроугарске, истицала се често као једнака улога Српске војске, српске владе и „југословенске политичке емиграције окупљане око југословенског одбора”. Истицало се да је Србија „политичкој доследности, непоколебљивим држањем уз своје савезнике, огромним људским и материјалним жртвама и крупном доприносу српске војске општој победи савезника, српска влада је могла успешно да реализује своје ратне циљеве”. Односно, да је победом Србије „оживотворена давнашња тежња свих Југословена да живе у заједничкој држави.”⁵⁰²

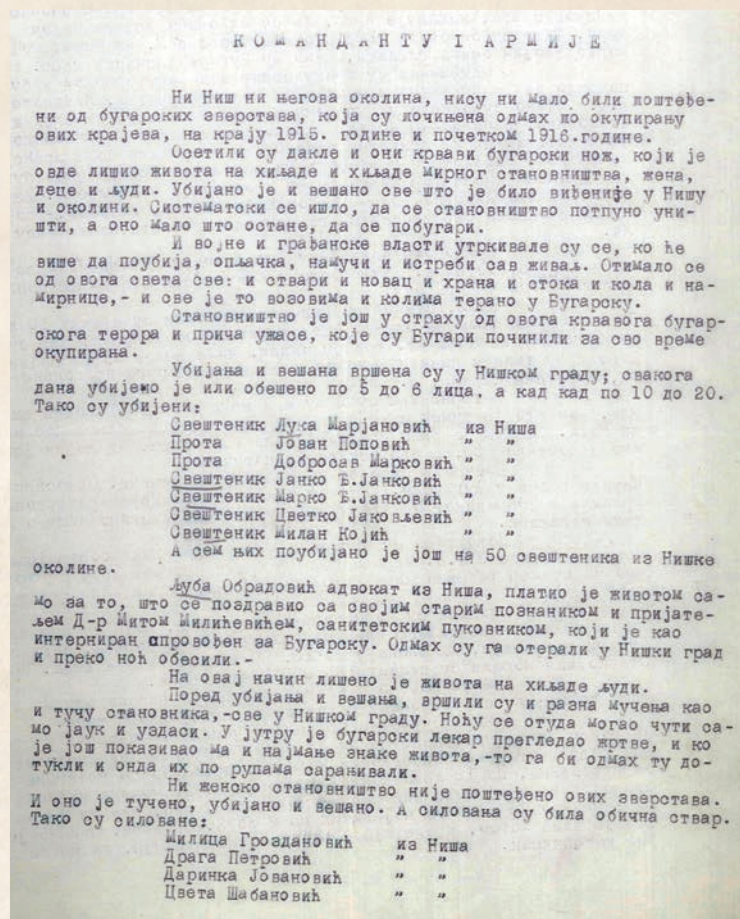
Процес уједињења био је, међутим, далеко бржи од сазревања и дубљег прихватања југословенске идеје, што је већ унапред стварало претпоставке за будуће сукобе. Како је у периоду 1930-тих писао Д. Љотић, „Идеја коју је Србија носила и водила, била је ослобођење и уједињење Српства. Тек у рату је прихваћена, под утицајем хрватских и словеначких људи, мисао о уједињењу Хрвата и Словенаца са Србима у једну државу. Али та мисао не само да је позно прихваћена, већ и сами водећи политички људи Србије нису били сасвим одушевљени њоме, а најмање припремљени... србијански политичари нису могли партизанства да се одрекну.”⁵⁰³ Оно на шта указује Милорад Екмечић, као карактеристику промишљања српских ратних циљева од стране српских политичких фактора, је својеврсно непознавање идеја о федерализму у српском политичком животу. Поред непознавања федерализма, изражавао се и скептицизам према аустро-славизму као нечем унутрашњем у политичком животу Аустроугарске.⁵⁰⁴ Из овог непознавања политичког живота југословенских народа у Аустроугарској ће се касније јавити многи неспоразуми.

Уласком Србије у Југославију престала је брига за српски национални развој. Ништа није учињено на

⁵⁰² П. Опачић, *Слом централних сила на балканском ратишту 1918. године*, 293-295.

⁵⁰³ Д. В. Љотић, *н.г.* 329.

⁵⁰⁴ М. Екмечић, *н.г.* 192.

Слика 182. Извештај упућен команданту 1. армије о бугарским злочинима (Војни архив)

територијалном заокруживању економског, културног и духовног српског простора. Србија у Краљевини СХС-Југославији неће представљати ни административну ни политичку целину, нити имати било какву посебност. Владајућа политичка филозофија, о државном и националном јединству, створила је уверење о Југославији као српској држави.

Најважнија последица уједињења била је да српски национални покрет, који је утрошио највише енергије у стварање заједничке државе, прешао је у период дефанзивности. Главни разлог за то било је губљење биолошке основе српског народа. Србија је под ратну

Слика 183. Повратак ратника кући (Војни музеј)

заставу, кроз две мобилизације 1914. и 1915. позвала 707.000 људи, што је износило 24% њеног укупног или 40% мушког становништва. Терет борби пао је, у првом реду, на „старе крајеве” из периода пре Балканских ратова. Како истиче Андреј Митровић, уз „најопрезнији рад” са противречним подацима о жртвама, може се узети да је погинуло у борбама или умрло од последица рањавања и болести 370.000 војника. Укупно је у ратним страхотама, по свим основама (ратна дејства, повлачење преко Албаније, болести, глад, лоши медицински и хигијенски услови живота, страдања под окупацијом, смрт у логорима и заробљеништву) Србија изгубила још 650.000 живота, што даје укупну цифру од најмање милион људи од укупно 4,7 милиона становника коли-

ко је Србија имала уочи рата. То је тачно трећина становништва у „старим крајевима”.⁵⁰⁵

За обнављање српског народа, заснивање будућности и ублажавање страха рата, остало је премало биолошке енергије. Писац Данко Поповић, кроз речи једног од ликова (Солунца), у своме делу „Књига о Милутину”, сумира утицај ових губитака на последице победе на будућност нове краљевине: „Ако вам буду устребали људи да браните ову калакурницу од државе, знајте да их неће бити, нема више они Срба из прошли ратова, појела их наша велика победа.”⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Андреј Митровић, *Први светски рат, Прекрећнице новије српске историје*, I, Крагујевац, 1995, 82.

⁵⁰⁶ Данко Поповић, *Књига о Милутину*, Београд, 1985, 33.

ГУБИЦИ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Први светски рат, назван још и Великим ратом, све док га, бројчано, Други светски рат није надмашио, трајао је од 28. јула 1914. до 11. новембра 1918. године. Био је то рат европских економских сила са колонијалним претензијама, за превласт у тадашњем свету. У том „општем” рату „у коме је вођена битка око интереса и циљева који нису били њихови и у коме су оне лако могле постати објекат политике великих сила”,⁵⁰⁷ нашле су се мале државе Србије или Црне Горе, принуђене да се боре за своје ослобођење и опстанак.

Страдања држава учесница у Великом рату била су огромна. Овим питањем бавили су се многи историчари, а различити извори „оперишу” различитим подацима о броју жртава и интензитету разарања у земљама које су учествовале у рату. Оно у чему је углавном сагласна домаћа и инострана историографија односи се на чињеницу да је у Великом рату мала држава Србија претпредила највећи материјални, демографски, економски и културни губитак.

Када су непријатељства започела, Србија је са својом државном територијом на 87.300 км² и више од 4.550.000 становника, од чега је према попису од 1912. године, у оквиру државних граница до 1912. године у Србији било евидентирано 2.912.000 становника,⁵⁰⁸ била једна од најмањих држава у свету. На Балканском полуострву, била је мања и по површини и по броју становника, од Румуније, Грчке и Бугарске, а већа једино од Црне Горе и Албаније. На једном квадратном метру живело је у просеку нешто више од 52 становника, па је у погледу густине насељености испред Србије, тада на Балкану, била само Румунија. На основу истражива-

Слика 184. Зверства у Мачви од стране аустроугарске војске – поубијана деца од 14-15 година у селу Грушићу код Шапца, 2. август 1914. (Војни музеј)

ња, А. Митровић је закључио да је наталитет у Србији, по ондашњим мерилима, био висок: 17 новорођене деце на 1.000 становника, а међу балканским земљама само је Бугарска била у бољем положају,⁵⁰⁹ што додатно показује да је прираштај од 1,56%,⁵¹⁰ у Србији за то време био више него задовољавајући. Према истраживањима истог аутора, за случај Великог рата, Србија је у једном тренутку могла да „позове под заставу 600.000 људи”, а када је до тога и дошло, у јулу 1914. године било је мобилисано нешто мање од 500.000 људи, у септембру исте године преко 730.000, да би у августу 1915. године било војно активно више од 570.000 мушкараца.⁵¹¹

⁵⁰⁷ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1986, 73.

⁵⁰⁸ Rapport sur les Domages causes ala Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations de Dommages, Eca:Delegation du Rouyame des Serbres, Croates et Slovences a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 18.

⁵⁰⁹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1986, 74.

⁵¹⁰ В. Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 230.

⁵¹¹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1986, 79.

В. Стојанчевић сматра да се „статистика демографских губитака Србије у Првом светском рату може само делимично реконструисати”, на основу фрагментарно доступне службене документације и других информативних извора из аустроугарског дела окупиране Србије, док је за део Србије под бугарском окупацијом, што је чинило скоро две трећине земље, практично немогуће дати у целини прецизне податке.⁵¹² Према службеним информацијама на мировној Конференцији у Паризу 1919. године, губици у људским жртвама Србије (у границама из 1914. године), износили су збирно 1.247.435 лица, односно 28% од укупне популације. Од овог броја, војнички губици износили су 402.435 људи и 845.000 цивила. Сем губитака у мртвима, било је укупно 264.000 инвалида од ког броја 114.000 војних и 150.000 цивилних.⁵¹³

Исти службени подаци, како их је навео В. Стојанчевић, говоре да је у борбама током 1914-1915. године Србија изгубила 260.000 лица, „погинула и нестала”, а 300.000 здравих или болесних „мушких глава” је било заробљено.⁵¹⁴ Д. Бабац наводи податак да је само у Колубарској бици (1914) погинуло 20.208, заробљено 84.185 и нестало 36.336 војника.⁵¹⁵ Штаб Врховне команде је 29. септембра 1915. године доставио Оперативном одељењу Врховне команде преглед губитака војске у биткама са аустроугарским јединицама у току 1914. године „по пуковима и родовима оружја”. Укупни губици војске, погинулих, рањених, несталих, контузованих, по евиденцији коју је 21. септембра 1915. године обрадио мајор Радаковић, износили су:⁵¹⁶

Команда	Погинулих	Рањених	Несталих	Контузованих	Укупно
Пешадија	21.727	93.412	44.467	365	160.071
Артиљерија	229	111	143	22	1.509
Коњица	249	877	179	28	1.333
Инжињерија	71	304	370	3	748
Свега	22.276	95.704	45.159	418	163.661

Иако је прву ратну годину завршила као победник, Србија је победу извојевала са огромним људским и материјалним губицима. Посебно тешке губитке у борбама је поднела Прва армија, чији је борачки састав био исцрпљен свакодневним борбама, лоше наоружан, без резерви које би омогућиле предах и да се поједине јединице, макар накратко „извуку са фронта, одморе и реорганизују”. Како наводе М. Радојевић и Љ. Димић у борбама на планини Цер, српска војска је изгубила „260 официра и око 16.500 подофицира и војника”.⁵¹⁷ Према подацима које је прикупила М. Ж. Чалић, само је у првој ратној години умрло 163.557 од 250.000 војника српске војске, а још је 69.000 цивила изгубило живот. Истовремено се појавило скоро 600.000 избеглица,⁵¹⁸ а само је око 150.000 прешло преко Албаније.⁵¹⁹

Земља и српски народ је био изложен до тада невиђеној одмазди од стране аустроугарске војске. Рудолф Арчибалд Рајс (*Rudolf Archibald Reiss*), професор криминалистике и форензике у Лозани, који је још 1914. године обишао српске фронтове, у својим записима је документовао, за „спољни свет”, неописива страдања српског народа, не само војске, већ много више цивила, жена. О томе је забележио: „...где год су дошли Аустријанци, мушкарци су свирепо убијани, жене злостављане, а читава

⁵¹² В. Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 236.

⁵¹³ Rapport sur les Domages causes ala Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations de Dommages, Eca:Delegation du Rouyame des Serbres, Croates et Slovenes a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 14-15. Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 230.

⁵¹⁴ Rapport sur les Domages causes ala Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations de Dommages, Eca:Delegation du Rouyame des Serbres, Croates et Slovenes a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 14-15. Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 230.

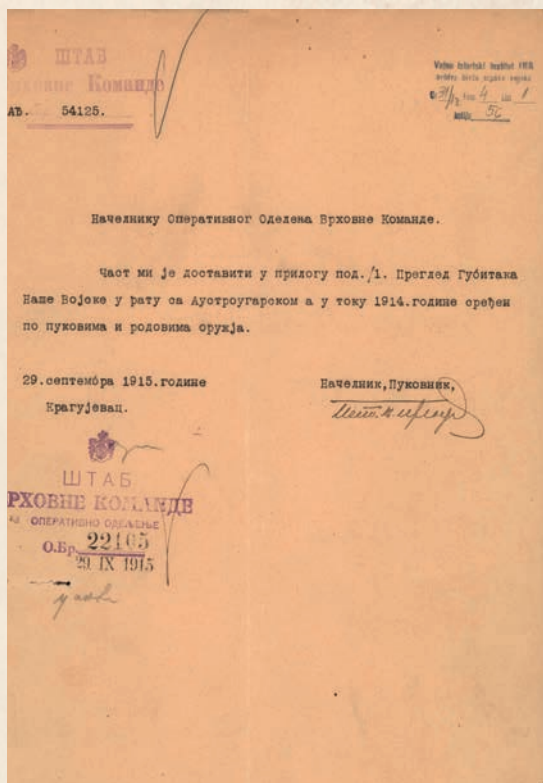
⁵¹⁵ Душан М. Бабац, *Српска војска у Великом рату*, Београд, 2013, 76.

⁵¹⁶ Војни архив, РЗ-К56-Ф4-31-012

⁵¹⁷ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд, 2014, 123.

⁵¹⁸ Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, 89.

⁵¹⁹ Rapport sur les Domages causes ala Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations de Dommages, Eca:Delegation du Rouyame des Serbres, Croates et Slovenes a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 14-15. Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 230.

Губици по пуковима	Погинулих				Рањених				Несталних				Интернираних				Свега			
	Погинулих	Рањених	Несталних	Интернираних	Погинулих	Рањених	Несталних	Интернираних	Погинулих	Рањених	Несталних	Интернираних	Погинулих	Рањених	Несталних	Интернираних	Погинулих	Рањених	Несталних	Интернираних
Правито																				
Лешади	447	11	25	1999	2122	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299
Артиљерија	15	31	25	1999	2122	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299
Кавалерија	15	31	25	1999	2122	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299
Инженерија	15	31	25	1999	2122	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299	299
Свега	483	135	2048	22246	1390	5365	18999	212	903	81402	95749	304	267	1322	43576	45449	370	179	443	40467
ШТАБ Врховне Команде																				
21 септембра 1915. год.																				
Крагујевац																				

Слика 185. Из извештаја о губицима српске војске у 1914. години, 1915. (Војни архив)

насеља пустошена тако да се нису могла препознати” и закључио да „они који су, као ја, видели ово, неће моћи никад опростити”.⁵²⁰

Ништа боља ситуација није била ни у источним крајевима земље, које је 1915. године окупирала бугарска војска. Добровољни ратник и „први весник поробљене Србије на Солунском фронту” Љубица Чакаревић, доктору Рајсу је „из прве руке” испричала сва своја сазнања о монструозним злочинима окупатора над Србима у поробљеној Отаџбини.⁵²¹

Услед огромних људских губитака и разарања њених најплоднијих области, после прве године рата,

520 Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима онима који се нису вратили-саопштење једног пријатеља из тешких времена*, Београ, 1997, 50.

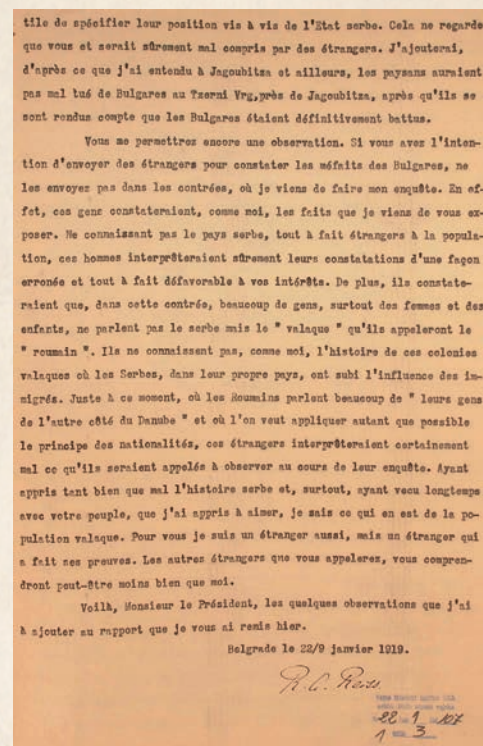
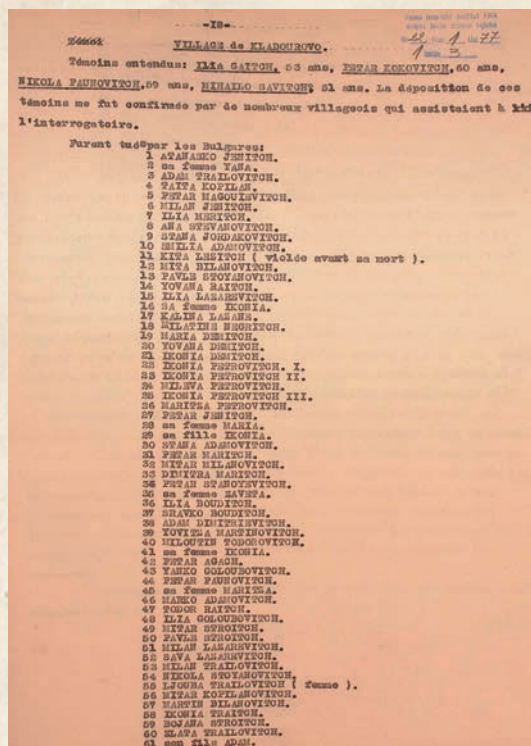
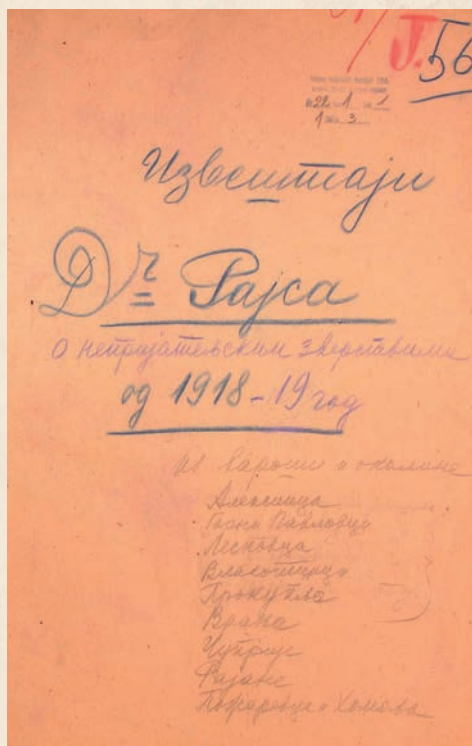
521 Антоније Ђурић, *Солунци говоре*, Горњи Милановац, 1984, 21-24.

земља и народ су били веома исцрпљени. Велики је био и број интернираних или депортованих лица, који је по српским службеним проценама с краја 1918. године, износио: у Бугарској 120.000, у Аустроугарској 60.000, у Немачкој 2.000, што је укупно било 182.000 интернираних и депортованих лица, од чега је „на разне начине изгубило животе око 80.000 душа,”⁵²² односно 45%. Према подацима до којих су још, поред наведених, у својим истраживањима дошли М. Радојевић и Љ. Димић, током 1917. године у Аустроугарској и Немачкој било је 127.500 заробљених и 79.000 интернираних лица, а у Бугарској 32.000 заробљених и око 100.000 интернираних српских ци-

вила. Ако се томе додају губици у борбама, рањени или умрли услед епидемија које су задесиле земљу, као и поступања окупационе управе у Србији, која је оцењена као „један непрекидан рат против мирног становништва...казнени поход од стране Аустроугарске, а још више од стране Бугарске”, онда је разумљива констатација у Меморандуму српских социјалиста о стању у окупираној Србији 1917. године у коме је наведено да су непријатељи Србије, „решили да Србију сасвим онеспособе да живи”.⁵²³

522 Rapport sur les Domages causes ala Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations de Dommages, Eca:Delegation du Rouyaume des Serbres, Croates et Sloveneces a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 14-15. Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 230

523 Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914-1918*, Београд, 2014, 247.

Слика 186. Детаљ из писаних сведочанстава др Арчибалда Рајса о страдањима српских цивила у Првом светском рату, 1919. (Војни архив)

Према поменутом Меморандуму Српске социјалдемократске партије из 1917, само у заробљеничким логорима Аустроугарске било је 150.000 српских војника, а преко 150.000 цивилних интернираца.⁵²⁴ Овај документ, за који се сматра да је „по свој прилици заснован на провереним подацима“⁵²⁵ помиње број од 800.000 до 1.000.00 људи који представљају губитак Србије до краја 1915. односно почетка 1916. године. Према истом извору, од 150.000 цивилних интернираца у Аустроугарској, „око тридесет процената ових бедника помрло је до данас“.⁵²⁶ Један други

„информатор“ саопштава да је само у најпознатијим логорима за ратне заробљенике у Аустроугарској, и то „према непотпуним подацима“ умрло 67.000 заробљеника и интернираца.⁵²⁷ Примера ради, сачувани су подаци о сахрани умрлих српских заробљених војника „који су једнога дана месеца јануара (1917. г.) осванули мртви у заробљеничком логору у Ашаху, услед зиме и глади“.⁵²⁸ Др Арчибалд Рајс наводи „као поуздано“ да је од око 150.000 интернираца у Аустроугарској умрло само у Хајнрихсгрину око 60.000 цивилних и војних логораша, у Нежидеру 13.900 лица, од чега 1500 жена и од 3000 до 4000 деце.⁵²⁹ Драгиша Лапчевић, иначе добро обавештен о приликама у Србији тога

⁵²⁴ Меморандум Српске социјалистичке партије о стању у окупираној Србији, Историјски архив КПЈ, том III, издање Историјског одељења Централног комитета КПЈ, Београд, 1950, 291,300.

⁵²⁵ Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 230.

⁵²⁶ Меморандум Српске социјалистичке партије о стању у окупираној Србији, Историјски архив КПЈ, том III, издање Историјског одељења Централног комитета КПЈ, Београд, 1950, 291, 289-300.

⁵²⁷ Ристо Ковијанић, *Нагмедерска долина смрти (Долина смрти, на Грбовима 6.000 српских мученика)*, Братислава, 1936, 45.

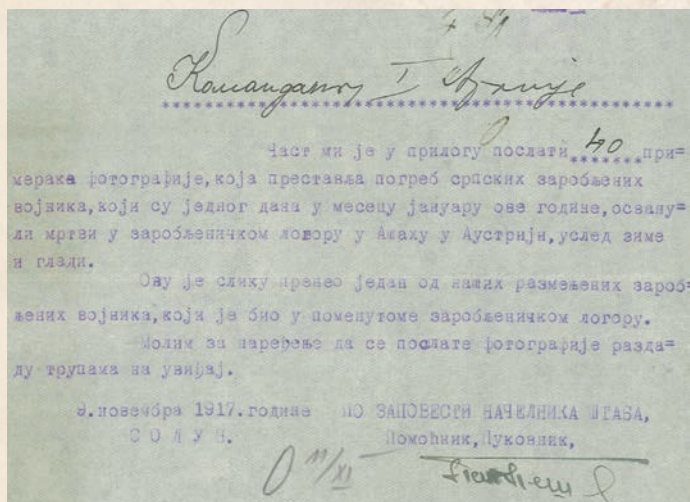
⁵²⁸ Војни архив, Р4/1-K80-F4-D1

⁵²⁹ R.A.Reiss, *Comment les Austro-Hungrois ont fait la guerre en Serbie envahie*, Paris, 1919, 28-29.

Слика 187. Вешање српских цивила од стране Аустроугарске војске у Ужицу, 1916. (Војни музеј)

потом наставила да истрајно прати прилике под окупацијом, укупни губици Србије достизали су чак висину „једне добре трећине” становништва.⁵³¹ Према истој ауторки, која је своја истраживања спровела на основу званичних података објављених 1919. године у „La Serbie”, подаци о губицима Србије су били следећи: у периоду од 1. августа 1914. до септембра 1915. погинуло и умрло је од последица рањавања 170.000 људи, од епидемија је укупно страдало 350.000 људи. Приликом повлачења у јесен 1915. померло је 150.000 људи; посебно је при повлачењу од глади и хладноће умрло 260.000 жена и деце; од исцрпљености и глади у Албанији и на Крфу је умрло 60.000 војника, а само приликом повлачења до Драча

Слика 188. Погреб умрлих српских заробљеника у Ашаху, Аустрија, 1917. (Војни архив)

времена, у својим списима тврди да је „утамањено...преко 45% становништва Србије, нарочито услед изгладњивања по логорима заробљеника и интернираца”.⁵³⁰

Према истраживању Катарине Кларе Штурценегер, која је ратну 1915. годину провела у Србији, као добровољна болничарка при санитетској мисији из Швајцарске, а

и Валоне умрло је 80.000 регрута и младих људи. Од укупно 200.000 заробљених и интернираних лица у Аустро-Угарској, Немачкој и Бугарској умрло је њих 130.000. У окупираној Србији је, од стране окупационих власти,

⁵³¹ Clara Sturzenegger, *Die Wiederauferstehung Serbiens, seine geringsten und seine dunkelsten Tage Dokument zur Kriegsführung der vereinigten osterr.-ungarischen, deutschen und bulgarischen Armeen nebst einer Anzahl Photographien*, Bern-Berlin, 1920, 1-72.

⁵³⁰ Драгиша Лапчевић, *Окупација*, Београд, 1926, 60.

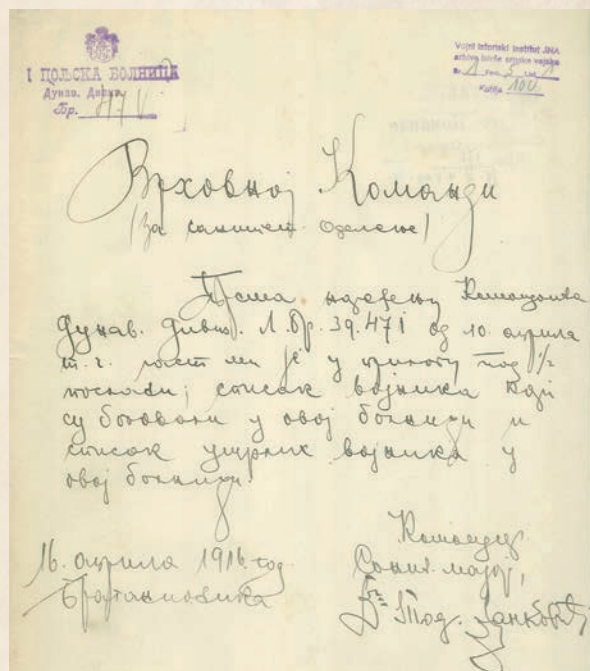
убијено, стрељано, обешено или удављено укупно 60.000 особа, а само је у Топличком устанку убијено 40.000 лица, углавном жена и деце.⁵³² У низу података, сматрало се да је само 30.000 Срба страдало у одмазди после угушења Топличког устанка, односно према Љуби Јовановићу, само током фебруара-марта 1917. године Бугари су побили око 20.000 сељака и грађана и депортовали више хиљада других цивила,⁵³³ као и да су бугарске окупационе власти исто толики број, највише деце и девојака, током 1917. године предале Турцима у Малу Азију.⁵³⁴ Коначно,

Штурценегерова наводи да је на Солунском фронту и у туђини погинуло и умрло 40.000, што је све чинило укупну цифру од 1.330.925 лица.⁵³⁵

На демографску ситуацију у Србији, сем непосредних последица ратних операција (погинулих, умрлих, рањених, одведених у ропство, интернираних и депортованих цивила, као и убијених од окупационих власти, палих за време повлачења), веома су утицале опште здравствене и прехранбене прилике од краја 1915. до јесени 1918. године, затим укупно поступање власти према

становништву, нарочито с обзиром на принудне акције тешког физичког рада за потребе окупационе привреде у експлоатацији економских извора Србије, политички прогони и ликвидације због стварних или умишљених повреда прописа војних управа у Београду или Нишу.⁵³⁶ Тешкоће су вишеструко увећане појавом заразних болести. Крајем 1914. године је у Србији већ почела епидемија пегавог тифуса (пегавац), која је ускоро попримила застрашујуће размере. Уз пегавац појавио се и повратни тифус (тзв. рекурентс), па трбушни тифус, тако да се могло говорити о епидемији „три тифуса”.⁵³⁷

Архивска грађа сведочи о напорима да се збрину рањени и болесни војници за време

Списак болесних војника у 1. полској болници

Бр. болесника	Име и презиме	Датум болести	Датум излечења	Датум смрти	Датум сахрањивања
1.	Боговоје	1. 4. 16.	1. 5. 16.		
2.	Боговоје	1. 4. 16.	1. 5. 16.		
3.	Боговоје	1. 4. 16.	1. 5. 16.		
4.	Боговоје	1. 4. 16.	1. 5. 16.		
5.	Боговоје	1. 4. 16.	1. 5. 16.		
6.	Боговоје	1. 4. 16.	1. 5. 16.		

Слика 189. Подаци о српским војницима који су боловали, излечени или умрли у 1. полској болници Дунавске дивизије, 1916. (Војни архив)

532 Clara Sturzenegger, *Die Wiederauferstehung Serbiens, seine glorreichsten und seine dunkelsten Tage Dokument zur Kriegsführung der vereinigten osterr.-ungarischen, deutschen und bulgarischen Armeen nebst einer Anzahl Photographien*, Bern-Berlin, 1920, 1-72.

533 Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1971, 1-392.

534 Clara Sturzenegger, *Die Wiederauferstehung Serbiens, seine glorreichsten und seine dunkelsten Tage Dokument zur Kriegsführung der vereinigten osterr.-ungarischen, deutschen und bulgarischen Armeen nebst einer Anzahl Photographien*, Bern-Berlin, 1920, 1-72.

535 Clara Sturzenegger, *Die Wiederauferstehung Serbiens, seine glorreichsten und seine dunkelsten Tage Dokument zur Kriegsführung der vereinigten osterr.-ungarischen, deutschen und bulgarischen Armeen nebst einer Anzahl Photographien*, Bern-Berlin, 1920, 1-72.

536 Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бала и поноса*, Београд, 2006, 234.

537 Желимир Микић, Александар Лешић, Др Елизабета Рос – хероина и жртва Првог светског рата у Србији, у: *Историја медицине*, Београд, 2012, 537-539.

прве године рата. Велики притисак је у том периоду био на подручју Ваљева, где је у новембру 1914. године стигао велики број рањеника. Сви расположиви болнички и прихватни капацитети су били заузети. Један број локала у вароши је био реквириран за потребе смештаја рањених и болесних војника. И поред свих напора, један број рањеника је остајао без смештаја и адекватне медицинске помоћи, због чега су војне власти посебним мерама које би омогућиле да сви рањеници „са улица” буду смештени у болничке одаје.⁵³⁸

Слика 190. Опело жртвама Првог светског рата у Гучеву, 1915. (Архив РТС)

Приликом премештања ратних заробљеника из Ваљева у Ниш, епидемија се проширила по целој земљи, а сузбијена је тек у пролеће 1915. године, делимично због побољшања временских прилика, али много више уз помоћ мисија из савезничких и неутралних земаља. Немачки агент у Нишу Албин Кучбах је известио своју централу: „Свакодневно стижу нове избеглице и упркос великом слању на југ, овде је сигурно још 60.000 људи. Сви локали су препуни...многобројне избеглице су под ведрим небом”.⁵³⁹ Према домаћим изворима, епидемија тифуса је покосила 35.000 војника и више од 100.000 цивила, умрло је и 132 лекара, од укупно 543,⁵⁴⁰ док се у међународној

⁵³⁸ Војни архив, Р3а-К100-Ф2-Д1

⁵³⁹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 2004, 95.

⁵⁴⁰ Душан М. Бабац, *Српска војска у Великом рату*, Београд, 2013, 82.

литератури појављује податак да су „међународни помагачи избројали” 400.000 оболелих и 1.000 мртвих.⁵⁴¹

О тежини заразе пегавог тифуса, речито говоре и речи шефа америчке мисије у Србији 1915. године, који је сматрао да „епидемија пегавог тифуса која се десила у Србији 1915. године једна од најстрашнијих коју зна свет модерног доба”. Последице ове заразне болести су се „протезале” све до краја рата. Према војној архиви Дунавске дивизијске области из 1919. године, пегави тифус је косио и „заробљенике Чехе”, што је довело до „опасног ширења” ове заразе и међу заробљеницима из Словачке, Пољске и „Југословенима”.⁵⁴² Смртних случајева је било и међу цивилним становништвом тадашњег Пожаревачког округа, на чијој територији је „свој данак” односила и смртоносна „шпанска грозница”.⁵⁴³

Слика 191. Српски војник над мртвим другом (Архив РТС)

Међутим, још једна зараза из групе „великих” – дизентерија, доприносила је масовном умирању српских војника због исцрпљености и „едема глади на острву

⁵⁴¹ Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, 89.

⁵⁴² Историјски архив Пожаревац, а.ф. *Начелство среза звишкој, Кучево, 1839-1944*, Ф-1-507/19.

⁵⁴³ Историјски архив Пожаревац, а.ф. *Начелство среза звишкој, Кучево, 1839-1944*, Ф-1-507/19.

Крф, Лазарету, а највише на острву Видо, где је у прва два месеца 1916. године умрло око 7.000 војника. Поред поменутих обољења, ни колера није била „непримећена” у српској војсци, посебно приликом повлачења преко Албаније.⁵⁴⁴ Тај „окрутан и погубан марш са готово 1.500.000 мртвих и 70.000 несталих”, ушао је у историју као „српска голгота”. Само је њих 140.000 успело да се домогне јадранске обале, одакле су изгладнеле људске прилике „у дроњцима”, савезничким бродовима превезене до Крфа и Солуна, забележила је М.Ж. Чалић.⁵⁴⁵

Голгота српске војске и народа наставила се крајем 1915. и почетком 1916. године, када су се остаци војске, праћени великим бројем цивила, жена и деце, повлачили према Албанији. Гладни, голи и боси, промрзли и болесни, за собом су оставили хумке својих 50.000 погинулих сабораца и око 127.000 тешко рањених болесника.⁵⁴⁶

„Децембарско повлачење преко Албаније”, како Ст. Павловић назива евакуацију српске војске после слома пред аустроугарском офанзивом, „нашло је трајно место, како у српском историјском памћењу, тако у општим представама о Првом светском рату”. У њему су, тада већ стари краљ Петар Карађорђевић, затим чиновништво, народни посланици, војска и велики број цивилних избеглица, прешли тежак пут преко планина до мора, умирући од глади, хладноће и болести, гоњени од стране аустроугарске војске, док су „непријатељска брђанска племена искаљивала своју овету над утученим Србима”. По Павловићу, преко 240.000 људи је умрло или било заробљено на том путу.⁵⁴⁷

Додатне невоље дошле су и са појавом маларије. У већем или мањем интензитету су епидемијом маларије

на Солунском фронту биле захваћене, како савезничке трупе, тако и војска непријатељских земаља. У српској војсци маларија се појавила код исцрпљених и преморених јединица Дринске и Дунавске дивизије, потом Шумадијске и Тимочке дивизије, које су биле смештене на подводном терену са доста влаге у ваздуху која је погодвала обитавању маларичних комараца. Предузете превентивне здравствене мере подразумевале су санацију земљишта са дренажом и заштитом од влаге, као и давање кинина, обезбеђивање додатних хигијенских услова, али присуство маларије је ипак било евидентно. Статистика Санитетског одељења Врховне команде сабрала је податке о војницима оболелим и умрлим од маларије у периоду од 1. јула 1916. до 1. септембра 1918. године, који су приказани у следећој табели:⁵⁴⁸

МАЛАРИЈА У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ		
Година	Болесних	Умрло
1916. (од јула)	9.474	261
1917. г.	26.401	106
1918. (до 1. октобра)	14.685	45
УКУПНО:	50.560	412

У изворима смо такође наишли на различите податке када је у питању број оболелих од маларије. Међутим, оно што је неоспорно односи се на чињеницу да је и ова епидемија, истина мањег интензитета од тифуса, поред страдања српске војске у борбама или током евакуације из земље, или других болести, утицала на смањење броја активно способних и „спремних” војника. Ово посебно долази до изражаја, ако извршимо упоређивање са последицама „три тифуса”, где је број оболелих као и стопа смртности, био знатно већи и евидентирани су не само међу војницима већ и међу цивилима, али и здравственим радницима који су бринули о оболелима у српским војним и болницама страних мисија.

⁵⁴⁴ Б. Поповић, Д. Микић, Ј. Зељковић, Р. Чеканац, М. Видановић, *Маларија у српској војсци на солунском фронту са посебним освртом на почетак епидемије средином 1916. године*, у зборнику радова „Српски војни санитет у 1916. години”, серија Б, бол. 1. бр. 2. Београд, 2007, 119.

⁵⁴⁵ Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, 90.

⁵⁴⁶ Александар Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф, 1915–1916. године*, Београд, 2006, 93.

⁵⁴⁷ Стеван К. Павловић, *Србија, историја из имена*, Београд, 2004, 125.

⁵⁴⁸ Б. Поповић, Д. Микић, Ј. Зељковић, Р. Чеканац, М. Видановић, *Маларија у српској војсци на солунском фронту са посебним освртом на почетак епидемије средином 1916. године*, у зборнику радова „Српски војни санитет у 1916. години”, серија Б, бол. 1. бр. 2. Београд, 2007, 119.

Слика 192. Српски ратни инвалиди током Првог светског рата (Архив РТС)

Када су „десетковани Срби” стигли у Скадар и Драч, савезници, посебно Француска, учинили су доста напора да спасу преосталу српску војску и људство. Око 158.000 војника и официра је ради опоравка и касније реорганизације тада евакуисано, највећим делом на острво Крф, око 145.000, затим у Бизерту (Тунис), око 10.500 и око 2.000 њих у избегличке кампове у Француској. Према подацима које наводи С. Павловић, број војника који су пребачени на Крф до краја фебруара 1916. године је износио 135.000, а број евакуисаних цивила се кретао између 50.000 и 60.000.⁵⁴⁹

Процењује се да је током евакуације помрло око 70.000 војних лица и регута, на Крфу око 9.500, а у Бизерти око 1.000-1.500,⁵⁵⁰ тако да укупни губици у мртвима током периода повлачења износе око 80.000, мада тај број стварно никада нећи бити сасвим утврђен. Према истраживањима Љ.Димић и М. Радојевић, у борбеним дејствима и током евакуације, процене губитака у српској војсци износили су око три четвртине људства, што је само у јесен 1915. године износило бројчано око 420.000 војника и официра у оперативној војсци, око

⁵⁴⁹ Стеван К. Павловић, *Србија, историја из имена*, Београд, 2004, 125.

⁵⁵⁰ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд, 2014, 191.

Слика 193. Мртви српски војници у чамцима су одвожени на сахрану у „Плаву гробницу”, 1916. (Војни музеј)

33.000 регута и неколико хиљада других лица, различитих професија.⁵⁵¹

Свеукупно сагледано, могло би се закључити да су истраживачи и писци историје Великог рата дошли до сазнања да је Србија у њему заиста имала највеће људске губитке. Мала држава је остала без 50% мобилисаних војника, више од 60 % мушког, радно способног и репродуктивног становништва, рањено је више од 1,2 милиона Срба, 114.000 их је из рата изашло као тешки инвалиди, а више од пола милиона српске деце постало је сирочад. Према званичним саопштењима, збирна статистика је сурова: губици од око 1.200.000 лица односно 20% укупног становништва, били су утолико тежи што је око 35%⁵⁵² њих обухватало мушкарце између 18 и 55 година око 400.000 војника, убијених, умрлих од рана, несталих, а било је и 264.000 инвалида (тежих и лакших),⁵⁵³

⁵⁵¹ Александар Недок, *Реорганизација војног саниитета 1916. године*, у зборнику радова: „Српски војни санитет у 1916. години, бр. 2, Београд, 2007, 15.

⁵⁵² Costa Stoyanovitch, *Memoires et Rapportssur les Traités de Paix avec l'Allemagne et ses Allies*, Paris, 1919, 45.

⁵⁵³ Званичан текст доступан на: <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/feljton/glas-javnosti-22-08-2008/kraljevina-srbija-beskrajno-groblje>; <http://sr.wikipedia.org/sr-el/Србија-у-Првом-светском-рату> (21.03.2014)

што све укупно посматрано, говори да је српско становништво у овом рату преполовљено. Коначно, последице ратова и ратних прилика 1912, 1913, 1914, 1915-1918. године биле су таквих размера да је Србија у периоду између 1910. и 1918. године изгубила укупно 1.900.000 људских душа односно око 60% укупног становништва.⁵⁵⁴ Била је то, слободно се може рећи, за малу земљу и народ, својеврсна демографска катастрофа.

Губитке у људству, најтрагичније за један народ, државу али и цивилизацију у целини, у случају Србије, пратила је огромна штета у економији и пољопривреди, евидентирани су губици „топова, пушака, возова и остале материјалне спреме”.⁵⁵⁵ Примера ради, принос житарица је 1916. био веома мали, а реквизиције велике, што је довело до тога да већ почетком 1917. године недостатак хране постане драматичан. Србија је већ крајем 1915. године била „опустела земља”. У појединим окрузима је остало само око 20% некадашњег становништва; у девет округа „стarih области” недостајало је између 650.000 и 750.000 односно 23,5% од некадашњег броја житеља.⁵⁵⁶

Индустрија, путеви и аграрни потенцијал били су девастирани. Материјална штета коју су централне силе нанеле Србији износила је више од половине њене тадашње националне имовине. Готово читав сточни фонд је био уништен или реквириран.⁵⁵⁷ Милиони људи доживели су егзистенцијална искуства, морали су да напусте своје родно место, изгубили су своје ближње, имовину, дом. Стари социјални поредак је био на „издисају”, а о девастацији породице, културе, образовања сувишно је и говорити. „Србије више није било”, каже С. Павловић, „остаци државе у избеглиштву одржавали су симболичан

Слика 194. Рушења и уништавање имовине српског народа у Првом светском рату, 1914-1918. (Војни музеј)

континуитет у неизвесној ситуацији на Крфу, добром вољом савезничких снага”.⁵⁵⁸ Историјски извори су показали да је у Првом светском рату Србија престала да постоји као легитимна држава са међународним правним субјективитетом, иако се на крају рата нашла на страни „држава победница”. „Пирова победа и стравична цена” којом је Србија платила „слободу и уједињење”, како су то говорили поједини српски интелектуалци. Једина „светлост” била је неизмерна храброст и пожртвовање српских војника, цивила, жена добровољних болничарки и непосредних учесника у борбама, без обзира на националну или верску припадност, чланова савезничких мисија или добровољаца у Великом рату, поштење и част коју су сви заједно несебично положили на „олтар Отаџбине”.

⁵⁵⁴ Rapport sur les Domages causes ala Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations de Dommages, Eca: Delegation du Rouyaume des Serbres, Croates et Slovinces a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 18. Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918, сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 230.

⁵⁵⁵ Војни архив, РЗ-К56-Ф4-031-013

⁵⁵⁶ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд, 2014, 191

⁵⁵⁷ Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд, 2006, 39.

⁵⁵⁸ Стеван К. Павловић, *Србија, историја иза имена*, Београд, 2004, 125.

II

БРАНИЧЕВО
У ВЕЛИКОМ
РАТУ

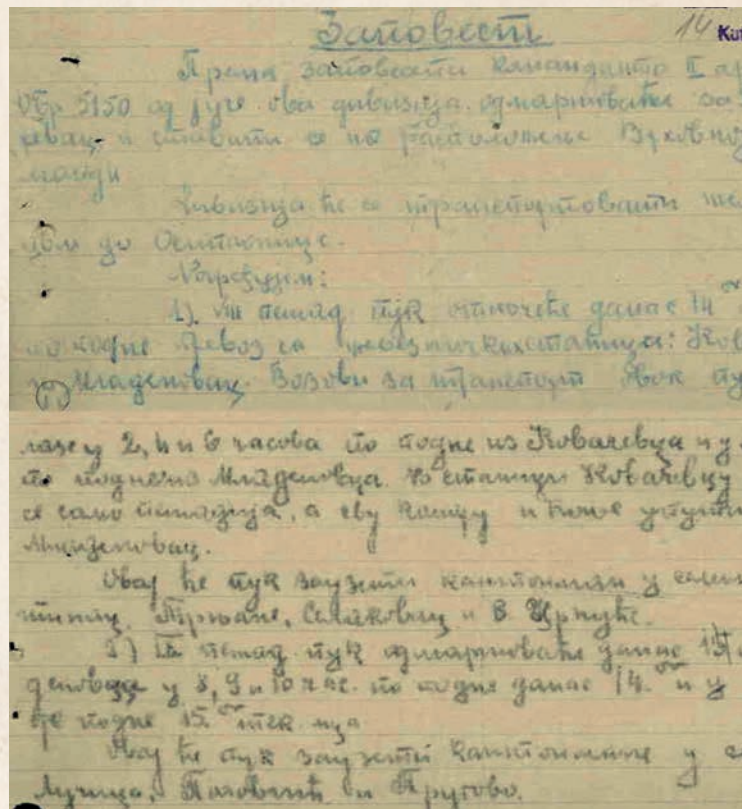
СРПСКА ВОЈСКА У БРАНИЧЕВСКОМ КРАЈУ ДО „МАКЕНЗЕНОВЕ” ОФАНЗИВЕ 1915.

Слика 195. Регрути из села Александровац код Жабара, након позива за мобилизацију, крећу према Окружној команди у Пожаревац, октобар 1914. (снимио: Риста Марјановић, Војни музеј)

Српска војска завршила је 1914. годину тријумфално, са победама на Церу и Колубари. Популарност Србије расла је међу савезницима. Сходно потребама борбених дејстава концентрација српских трупа била је нешто већа у западном делу земље. Стога је почетком 1915. почело премештање дела јединица на нове положаје. Већ 14/27. јануара почело је измештање Дунавске дивизије првог позива на нове положаје у широј околини Пожареваца.⁵⁵⁹ Пуковима је било наређено да по батаљонима заузму следеће кантомане (рејоне размештаја):

⁵⁵⁹ Војноисторијски институт Југословенске народне армије, архива бивше српске војске, бр 14/14, фас 3, лист 1-14, кутија 22; у даљем тексту: ВИИ ЈНА, абсв.

Слика 196. Командант Дунавске дивизије у Белосавцима 14. јануара 1915. доставља команданту 9. пешадијског пука првог позива заповест за премештај дивизије у Пожаревац (Војни архив)

– Осми пешадијски пук првог позива⁵⁶⁰ имао је по батаљонима заузети реоне села: Братинац, Трњане, Салаковац, Велико Црниће.

⁵⁶⁰ У даљем тексту за пешадијски пук користиће се скраћеница п.пук; сем првог помињања јединице, позив се више неће наводити, пошто су Дунавску дивизију првог позива чиниле све саме јединице првог позива. У њих спада и четврти прекобројни пук.

– Девети п.пук првог позива заузимао је: Лучицу, Поповчић, Пругово

– Четврти прекобројни п.пук: Пожаревац

– Дунавски артиљеријски пук: Пожаревац

– Допунска 9-та батерија: Лапово до даљих наређења

– Дивизијски коњички пук: Љубичево, државну ергелу

– Пионирски полубатаљон: Пожаревац

– Болничка чета Пожаревац

– Пољска болница Љубичево

– Дивизијска муницијска колона: једно одељење за артиљеријску и једно за пешадијску муницију село Пољана, а остатак колоне Александровац

– Пекарска чета смештена је у Пожаревац, месарска код трупа, а остатак колонске коморе у Александровац

– Магацини за снабдевање дивизије храном биће у Александровцу, Жабарима, и Свилајнцу. Брашно се довозило из Бајловнијевог млина у Малом Црнићу

– Дивизијско ручно слагалиште биће у Пожаревцу.

Транспорт је кретао 14/27. јануара у тачно одређено време за сваки пук са железничке станице у Младеновцу и у Ковачевцу, ка селу Осипаоница, где се ноћило. Ујутро 15/28.1. настављао се марш ка додељеним реонима. До вечери јединице су биле на свом месту, смештене, судећи по извештајима команданта 8. пука.⁵⁶¹ Нема разлога за сумњу да није тако било и са осталим пуковима Дунавске дивизије.

Након смештаја утврђено је бројно стање: 15/28, 16/29, 17/30. јануара осми пук је укупно бројао 4896 официра, подофицира, каплара и редова. Током 15/28. и 16/29. јануара стање је било редовно, са тек спорадичним официрима, подофицирима и војницима који су се враћали у јединице са боловања. Изненада, 17/30. јануара, број оболелих нагло је скочио: за лекарску помоћ јавило се укупно 55 војника. Њих 35 је „добило лек”, а 20 је упућено у болницу. Извор не наводи разлоге овог скока, тј. недаћу која је у једном дану на лечење послала 55 војника. До тада, од доласка у нови рејон размештаја, лекарску помоћ нико није тражио.⁵⁶²

⁵⁶¹ ВИИ ЈНА, абсв, бр ½, фас. 1, лист 354, кутија 18.

⁵⁶² ВИИ ЈНА, абсв, бр 1/2 фас.1,лист 354, кутија 18

Може се са сигурношћу претпоставити да је разлог овог наглог скока оболелих пегави тифус. Почетком 1915. године епидемија пегавог тифуса јавила се и у Пожаревачком крају. Она се ту проширила из западне Србије, где су је посејали заражени аустро-угарски војници заробљени после Колубарске битке. Дунавска дивизија је крајем 1914. боравила у селима око Ваљева. Спорадични случајеви пегавог тифуса јављали су се и раније у Пожаревцу, али су убрзо по доласку војске прерасли у епидемију. Та епидемија је, такође, посебно погодила она места округа у којима се војска дуже задржавала. Српски санитет био је преслаб да би се носио са епидемијом таквих размера и она је узела висок данак међу цивилима⁵⁶³ а судећи према извору, и међу војницима.⁵⁶⁴ С обзиром да су војници у својим рејонима размештаја били тек три дана, јасно је да су се заразили раније, те да су били сам извор епидемије.

Девети пук Дунавске дивизије „Краљ Никола I” првог позива од 6/19 до 27.1/9.2. примио је велики број регрута. За њихов прихват по батаљонима команда пука показивала је живо интересовање, што може бити последица само великог мањка људства: читав пук је бројио тек 2934 људи. После прилива регрута, до 24.1/6.2. бројно стање се повећало на 3159 бораца.⁵⁶⁵ То је и даље, за више од трећине мање од бројног стања у Осмом п. пуку, који је бројао 4896 официра, подофицира и војника.⁵⁶⁶ До 27. 1/9.2. Први батаљон Деветог пука примио је 122 регрута, 2. батаљон примио је 148 регрута, 3. батаљон 139 регрута, а 4. батаљон чак 246 регрута. Међутим, од 139 регрута трећег батаљона 56 били су у болници, а тек 83 је било присутно у својој јединици.⁵⁶⁷ Били су углавном обучени у своје одело, а само ретко ко у државно, па и то тек у деловима. Готово сви су имали брзометне пу-

⁵⁶³ Живислав Антонијевић, *Пегави тифус у Пожаревцу и околини 1915. године, Прилог за историју српског војног санитета, у: зборник радова „Браничево у историји Србије”, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2007, 5.*

⁵⁶⁴ ВИИ ЈНА, абсв, бр ½, фас.1,лист 354, кутија 18

⁵⁶⁵ ВИИ ЈНА, абсв, бр 5/2, фасцикла 2, лист 4, кутија 22.

⁵⁶⁶ ВИИ ЈНА, абсв, бр ½, фас.1,лист 354, кутија 18

⁵⁶⁷ ВИИ ЈНА, абсв, бр5/2, фас. 2 лист 1-6.

шке, али муниције нису имали код себе.⁵⁶⁸ Бројно стање у Деветом пуку било је алармантно већ у западној Србији, а само се наставило кад су дошли у своја одредишта у околини Пожареваца, где се радило на залечењу рана од пегавог тифуса.

Такво стање било је свуд по војсци, а погоршавало се и по целој земљи међу цивилима, па је Влада краљевине Србије упутила позив за помоћ. Одазвале су се савезничке државе, а посебно Велика Британија, српски иселеници, као Михаило Пупин нпр, али и владе неутралних земаља: Сједињених држава, Швајцарске, Холандије, Грчке. Први лекари стигли су у Србију већ у августу 1914, а до 1915. године у Србији је било више стотина медицинског особља у мисијама разних држава. Већином су били сконцентрисани у западну Србију. Постојало је и тело за координацију тих мисија у борби против пегавца, са седиштем у Нишу, које се звало Комитет за борбу против епидемије или Врховна лекарска комисија. Мада нису деловали на подручју Браничевског и Подунавског округа, ови лекари успели су да ставе епидемију под контролу до јесени.⁵⁶⁹

Док је трајала борба са болешћу, стигла је вест да непријатељ гомила трупе у Ердељу и Банату, са истуреним деловима ка Дунаву, код Панчева, Ковина, Дубовца, Базјаша, спрам Градишта и код старе Молдаве, а слабије снаге у Срему и источној Босни. Према наређењу врховне команде бр. 9980 од 15/28. јануара Дунавска дивизија имала је служити као резерва Браничевском одреду са задатком да непријатељу спречава пролаз преко Дунава на простору: источно од села Добре па закључно са Гроцком.⁵⁷⁰ Саставу Дивизије додељени су и Осамнаести п.пук првог позива и Пета батерија Дунавског пољског артиљеријског пука, а под команду команданта дивизије стављен је и Браничевски одред, који је служио као ис-

турени део ове одбрамбене снаге. Положај десно од ових снага (источно од села Добра) заузеле су трупе Крајинског одреда, а лево (западно од Гроцке) настављале су се снаге одбране Београда.⁵⁷¹ Ојачаној Дунавској дивизији, дакле, припао је задатак да брани ушће Мораве и Млаве у Дунав.

По наредби команданта дивизије, 20. јануара, трупе дивизије стављене су у покрет за заузимање положаја и извршење тог задатка:

- Браничевски одред заузео је распоред за одбрану прелаза преко Дунава по идеји команданта одреда. Два-наести кадровски п.пук и ескадрон коњице који су му били резерва, по наредби команданта дивизије постављени су на положај: Средњево- Камијево- Царевац.

- Дивизијски коњички пук добио је рејон размештаја у селима Живица, Драговац и, једним делом, ергелу Љубичево.

- Осми п. пук заузео је рејон размештаја: Братинац, Набрђе, Трњане, Салаковац, Велико Црниће, готово непромењено у односу на размештај при доласку.

- Четврти п.пук имао се померити ка Дунаву од Пожареваца и заузети рејон размештаја у казненем заводу Забела. У Пожаревацу, првобитном рејону размештаја, остало је митраљеско одељење тог пука.

- Осамнаести прекобројни пук запосео је рејон размештаја на левој обали Мораве, у селима: Мала Крсна, Раља (Смедеревска), Врбовац и Колари.

- Девети п.пук остао је на свом месту, у селима: Лучица, Поповић, Пругово и делом у Пољани.

- Дунавски пољски артиљеријски пук распоређен је са по једном батеријом у Малом Црнићу, Пожаревацу и Скобаљу, а са две батерије у Љубичеву.

- Пионирски полубатаљон, болничка чета и пољска болница смештене су у Пожаревацу: болничка чета била је у касарни Деветог п. пука Краљ Никола I, а пољска болница образовала је дивизијску болницу у згради Берзе у Пожаревацу.

- Део муницијске колоне остајао је у Пољани, а остатак колонске коморе у Александровцу и околини.

⁵⁶⁸ Исто.

⁵⁶⁹ В. Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку I светског рата*, У: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожареваца, свеска 2, Пожаревац, 2006, 61-68.

⁵⁷⁰ ВИИ ЈНА, абсв, бр 1/2, фасц 1 лист 355, кутија 18- бр 1/2, фасц.1, лист 356, кутија 18

⁵⁷¹ ВИИ ЈНА, абсв, бр 1/2, фасц. 1 лист 355, кутија 18

Дивизијска провијант колона размештена је у Осипаоницу, док су трупне коморе остале у саставу својих пукова.

- Пекарска и месарска чета стављене су на располагање начелнику интендантуре.

- Дивизијско ручно слагалиште било је у Пожаревцу.

- У Пожаревцу је смештен и дивизијски штаб, телеграфско одељење и војна пошта.⁵⁷²

Слика 197. Поткивачко одељење у Острову 1. август 1915. (Војни музеј)

Браничевски одред запосео је обале Дунава на датом простору, поделивши фронт у четири одсека: градиштански, рамски, пожаревачки и смедеревски. Градиштански одсек простирао се од потока Псаче до Ђураковачке реке, дуж леве обале Дунава, а у дубину до села Доња Крушевица. Код села Добра распоређен је брдски вод Шкодиних топова, тако да ватром запречује улаз у Ђердапску клисуру. Рамски одсек пружао се од Ђураковачке реке до ушћа реке Млаве. Пожаревачки одсек је од ушћа реке Млаве ишао до ушћа реке Мораве. Смедеревски одсек је од ушћа реке Мораве сезао до ушћа потока Средњака. Бројно стање Браничевског одреда на дан 24.9/6.10. 1915.године било је: 197 официра, 858 подофицира 15688 војника, 52 топа, 6 митраљеза и један рефлектор. Од 15/28.септембра 1915. у састав Браничевског одреда стигло је и Балонско одељење, у село Липе,

смедеревски одсек. Трупe Браничевског одреда биле су углавном трупe трећег позива. Код села Брежана постављен је један понтонски мост ради олакшавања комуникације између јединица на левој и десној обали реке Мораве. Између непријатеља и јединица српске војске текла је река Дунав као природна препрека.⁵⁷³

На Дунаву, као тешко савладивој природној препреци, заснивала се идеја одбране српске војске. Трупe трећег позива биле су истурене према непријатељу, док су дубину чиниле трупe првог позива из састава Дунавске дивизије. Тако су борбено најупотребљивије јединице биле заштићене од првог удара непријатеља и спремне да пруже подршку у одбрани и, у евентуалном противудару, одбаце непријатеља на полазне положаје преко реке. Ради што рационалнијег коришћења трупа јачим снагама запоседнуто је ушће реке Мораве и Ђердапска клисура, а рамски сектор је био тек веза између ове две, стратешки важније, тачке. Такав избор и распоред изнуђени су бројном надмоћношћу непријатеља. Његова надмоћност ипак није се одмах показала. Првих месеци фронт је био миран. Ускоро, по запоседању положаја Осми п. пук Дунавске дивизије пребачен је у Кладово, да врши истовар Руске помоћи која је стизала у ту луку, што је још један показатељ да се на том делу границе почетком 1915.године Српска Врховна команда осећала сигурно.⁵⁷⁴

Од копнених трупа на аустроугарској страни Дунава налазиле су се снаге од једне дивизије, како је већ речено; а на српској страни налазила се ојачана Дунавска

⁵⁷³ Јевремовић Томислав, *Припреме за одбрану Браничева у јесен 1915. године*, Браничевски гласник 1, Пожаревац 2002, 94-95; Гордан Бојковић, *Браничево пред немачко-аустроугарску офанзиву у јесен 1915. године*, У: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, свеска 2, Пожаревац, 2006, 27-28, у даљем тексту: Г. Бојковић, *Браничево пред Аустро-угарску офанзиву*; Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, Небојша Ђокић, *Српска ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915. године*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, свеска 2, Пожаревац, 2006, 32, у даљем тексту: Ј.Николић, Д. Милорадовић, Н. Ђокић, *Српска ваздухопловна команда*.

⁵⁷⁴ Гордан Бојковић, *Браничево пред немачко-аустроугарску офанзиву*, 28.

⁵⁷² ВИИ ЈНА, абсв, бр 1/2, фасц. 1 лист 355, кутија 18

дивизија. Дунав је био тешко прелазан, а уз стална авијатичарска извиђања покрета и распореда трупа на обе стране, изненађење није било могуће постићи. Овај равноправан однос снага проузроковао је затишје током већег дела 1915. године. Јединице су се убрзо по запоседању додељених рејона, окренуле свакодневним активностима. Од 27. фебруара/12. марта 1915. војницима је подељена књижица под насловом „Кад нисмо у борби”. Мишљење о њој међу нижим командама и официрима интересовало је и Врховну команду.⁵⁷⁵ Сам наслов јасно говори о карактеру те књижице и упутствима која би се тамо могла наћи. Команда Дунавске дивизије 5.3/18.3. препоручила је командантима пукова да искористе затишје у борбама и обуче потребан број војника за носиоце рањеника, за ордонанску службу и заменике за сваки старешински положај.⁵⁷⁶ Старешинама су подељене секције топографских карата како за положаје њихових јединица, тако и секције аустроугарских топографских карата за територију са друге стране Дунава. Одобрени су им планови обуке. Епидемија је оставила трага на тај сегмент војничког живота: наређено је да се уведу и неколико часова хигијене којима треба поклонити нарочиту пажњу, због владајућих епидемија и како би се спречиле оне које би тек могле настати.⁵⁷⁷

Период неактивности неминовно води до опуштања, које је до краја маја захватило не само војнике, већ и официре. Без борбе, са непријатељем безбедно удаљеним, почела се занемаривати основна активност сваког војника: осматрање непријатељских положаја. Шта више, ускоро су и официри престали извештавати претпостављене команде о осматрању непријатеља, али и о ситуацији у сопственим јединицама. До те мере су престале стизати информације, да је команда Дунавске дивизије 28. маја/10. јуна морала опоменути официре, под претњом казне, да морају извештавати претпостављене о свему ученом код непријатеља и међу својим трупима.⁵⁷⁸ Подизање ни-

воа дисциплине сигурно је имало везе и са офанзивом савезника која се очекивала током маја месеца, а у којој су требало учествовати и српске трупе. Пред фронтовима Српске војске крајем маја вршена је размена јединица: аустроугарске трупе отишле су на нови фронт, а замениле су их Немачке. Но, убрзо су и немачке отишле на североисточни фронт. У Банату је остало гранично осигурање и врло слабе друге снаге. Најјаче су биле снаге у Срему и Славонији, а у Босни само концентрација снага у североисточном делу. Дубровачки и сарајевски корпус су одласком на италијански фронт оставили простор за српску офанзиву на Босну која је средином јуна (тј. крајем јуна по грегоријанском календару), била очекивана код обе противничке стране. Према извештајима из Француске, Аустроугарске власти су из Сарајева извеле своје становништво сем православног: српска команда претпостављала је да то становништво треба да послужи као живи штит у случају српског напада.⁵⁷⁹

Истовремено са очекивањем офанзиве, утврђивани су одбрамбени положаји српских јединица, од 1/13. јуна. Посебна пажња поклоњена је рамском сектору, који је био слабије запоседнут трупима и служио пре свега као веза између пожаревачког и рамског сектора, као што је већ речено. Још од фебруара месеца почело је интересовање војних власти за путеве и радове на њима, па су се положаји ослањали на већ поправљену и дорађену мрежу саобраћајница. Посебне комисије су основане да процене штету сопственицима имања на којима су вршени радови и да им издају потврде потребне за надокнаду. Радови су извођени и другде, а пешадијским јединицама помагале су инжењеријске јединице из састава дивизије. Одговорни за извршење радова били су инжењеријски официри. Новина у тим радовима биле су мере маскирања, ради заштите од осматрања и напада из ваздуха. Како не би било грешке официрима су подељени планови аероплана: француског моноплана Блерио и немачког биплана. До 3/16. 7. сви радови су не само завршени, већ и учртани у

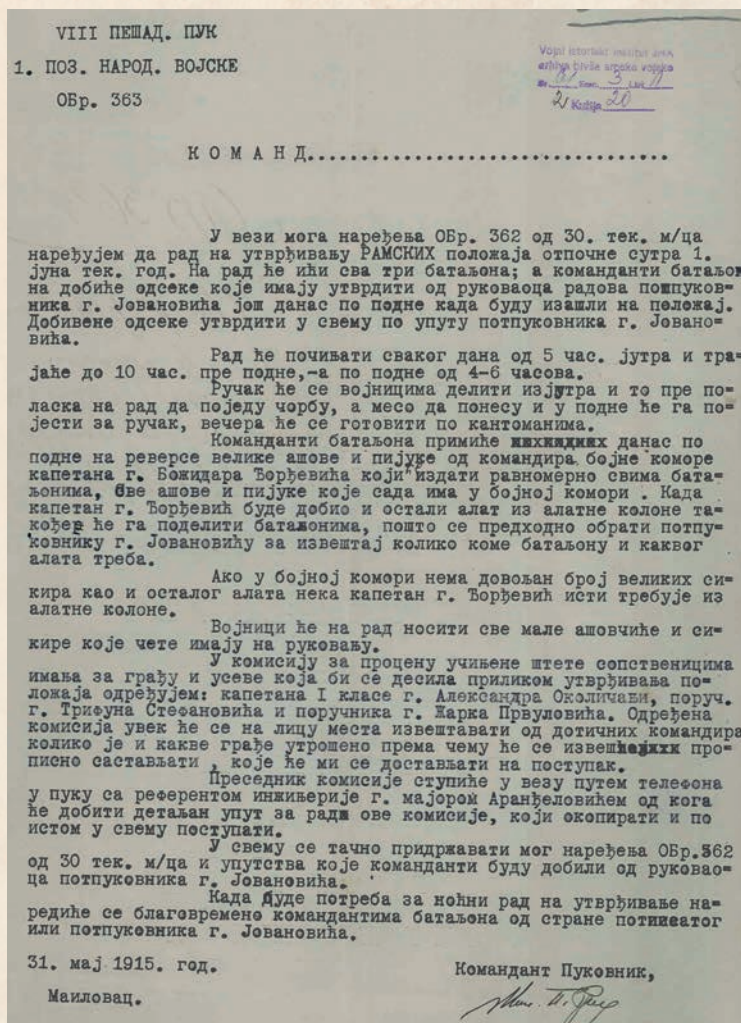
575 ВИИ ЈНА, абсв, бр 43, фасц 2, лист 1-2, кутија 20.

576 ВИИ ЈНА, абсв, бр 20/3, фасц 1, лист 3, кутија 20

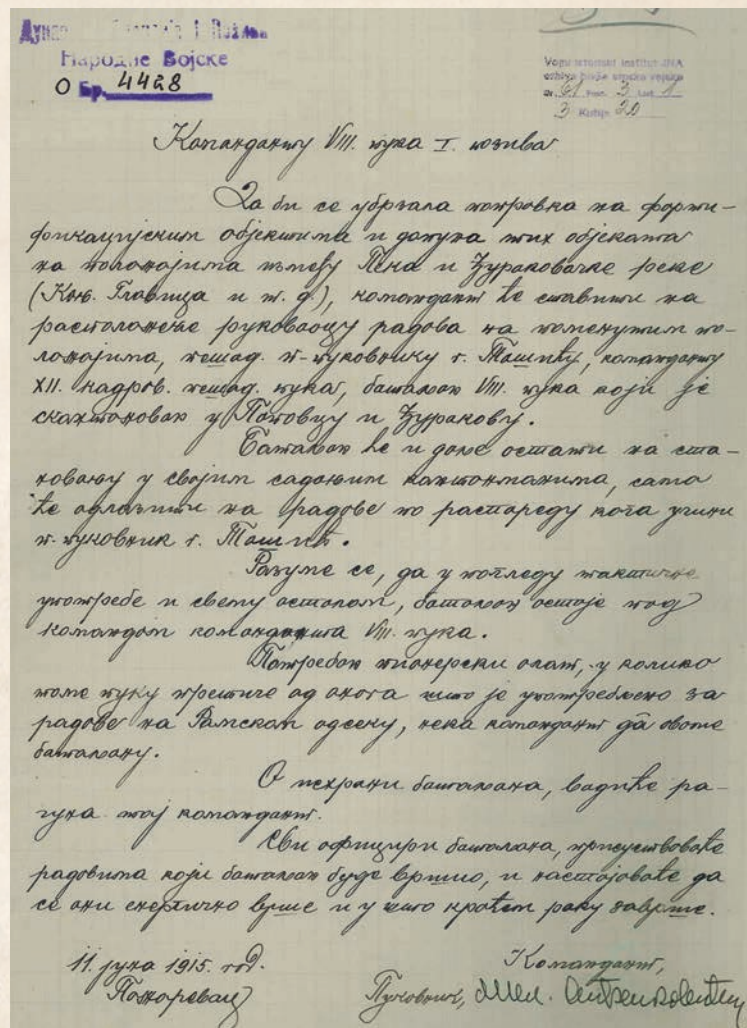
577 ВИИ ЈНА, абсв, бр 37/1, фасц 2, лист 1, кутија 20; ВИИ ЈНА, абсв, бр 51/1, фасц 2, лист 1-2, кутија 20

578 ВИИ ЈНА, абсв, бр 18, фасц 1, лист 1-3, кутија 20

579 ВИИ ЈНА, абсв, бр 39/1, фасц 2, лист 2, кутија 20; ВИИ ЈНА, абсв, бр 1/11, фасц 1, лист 1-6, кутија 22; ВИИ ЈНА, абсв, бр 1/2, фасц 1, лист 419, кутија 18.

Слика 198. Из Мајиловца, 31. маја 1915. Осми пешадијски пук првог позива доставља команданту 1. и 3. батаљона наређење у вези са отпочињањем рада на Рамским положајима (Војни архив)

Слика 199. Дунавска дивизија првог позива доставља команданту 8. пешадијског пука првог позива наређење у вези са убрзавањем фортификацијских радова на реци Ђураковац, 1915. (Војни архив)

војне карте.⁵⁸⁰ Било је радова и после тога: 15/28. јула обновљен је мост у селу Доња Ливадица, код Жабара: тиме

580 ВИИ ЈНА, абсв, бр 61/2, фасц 3, лист 1, кутија 20; ВИИ ЈНА, абсв, бр 61/3, фасц 3, лист 1, кутија 20; ВИИ ЈНА, абсв, бр 43, фасц 2, лист 1-2, кутија 20; ВИИ ЈНА, абсв, бр 17, фасц 1, лист 1, кутија 2; ВИИ ЈНА, абсв бр 1/13, фасцикла 1, лист 1-2, кутија 22; ВИИ ЈНА, абсв, бр 1/13, фасц 1, лист 2, кутија 22; ВИИ ЈНА абсв бр 1/15, фасц 1, лист 1-2, кутија 22.

је добијена већа маневарска дубина и растерећен је мост на Морави код Љубичева и понтон у селу Брежани.⁵⁸¹ Но, обим радова смањивао се па је 1./13.7. командант Дунавске дивизије могао дозволити да нареди команданту Деветог п. пука да једној француској списатељици достави податке о женама - борцима које су учествовале у рату: њиховом

581 ВИИЈна, абсв, бр 33/1, фасц 21, лист 1, кутија 20.

Дунавска Дивиз. I поз.
О.бр. 4300.

Команданту VIII пешад. пука I поз.

Ради давање утврђивања положаја
ако Пожаревца (Чараша, Ошастинско брдо и турска се-
врно од Пожаревца) наређује:

1. Дату утврђивања извести IV пешад. пуку, који ће команданту давати за овај посао велики
војник (познати увек били јединице са великим војним
старешинама), којима руководи радова Бур захтева.
2. Руководи радова ако ова утврђивања
ће извршити мајор Г. Милићев Кривошловић, који ће и
отрасе обележити, а према утврђивању добијеном од
окопанаца.
3. Команданту извести одредбе за све
радове и један бат. командира, који ће извести на раскоп-
авање руковођу. (Овакав припада итд. све раскопавати
команданту овако: један оставити на раскопаване коман-
данту XII кадров. пука за утврђивање Гробиштањских
пољана, (који сада утврђује XII пука) један оставити на
раскопаване руковођу радова на Јаковим пољанама
(који сада утврђује III пука I поз.); један бат да остави на
отрасању ограда над мајора Г. Рамковића.
4. Радови који се остављају на раскопаване
руководица утврђивања, да се запосле на срину над
различних окова (IV, VII и XII), ове ће оставити док
се утврђивање не заврши.
5. Команданту обави давати извести
сваки дан шта батаври буду урадили, да би се ово

после убаво у атласијеви уметниј баталона.

5. Руководи радова ће саву итд. прива-
ни. итд. командирски извести и савојственим и на-
ако приватније.

6. У недостатку командирски итд. од окова
руководи ће се обавити за итд. команданту известије.

7. За извршење ове за оградом известије
представља руководи ће се обавити команданту известије
који ће итд. реферисати ове ове итд. када на алатије
Косице.

8. На крокајама који ће се оставије (у
размери 1:12500) руководи ће извести све нове ора-
ване обавиће као и све оутрве. Ова итд. раније израђена
крокира, израђити ил. у наведеној размери и извести и
нове и старе објекте (Скопим војима) и све оутрве.

2. јуна 1915. год.
Пожаревца.

Командант ове ове,
Мил. Кривошловић

Велики војник
VIII ПЕШАДСКИ ПУК
I ПОЗ. НАРОД. ВОЈСКЕ
О.бр. 366

Команданту известије
" IV пешад. пука
" XII кадров. пука
" VII пешад. пука I поз.
" Београдског Одред
Београдског Одред
Београдског Одред

3. јуна 1915. год.
Пожаревца.

Командант ове ове,
Мил. Кривошловић

Слика 200. Из Пожаревца, 2. јуна – 3. јула 1915. Дунавска дивизија првог позива доставља команданту 8. пешадијског пука првог позива наређење у вези са утврђивањем положаја код Пожаревца и одговор команданта 8. пешадијског пука (Војни архив)

броју, именима, где, кад и како су се одликовале; пошто је та госпођа радила на књизи о улози жене у Великом рату.⁵⁸² Опадање тензије међу војницима довело је и до опа-

582 ВИИ ЈНА, абсв, бр 25/8, фасц 6, лист 1, кутија 22; Помињање ове „француске списатељице“, самог њеног дела, а посебно потраге за подацима у Србији фасцинантно је и захтева посебан рад који би био посвећен тој теми. Овде само помињемо и скрећемо пажњу на њену делатност у свом времену и савремене импликације.

дања морала, па се јавио проблем избегавања борбе и чак, дезертерства. Он је нарочито био изражен међу војницима из тзв. „нових крајева“ тј. из области заузетих у Балканским ратовима. Врховна команда је на подручју зоне одговорности Дунавске дивизије наложила команданту IX пука да предузме све мере за њихово хватање. Одређене су јединице тог пука, у снази једне чете, за хватање бегунаца и распоређене у Кучеву (три вода) и Петровцу (један

вод).⁵⁸³ У тим крајевима је конфигурација тла и пошумљеност терена одговарала бегунцима, а мала насељеност отежавала је потрагу за њима.

Како је време пролазило, мењало се и стање ствари. Улазак Италије у рат је у првом тренутку ослабио и притисак на Србију, али није био одлучни фактор. У међувремену почело се мењати и држање Бугарске, која је све више нагињала централним силама. Опрезно по-

ступање Српске војске и владе није било довољно да се Бугарска уздржи од рата. Ка рату је све више нагињала и Турска. Док је општа ситуација у самом Браничеву била мирна, стратегија је доносила кључну промену снага на Балканском полуострву. Мада авијатичари 13./26. 9. нису приметили неко увећање снага на аустријској страни,⁵⁸⁴ немачке трупе су заузимале полазне положаје за напад на Србију.

Слика 201. Мобилизација 8. пука трећег позива у Пожаревцу (Ратни албум 1912–1918. Војни музеј)

⁵⁸³ ВИИ ЈНА, абсв, бр 6/1, фасц 2, лист 1, кутија 22; ВИИ ЈНА, абсв, бр 6/4, фасц 2, слит 1-2, кутија 22.

⁵⁸⁴ ВИИ ЈНА, абсв, БР 1/30, фасц 1, лист 1, кутија 22.

ВАЗДУХОПЛОВНА КОМАНДА У ПОЖАРЕВЦУ 1915.

Стални, свакодневни извештаји већ су говорили да Аустроугарска гомила своје снаге с друге стране Дунава, а извиђачи на српским аеропланима предочили су Врховној команди величину очекиваног непријатељског таласа – од Београда, Гроцке, Дубравице, Костолца, Рама.

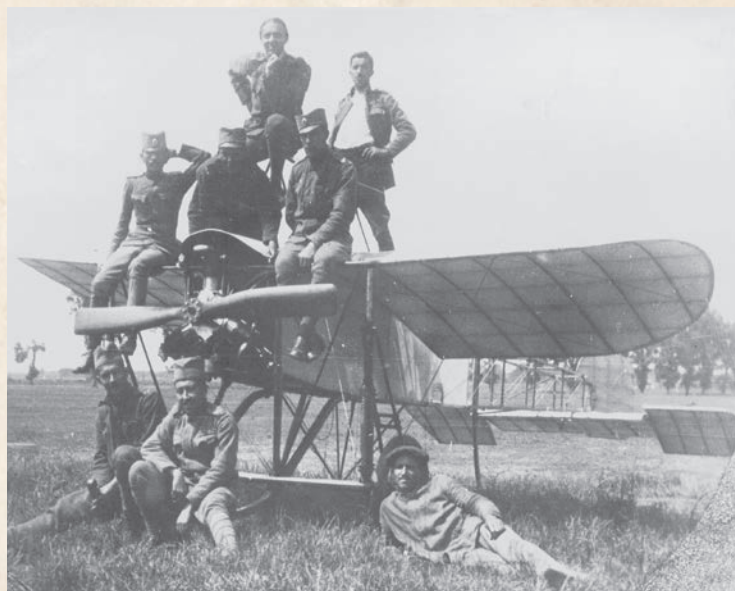

Слика 202. Механичари сређују мотор аероплана на пожаревачком аеродрому 1915. (Историјски архив Пожаревац)

Наређењем команданта Ваздухопловне команде 5/18. децембра 1914. године оформљена су два аеропланска одељења – Београдско са 2 аероплана, и Браничевско аеропланско одељење са једним апаратом у Пожаревцу.⁵⁸⁵ По наређењу начелника штаба Врховне команде,

⁵⁸⁵ Ј.Николић, Д.Милорадовић, Н.Ђокић, *Српска Ваздухопловна Команда у Пожаревцу 1915*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, I/2, ИАП, Пожаревац, 2006. стр. 31; шири текст: Н.Ђокић, Ј.Николић, Д.Милорадовић, *Српска Ваздухопловна Команда у Пожаревцу 1915*, каталог изложбе Историјског архива

војводе Радомира Путника, од 15. марта 1915. и штаб Ваздухопловне команде и аеропланске ескадре налази се у Пожаревцу.⁵⁸⁶ Командант српске Ваздухопловне команде био је мајор Коста Милетић.⁵⁸⁷

Слика 203. Ученици пилотске школе у Пожаревцу на аероплану Bleriot XI Penguin 1915. (Историјски архив Пожаревац)

У Пожаревцу су подигнути хангари за склониште авиона, али непријатељ је отпочео скоро свакодневно гађање аеродрома у Пожаревцу, на Вашаришту. Пробно летење са аеродрома у Пожаревцу је започето 19. априла/2. маја

Пожаревац, 2005; М.Пајовић, Ј.Николић, *Два века војске у Браничеву*, Медија центар Одбрана и Историјски архив Пожаревац, 2013, 133-152.

⁵⁸⁶ Сава Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд, 1933, стр.103.

⁵⁸⁷ Ч.Јањић, Н.Ђокић, О.Петровић, Ш.Оштрић, *Српска авијација*, Београд, 1993, стр.46. (у даљем тексту: Група аутора, Српска ...)

1915. преко Братинца, Петке и Дубравице и том приликом је на њих непријатељ отворио ватру.⁵⁸⁸

У Пожаревачкој пилотској и извиђачкој школи, на половним апаратима, обучавали су се Фридрих Рот, Александар Прокић, Матеја Хоћера, Александар Дероко,⁵⁸⁹ Драгиша Вујић, Синиша Стефановић,⁵⁹⁰ док су официри били Милорад Веселиновић и Милутин Михајловић, уз благајника Радојичића и магационера Суботића, су чинили особље Војног пожаревачког аеродрома.⁵⁹¹ У извештајима са итинерера и извиђања задатих просторија, пилоти су извештавали да на линији Шабац – Пожаревац има више утврђења и да се непријатељ спрема за прелаз, нарочито на тачкама Београд-Смедерево-Бела Црква, али никако нису били видљиви сви делови Макензенове велике армаде.⁵⁹² Морамо да напоменемо да су велику помоћ српској авијацији пружила 99 официра-пилота, извиђача и механичара из састава Француске ескадриле под командом мајора Роже Витреа, који су се Српској војсци придружили, ратовали на небу и обучавали кадар од марта до децембра 1915. године.⁵⁹³ У почетку свог боравка и борбе у Србији били су стационирани на Бањици, а касније један део код Прахова.⁵⁹⁴ У Београду је 1915. Врховна ко-

манда штампала књигу „Употреба аероплана у рату” коју су написали официри Француске ескадриле који су дејствовали у Србији.⁵⁹⁵

Слика 204. Прва посета француских пилота српским авијатичарима (Историјски архив Пожаревац)

Слика 205. Farman MF11 са француском посадом на аеродрому у Пожаревцу 1915. (Историјски архив Пожаревац)

588 Н.Ђокић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Српска Ваздухопловна Команда у Пожаревцу 1915*, стр. 12, у фус ноти 27 наводи: Добросав Миленковић, *Историја југословенског ваздухопловства од 1901-1916. године*, стр. 92; Априла 1915. командант 8. пешадијског пука примио је наређење да се аероплани не смеју гађати док се јасно не уоче њихове ознаке, ВА,П9 к20 ф1 д ½.

589 Сећање на ове дане пилотске обуке у: А.Дероко, *А онда је летило јероплан над Београдом*, Сећања, Народна књига, Београд, 1983, стр. 88.

590 Само неколико њих, најбољих, добило је могућност обуке у Француској о трошку државе. С.Микић, нав. дело 107-108; Група аутора, *Српска...*, 56.

591 С. Микић, нав. дело, стр.103.

592 С.Микић, нав. дело, стр. 118; Итинерер редовног извиђања, ВА, П9 к22 ф 1 д 1/7.

593 Група аутора, *Српска...*, 47.

594 Група аутора, *Српска...*, стр. 50, 52.

Непријатељски аероплани су већ од 19. децембра 1914/1. јануара 1915. почели готово свакодневно да лете над Смедеревом, Пожаревцом и другим местима уз

595 Група аутора, *Српска...*, стр.50.

Слика 206. Провера маршруте у присуству француских колега на пожаревачком аеродрому 1915. (Историјски архив Пожаревац)

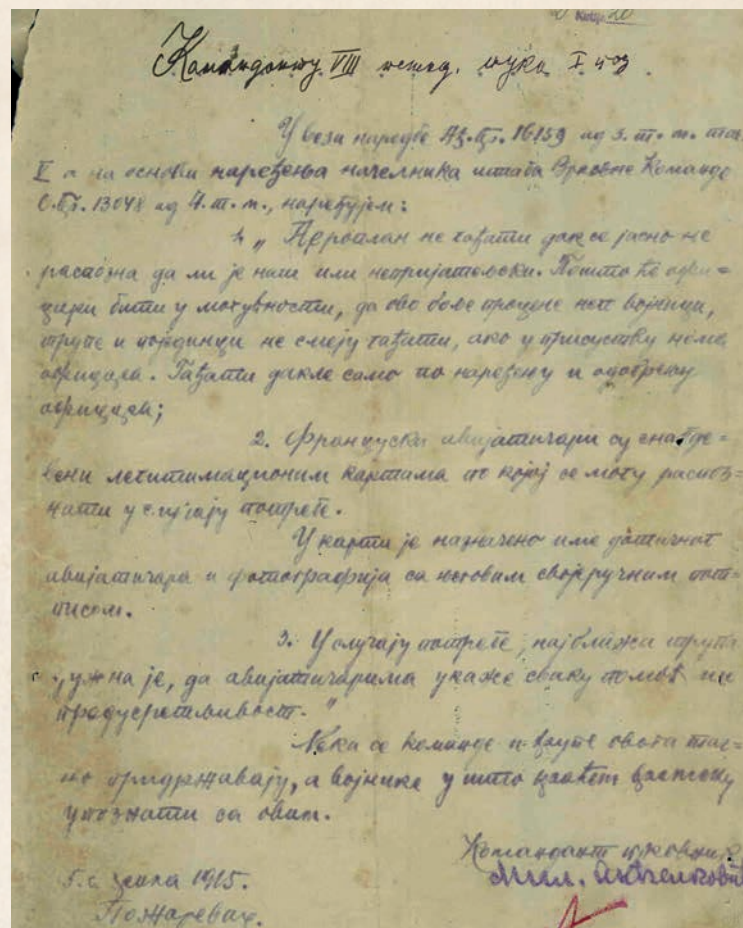
Дунав према Градишту и Голупцу.⁵⁹⁶ Први немачки аероплан на српском фронту се појавио 3/16. јануара 1915. када је један од њих летео правцем Остружница-Умка-Обреновац. Тог дана бачена је и прва бомба на Пожаревац која је пала на Чачалицу, близу једног батаљона који се налазио на вежби, али није нанела штету.⁵⁹⁷ Сутрадан, 4. јануара, два аустроугарска аероплана бацила су, око 11 часова, 4 бомбе на Пожаревац.

Напади и бомбардовања су се наставили. Јак напад на Пожаревац је изведен 24. јануара/6. фебруара када је најпре један аероплан (око подне) извиђао правцем Пожаревац-Раброво-Велико Градиште-Затоње-Речица-Кличевац, а онда је око 14.30 часова долетело најмање 5 аероплана који су најпре бацили по једну бомбу на Топољак код Сकेле и Дубравицу, а затим 6-7 бомби на Пожаревац. Од бомби бачених на Пожаревац три нису експлодирале, а од осталих је рањено једно дете у вароши.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Н. Бокић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, нав. дело, стр. 13.

⁵⁹⁷ Исто, стр. 13; фус нота 37 наводи: Добросав Миленковић, нав. дело, стр. 86-87.

⁵⁹⁸ Исто, стр. 13; фус нота 40 наводи: Добросав Миленковић, нав. дело, 88.

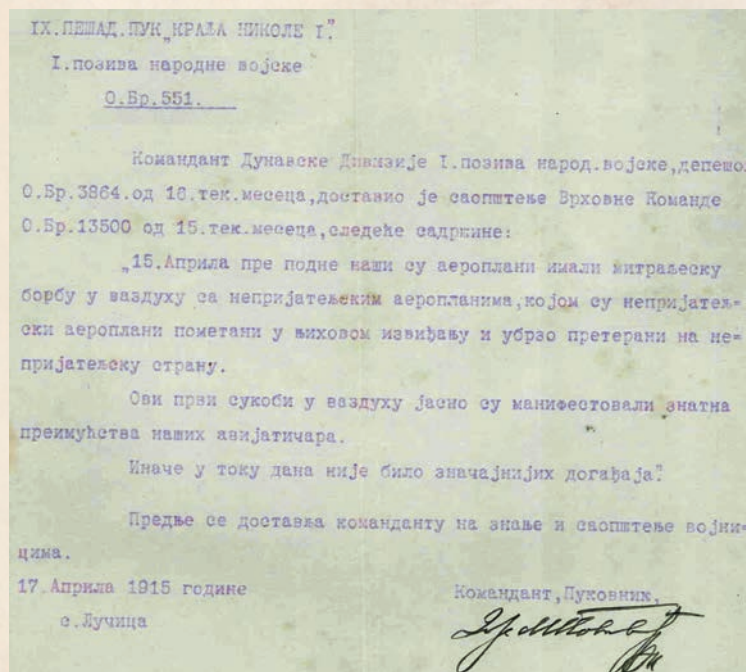

Слика 207. Из Пожареваца, 5. јануара 1915. Дунавски дивизион првог позива доставља команданту 8. пешадијског пука првог позива наређење у вези са гађањем авиона (Војни архив)

Непријатељска извиђања одигравала су се веома често, и када би временске прилике то дозвољавале: 31. јануара/13. фебруара летео над Петком, 1. фебруара извиђао је правцем Баваниште-Дубравица-Петка-Костолац-Кличевац-Затоње-Кисијево-јужно од Великог Градиша-Пожежена.

Два аероплана су 3/16. фебруара изјутра - најпре један око ушћа Велике Мораве, где је бацио две бомбе, извиђала правац Баваниште-Костолац-Велико Градиште-Кличевац-Баваниште. 10/23. фебруара, један аероплан кружио изнад ушћа Велике Мораве и Дубровице вршећи артиљеријску реглажу аустроугарске артиљерије која је

гађала Орашје северно од Дубравице. 16. фебруара/1. марта изјутра у 10.15 часова први аероплан је бацио две бомбе на Дубравицу, а кроз десетак минута је други бацио две бомбе на Забелу (казнени завод). Забела је поново бомбардована 5/18. марта, а бачена је бомба и на Смедерево.⁵⁹⁹

Слика 208. Из Лучице (село до Пожареваца), 17. априла 1915. Девети пешадијски пук „Краљ Никола“ доставља потчињеним јединицама извештај о борби наших авиона са непријатељским авионима (Војни архив)

Око месец дана није било бомбардовања од стране непријатељских авиона,⁶⁰⁰ а онда су они поново напали, овог пута жешће него икад, и то управо Пожаревац. Два непријатељска аероплана су 25. маја/7. јуна летела најпре над ушћем Велике Мораве, а затим су бацили 7 бомби на Пожаревац.

После дужег застоја у Солуну, средином априла 1915, у Пожаревац су, из Француске, стигла два запакована авиона Блерио Тандем 80 КС или Блерио Женије

⁵⁹⁹ Исто, стр. 15; Добросав Миленковић, нав. дело, 89-90.

⁶⁰⁰ За то време српски аероплани су редовно извиђали: ВА, П9 к22 ф1 д1/4.

Резултат аеропланских извиђања

извршених од 10. до закључно 17. априла 1915. год.

У овом времену аеропланска извиђања вршена су у Банату и Срему.

А. У Банату

Извиђана просторија обухваћена је линијом Тител—Чента—Глоген—Францесфелд—Петрово Село—Али бувар—Делиблат—Ковин и Дунавом од Ковина узводно до села Гардиновца (с з. од ушћа Тисе).

Извиђањем су добивени ови подаци:

I.

О јачини непријатеља:

1) Од непријатељских трупа примећено их је врло мало (у Делиблату и Карољифалфа по 1000 људи), због чега се о јачини непријатељских свага мора расуђивати и по другим знацима.

2) Од непријатељских бивака примећени су: омањи биваци код Хомољце и Брестовца; велики бивак код Новог Села.

3) Од непријатељских коморских делова запажени су:

Парк око 80 кола,	код Панчева;
" " 20 "	" , код Ковина;
" " 50 "	" , код Мраморка;
" " 80 "	" , код Делиблага;
" " 20 "	" , код Петровог Села;
" " 100 "	" , код Карољифалфа;
" " 50 "	" , код Падине; и доста велики парк код Ковачице.

Судећи по малом броју запажених трупа, бивака и коморских делова, затим по слабом саобраћају друмовима, железничким пругама, као и по селима, авијатари закључују, да у овој просторији има врло мало трупа, свега око 1 бригаде, а сигурно мање од једне дивизије.

Како су трупе кантонмански размештене по селима и како се мора претпоставити, да се непријатељске трупе скривају у времену прелетања наших аероплана изнад њих, то се може закључити, да је јачина непријатељских трупа, у извиђаној просторији, у Банату, за нешто јача но што је цене авијатарски извиђачи. При свем том, са много се сигурности може рећи, да се у извиђаној просторији сем трупа граничног осигурања одсека Земун—Панчево—Ковин—Дубовац не налазе неке јаче снаге.

Слика 209. 15. мај 1915. Дунавска дивизија првог позива доставља команданту 9. пешадијског пука првог позива један примерак резултата авио-извиђања од 10. до 17. априла 1915. (Војни архив)

Слика 210. Аероплан Bleriot на Пожаревачком аеродрому 1915.
(Историјски архив Пожаревац)

(Blériot XI-2 Génie).⁶⁰¹ Један од њих је добио име "Олуј" (Томићев авион), а други је назван "Вихор" (Станковићев). Авиони нису били нови, али су ипак били знатно бољи од авиона са којима је до тада располагала Србија. Прво успешно летење нових аероплана Блерио 80 КС извршено је 3/16. маја 1915.⁶⁰²

У Пожаревацу је извршено прво наоружавање једног српског авиона када је потпоручник Миодраг Томић монтирао пешадијски митраљез шварцлозе (Schwarzlose) М, 07/12. везан зглобно на пирамидално постоље постављено између два седишта на „Олуј“⁶⁰³ и са извиђачем Синишом Стефановићем са висине од 300м пробао дејство оружја. Веселиновић и Михајловић су изврши-

Слика 211. Аероплан „Олуј“ са постављеним наоружањем на пожаревачком аеродрому 1915. (Историјски архив Пожаревац)

ли први ваздушни напад, изненадивши немачког извиђача, отворивши ватру изнад самог града.⁶⁰⁴ О његовом чину одмах је била обавештена Врховна команда.⁶⁰⁵ Са Пожаревачког аеродрома полетео је и капетан Живојин Станковић и извршио бомбардовање, бомбом од 62кг, железничке станице у Белој Цркви.⁶⁰⁶

Заједно са концентрацијом трупа Немци и Аустроугари су пребацили и значајне ваздухопловне снаге на српски фронт.⁶⁰⁷ Придодата је армијска команда ваздухопловства (Stahl), један армијски ваздухопловни парк (Armeeflugpark), 6 немачких (Flieger Abteilung) и 4 аустроугарске ескадриле. Са Руског фронта пребачене су у Србију 1, 66, 69. и 57.ескадрила.⁶⁰⁸

601 Исто, стр. 17, фус нота 48 наводи: Н. Ђокић, *Авиони и балони Краљевине Србије*, у Српска авијатика, Београд, 1993, стр. 230.

602 Н.Ђокић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, нав. дело, стр.17, фус нота 49 наводи: Народни музеј Чачак, Деловодни протокол Ваздухопловне команде бр. 743, 717; Поводом нових аероплана обавештење команданту 9. пешаријског пука од команданта Дунавске дивизије, 30. јуна 1915, ВА, П9 к22ф1 д1/13.

603 Исто, стр. 17, фус нота 50 наводи: О. Петровић, Н. Ђокић, *Наоружање српских авиона*, у Српска авијатика, Београд, 1993, стр. 190; Група аутора, *Српска...*, 54, 55.

604 Група аутора, *Српска...*, 55.

605 ВА, П9 к22 ф1 д 1/3, од 15. априла 1915.

606 С.Микић, нав. дело, стр. 103-104.

607 „Непријатељске снаге пред српским фронтима у првој половини јуна 1915.”- у потпису Ђенералштабни пуковник Драг.Цветковић с.р. шеф Обавештајног одсека, 19.јуна 1915. Крагујевац (штампани материјал), ВА П9 к22 ф1 д1/11.

608 Исто, стр.36.

НЕПРИЈАТЕЉСКЕ СНАГЕ ПРЕД СРПСКИМ ФРОНТОВИМА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ЈУНА 1915 Г.

У другој половини маја вршена је размена непријатељ. трупа пред нашим фронтovima. На место одведених, на талијански фронт, аустро-угар. трупа доведене су немачке трупе.

По извештају француске Врховне Команде, на галијанском су фронту запажене почетком јуна:

1., 2., 3., 4., 5. и 13. брдске бригаде зај. војске 16. корпуса и 8. и 15. брдска бригада 15. корпуса.

По извештајима француске Врховне Команде, крајем маја ове године, пред српским фронтovima налазиле су се:

101. дивизија око Петроварадина;

103. дивизија у Славонији; и

105. дивизија. Ове су дивизије јаке по 3 пеш. пука и формиране од извојених пукова из разних корпуса. По истим извештајима се знало, да се сем непознатих пукова у саставу ових дивизија налазе и ови пукови, и то:

59. и 146. пеш. пукова у 101. дивизији;

32., 71. и 86. пеш. пукови у 103. дивизији;

122. пеш. пук у 105. дивизији.

По изказу једног Србина, који је био интерниран у Аустро-Угарској, кроз Сокоц су пролазили на српски фронт 115., 116., 117., 118. и 119. пешад. немачки пукови.

Искрива осталих интернираних могли су само да укажу на сигурно присуство немачких трупа пред нашим фронтovima, али не и да даду податке за оцену њихове јачине.

Сви горњи извештаји стоје у сагласности са резултатима авиоаналитичких извиђања што извршена у другој половини месеца маја ове године.

Авиоаналитичким извиђањем у првој половини јуна ове године је запажено:

1.) Да су се коморски пукови омањили код Илока, Паланке, Ирига и Карловца, а савиш исчезли код Батајнице, Каменице и Попинаца; затим да су исчезли патори код Руме, Шиди и они наранцасте боје код Бешке;

2.) Да се у Банату, у простору Панчево—Ковина—Алибунар, налази оно знатно смањено стање јачине непријатељ. снага из друге половине месеца маја (има везе са О.Бр. 15.842).

3.) Да се у простору Брчка—Врбања—Јамена налази снага јачина око 1 пешад. бригаде.

4.) Да се у с.-и. Босни налази снага око 1 пешад. дивизије.

Као што се види, промене су уочене у Срему и Славонији. Те уочене промене састоје се у смањењу комора и бивака, што указује и на смањење бојних снага у тим крајевима.

Искрива једног присебног младаћа Јака Србина, који је био интерниран у Меленцима, северно од Бечкереча, дознало се, да се у мају доведене немачке снаге поново одлазе са нашег фронта негде на северо-исток. По његовом казивању, 29., 30. и 31. маја жељезнички возови са немачком војском пролазили су кроз Бечкерек и Меленце за Вел. Кикинд.

Са овим изказима и са променама у Срему и Славонији, уоченим са авиоплана, стоје у сагласности следећи извештаји руске Врховне Команде:

59. пук 101. немачке комбин. дивизије био на српском фронту око 20. маја, а потом поново враћен у Галицију;

105. комб. немачка дивизија поново се појављује на Двестру.

Према овоме би изишло, да је пред српским фронтом остала још 103. комб. немачка дивизија, а можда и још неки делови, за које се не знају бројни називи и јачина.

Дакле, сем ових немачких делова пред нашим фронтovima налазе се: 7., 9., 10., 11. и 12. брдска бригада 15. корпуса и 6. и 14. бригада заједн. војске и ново формиране 16. и 17. бригаде 16. корпуса и трупе граничног осигурања.

У последње време добијени су податци, да су местимично и трупе граничног осигурања ослабљене. Тако, код Оршави, од једне ојачане бригаде остала су свега око 2 батаљона пешадије; од Панчева је одведен део 7. ландштурског пука на талијански фронт. По изказу једне интерниране јачиности у близини Панчева, у овоме се месту налазе неке формиране јединице састављене из реконвалесцената, недовољно превратљивих рањеника и мање способних обвешанка.

Груписање непријатељских снага има исти ранији изглед:

У Банату се сем граничног осигурања налази врло слабе непријатељ. снаге.

У Срему и Славонији се налазе најјаче непријатељске снаге.

У Босни су најгруписаније снаге у њеном с. и. делу.

ШТАБ
ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
ОПЕРАТИВНО ОДЕЉЕЊЕ
КО.Бр. 16.366
19. јуна 1915. г.
Крагујевац.

Шеф обавештајног одела,
генералштабни пуковник,
Драг. С. Цветковић с. р.

Донашња Дивизија
Изознак Н.Б.
О.Бр. 4578

Војни архив
архива јавне службе
Бр. 1
13
Копија 221

Команданту

... .. Ј. Исмајловић. Ј. И.О.

У вези са наредбом О.Бр. 3778 доставља се команданту припадника изаграда авиоплана наше авиоаналитичке ескадре и авиоплана, за употребу те команде.

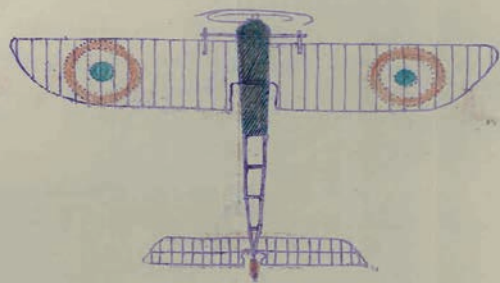
30. јуна 1915. г.
у Пожаревцу

Командант - пуковник,
Д-м. П. Антонијевић

СРПСКА АВИОАНАЛТИЧКА ЕСКАДРА
Моноплан Блерно.

— Слика с предњег —

— Слика с бочне —

— Слика с горњег —

Слика 212. Из Крагујевца, 19. јуна 1915. Девети пешадијски пук „Краљ Никола“ доставља команданту 2. и 3. батаљона извештај о непријатељским снагама на српском фронту у првој половини јуна (Војни архив)

Слика 213. Из Пожаревца, 30. јуна 1915. Девети пешадијски пук „Краљ Никола“ доставља потчињеним јединицама преглед авиона наше ескадриле (Војни архив)

Непријатељски авиони су почели свакодневно да бомбардују и митралирају српске трупе, железничке инсталације и насељена места у долини Мораве.⁶⁰⁹ Најжешћи, истовремено и најзначајнији циљ, постао је Крагујевац у коме се налазила српска Врховна команда и Војно-технички завод. 9. јуна 1915. око 5.50 часова, први пут је бомбардован Крагујевац. Бачено је 9 бомби од којих је троје погинуло и 10 рањено.⁶¹⁰ Седам немачких авиона, и то шест двомоторних троседа АЕГ из 30. ескадриле, предвођених једним двоседом Рамплер, долетело је 17/30. септембра са неког од аеродрома у близини Вршца и бацило на Крагујевац 45 бомби. Српска ПА артиљерија је жестоко одговорила, а артиљерац Радоје Рака Љутовац је директним поготком гранате из адаптираног Круповог (Krupp M.1904) топа оборио Рамплер, у коме су погинула оба члана посаде.⁶¹¹

Други по значају циљ био је Пожаревац који је уз то био далеко изложенији нападима јер се налазио врло близу границе. Бомбардовања су постала све чешћа. 8/21. септембра око 9 часова бачене су две бомбе на Велико Градиште, али су оне пале на утрину поред гробља. Други аероплан је око 10 часова бацио две бомбе на логор јужно од Смедерева (где су пале између логора 5. пука I позива и села Вучака) и једну на Брестовик. У исто време један немачки аероплан је бацио три бомбе на Пожаревац (од којих једна није експлодирала) и пет бомби на Дубравицу (пале 300 до 400 м западно од логора). Четврти аероплан, тога дана, појавио се у 16.15 изнад Горице и Затоња одакле је продужио низводно гађајући из митраљеза српске стражаре. Сутрадан је један аероплан бацио три бомбе на Велико Градиште (пале код Селићеве циглане) али је само једна експлодирала.⁶¹²

Немачки аероплани су наставили са снажним дејством по Пожаревац и 11/24. септембра. После прелетања 4 немачка аероплана изнад линије Рам-Петка-Сме-

дерево-Костолац, осматрајући простор Костолац-Кулич, док су 2 аероплана летела над линијом Рам-Велико Градиште, односно линијом Коронижи-Молдава-Пожеже-на, неколико немачких аероплана је напао Пожаревац бацивши 22 бомбе од којих су рањена 2 војника а један је погинуо (убијен је и један во а 5 животиња је рањено).⁶¹³

Слика 214. Пилоти и официри испред аероплана „Олуј“ на пожаревачком аеродрому 1915. (Историјски архив Пожаревац)

И сутрадан, 12/25. септембра на Пожаревац су бачене 34 бомбе од којих је погинуо један војник и рањено 3 војника, један жандарм и 7 грађана.⁶¹⁴ Тога дана је жестоко нападнут и аеродром у Пожаревцу. На њега су два авиона, од којих један двомоторни АЕГ G.II, бацили 28 бомби које су све пале поред аеродрома и од којих је рањен само један коморција. Један од ових авиона се при повратку спустио код Базјаша и имао је лет као да је оштећен од српске артиљеријске ватре. Поводом овог напада српска Врховна команда је 13/26. септембра наредила команданту Одбране Београда да одмах железницом упуту до Осипаонице један вод противаеропланске батерије у Пожаревац. Овај вод је по пристизању постављен на Чачалици.⁶¹⁵

609 Обавештење команданта Дунавске дивизије команданту 9. пешадијског пука о наређењу Врховне команде о предузимању мера за маскирање циљева да не буду видљиви из ваздуха, од јуна 1915. ВА, П9 к22 ф 1 д1/15; ВА, П9 к11 ф1 д 1/20.

610 Исти, стр. 37.

611 Исти, стр. 36-37.

612 Исти, стр. 37.

613 Исти, стр. 38. Шире у напмени 152: *Велики рат Србије* књ. VIII, Београд, стр. 291-92; Добросав Миленковић, нав. дело, стр. 100.

614 Исти, стр. 38.

615 Исти, стр. 38, у напмени 154 наводи: Добросав Миленковић, нав. дело, стр. 100-101.

Над простором Браничевског одреда током 13/26. септембра летело је 9 непријатељских аероплана који су бацили 4 бомбе од којих је погинуло 4 лица, а исто толико је и рањено.

До тада најжешће бомбардовање Пожареваца извршено је 16/29. септембра. Најпре су око подне 4 аероплана летела над простором Рам-Пожаревац-Гроцка-Ковин, потом од 16 до 18 часова 7 немачких аероплана летело је над Пожаревцом и бацило на варош и непосредну околину 58 бомби (од којих није експлодирало 8). Од бомбардовања је погинуо један грађанин, а рањена су, поред једног официра и једног војника, и 3 грађанина (убијена су четири вола, један коњ, две свиње и два прасета). Оштећене су две куће а доста је и прозора разбијено.⁶¹⁶

Немачки авиони су током 30. септембра извршили 13 борбених летова над сектором Рам-Пожаревац-Смедерево и бацили 3 бомбе на Пожаревац, 3 на Кличевац, 2 на Речицу, 2 на Липе и 1 на Скелу.

18. септембра/1.октобра бомбардован је Крагујевац са три непријатељска авиона, од 18 бачених бомби 10 је пало на Војно-технички завод, и било је жртава. Тог дана бачене су три бомбе на Пожаревац, три на Кличевац (једна није експлодирала), једну на скелу, три на Липе од којих је једна пала на кућу Милана Вучковића и разрушила је, а друге две у близини Балонског одељења и две бомбе на Речицу где је погинуло једно а рањено четири лица (од којих једна старија жена и двоје деце).⁶¹⁷

Пожаревац је поново бомбардован 19. септембра / 2. октобра када су непријатељски аероплани бацили 75 бомби на варош. У нападу је погинула једна жена, а рањена су два војника и један цивил. На околна села и Рам бачено је још 11 бомби, на Смедерево су бачене две бомбе, на Речицу две и на Кличевац три. Оштећено је и више кућа (од тога у Кличевцу једна). Напад је поновљен и сутрадан, 20. септембра/3. октобра када су немачки

аероплани у 17 борбених летова бацили 75 бомби.⁶¹⁸ Тог дана око 16 часова један непријатељски аероплан је летео правцем Велико Градиште-долина Пека-Средњево (где је бацио три бомбе које су пале испред поште)-Царевац (две бомбе)-млин код Шувајића (једна бомба)-Д. Крушевица (једна бомба)-Миљевић (једна бомба)-Браничево (једна бомба). При повратку гађао је у три маха српске трупе из митраљеза, а на Велико Градиште је бацио једну бомбу од које је оштећена једна кућа.⁶¹⁹

Слика 215. Пилот Томић се припрема за полетање са пожаревачког аеродрома 1915. (Историјски архив Пожаревац)

Српска Врховна команда је 23. септембра /6. октобра издала наређење ескадрили у Пожаревцу да у току 7.октобра утврди места преласка непријатеља преко Саве и Дунава.⁶²⁰ Захтевано је и да се бомбардују његове трупе које су прешле Саву код Јарка и концентрације код Сурчина.

Само 3. октобра је 17 немачких аероплана напало Пожаревац и околину бацивши 75 бомби.⁶²¹

До октобра 1915. било је напето и неизвесно, а онда је отпочела велика аустроугарска и немачка офанзива на Србију којој се придружила и Бугарска. Обједиње-

⁶¹⁶ Исти, стр. 38, у фусноти 155 наводи: *Велики рат Србије* књ. VIII, Београд, стр 311; Добросав Миленковић, нав. дело, стр. 101.

⁶¹⁷ Исти, стр. 38, 39; о овом бомбардовању Крагујевца и Пожареваца у књизи Ј. Миодраговића, *Трагични дани Србије 1915-1918*, Београд, 1921, стр. 10.

⁶¹⁸ Исти, стр. 39, у фусноти 162 наводи: *Велики рат Србије* књ. VIII, Београд, стр 333.

⁶¹⁹ Исти, стр. 40.

⁶²⁰ Итинерер лета од 18.септембра 1915, ВА П9 к22 ф 1 д1/42.

⁶²¹ Исти, стр. 41, у фусноти 169 наводи: Н. Ђокић, *Макезенцова офанзива на Србију*, Оружје IX/1991, стр. 47.

ним снагама, које су по неким подацима бројале укупно 800.000 људи, савремено опремљених и оснажених ваздухопловним јединицама, командовао је немачки генералфелдмаршал Аугуст фон Макензен.⁶²²

„Непријатељске снаге отпочеле су прелазак Дунава код Рама⁶²³ 24. септембра, односно 7. октобра око 7 часова под заштитом јаке унакрсне артиљеријске ватре из Дубовца, Паланке и Базјаша. Непријатељ је заузео Горицу, село Затоње. Од 16 часова и положај код Костолца је засут јаком артиљеријском ватром, а онда почео прелазак.”⁶²⁴

Напад непријатеља на Србију ишао је са северозапада од стране Аустро-Мађара и Немаца, а са истока од страна Бугара, а однос снага био је 1:2½ у корист непријатеља Србије. Врховна команда имала је обећање савезника – Француске, Енглеске и Русије – да ће послати помоћ, али морали су и сами да прихвате одбрану, односно дефанзивно одступање са што је могуће дужим задржавањем непријатеља док помоћ не стигне.

Отпочела је одбрана од прелаза Макензенове офанзиве и наступања преко Дунава на фронту: Добра–Голубац–Велико Градиште–Рам–Смедерево–Гроцка и одбрана Пожаревца. Задатак да брани обалу имала је српска III армија у чијем се саставу налазили: Дунавска дивизија I позива, Браничевски одред и Дринска дивизија I позива, односно да обезбеђују гранични фронт од Добре (Голупца, Великог Градишта, Рама, Смедерева) до Гроцке. Штаб III армије био је у Пожаревцу, а командовао је генерал Павле Јуришић Штурм.⁶²⁵

Браничевски одред је бранио десни одсек армијског фронта од Добре (Псаче) до Ђураковачке реке, као

и Острво код Кисиљева, док се штаб одреда налазио у Шувајићу.

На средњем току била је Дунавска дивизија I позива која је бранила одсек од Ђураковачке реке до Мораве, са штабом дивизије у Мајиловцу који је под својом командом „имао 12 батаљона, 12 митраљеза, 3 ескадрона и 28 топова.

Леви одсек је држала Дринска дивизија I позива која је бранила одсек од Мораве до потока Средњака код села Сеоне.

Као армијска резерва били су 12 кадровски пешадијски пук у Љубињу, 2. батаљон Вардарског пешадијског пука у Ђириковцу, специјални вод артиљерије против аероплана, смештен у Пожаревцу.”⁶²⁶

Наређење Врховне команде је гласило – фронтални отпор, а под Штурмовом командом III армија се споро повлачила дуж обала Млаве и Мораве на југ.⁶²⁷ Брзо је непријатељска авијација показала надмоћ над српским малобројним аеропланима који су били принуђени да се повлаче. Од Александровца, одступили су према Ђуприји па даље на југ до Скадра.⁶²⁸

Слика 216. Пилоти Томић и Михајловић на пожаревачком аеродрому 1915. (Историјски архив Пожаревац)

622 Макензен је под својом командом имао: 7 аустро-угарских, 7 немачких и 4 бугарске дивизије и Алпијски корпус, М.Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Историјски архив Пожаревац, 2011, стр. 383.

623 Према С. Максимовићу прелаз је започео 23. септембра, у: С. Максимовић, *Успомене из окупације - Немачке, Аустројугословенске и Бугарске 1914-1918*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1919, стр. 22.

624 ИАП, диг зб. Редова Живка Мирковића из Дубравице, ратни дневник, рукопис; М. Манојловић, нав. дело, стр. 383.

625 Исти, стр. 383; Заповест после новостворене ситуације..., 3.окт.1915, ВА П9 к22 ф4 д 17/4; ВА П9 к22 ф4 д17/5; ВА П9 к22 ф4 д17/6.

626 Према: М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Историјски архив Пожаревац, 2012, стр. 384.

627 Исти, стр. 383.

628 С. Микић, нав. дело, стр. 119.

„МАКЕНЗЕНОВА“ ОФАНЗИВА И ОКУПАЦИЈА БРАНИЧЕВА 1915.

У пролеће 1915. дунавски фронт око Пожареваца обилазио је Арчибалд Рајс који је оставио упечатљиво сведочанство о стању у вароши и околним селима пред велику непријатељску офанзиву која ће почети у јесен исте године. „Ићи до Смедерева у Пожаревац кад је равница поплаћена пролећним кишама није лака ствар. Ипак су нека кола побеђивала дубоко блато на путу. У Крсни посећујемо потпуковника Поповића, команданта 18. пука. Потом упадају до осовине у блато али су коњи добри и стижемо до Мораве, прелазимо је и у ергелани нас капетан Аранђеловић позива на ручак. Мало после времена стижемо у „Гранд хотел“. У Пожаревцу има прилично трупа, а ту је и логор српске авијације. Ноћ ми је била врло бурна, јер поред свог звучног имена - „Гранд хотел“, овај локал располаже армијом стеница чији фронт не зна за затишје и које напредује неуморно. Један рђав пут води нас из Пожареваца у Петку, главни стан 8. пука III позива, којим командује пуковник Бонић. Ту је кантован и чувени Вардарски батаљон. Вардарски јунаци са Смедерева где су заробили 2.600 непријатеља а нису изгубили више од 20 рањених и мртвих. Њиме командује мајор Наумовић.“⁶²⁹ Заробљени аустро-угарски војници спроведени су кроз Пожаревац што је оставило снажан утисак на грађане. Велики број заробљеника били су чешки војници и официри које су грађани поздравили „као своју браћу“.⁶³⁰

Све до јесени 1915. у Пожаревцу је ситуација била мирна, чак се и осећала једна опуштена атмосфера настала после великих победа српске војске над Аустро-угарском. Оптимизам, понос и самопоуздање изазвани тријумфалном победом над „Швабама“ у доброј мери су прикривали слике ужасавајуће стварности.

629 М.Владимировић, *О храбрости и родољубљу*, Реч народа бр. 1037 од 14. априла 1984. год.

630 М.Душманић, *Ројство и слобода* (рукопис), 13.

Страх и зебња грађана Пожареваца појачала се почетком септембра 1915. када су аустро-немачки авиони, по неколико пута дневно, почели да бомбардују варош. Грађани су у почетку истрчавали из кућа и дућана и радо знало посматрални авионе који су истресали смртоносни товар. Од оног тренутка када су се топови укључили и почели да гађају авионе, грађани су се крили по подрумима схватајући да је то за њих велика опасност.⁶³¹ Током септембра, најпре 12. 9. у бомбардовању вароши погинуо је један човек, а 16.9. у 16 и 18 часова 7 авиона бомбардовало је Пожаревац на који је изручено око 60 бомби а погинуо је један грађанин.⁶³² Два дана касније 18. септембра, последице бомбардовања биле су још страшније јер је погинула једна жена, а рањено је 4 лица, од којих су била два детета.⁶³³ Из страха од свакодневног бомбардовања, многи грађани су почели да напуштају Пожаревац.

Шестог октобра 1915, немачке и аустроугарске дивизије кренуле су инвазију Србије са севера, преко отвореног простора који пресецају токови Саве и Дунава. Свим овим снагама, по неким проценама, 800.000 савремено опремљених војника и са ваздухопловним јединицама командовао је немачки генерал фелд маршал Аугуст Фон Макензен.⁶³⁴ Макензен је под својом командом имао: 7 аустроугарских, 7 немачких и 4 бугарске дивизије и Алпски корпус.⁶³⁵

И поред тога што је прикупио толико надмоћну војну силу, Макензен је, очигледно високо ценио ратничку вредност и морал српске војске, те је у заповести својим јединицама уочи офанзиве, упозоравао: „Војници, Ви

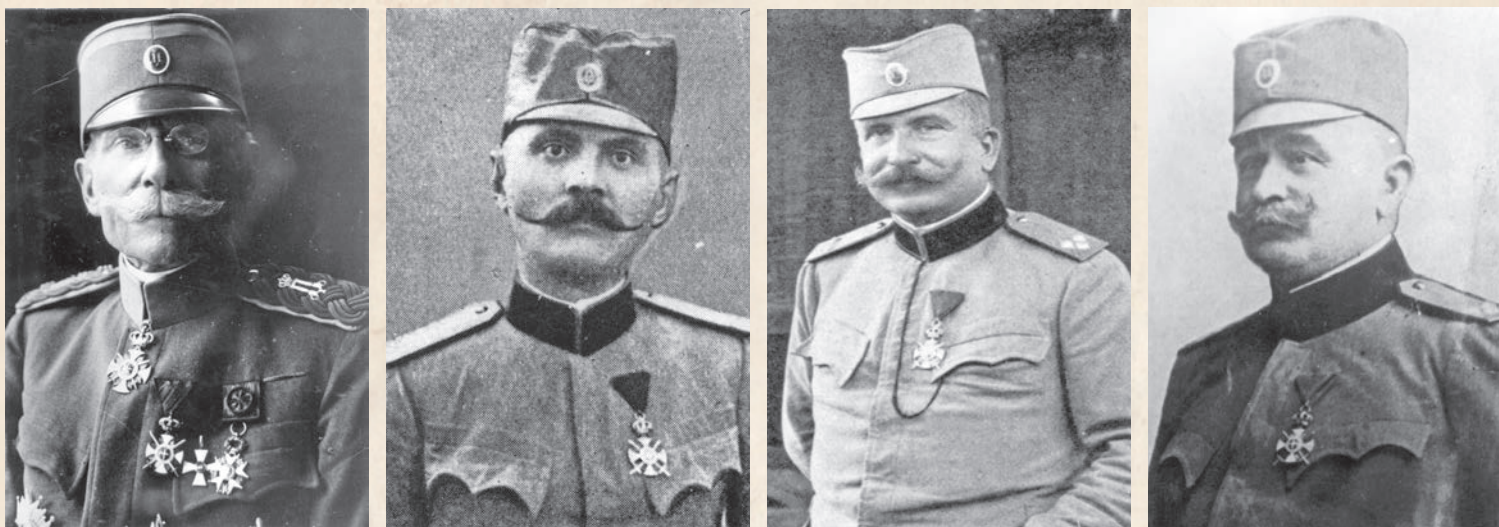
631 М. Душманић, *Ројство*, 22-23

632 Одјек (Београд) број 223 од 18.IX 1915.

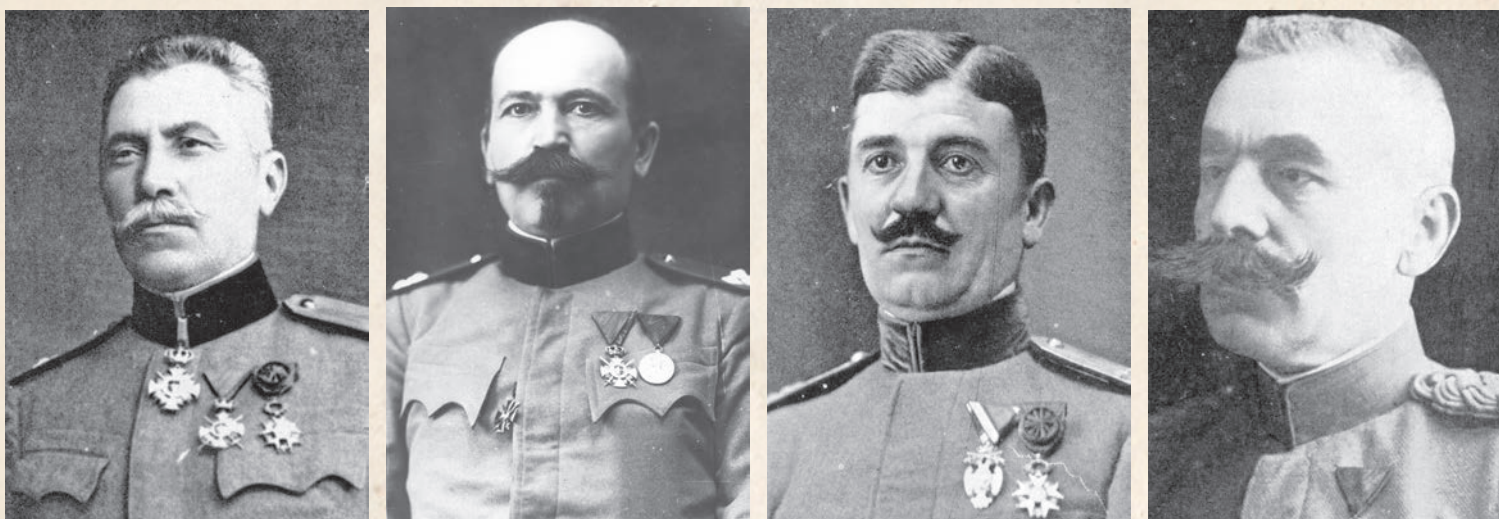
633 Одјек, бр. 225 од 20.IX 1915.

634 А. Mitrović, *Prodor na Balkan...*, 269.

635 Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915*, Београд 1968, 124-132.

Слика 217. Штаб Треће српске армије: командант генерал Павле Јуришић Штурм, начелник Штаба пуковник Душан Пешић, командант Дринске дивизије првог позива пуковник Никола Стевановић, командант Дунавске дивизије првог позива пуковник Миливоје Анђелковић Кајафа (Војни музеј)

Слика 218. Део Штаба Треће српске армије у Пожаревцу: пуковник Панта Грујић командант Браничевског одреда, пуковник Иван Павловић, пуковник Ђурђе Лазић командант инжењерије, пуковник Милош Милојевић командант артиљерије III армије (Војни музеј)

не полазите ни на италијански ни на руски ни на француски фронт. Ви полазите у борбу против једног новог непријатеља опасног, жилавог и оштрог. Ви полазите на српски фронт на Србију, а Срби су народ који воли слободу и љуби своју отаџбину и који се бори и жртвује до последњег. Пазите да вам овај мали непријатељ не по-

мрачи славу и не компромитује досадашње успехе славне немачке војске.”⁶³⁶

Савезници Србије: Французи, Енглези, и Руси обещали су помоћ, а да Српска Врховна команда прихвати

⁶³⁶ *Кроз Албанију 1915-1916*. Спомен књига, Београд 1968, 31-32.

одбрану уз дефанзивно одступање са што дужим задржавањем непријатеља, до доласка помоћи. У складу са таквом тактиком, вођене су такве операције.

На основу плана одбране, III армија, под командом генерала Павла Јуришића-Штрума, примила је главни удар са севера и имала је за циљ да постепеним фронталним отпором и повлачењем не изложи своју снагу превише, већ да што дуже спречава сједињавање Аустро-Мађарске, Немаца са Бугарском и Турском.

На сектору одбране пожаревачког краја фронт је ишао: Добра – Голубац – Велико Градиште – Рам-Седерево – Гроцка. Одбрана Пожаревца отпочела је 24. септембра (7.октобра) 1915. године. Овај прелазак је имала да брани српска III армија у чијем се саставу налазила Дунавска дивизија првог позива, Браничевски одред и Дринска дивизија првог позива.⁶³⁷

Слика 219. Карта општег прегледа операције 14. октобар – 22. новембар 1915. (Војни музеј)

637 Ж.Павловић, нав.дело, 124-132.

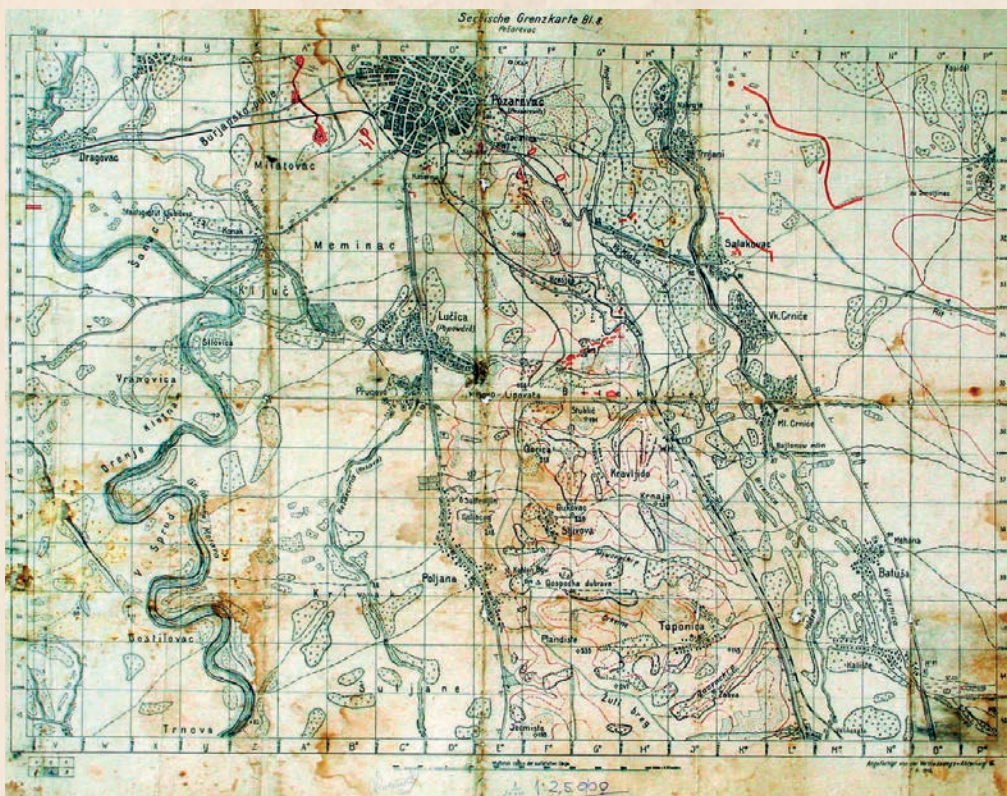

Слика 220. Карта ситуације 3. српске и 11. немачке армије пре почетка прелаз (Војни музеј)

Задатак ових јединица био је да се обезбеди гранични фронт Добра – Голубац – Велико Градиште – Рам – Седерево до Гроцке, и да подесним распоредом армија, с обзиром на непријатељске намере и груписање њихових снага, буде у могућности да благовремено спречи намеравањем прелазак непријатеља на десну обалу Дунава. Штаб Армије био је у Пожаревцу.⁶³⁸ Браничевски одред је бранио десни одсек армијског фронта од Добре (Псаче) до Ђураковачке реке, као и Острво код Кисиљева. Штаб одреда био је у Шувајиху. На средњем току била је Дунавска дивизија првог позива која је бранила одсек од Ђураковачке реке до Мораве. Штаб дивизије био је у Мајиловцу који је под својом командом имао 12 батаљона, 12 митраљеза, 3 ескадрона и 28 топова. Леви одсек је држала Дринска дивизија првог позива која је бранила одсек од Мораве до потока Средњака код села Сеоне. Као армијска резерва били су 12. кадровски пешадијски пук у Љубињу, 2. батаљон Вардарског пешадијског пука у Ћириковцу, специјални вод артиљерије против авиона, смештени у Пожаревцу.⁶³⁹

638 Исто.

639 Ж.Павловић, нав.дело, 124-132.

Слика 221. Карта немачког војсковође Аугуста фон Макензена, немачког фелдмаршала, који је током Првог светског рата командовао немачким армијама на источном српском фронту. Немачка 11. армија, јачине три корпуса (седам дивизија), имала је задатак да форсира Дунав и дејствује Великоморавским правцем. Насупрот непријатељу налазила се III српска армија, јачине две дивизије и два одреда, која је бранила фронт од Голупца до Гроцке (Народни музеј Пожаревац)

Непријатељске снаге отпочеле су прелазак Дунава код Рама 24. септембра (7. октобра) око 7 часова под заштитом јаке унакрсне артиљеријске ватре из Дубовца, Паланке и Бајзаша. Непријатељ је заузео Горицу, село Затоње. Од 16 часова и положај код Костолца је засут јаком артиљеријском ватром, а онда је почео прелазак.⁶⁴⁰

Видећи озбиљну ситуацију код III армије и велику надмоћ у снази а нарочито у артиљерији свих, па и најтежих калибара, код немачке 11. армије, а немајући снаге да свом непосредном расположењу, Врховна команда наређује команданту Тимочке војске да Шума-

дијску дивизију првог позива одмах упутити железницом до Осипаонице и ставити је на располагање команданту III армије.⁶⁴¹

На пожаревачком одсеку водила се упорна борба преко целог дана 26. септембра (9. октобра), нарочито код села Петке, Костолца и Записа а нешто слабије код Дубравице. 27. септембра (10. октобра) Српске трупе су се повукле на линију Брежане-Ђириковац.⁶⁴²

Главну битку водиле је непријатељска артиљерија чији дomet је био готово све до Пожареваца 30. септембра (13. октобар), IV резервни корпус (Винклеров) напао је Пожаревац. У тешким борбама са великим губицима напредовале су 1. баварска и 105. пешадијска дивизија као и цела 107. пешадијска дивизија против српских положаја.⁶⁴³

Грађани су, како се непријатељ приближавао вароши, у све већем броју напуштали своје куће и почели евакуацију према Петровцу и Свилајнцу. У овој општој пометњи грађана било је договорено да виђенији грађани остану у вароши и изврше предају Пожареваца.⁶⁴⁴

641 Исто.

642 Исто, М. Душманић, наб. дело, 30-34.

643 Исто.

644 М. Душманић, нав. дело, 30-34, Виђенији грађани који су остали да сачекају непријатељску војску у вароши били су: Жика Лазич, трговац, Мита Ђорђевић, пензионер, Жика Ристић, Трифун Пантић, свештеник, Драга Девић, Мика Урошевић, Сава Николић, баштован, Живко Гајић, Клеменс Холупа, Б. Анаф, Милош Мирковић, Мирослав Јосић, Мита Радовановић – Булеварџија, Мита Димитријевић, фотограф са женом, Јован Костић, ђакон, Никола Вукумировић, Ђура Петковић, Ђока Миленковић, Миладин Стојковић, терзија, Мита Николић, Риста Колоњас, Мита Славуј, Коста Економидес, Коста Котула, Димитрије Димитријевић,

640 Ж. Павловић, нав. дело, 124-132.

Legation de Serbie ^{Kragujevac} 25. IX.
S.S.S. Kragujevac 91/176/8 - 11^h 45^m.

Do 25. septembra u podne
neprijatelj je prešao Dunav još kod
Kostolca. Neprijateljske trupe koje
su prešle na ostalim tачкама
на Сави и Дунаву, приковане су уз
саму обалу.

25 го подне наше су Армије напустиле
Београд; да он га сачуваће од даљег
оошаровања, непуштајуће артиљер.
важне. До сад Костолца и Београда
— сусио: и то: 1.) од Немачких Штрика:
22. резервни Корпус. Залог 105.
животи и 11. баварске животи.
2.) од Аустро-Угарских Штрика:
57. и 59. дивизије VIII. Корпуса
доведене са Италијанског фронта.
59. дивизија — 78. и 19.
ордаје. Пирот.
Оброта 21750

Слика 222. Из Крагујевца, 25. септембра 1915. пуковник Павловић извештава делегата у Паризу да је 25. септембра у подне непријатељ прешао Дунав још код Костолца. Непријатељске трупе које су прешле на осталим тачкама Саве приковане су (Војни архив)

Ђорђе Костадиновић, Филип Пфаф, Ферко Пфаф, Милан Пур-
гер, берберин, Миленко Курјачки, Илија Динић, Никола Динић,
Љуба Обреновић, Димитрије Манојловић, Сава Илић-Плашип-
лац, Никола Ђурчија, Милутин Благојевић, Влада Симић, Ђорђе
Павловић, Мита Илић Рогић, Миливој Стефановић, Мита кмет,
Даринка С.Станисављевић, Лиле Николић, Даница Јефтић, Да-
ница Агајевић, Дуда Марковић, Паула Чачелска, С.Максимовић,
Успомене из окупације Немачке, Аустрије и Бугарске 1914-1918,
Београд 1919, 22-23.

Legation de Serbie - Paris. ^{Kragujevac} 29. IX.
S.S.S. Kragujevac 97/272 12 129. IX.
11^h 45^m.

Ситуација 29 [12 X] - Септембра у
8 гаса по подне.

III. Армија: услед јаког непуштајућег
притиска на лево крило Пожаревачког одсека
у правцу села Брежана и Тириковца и
дејством једне непуштајуће Колоне у дубок
дубину позадину десног крила, иде правцем Анатема
— Бубушинац; наше трупе одо одсека
повући ће се на Трећу одбрамбену линију
Бубушинац — Пожаревац — село Живица.

Код Смедеревског одсека од армине.

Савана Београда: Услед јаке артиљер. батре и
непуштајуће напада наше су трупе принуђене
заузети Колонје: Клије — Ерино ордо —
Порлак — Орлобац — Девојачки гроб —
Велика Моштинаца.

I. Армија: после снаг бомбардовања „Забрета“
XX непуштајуће је покушао 2 напада.
Који су одбијени и. Непуштајуће употреба
Залог Гасоје.
Непуштајуће од Крилинске оплодне качад
у 4 и 45 го подне, орда још траје.
Уклатушки непуштајуће оплодне качад и
поштом наше трупе, које се сад налазе
на линији: Црпа Бара — Бабозини.

ON: 22093. Павловић

Слика 223. Из Крагујевца, 29. септембра 1915. пуковник Павловић извештава делегата у Паризу да III армија услед јаког непријатељског притиска на лево крило Пожаревачког одсека, у правцу села Брежана и Тириковца, и дејством једне непријатељске колоне у дубљу позадину десног крила, иде правцем Анатема – Бубушинац и повући ће се на трећу одбрамбену линију Бубушинац – Пожаревац и село Живица (Војни архив)

ХИТНО-

Légation Serbe en France. Paris.

S.S.S. Крагујевац 90/139/ **12** 10^h30 V. Matić.

BBBBB

Аустрија о — и — са јачинам
 саг — — — — —
 го ~~саг~~ позитивно утврђено

На ~~нашој~~ нашој територији, од 13 дивизија
 — без бера у другој линији — ~~интент~~ е
 јак притисак и посматрано на нашу
 територију на дну. Бугарини су оптожењени
 јуре казад на нашу граничну фронту
 према Крагујевцу и данас су у нашу
 територију за један и по километар.
 Помоћ савезника из Сојуна и судине ће
 дојкал ситуацију не је према ~~поне~~ стање
 код нас ~~пешко~~.

Деловишта савима силама да
 савезници без одлагања што пре ~~наши~~ набу
 помоћ, инаке ~~одежита~~ ододежена помоћ
 пронашита свој. Циљ.

Луксезик
 Павловић

ОН: 22125.

Слика 224. Из Крагујевца, 30. септембра 1915. пуковник Павловић извештава делегата у Паризу да су Немци, јачином до тад позитивно утврђеном од 13 дивизија, на нашој територији (Војни архив)

не говорећи ништа, ја осетих непријатност. Ноћ ми је била страшна и тешка. У кући сам сам. Чујем само мјаукање мачака и силан лавезж паса. Гробна тишина. Све то чини да у мене уђе страх и ја се у очи 1. октобра реших да напустим варош, што сам и учинио.”⁶⁴⁵

Примопредаја вароши одиграла се у оближњем селу Петки где је била Немачка команда. Грађани Пожаревца

645 Исто, 23.

послали су Филипа Пфафа, по националности Немца, који је већ 30 година живео у Пожаревцу, да утаничи примопредају. Немачки командант је с чуђењем дочекао Пфафа немогући да поверује да је он могао да живи „међу дивљацима”. Пфаф је једва успео да убеди пуковника Франца Хејдла да не бомбардује варош, уверавајући га да једва остало око 260 грађана од 14.500 становника колико је до тада живело у Пожаревцу. Сутрадан 1. октобра (14. октобар) грађани окупљени пред општинском предали су варош немачком команданту, пуковнику Францу Хејдлу. Приликом уласка немачке патроле у варош, наспрам врбе код пијаце, погинуо је један немачки војник, кога је убио један скривени српски комита.⁶⁴⁶

Слика 225. Колоне људи и запрежних кола на сеоском путу (Архив РТС)

Наредбом Комитета, истог дана грађани су из своје средине изабрали општинску управу. На збору грађана за председника је био изабран Димитрије Ђорђевић, пензионер, који је после 10 дана умро, а на његово место дошао је Ђура Петковић.⁶⁴⁷

646 Исто, 24-25.

647 Исто, 25.

Варош је опустела, јер је већина становника избегла, много њих је било код рођака по селима, у Ћуприји, Крушевцу, Прокупљу, један број се повлачио са војском према Косову, а неки, имућни, склонили су се чак у Паризу.⁶⁴⁸ Куће, радње и дућани били су разваљени и опљачкани. Немци су покушавали, колико толико, да успоставе власт допуштајући да се у вароши формира општинска власт као и среска. За среског начелника био је постављен Божидар С. Николајевић,⁶⁴⁹ а пред крај децембра 1915. био је формиран етапни суд. За председника суда био је постављен Стеван Максимовић, адвокат који се вратио из избеглиштва (Ћуприје), за јавног тужиоца Јован Јеличић, адвокат, а за судије: др Јарослав Чечелски, апотекар, Коста Обрадовић, трговац, др Станојло Вукичевић и Стојан Павловић, трговац.⁶⁵⁰

Овако образовани суд претично није почео са радом када је дошло до разграничења окупационе зоне између Аустроугарске и Бугарске на овом подручју. Од 2. јануара 1916. Пожаревац са окупационим припаја се бугарској окупаци-

оној зони. Влада је крајем октобра и почетком новембра била принуђена да донесе одлуку о даљој судбини Србије. Између две алтернативе: сепаратни мир са непријатељем или останак уз савезника до краја без обзира на цену. Одлука да се остане уз савезнике значила је наставак повлачења војске, њено спасење и непризнавање капитулације.⁶⁵¹

Слика 226. Колона хаубица на путу за Пожаревац (Војни музеј)

648 Светислав Живковић (Слава) имућнији грађанин Пожаревца је још пре напада на Србију 23. септембра отишао преко Крушевца у Солун а одатле у Париз. (С.Максимовић, нав.дело,48)

649 Др Божидар С.Николајевић, срески начелник у Пожаревцу кога су немачке окупационе власти поставиле био је син познатог судског политичара и професора Светомира Николајевића који је окупацију провео код свог зета и ћерке у Малом Црнићу у Бајлонијевом млину. Светомир је и сам био пошао у избеглиштво октобра 1915. али је одлучио да се врати из Крушевца код ћерке Косаре у Малом Црнићу. Немачки генерал Мозер, препознајући Николајевића дао му је пропуснице да се безбедно врати. Једног дана код њега је дошао немачки генерал Вестарп с једном одредом војске, да Светомиру понуди положај цивилног гувернера окупационе Србије. Светомир је то одлучно одбио. (Б.С.Николајевић, *Из минулих дана-сећања и документи*, Београд 1986, 9.)

650 С.Максимовић, нав.дело, 50-52.

651 На седници Владе у Крушевцу 29. Октобра којој је председавао, регент био је усвојен став „да се има истрајати до краја у досадашњој политици“. (Записници Министарског савета Србије 1915-1918, приредили Д.Јанковић и Б.Хребан, Београд 1976, 187.)

ОКУПАТОРСКА УПРАВА У СРБИЈИ 1916-1918.

И док се крајем 1915. године одигравала српска ратна драма, војске Централних сила и савезничке Бугарске окупирале су све територије српске државе. У часу тријумфа, крајем новембра и почетком децембра 1915. међу представницима трију победника преовладавао је став да Србију треба уништити. Најчешће су понављани ставови „да Србија мора бити уништена” и „да од Србије не сме преостати било какав `део`”, да се не сме дозволити да „било шта остане од суверене Србије”, а Бугарска је стала на становиште да Србија мора бити „избрисана с политичке карте”.⁶⁵²

Слика 227. Улазак Немаца и Аустроугара у Пожаревац
28. октобра 1915. (Историјски архив Пожаревац)

У табору Централних сила и Бугарске која им се придружила, дошло је до озбиљних размимоилажења око окупираних територија Србије и Црне Горе. Проблем је и раније постојао како да међусобно поделе територије и привредна богатства освојене земље. У Аустроу-

гарској, са окончањем офанзиве против Србије а потом, запоседањем њених територија, дошло је до прокламовања крајњих амбиција и анексионистичких жеља, али је истовремено заоштрило и борбу између аустријског и мађарског вођства око решавања проблема на Балкану, што су крајњи циљеви Монархије. Крајње експонионистичка (аустријска) струја окупљена око генерала Франца барона Конрада, заступала је став да „Србију уклонити из реда европских држава јединим насилним дипломатским (међународним) актом, који би у одређеној мери био ратификован војном ситуацијом, при томе нагласити њен грех као злочинца који је изазвао светски рат. Ради свега овога Србија је престала да постоји, друго, да је према томе династија Карађорђевића престала да влада, треће, да области данашње Краљевине Србије долазе под војну управу споразумом трију савезника који за себе задржавају право да такође у међусобном споразуму, одлуче о будућој подели целе територије.”⁶⁵³ Друго становиште заступала је страна окупљена око грофа Иштвана Тисе, председника мађарске владе која је остављала могућност да Србија као држава остане у једном облику смањене територије с могућношћу уједињења са Црном Гором како би била изолована од осталих окупаторских, анектираних делова на којима су живели Срби.⁶⁵⁴

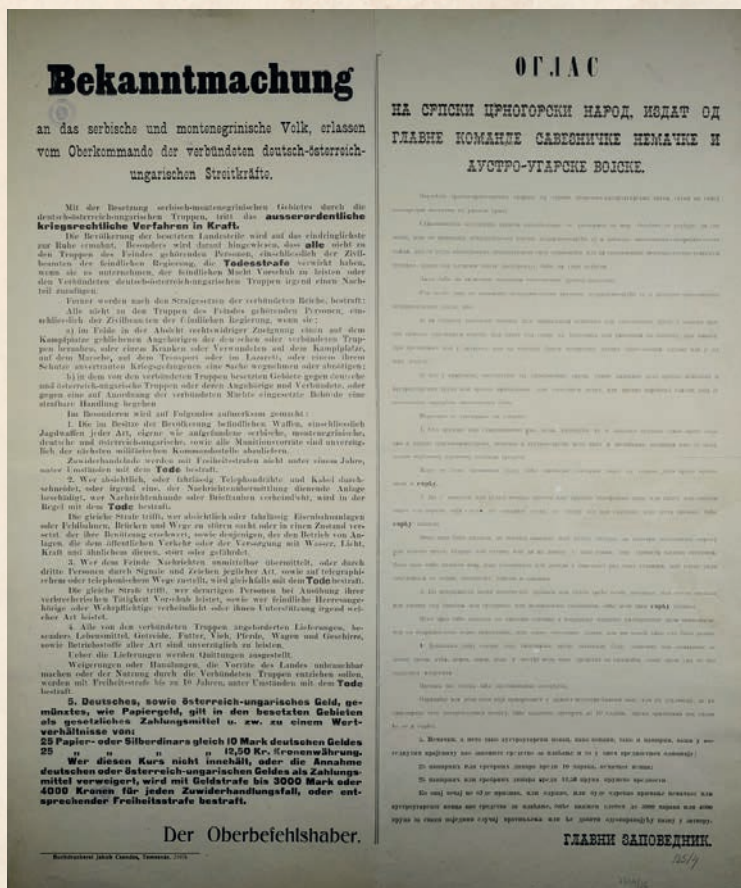
Што се тиче Бугарске она је већ почетком децембра 1915. своје прохтеве на рачун Србије исказала у већем обиму него што је садржавао потписани уговор од 6. септембра 1915.⁶⁵⁵

⁶⁵³ А.Митровић, *Нагласање пораза и погела*, у: Историја Србије, VII, књ.2, Београд 1983, 107-213; А.Митровић, *Prodor na Balkan*, 303-339, Z.Avramoski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*, Beograd 1985, 173-213.

⁶⁵⁴ Исто.

⁶⁵⁵ Ž.Avramovski, нав.дело, 173-213

⁶⁵² A.Mitrović, *Prodor na Balkan*, 303-339

Слика 228. Оглас главног заповедника немачке и аустроугарске војске упућен српском и црногорском становништву. (Народна библиотека Србије)

Убрзо, без већих тешкоћа а релативно брзо, три савезника су се споразумели о подели и управи у Србији. Оно што је Бугарској било обећано то јој је и дато да окупира што је она поделила у две зоне. Територије у сливу Јужне Мораве и источно од Велике Мораве назване су: Војно-инспекцијска област Мораве, а њено средиште је било у Нишу; друга је обухватала Македонију, под називом „Војно-инспекцијска област Македоније“ са средиштем у Скопљу. Бугарске претензије према Косову и северној Албанији, које су озбиљно пореметиле односе са Аустроугарском, окончане су 1. априла 1916. посредством Немачке, новим уговором између супротставље-

них сила. Овим уговором Бугарској је остала област с Призреном и Приштином, а Аустроугарској Елбасан и Ђаковица. Бугари су тако стекли нове добитке али су Немцима уступили железницу и железничка постројења у долини Велике и Јужне Мораве, руднике, десни басен Бора и друге привилегије.⁶⁵⁶

У „Војно-инспекцијској области Морава“, Бугари су спровели унутрашњу организацију која је одговарала ратном стању, али и у складу с намером да се ове територије трајно припоје Бугарској тако да је комбинована војна и цивилна власт. У сваком случају одлучујућа власт била је у рукама војске што се огледало да је војна и цивилна власт била у рукама војног гувернера чије је седиште било у Нишу. На овој дужности је, најпре био генерал мајор Кутинчев, а потом генерал Нерезов. Читава област „Морава“ била је подељена на шест округа (око лиа – бугарски): пожаревачки, неготински, зајечарски, ћупријски, нишки и врањски који је обухватао и пиротски срез. Окрузи су се састојали од срезова, а срезове су сачињавале општине. У овим локалним органима власти, цивилни органи имали су шире надлежности. Окружни срески градоначелници па и читав чиновнички апарат доведен је из Бугарске, једино су у сеоским општинама власт вршили локални људи. За разлику од „Мораве“ у „Војноинспекцијској области Македоније“ Бугари су имали само војне органе власти. Аустроугарска је, по успостављању оваквог разграничења Бугарске, отворила у Нишу свој конзулат који је био везан за њихово посланство у Софији.⁶⁵⁷

Остале окупиране територије потпале су под власт аустроугарског „Војног генералног гувернмана“ са седиштем у Београду. За првог гувернера крајем 1915. именован је генерал Јохан гроф Салис-Севис да би од 26. јула 1916. па до краја рата ту дужност обављао Адолф Барон фон Ремен.

Гувернман је био подељен на град Београд и дванаест округа у којима је највишу власт имао окружни командант. Окрузи су били: шабачки, ваљевски, горњоми-

656 Исто.

657 Исто, А.Митровић, *Нагрцање пораза и подела*, 148-150,

Слика 229. Улазак немачких трупа у бомбардовани Пожаревац. Хотел „Гранд“ у пламену, 28. октобар 1915.
(Историјски архив Пожаревац)

лановачки, крагујевачки, чачански, ужички, крушевачки, смедеревски, ново-пазарски, пријепољски и косовско-митровачки.⁶⁵⁸

Све окупационе управе (аустроугарска и бугарска) имале су крајњи циљ да својим државама током рата обезбеде чврсто држање поседнуте територије и да што максималније користе материјална и природна богатства за потребе ратне машинерије како би свака од ових држава остварила своје планове о трајном стицању територија по завршетку рата и успостављању мира. Ради остварења ових циљева, окупационе управе спроводиле су многобројна насиља у домену политичког живота, бруталним мерама у домену личних слобода и права грађана, насртајима, насиљем на националну свест становништва и безобзирном експлоатацијом природних богатстава и материјалних добара.

СТАНОВИШТЕ АУСТРОУГАРСKE У ПОГЛЕДУ БУДУЋНОСТИ СРБИЈЕ КАО ДРЖАВЕ

Још од раније је било познато и заснивало се на начелима да Србију треба разорити. У складу с тим, своју окупациону управу тако је и устројила, настојећи да

бруталним мерама сломије политичку самосвест српског народа чинећи све да унесе што већу пометњу и раздор на националној и верској основи. Инспиратор и творац оваквих смерница за деловање окупационе управе у Србији, барон Буријан, истицао је, у преписци са грофом Тисом, о потреби „суровог режима како би српство било сломљено и његова снага уништена за што дуже време“.⁶⁵⁹ О потреби примене строгих и безобзирних мера према становништву окупиране Србије сложили су се и Бугари и гроф Тиса, који се више пута залагао да са страном окупационом управом „одржава ред“ и „експлоатишу привредне снаге земље“, односно „у поседнутим областима уз примену крајње строгости преузму постројења која тамо постоје“. Сагласно овоме је генерални гувернер фон Ремен, 31. августа 1916. на вест да је Румунија ушла у рат и да је настало комешање међу становништвом, наредио окружним командантима да „мир и сигурност треба осигурати најснажнијим мерама (таоци, децимирања, спаљивања итд)“.⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ Ž. Avramovski, нав. дело, 194-197.

⁶⁶⁰ D. Dorđević, *Austrougarski okupacioni sistem u Srbiji i njegov slom 1918*. Naučni skup u povodu pedesetogodišnjice raspada Austrougarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, Zagreb 1969, 220-221.

⁶⁵⁸ Исто.

Слика 230. Евакуација села Жабари код Пожаревца, 11. октобар 1915. године.
(снимио: Риста Марјановић, Војни музеј)

Уз окупацију Србије ишла је мера забране свих досадашњих облика јавног живота (распуштање свих политичких, професионалних, културних и спортских организација и удружења). Започела су масовна интернирања, узимање великог броја талаца, насилничког понашања у трагању за скривеним оружјем и његово одузимање. Све је ово примењивано без посебног разлога, већ у циљу обезбеђивања „војне сигурности“.⁶⁶¹

По сведочењу бивших интернираца, интернирања нарочито у 1915, вршена су на врло драстичан начин, без икаквог организованог режима исхране, смештаја и здравствене помоћи. Највећи део интернираца морао је првих дана, недељама, остати на голој ледини, док се нису почеле градити бараке, по великим логорима, какви су били: Браунау, Ашах, Хајнрихсгрин, Арад, Кечкемет, Драцендорф, Нежидер, Вац, Чеглад, Нађмеђер, Болдогасоњ и други. По запоседању Србије, почетком 1916, скоро целокупно мушко становништво од 17. до 55. године

старости, као и они који су представљали опасност за Монархију, без обзира колико су били стари, интернирани су због предострожности. До краја 1915. интернирања су вршиле власти оперативних трупа (Etappen-kommando), а од почетка 1916. органи посебних установа аустроугарског Војног гувернмана.⁶⁶²

Интернирања су вршена током све три године окупације, непрестано, појединачно, групно, или у масама. У првом масовном таласу интернирања, крајем 1915. интернирано је око 20-25 хиљада људи. Други велики талас интернирања збио се после уласка Румуније у рат, августа 1916, и био је свеобухватнији. Том приликом су били обухваћени чланови „Црне руке“ (присутни у Београду), „Народна одбрана“, „Југословенског клуба“,

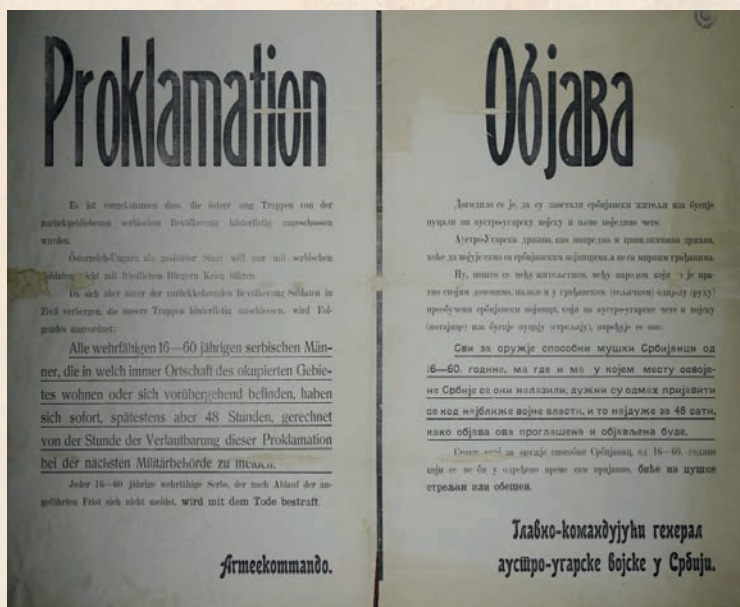
„Савеза добровољаца“, „Стрељачке дружине“, „Душана Силног“, „Обилића“, „Кола јахача“, „Мачевалачког клуба“, „Кола српске браће“, „Кола српских сестара“ (мушких чланова), стални чланови редакција свих ранијих политичких и хумористичких листова и том приликом отерано је у логор око 16.500 лица. Трећи талас збио се после Топличког устанка 1917. када су интерниране комите; и на крају у четвртном таласу, који је био и најслабији, до интернирања је дошло после пробоја Солунског фронта у јесен 1918. године.⁶⁶³ Интернирање масе српског становништва, вршио је Војни генерални гувернман (ВГГ). У ствари, они су представљали извршење политичких директива владе у Бечу, који су дотле, чинили саставни део политике Аустроугарске према Србији, започете објавом рата Србији.⁶⁶⁴

661 В. Стојанчевић, *Српски цивилилни интернирци у Аустро-Угарској за време Првој светској рата*, ИЧ, XXII (1975), 149-171; исти: *Губици у становништву Србије, Београда под аустројском окупацијом за време Првој светској рата 1914 – 1918*, ГГБ XXI (1974) 61-74. (Годишњак града Београда)

662 В. Стојанчевић, *Српски цивили...*, 149, Ј. Миодраговић, *Трагични дани Србије, Белешке из злогласне трогодишње владавине аустројске у Србији 1915-1918*, Београд 1921, 108-149.

663 А. Митровић, *Награсиће...*, 158, В. Стојанчевић, *Српски цивили...*, 149-150.

664 Д. Ђорђевић, нав. дело, 200-226, А. Митровић, *Покрет опшора у Аустроугарском Гувернману у Србији 1916-1918*. у: Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 183-199.

Слика 231. Објава главнокомандујућег генерала аустроугарске војске у окупираној Србији о пријави мушког становништва од 16 до 60 година. (Народна библиотека Србије)

Интернирање Срба било је у супротности са позитивним међународним правом, на шта је Арчибалд Рајс већ током рата указивао европској јавности.⁶⁶⁵ До данас није прецизно утврђено колико је укупно људи током целе окупације било по логорима Аустроугарске пошто су појединци, или групе, били пуштени из интернације ради обезбеђења радне снаге у време пољопривредних радова. Званични аустријски подаци говоре да је било 39.359 људи⁶⁶⁶ у логорима у Монархији и око 2.500 по Гувернману у лето 1917. али према једном другом документу, јуна 1918. укупно је било 63.797 Срба.⁶⁶⁷ Известан број интернираца из Србије налазио се затворен и у граду на Калемегдану, као и у радном логору у Топчидеру.⁶⁶⁸

665 A. Reiss, *Les intractions aus regles et de lois de la guerre*, Lausanne-Paris 1918, 1-81, P. A. Рајс, *Аустро-бугарско-немачке повреде ратних закона и правила. Дописи једног правничара криминалисте са српско-мађедонској фронти*, Крф 1918, 1-74.

666 В. Стојанчевић, *Српски цивилни интернирци...*, 157 (према Архив Србије, Војни генерални гувернман, 17, 198 (стр.15)).

667 Исто, 160. (АС, ВГТ 17,157).

668 В. Стојанчевић, *Губици у становништву...*, 68.

О стању у окупираној Србији први пут је европска јавност била упозната преко познатог Меморандума Српске социјалдемократске странке 1917. године објављеног у Шведској. „Највећи злочин аустроугарске и бугарске окупационе управе јесте интернирање најневијних и најмирнијих грађана, и то интерниране у масама. Све што смо досад подвукли био је само покољ у појединостима. Што се тиче свих интернирања, они су збиља покољи у масама. Интернирано је само у области коју је заузела Аустро-Угарска, више од 150.000 српских поданика, у које улази неколико хиљада старца који имају преко 60 година, више хиљада жена, па чак и деце од 8-15 година! Наводећи овај збиља ужасан број, остављамо на страну 150.000 српских војника, ратних заробљеника, који имају исту судбину као и њихова браћа интернирана у Аустрију и Мађарску. Нама би била потребна читава књига, са грозним сликама, ако бисмо хтели да прикажемо положај и живот ових жртава... Око 30% ових бедника помрли су до данас. Остали таворе своје бедне дане у бескрајним мукама и неизрецивим питањима, очекујући неизбежну смрт. По многим концентрационим логорима, који просечно имају по неколико хиљада интернираца, по правилу умире по 10, 20 и 30 лица дневно. Али има случајева, нарочито у Мађарској где је умирало по 200 до 300 лица дневно. Има концентрационих логора у којима је до данас помрло половина интернираних. Не умиру жртве од неке заразе: умиру од глади и од зиме... – чак и они који су још живи могу се сматрати као полумртви. Ови бедници су осуђени да умру годину-две после рата. Само један мали број, изузетно јаким, биће још способан да живи и ради после рата...”⁶⁶⁹

Трагична страна живота српског грађанства 1915 – 1918. под окупацијом остала је у великој мери необјашњива, посебно када је био у питању живот и положај широких народних маса, положај сељачког становништва, као и нижих слојева варошког и градског живља. „Скупоћа и оскудица је стезала све више и било је питање: бити или

669 В.Стојанчевић, *Српски цивилни интернирци...*, 152. (у напомени Стојанчевић даје извор текста преузео из: Историјски архив Комунистичке Партије Југославије, том III, Београд, 1930, 300-301.)

Слика 232. Аустроугарска војска веша српске цивиле у Ужицу, 1916. (Војни музеј)

не бити. Тешко је било за оне који имају штагод у џепу, јер немају где да набаве; а за оне, који немају ништа ни у џепу још теже. Очито се на сваком опајало како све више нестају резерве и у снази и, у кући, и у кеси...! Али бедан је ово живот. Ни потпун физички а камоли душевни... И умиремо сваки дан. Родитељи гледају како им деца умиру на ногама сваки дан. Деца гледају како им се отац, мати, баба, и сестра муче. Сваки дан зебу и гледају и по сваку ноћ не могу да спавају од бриге. Опште очајање.

О неком вишем духовном животу није било ни мислити. Никакви састанака друштвених, никаквих новина, никакве измене мисли. Политички списак и новине све, и њихове, биле су нам забрањене, и лепо би се провео онај, који би се ухватио да чита. То је морало да се крије.⁶⁷⁰

Територија Војног генералног гувернмана Србије за Аустроугарску је представљала област коју треба безобзирно економски искоришћавати. Први дани по доласку окупационих трупа у Србију, представљали су, буквално, пљачкашки поход, а остале три године протекле су у напору окупационог система да из Србије извуче што више материјалне користи. Смањивана је вредност динара на пола круне што се осетило као прва економска санкција

за грађане. Сељаци су чак више волели да примају наше динаре без обзира на вредност коју му је одредио окупатор и то је важило за све време окупације. Цене су биле несразмерно високе у слободној продаји и несразмерно ниске у обавезној откупнини.⁶⁷¹

Реквизиција као мера је често практикована нарочито на почетку окупације, крајем 1915. године. „Данас су зашли по приватним кућама да одузму предмете од месинга и бакра. Скидају оквире са ормана, брава, са врата и прозора, а пре два дана однели су звоно са Вознесењске цркве и бакарни кров са звонаре. Данас је читав транспорт кола упућен преко понтона за Земун са посуђем, бакрачима, тепсијама, бравама, од чега ће се прати

муниција. Заплењене су велике количине коже, а од јутрос одузимају по кућама вуну из душека и јастука остављајући по један душек за две особе.” Ове призоре забележила је једна жена лекар.⁶⁷² Да осиромашење буде потпуно, војном реквизицијом су покупљене од трговаца, занатлија и приватника последње резерве хране, робе, алата, а затим сви предмети од вуне, бакра и других метала. Снижење српске монете за 50% имало је исти циљ. Чиновничке, трговачке, занатлијске и радничке породице остале су без икаквих средстава за живот. Такво стање најбоље описује чланак у „Београдским новинама” од 14. фебруара 1917. године. „У неким кућама само су потпуно нејака деца или сасвим престареле особе које апсолутно нису у стању да обавесте потписиваче ни о именима чланова те породице, а камоли о њеном имовном стању или ма о каквим приходима исте”. Али пре него што би приступили грубом одузимању на било који начин, окупаторске власти су низом претходних мера, омогућавале „легално” узимање онога што је било нужно.

671 Д. Миликић, нав. дело, 288; Ј. Миодраговић, нав. дело, 78-80.

672 Др Славка Михајловић, *Облаци над трагом*, Београд, 1956, 132; Ј. Миодраговић, нав. дело, 81.

670 Ј. Миодраговић, нав. дело, 79-80; Д. Миликић, *Београд под окупацијом у Великом рату*, ГГБ, V, Београд, 1958, 263-315.

Између осталог, био је заведен систем карата за све важније намирнице. Тако су 1. септембра 1918, пред крај рата, и напуштања наше земље, да би покупили све плодове, издали наређење којим се заплењује сав производ од вишне, трешње, кајсија, бресака, шљива, сувих шљива, крушака, јабука, свежих и сувих, ораха и лешника.⁶⁷³ Поред свега београдско становништво свакодневно је осећало још и кулук. Морало се на свакодневне радове: утовар, истовар, оправку путева, пољопривредне и фабричке радове, чишћење улица, копање ровова – одређивани су на краће или дуже време грађанима оба пола, скоро свих година, током целе окупације.⁶⁷⁴

Користећи силу, окупатор је спровео и низ других мера: декретом од 4. маја 1916. највећа индустријска предузећа, трговине и банке, биле су потчињене управи Гувернмана. Постављена је нова управа из редова аустријског и мађарског крупног капитала. Новим декретима отворено је српско тржиште Гувернмана за аустријске трговце, а тржиште Монархије затворено је за све врсте српске робе. Монополом који је уведен на робу широке потрошње (со, алкохол, шибице, дуван и слично) довео је до несташница одређених роба што је надокнађивано шверцом.⁶⁷⁵

У шверцовању недостајаће робе (хране, петролеја, шибице и друге) упуштала су се и деца. „Реч шверц у редовним приликама спада у речник криминала. Под окупацијом та реч је, најчешће, говорила о борби за елементарни живот.“⁶⁷⁶ Још током ратних операција, у јесен 1915, окупатор је настојао да са уништавањем Српске државе и прогоном Срба, разори националну културу поробљеног народа. Ова денационализација Српског народа почела је плачком културних добара. Окупатор је одузимао штампу, књиге и слао за Аустрију, Немачку, Мађарску и Бугарску. Културне и високошколске институције окупаторских земаља тражиле су од окупаторских власти Гувермана да им се доставе уметнички предмети за допуну њихових збирки. На овај начин су плачкани

наши музеји, библиотеке, позоришта, већином из Београда али и других градова.⁶⁷⁷ При одласку, Аустријанци и Мађари остављали су своје оружје али су успели да однесу у своје музеје драгоцене збирке нашег старинског оружја и друге уметничке предмете, које нисмо могли да рекламирамо, између осталог, и због тога што није било потребних докумената, инвентара и друге документације којом би се аргументовала својина.⁶⁷⁸ Велика крађа слика из Двора, по наредби Генералног гувернмана, обављена је од 24. јануара до 1. фебруара 1916. године. Том приликом помињу се два акварела Паје Јовановића.⁶⁷⁹

Слика 233. Двор у Београду разрушен приликом повлачења аустроугарске и немачке војске окт. 1918. године. (Војни музеј)

Окупационе власти су се посебно занимале за службену грађу српских владиних установа, првенствено за документа Министарства иностраних послова, као и водећих странака, односно политичких личности, па је посебна комисија на челу са Хугом Керхнавеом радила на проналажењу, прегледању и отпремању ове грађе. Током 1916. у Србију долазе научници и научни тимови разних струка како би вршили истраживања у културним установама и на терену.

673 Д. Милекић, нав. дело, 292.

674 Исто, 288.

675 А. Митровић, *Награсњање пораза*, 164.

676 М. Ђоковић, *Деца под окупацијом 1915-1918*, у књизи: Голгота и васкрс Србије 1915-1918, Београд 1989, 568.

677 Д. Милекић, нав. дело, 292.

678 Исто, 294.

679 А. Митровић, *Награсњање пораза*, 159.

На пропагандном плану Гувернман је од 15. XII 1915, па до 28. X 1918. издавао посебне новине под називом „Београдске новине” које су штампане на српском, немачком („Belgrader Nachrichten”) и мађарском („Belgradi Hírek”), као званично гласило које је касније добило илустративни додатак „Авалу”. Из Беча и Будимпеште стижали су листови на немачком и мађарском језику, али из југословенских крајева врло тешко је долазио по неки лист („Хрватска ријеч”).⁶⁸⁰ Забрањено је све што је штампано ћирилицом, посебно уџбеници – сви су заплениени. „Излози књижарница давали су комплетни утисак књижарских радњи усред Пеште, Беча и Берлина”.⁶⁸¹ Забрана употребе ћирилице је додатно изазвала огорчење код Срба. Огорчен због забране ћирилице, један заробљеник из Галиције, пише у Београд 29. новембра 1917, између осталог и ово „Маро, да ми пишеш српски јер сам ја Србин, па нека дође ма која држава у Србију ја сам Србин и као Србин ћу да умрем, ако ми српски не пишеш, немој да ми пишеш више.”⁶⁸²

Школству је придавана нарочита пажња с обзиром да је децу требало образовати и васпитавати у новом духу под контролом окупационе власти. Настава је била потпуно политички и идеолошки обојена са настојањем да се што више славе Хабзбурзи и њихова држава. Прва основна школа отворена је 10. фебруара 1916. са 720 ученика и 22 учитеља који су доведени из Монархије и са само једном нашом учитељицом. У основним школама запошљавају се углавном лица Цесарско-Краљевских оружаних снага (подофицири и војници), са одговарајућим предобразовањем и знањем народног језика – као самостални учитељи. Аустријски органи власти су 15. јануара 1916. направили план и програм за отварање основних и средњих школа у Гувернману. На подручју Гувернмана школски систем је био једнообразан, али од септембра 1916. дошло је до повратка школског система у северним и јужним окрузима. У основним школама наставни језик је био хрватско-српски, а писмо лати-

ница. Ћирилица је била забрањена, осим у верској настави. У школи три округа (Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље) уведено је правило да се у „језички мешовитим подручјима” користи „језик претежног дела становништва и да језик мањине такође буде обавезан предмет”. Тиме је практично уведен албански (Косовска Митровица) и турски језик (Нови Пазар, Пријепоље).⁶⁸³

Окупатор је био чврсто уверен да се све решава притиском и утеривањем страха, а деца су врло рано сазнала да им је лукавство најбољи савезник и да окупатора можеш лагати ако му се не можеш јавно одупрети.⁶⁸⁴

До краја окупације, односно на крају школске 1916/1917, било је укупно 135 школа, које је похађало 24.117 ученика, од којих су 92 биле српске, 4 албанске и 27 мектеба и једна медреса.⁶⁸⁵

О политичким приликама у окупираном делу Србије у скоро свим извештајима, српска интелигенција, како су је окупационе власти називале, била је непрекидно трн у оку који се никако није смео дозволити. У једном извештају Обавештајне службе Гувернмана каже се да се „српска интелигенција само из чистог страха тренутно држи мирно”, а да „остаје у старим водама”, и додаје како је сваки „српски интелектуалац пола адвокат и потпун политичар”.⁶⁸⁶ Понављајући слично и у другим документима, уз то водећи врло детаљну статистику и биографије интелигенције, они су се озбиљно бавили мишљу да је сасвим искорене. За то су постојали и конкретни планови, те се у једном акту каже: „Сва интелигенција и део њених трабаната треба идејно да исчезне и замени са импортованим елементима, што је опет тешко изводљиво”.⁶⁸⁷ За овакву политику окупатор је, донекле, тражио ослонац у кругу Срба аустрофила али им није давао политичке надлежности. О коришћењу домаћих Срба постојала су два различита гледишта. Војно вођство чији

683 Божица Младеновић, *Школе у градским насељима три јужна округа Војно-генералног Гувернмана у Србији од 1916-1918*, у: Историјски часопис XLVII (2000), 175-181.

684 М. Ђоковић, нав. дело, 570.

685 А. Митровић, *Нагртање пораза*, 159.

686 Д. Милекић, нав. дело, 299.

687 Исто, 300.

680 Д. Милекић, нав. дело, 306; Ј. Миодраговић, нав. дело, 89.

681 Др Божидар Николајевић, *Под Немцима*, Београд, 1923, 61.

682 Владислав Пандуровић, *Српска песма из свештој рата 1914-1918*, Осијек, 1923, 256.

став је изрекао генерал Конрад заснивало се на томе да: „сељачки и трговачки слој морају под нама да напредују, док они који политизирају, такозвану интелигенцију – бивше министре, чиновнике, адвокате, професоре и свештенике не смемо подржавати, њих морамо уништити, односно њихово враћање (из емиграције) одлучно и што дуже спречавати”.⁶⁸⁸ Ово се односило и на лекаре и свештенике који су непосредно имали контакт са становништвом. „Српски лекари имају велики утицај на народ па отуда њихов рад треба контролисати. Где се појави најмање политичка сумња, лекаре треба одмах ухапсити и материјал доставити Гувернману. Ако се игде јавно или тајно, усмено или било на који начин примети штетан утицај неког свештеника, тај се одмах има ухапсити и предати суду.”⁶⁸⁹

Друго становиште заступало је мађарско вођство које се заснивало на потреби ослањања на аустрофилске, обреновићевске политичаре, односно све Србе од политике држати у слабом материјалном стању. Стварањем једног општинског одбора у Београду, који је касније подељен на управу и одбор, окупатор је покушао да корумпира део преосталих политичара, угледних људи, па чак и неких бивших министара.⁶⁹⁰

Политика Гувернмана заснивала се на два документа: „Директива за политичку управу на територији Генералног војног гувернмана у Србији” у коме је посебном одредбом било забрањено постојање и деловање политичких странака и политичког живота; њиме је регулисано питање школства, санитета, цркве, пољопривреде, путева и саобраћаја, адвокатуре, јавних часописа и назива, књижевства, монопола и заклетви.

Други документ је био „Општа начела за војну управу у окупираном делу Србије који је регулисао законодавство, организација власти по степенима, персоналом и другим питањима.”⁶⁹¹

688 А. Митровић, *Надгласање пораза*, 161; Д. Милекић, нав. дело, 304.

689 Д. Милекић, нав. дело, 304.

690 М.Екмецић, *Стварање Југославије 1790-1918*, 2, Београд, 1979, 759.

691 Најважнији акти позитивног права у освојеној области Србије били су: Опште основе за царско-краљевску војну управу (Allge-

Окупациона власт радила је много на свим облицима затирања Српства, његове културе и духа, а све с циљем да окупирану територију Србије учини што погоднијом за будућу анексију. У оквиру те политике било је забрањено ношење душанки, шајкача, соколских капа, што је било и конфисковано у почетку, а зашта су, при прекршајима и главе падале.⁶⁹² Половином 1916. уведен је грегоријански календар. Спроводећи политику затирања свега што је подсећало на српску државу, окупациона власт је у градским насељима променила називе улица.

У Крагујевцу су четири улице назване Галвицова, Цара Виљема, Хинденбургова, Боденска, у Чачку је једна улица названа Ерцхерцога Фридриха, а два трга – Фрање Јосифа и Принца Еугена. Најпопуларније промене имена улица извршене су у Београду. Тако је Карађорђева улица названа Доња улица, Краља Петра названа је Саборном, Васе Чарапића променила је име у Ватрогасну, Вознесењска названа је Староцрквенском, Ломина – Бреговитом, Молерова – Вртљанском, итд.⁶⁹³

Рат, епидемије, избеглиштво, глад и масовна миграција довела су до огромног смањења становништва у окупираној Србији. Тако је Београд, са преко сто хиљада, током трогодишње окупације, спао на мање од 50.000, јула 1916. било је 48.014 становника и то: 30.392 жене и само 17.677 мушкараца.⁶⁹⁴

Искоришћавањем радника у Гувернману била је поверена Војној рударској управи која је била образована почетком 1916. године. Експлоатисани су рудници: Мајданпек, који се налазио у бугарској окупационој зони, Крупањ и Зајача одатле је извлачен антимон, бакар и олово из Рудника, угаљ из Ушћа, Влашке и друге. Упоредо са

meine Grundzüge für die k.u.k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbien), Статут Војно-генералног гувернмана и Директива за политичку управу на простору ВГТ у Србији (Direktiven für die politische Verwaltung im Bereiche des Militärgeneralgouvernements in Serbien). Д. Милекић, нав. дело, 299; Б. Младеновић, *Промене назива улица у градовима Војно-генералног гувернмана*, у: Историјски часопис, књ. XLV- XLVI, 289-305.

692 Д. Милекић, нав. дело, 304.

693 Исто; Лука Лазаревић, *Белешке из окупационе Београда 1915 – 1918*, Београд, 1919, 125; Б. Младеновић, нав. дело, 289-291.

694 Д. Милекић, нав. дело, 302.

експлоатацијом рудника, вршена су и геолошка истраживања с циљем отварања нових рудника, којима је руководила Балканска комисија Академије наука у Бечу.⁶⁹⁵

Рат за који се Аустроугарска дуго припремала почео је агресијом на Србију, августа 1914. године. Аустроугарска је веровала да је то прилика да Србију војнички порази, политички унизи, економски исцрпе, а посебно, масовним убијањем њеног становништва, биолошки уништи. Војници црно-жуте Монархије су на окупираном подручју српске државе, масакрирали и убијали недужни народ, уништавали и разарали његове материјална и културна добра.⁶⁹⁶

Слика 234. Изглед Табачке чаршије, главне трговачке улице у Пожаревцу, за време окупације 1917. (Историјски архив Пожаревац)

Злочине које су починиле непријатељске трупе у Војном Гувернману карактерише истовремено и бездушна свирепост и масовност. Суочена са таквим понашањем аустроугарске војске, српска Влада је упутила европској и светској јавности информацију о злочинима

695 Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*. Београд 1970, 445-452, 461-482.

696 Д. Милоје Пршић, Слађана Бојковић, Рудолф Арчибалд Рајс: *О злочинима Аустро-Угара-Бугара-Немаца у Србији 1914-1918.*, Београд 1997, 275-309.

које су починиле трупе аустроугарске војске у Србији. Свет је још током рата, захваљујући истраживањима о овим злочинима, спроведеним од стране Швајцарца Рудолфа Арчибалда сазнао о злоделима које су починили аустроугарски војници у Србији.⁶⁹⁷

Осим Рајсове анкете, извештаји савезничких дописника публициста, књижевника и научника, као и многих лекара и другог особља међународних санитетских мисија и припадника швајцарског Црвеног крста, званично су допринели да свет сазна о злоделима Аустроугара у Србији 1914. године.⁶⁹⁸

Слика 235. Зграда аустроугарске управе у Пожаревцу 1915. (Историјски архив Пожаревац)

697 R.A.Reiss, *Les Austro/Hongrois en Serbie envahie Rapport presente a M.le President du Conseil des Ministres du Royaume de Serbie*, Paris 1919.

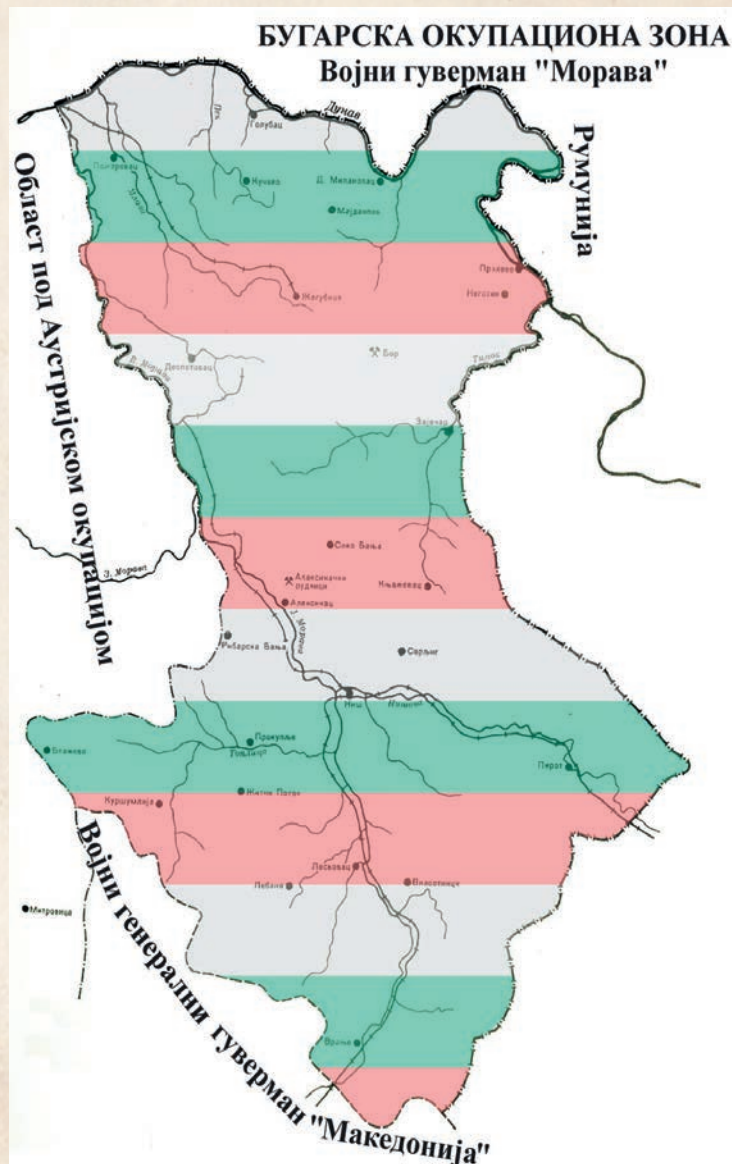
698 Др М. Пршић, С. Бојковић нав. дело, 18 (неко од истих имена: Швајцаркиња Катарина Клара Штурценгер (болничарка), Ариус Тиенховен (хол. лекар), Леди Пецет (Енглескиња), Анри Барби, Џон Рид (публициста).

БУГАРСКА ОКУПАЦИЈА У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ 1916-1918.

Бугарска је већ почетком децембра 1915. показала да су јој територијални прохтеви на рачун Србије много већи него што је то било предвиђено у уговору о преступању на страни Централних сила од 6. септембра 1915.⁶⁹⁹ Територија које су заузеле њене јединице, Бугарска је поделила у две зоне о чему је већ било речи.

Бугарске власти у „Војно-инспекцијској области Мораве” са седиштем у Нишу, у Пожаревачком округу успостављено је 15. јануара (2.) 1916. године. За све време окупације (15. јануара 1916 - 6. октобра 1918), Бугари су настојали да што брже и темељније спроведу денационализацију становништва, не бирајући средства, да би остварили тај циљ. Поред војне, увели су и бугарску цивилну власт. Да би то лакше спровели доводили су чиновнике, учитеље и свештенике у Пожаревац, успостављајући потпуну војну и цивилну контролу у граду и округу. Доласком Бугара у Пожаревац, за грађане су настала тешка времена. Као окупатори, Бугари су се показали у најцрњем светлу. Њихов основни циљ био је бугаризација српског становништва. Ради спровођења бугаризације, руководили су се уништењем, физичком ликвидацијом виђенијих грађана, пре свега интелигенције, интернирањем у Бугарску и насилним увођењем бугарског језика. У том правцу, прва мера била је окупљање виђенијих грађана, по позиву тадашњег председника општине Ђуре Петковића 20. јануара 1916. код бугарског команданта места Попова.⁷⁰⁰ Командант им је том приликом саопштио да ће бугарске власти интернирати један број пожаревачких грађана.

Интернирање, депортација непожељних, почela је већ 30. јануара 1916. интернирањем др Станојла Вукчевића, потом протојереја Живка Ивановића и Јована

Слика 236. Бугарска окупациона зона, Војно инспекцијска област „Морава“ (аутор Драган Шалер)

699 A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 317-323, Ž. Avramovski, нав. дело, 213-265.

700 С. Максимовић, нав. дело, 52. М. Душманић, рукопис, XXI,

их у подруме или у затворе. Од хране су примили нешто хлеба, али недовољно. По правилу, свако се имао хранити о сопственом трошку. Многи депортирци су умирали на путу или су у логор стизали изнурени па су убрзо умирали. Интернирци су и морално мучени на тај начин што им је било забрањена била каква преписка са породицом.

Слика 239. Општинска зграда у Пожаревцу за време бугарске окупације (Историјски архив Пожаревац)

Иако је брутални терор почео да малаксава током пролећа 1916. насилне мере никако нису престајале. Једна од стално присутних мера биле су даље депортације свих непожељних. Ове мере су, као и насиље уопште, временом све више примењиване против нижих друштвених слојева, нарочито против сељаштва, пошто се брзо показало да српска национална свест није ни мало чвршћа у интелигенцији и код имућнијих слојева него у маси народа.

Декретом је Бугарска власт, још крајем децембра 1915. прогласила нови „Закон о имовини” по коме су одузимана сва покретна и непокретна добра од лица која се у време уласка бугарских трупа нису нашли на месту где им се налазила имовина, и који је био примењиван и на имовину оних лица која су имала своја добра на разним странама, па једноставно нису могла у исто време бити на сваком од њих. Овом мером била је одузета апотека Михајлу Душманићу апотекару у Пожаревцу. Током по-

влачења, октобра-децембра 1915. Душманић је, избегавајући из Пожареваца, са породицом стигао до Прокупља одакле се пред крај те године вратио у разрушену кућу, са опљачканом апотеком, у јадном стању. Нешто мало апотекарског инвентара покушао је да му сачува Јован Јовановић - Јошка, склонивши нешто од тих ствари код себе али су му Бугари то запленили. Душманић кога су Бугари затекли у Прокупљу још у децембру 1915. био је под сталном будном присмотром бугарских власти и у Пожаревцу. Због свог патриотског држања Душманић, као бивши народни посланик и виђенији радикал, али и као имућнији и угледнији грађанин Пожареваца, често је био малтретиран, пљачкан, хапшен од стране месне бугарске власти.⁷⁰⁴

У склопу мера којима је вршена денационализација српског становништва, а која је од стране Бугарске спроведена ради тобожње попуне редова бугарске војске, био је попис мушког становништва од 18 до 50 година старости ради регрутације, крајем лета 1916. године. Регрутација је изазвала велики отпор код српских становништва, посебно на селу, нашта је бугарска власт одговорила бруталном одмаздом према бегунцима и њиховим породицама.

Бугарска власт је редовно спроводила интезивне реквизиције на окупираној територији. Она је уместо непосредних пореза увела бугарске порезе. Ови порези разликовали су се од српских који су полазили од пореске основице, а Бугари су увели порез на разне категорије земљишта, порезе на новчане приходе и услуге као што је био порез на стоку, назван „беглук”. Лични порез је плаћао сваки становник старији од 20 година без обзира

⁷⁰⁴ Михајло Душманић је поред позива којим се бавио (апотекар), врло активно био укључен и у политички живот Пожареваца и Србије. Припадао је Народној радикалној странци и са те листе, два пута био је биран за народног посланика (1902, 1910). У странци је био у сталном врху и због тога је за време династије Обреновића, био често прогањан. Кратко време био је председник општине у Пожаревцу (октобар, новембар 1918.). Опробао се и као новинар, оснивајући лист „Истина”, где је био власник и уредник од 1901-1902. У рукопису је оставио сећања на бугарску окупацију 1916-1918. под називом „Ропство и слобода”. (М. Манојловић, *Значајни Пожареваљани*, 101-102), М. Душманић, Рукопис, XXI.

да ли је био у месту боравка или је био интерниран у Бугарску.

Бугарска влада је наређивала да се реквизиције врше до крајње границе, а њени органи су чинили све врсте злоупотреба. У много случајева бугарски чиновници нису давали признанице за реквирирана добра. Назначене своте на признаницама најчешће су биле много мање од стварне вредности одузетих добара, а дешавало се да су власти лукавством или претњом накнадно одузимале издате признанице.⁷⁰⁵

Пљачка становништва је била стална пракса, како војних тако и цивилних власти. Вршена је у свакој прилици и тесно је везана за реквизицију. Када је бугарски официр или војник претресао стан у некој кући није пропуштао а да не пљачка свог домаћина. Војници су се задовољавали узимањем готовог новца, одеће и рубља, док су официри паковали намештај и слали у Бугарску.

Грађане нису злостављали, пљачкали и малтретирали само обични војници и чиновници већ су то чинили и највиши бугарски представници власти. Упечатљиви пример бахатог понашања, злостављања и пљачкања грађана од стране самог окружног начелника (околијски, бугарски званични назив) Кирамиџијева⁷⁰⁶, забележио је Стеван Максимовић⁷⁰⁷, у својим „Успомена из окупације“. Његово владање је било скоро на сваком месту неуљудно. У канцеларији шамарао је кметове који су звати као сведоци по делу његове трговине; на путу апси гра-

ђанина што му се непознавајући га, није јавио; возећи се са госпођом пролази поред хотела „Велика Булгарија“, скида с кола и прилази столовима за којима су грађани седели сваког загледа, зато што га нису запазили и поздравили. У дућану шамара честитога мајстора Луку Наумовића а после пола сата долази к њему и извињава се речима „опроштавајте“. Хвата тако исто у дућану Миливоја Антића за прса и кад га овај одгурну од себе, он га убезекнутог погледа и из дућана се удаљио. Из куће г. Др Манојловића⁷⁰⁸ он се пресељавао у начелство, изнео је све ствари, опустошио је ту лепу и пуну кућу, па је чак и узео одело госпође Манојловићке, које је виђено на госпођи управитељици која да би показала робовима своје образовање и свој високи положај када се извозила, редовно је држала ноге на доњем седишту. Његово друштво били су лиферанти и људи сумњивог карактера, са којима је чак и под руку ишао улицом и чаршијом.⁷⁰⁹

Полазећи од прокламованог циља да је цела окупирана Србија чисто бугарска земља, Бугари су свим снагама настојали да бугаризацијом месног српског становништва избришу српску нацију и српску државу. Држали су се става да је окупирана територија Србије под њиховом влашћу, да је то чисто бугарска земља а становници Бугари. На основу овакве политике успостављени режим на окупираној територији Србије, преобразиће је у бугарску покрајину Моравску.

Од самог почетка била је забрањена употреба српских личних имена и натписа, језика и писма. „Тек коју недељу по заузимању Ниша, у граду се нигде више није могло наћи српски натпис на улицама или радњама. Од Петровића, Мирковића, Живковића, итд., једним потезом су настали Петрови, Маркови, Жекови (Живкови?)“.⁷¹⁰ Забрана српског језика је наређена поверљивом депешом

705 Леп пример, потврде о неправичном односу према сељацима у оквиру реквизиције у селу Кладурову. Током 1916. све је ревидирано, али скоро ништа није исплаћено. 100 кг жита плаћано је 25 лева, кукуруз уште није плаћен као и стока за коју су се издавале признанице 1917. и 1918. када се више ништа није плаћало. Становништву је остављено 250 кг жита (кукуруза) по особи за годину. (Др М. Пршић, С. Бојковић, нав. дело, 192).

706 Страхимир Кирамиџијев био је први „Околиски“ окружни начелник у Пожаревцу од 5. јануара до 27. августа 1916. године (С. Максимовић, нав. дело, 70, Др М. Пршић, С. Бојковић, нав. дело, 181).

707 Стеван Максимовић, пожаревачки адвокат (1844-1922) један од најугледнијих и најпоштованијих грађана Пожаревца провео је Први светски рат у окупираном граду. Из тог периода остали су његови записи сећања које је 1919. објавио у посебној књизи као „Успомене из окупације“. По сопственом исказу он је најчешће био у контакту са највишим бугарским властима као предводник грађана Пожаревца на зборовима који су организовали Бугари.

708 Др Димитрије Мита Манојловић у Пожаревцу био је члан Либералне странке и два пута народни посланик 1909, 1912. Његова супруга Олга, ћерка апотекара Јосифа Чечелског, је са једном групом виђенијих жена, током Првог светског рата тајно извезла заставу коју су предале ослободиоцима Пожаревца. 28. октобра 1918. године. Н Цоловић, *Ослобођење Пожаревца*, Браничево 6/1968, 96-97.

709 С. Максимовић, нав. дело, 72-73.

710 А. Митровић, *Надгрављање пораза и подела*, 153.

министра унутрашњих послова од 12. фебруара 1916. Овом наредбом практично су били одузети сви уџбеници и остало на српском језику.⁷¹¹ Забрану и заплону српских књига по библиотекама као и приватним кућама, издао је сам главни штаб армије на фронту 3. маја 1916. године.⁷¹² Овом наредбом требало је „конфисковати све српске књиге, слике и мапе по јавним установама, књижарама и приватним кућама”, а било је дозвољено трговати само бугарским књигама, као и „књигама и штампаним стварима на другим страним језицима, сем српског”. Окупационој власти били су упућени расписи у којима је стајало „да је кореспонденција на српском језику апсолутно забрањена”. Из таквог једног расписа види се да је било наређено да „нико не сме да употреби речи као што су банка, динар, председник, прота и др., јер су то српске речи.” Новорођена деца могла су добити само бугарско име а била је забрањена и српска ношња, посебно шајкача.⁷¹³

Одјек ових наредби у Пожаревцу је оставио погубне последице по српску књигу. Наредбу о забрани српских књига грађанима Пожаревца сопштио је лично управитељ Кирамиџијев почетком фебруара. Најстрожије је препоручио „да униште слике Краља Петра и Престолонаследника, као и све списе и књиге које подсећају на српство”, а ко то не учини припрећено му је и интернирањем.⁷¹⁴ Погром за књиге и списе на српском језику у Пожаревцу десио се у јуну 1916. по наредби пуковника Тасова који је тих дана дошао из Зајечара и издао такву наредбу, пошто командат места Жабински, шест месеци, од доношења такве одлуке није је спроводио. При скупању књига највише се, по злу, одликовао командант Петровца, Бојацијев. Покупљене књиге спалио је, на очи сопственика.⁷¹⁵ Овом приликом Бугари су уништили неколико хиљада књига пожаревачке Грађанске читаонице,

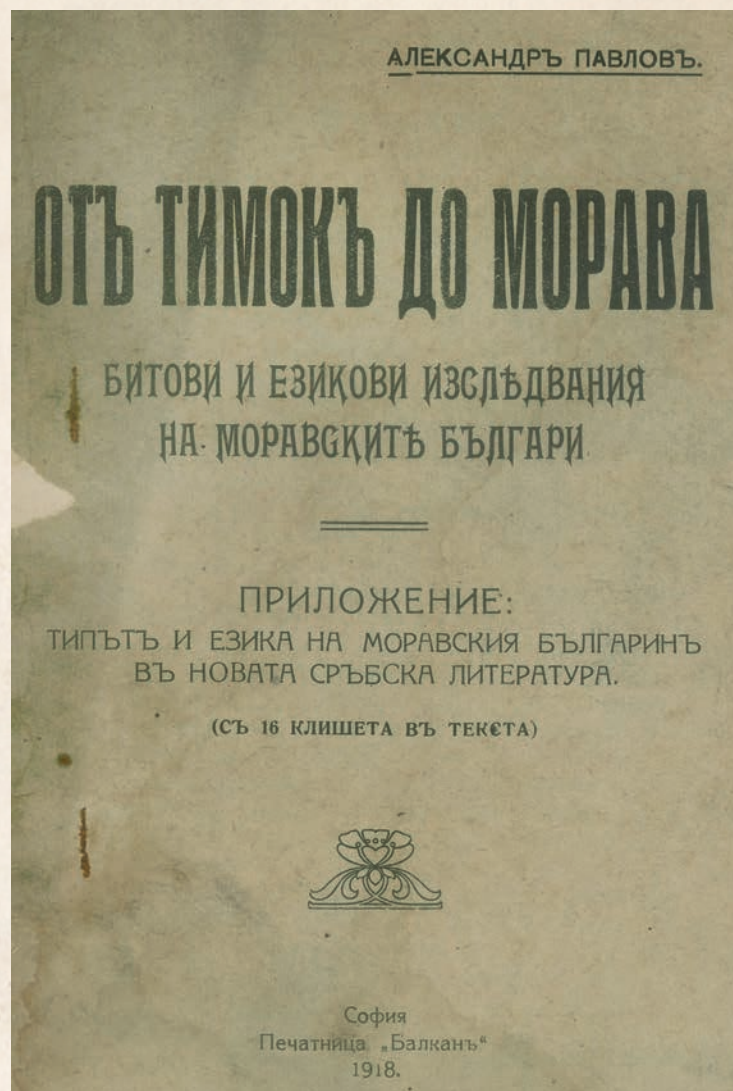
⁷¹¹ Исто, 153.

⁷¹² А. Трајковић, нав. дел, 659; М. Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971, 31-37.

⁷¹³ Исто, 299-308.

⁷¹⁴ С. Максимовић, нав. дело, 67.

⁷¹⁵ Исто, 78. (Стеван Максимовић је успео да је један број књига своје библиотеке сачува, сакривши их у дуплом тавану).

Слика 240. Насловна страница књиге Александра Павлова (Приватна колекција М. манџловића)

одневши их у Софију највећим делом.⁷¹⁶ У исто време опљачкали су и уништили богате збирке Музеја при пожаревачкој гимназији.⁷¹⁷

⁷¹⁶ М. Ј. Миладиновић, *Споменица споменостилице пожаревачке трагике-народне читаонице и књижнице*, Пожаревац 1987, 35.

⁷¹⁷ М. Манџловић, *Народни музеј Пожаревац 1896-1996*, Пожаревац 1996, 41.

Насилна бугаризација је ишла толико далеко да су наредбама забрањивали да на надгробним споменицима натписи буду на српском језику. Ова наредба је издата после убиства или интернирања попова јер су сви били обележени као најватренији представници националних идеја. Сви свештеници из Пожаревца и Округа, интернирани су још фебруара 1916. само је један број задржан ради служења у цркви и парохији.⁷¹⁸

У цркву су грађани позивани добошем, поводом црквених, народних и династичких празника. На служби у цркви чинодејствовао је поп Вељко (Велко) Попов, свештеник из Видина. На сваком служењу, држећи беседу, истицао је да је Моравска бугарска, а становници потомци старих моравских Бугара.⁷¹⁹

Појачана пропаганда поткрепљења квази научним делима с циљем да се докаже да је област Моравске одувек била Бугарска, отпочела је почетком 1918. Извесни број бугарских универзитетских професора и истраживача етнолога, историчара и географа били су задужени да разраде и предложе основе бугаризације, а они су у ту сврху изналазили и бирали потребне чињенице. Књиге са овако квази научном садржином појавиле су се 1918. године. Типичан пример оваквих књига су: Александар Павлов: *Отъ Тимокъ до Морава-Битови и езикови изслѣдания на Моравскитъ Бѣлагари*, Приложение: типъ и езика на Моравския Бѣлагаринъ въ новата Сръбска литература. (Съ 16 клишета въ текста) София 1918, као и Занетов: *Населението по долината на Велика Морава*, София 1918.⁷²⁰

У јуну 1917. у Нишу је почео да излази „Моравски глас“ лист окупационе управе, у чијој су редакцији одлучујућу реч имали официри. „Један од најагилнијих са-

718 С. Максимовић, нав. дело, 74, М. Душманић, рукопис, 49.

719 Исто.

720 Књига Александра Павлова је толико прожета мржњом према Србима да је писац покушавао да докаже, не само, да у Моравској одувек живе Бугари, већ да су Срби покушавали да на читавом простору Балкана распростиру своју културу и писменост.

Слика 241. Бугарски сатирични лист „Балкански папагал“ из 1917. Бугарско виђење ситуације у Првом светском рату. (Народна библиотека Србије)

радника у „Моравском гласу“ био је историчар Арнаудов. У „Моравском гласу“ објављивао је чланке с тобошњим „доказима“ да је све до Мораве (Велике), или како су је Бугари прозвали „Бугар Морава“, увек било бугарско и да ће тако и остати. Овај Арнаудов, који се овде издавао за доцента софијског универзитета, држао је, на окупираној територији по градовима предавања доказујући да су њени становници потомци старих Бугара. Докази су му били безначајно истргнути цитати из сумњивих публикација, попут већ наведених књига, а после предавања одмах је од грађана узимао потписе који потврђују да су заиста Бугари. „Моравски глас“ је редовно извештавао о томе како су се грађани Врања, Лесковца, Ниша, Пирота, Алексинца, Зајечара изјашњавали као Бугари.⁷²¹ Почетком марта 1918. Арнаудов је одржао предавање и у Пожаревцу, али без већег успеха. Вратио се у Ниш без потписа којима су се грађани изјашњавали као Бугари. Сећајући се тих тешких тренутака, Стеван Максимовић

721 С. Максимовић, нав. дело, 98-100, М. Душманић, рукопис, 52.

Слика 242. Бугарски сатирични лист „Балкански папагал“ из 1917. Бугарско виђење актуелних догађања у Првом светском рату. (Народна библиотека Србије)

Слика 243. Бугарски сатирични лист „Балкански папагал“ из 1917. (Народна библиотека Србије)

у својим „Успоменама...“ с поносом истиче да су он, Михајло Душманић, Мића Мишовић, Милан Стојановић, Мита Станисављевић али и сви присутни грађани на предавању Арнаудова били одлучили да не потписују никакву изјаву.⁷²²

Значајан део програма денационализације и насилне бугаризације спровођен је отварањем бугарских школа.⁷²³ У школи се једино озбиљно учио бугарски језик, а све остало се сводило на пропаганду на то да деца постану Бугари. На часовима историје спровођена је изричита пропаганда. Сви српски јунаци претворени су у Бугаре, под паролом „всичко е Българско-всички ж Българияте“. Тако је Краљевић Марко постао бугарски национални јунак.⁷²⁴ Већ у јесен 1916. у Пожаревцу је отворена бугарска прогимназија, а септембра 1918. извршен је упис и за трећи разред.⁷²⁵ Но, и поред силног труда, да преко деце остваре бугаризацију почевши од основне школе, окупациона бугарска власт није имала нарочите успехе. Скоро у свим срединама било је јасно да су српска деца, упркос насилном учењу бугарског језика, који су морали да упражњавају и током међусобног комуницирања, осећала Србима. Неуспех бугаризације у школској просветној политици током целе окупације потврђива-

722 Исто, 102 (Арнаудов је завршио предавање речима: „Ова је територија, кад ово говорим, уступљена Бугарској неповратно. Око вашег срца начињен је лед од притиска Срба, и тај ће се лед временом отопи и онда ће те ви постати Бугари, какви су вам очеви и дедови били.“)

723 Д. Фелдић, *Школа у првим деценијама XX века*, у: Двеста педесет година Основне школе „Доситеј Обрадовић“ у Пожаревцу, Пожаревац 1983, 94.

724 Миодраг Ал. Пурковић, *Пожаревац*, Пожаревац (1934), 30.

725 М. Пурковић, *О Бугарској прогимназији у Пожаревцу за време окупације*. Пожаревачки грађанин, број 109 од 11.11.1933, 2.

Слика 244. Бугарски сатирични лист „Балкански папагал“ из 1917.
(Народна библиотека Србије)

Слика 245. Бугарски сатирични лист „Балкански папагал“ из 1918.
(Народна библиотека Србије)

ли су и извештаји аустроугарског конзула у Нишу у више наврата.⁷²⁶

Денационализација, какву су Бугари спровели показала се као немогућа мисија. Бугари су замислили да ће људи који су се формирали и стекли националну свест као Срби, одједном све то заборавити и почети да себе сматрају добрим Бугарима, испуштајући из вида да су се вековима васпитавали у

726 С. Максимовић, 73, 74, М. Душманић, рукопис, 57; Занимљив случај, као потврда овакве тврдње је догађај који се збио у нижој гимназији у Нишу 16. фебруара 1918. о коме је вицеконзул Аустроугарске у Нишу, Хас писао својој влади 24. фебруара 1918. године. „У суботу 16. фебруара 1918. за ученике гимназије приказан је „Пропагандни филм различитих пејзажа бугарског Поморавља“; да је потом директор говорио деци: „уз помоћ уобичајених фраза“ да је „Поморавље од увек било бугарско, а да сада мора да остане бугарско“, да ученици треба да воде рачуна да су им родитељи увек били Бугари и да ће сада након ослобођења то заувек и остати“. Хас даље саопштава да се у том тренутку десио овакав случај. „На ово викну један дечак: Наши родитељи су одувек били Срби и они ће то увек остати“. Онда је настао метеж, а из гомиле деце чуо се громки узвик : „Живела Србија!“ Директор је захтевао да му се саопште имена демонстраната, али нико није хтео да му каже. Следећи дан спроведена је истрага која је донела исти негативан резултат. Пошто је директор давао деци политичке поуке, ту је дошло до отвореног разговора у коме су њега деца боље поучила. Она су отворено изјавила да се од њих тражи немогуће уколико се захтева да се осећају као Бугари. Отац једног је официр, а отац другог се налази у бугарском затвору, оца трећег су стрељали Бугари када су заузели Ниш, итд. Директор више није знао шта да одговори на овакве аргументе и зато се латио уобичајеног бугарског ultima ratio и изговорио како он децу упозорава да излажу опасности своје породице, јер ће оне бити интерниране. Тиме је дискусија завршена“. На крају је Хас закључио: „овај случај изванредно баца светло на сталне тврдње у штампи да цео народ и нарочито омладина, слави бугарске ослободиоце. Као и ова деца, тако и цело становништво зна шта је оно у националном погледу, иако то не показује увек овако не скривено(…). У пракси се не ради о историјским цепидлачењима него о убеђењу становника“.

Слика 246. Бугарски сатирични лист „Балкански папагал“ из 1918.
(Народна библиотека Србије)

српском националном духу. Овако брзе промене у области свести и убеђења нигде нису оствариве па ни Бугарима то није успело. Наилазећи на отпор код српског становништва да прихвати бугаризацију, они су повећали притисак на становништво које се претворило у невиђено угњетавање. Као и сваки режим насиља, и бугарска окупациона власт у Србији брзо се преобратила у режим прогона и корупције. Добивши сва могућа овлашћења, агенти владе служили су се свим средствима ради истребљења Срба. Пошто су убијали, тукли, интернирали под изговором остваривања бугарске националне идеје, они су пљачкали и изнуђивали новац за сопствени рачун. Све је то тобоже учињено ради искорењивања „Србомана“. „Србоманијом“ су објашњавали што бугаризација слабо иде, да је наметнута од званичне српске власти или српске пропаганде којом су објашњавали, зашто је „чисто бугарско становништво изгубило свест своје праве народности (Бугарске). У почетку су пљачкали људе под изговором да су србомани, касније су пак друге оптуживали да су србомани, како би их такође опљачкали.

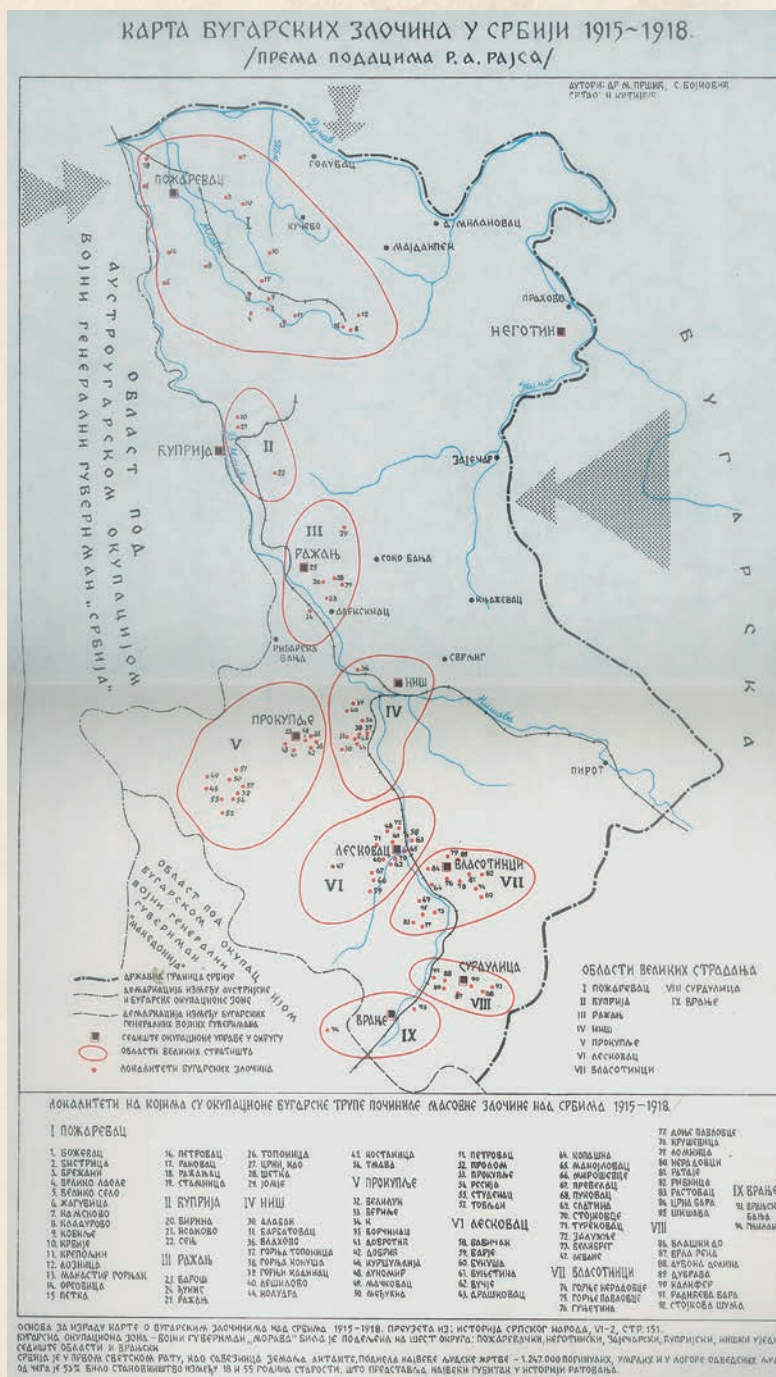
Истина, било је међу Србима оних који су ради очувања имовине и неких привилегија прихватили сарадњу с бугарским окупационим властима. Та сарадња огледала се у денунцирању суграђана, учешћу у разним пословима које су организоване бугарске власти, па и у сумњивим профитерским пословима са чиновницима и представницима највише бугарске војне и цивилне власти. У Пожаревцу је један број трговаца: Миливоје Антић, хотелијер Мића Мићовић, апотекар Јарослав Чечелски и његова супруга, удовица председника суда Меда Ђаје, Емилија и још неки, прикривено сарађивало са бугарским властима, како у својим сећањима бележи апотекар Михајло Душманић. Душманић је апострофирао недолично понашање Тоше Петковића, министра у пензији који се није скривао у шуровању с Бугарима. Као врхунац такве сарадње он бележи да је Тоша са виђенијим трговцима – ратним профитерима,

приредио гала вечеру за бугарског генерала Нерезова, начелника инспекције Моравске области, приликом његове друге посете Пожаревцу јула 1918. године.⁷²⁷ Сви малобројни случајеви сарадње, више из користољубља, а мање уверења, осуђивани су још током окупације у свим срединама и углавном наилазили на гнушање код српског становништва.

Антисрпску политику бугарске владе спроводили су нижи службеници, са таквом животињском бруталношћу и рафинираним зверствима, која се граниче са садизмом.⁷²⁸ Зверства која су почињена над недужним српским становништвом чинили су бугарски официри и бугарска полиција. Најбруталнија зверства приписивана су бугарским комитентима како би се кривица свалила на њих. Они јесу учествовали у масовним погубљењима (у селима Кобиљу, Кладурову, и Рановцу) и по

⁷²⁷ М. Душманић, рукопис, 60.

⁷²⁸ Др. М.Пршић, С.Бојковић, нав. дело, 179-210. (Извештај Р.А.Рајса о бугарским злочинима у Пожаревачком округу од 5. до 13. јануара 1919. године.)

ТРИ ТЕШКЕ РАТНЕ ПОЖАРЕВАЧКЕ ГОДИНЕ

БУГАРСКА ОКУПАЦИОНА ВЛАСТ

У Пожаревцу 2. јануара 1916. догодила се велика промена: немачку окупациону власт сменила је бугарска. Тада су за грађане настала тешка времена. Као окупатори, Бугари су се показали у најцрњем светлу. Ђура Петковић, раније изабрани председник општине, 7. јануара позвао је грађане да дођу у Општински суд где им је бугарски командант места Попов саопштио да ће доћи до интернирања једног броја грађана, не само због непослушности већ зато што су представљали грађанску елиту у граду који је средиште Округа.

Да би се што јаче наметнула страховлада, грађани су често позивани код „околијског“ начелника Гутунарова, управитеља Кирамиџијева и команданта Попова где су им саопштавана разна наређења. „Кирамиџијев је посебно инсистирао да се униште све слике краља Петра и престолонаследника као и да „уништимо све списе и књиге, које нас подсећају на српство“, а ко то не учини „биће интерниран“.⁷³¹

„...Кад се уђе у област бугарске управе, с оне стране Мораве почиње Азија [...] У бугарском делу Србије не зна се за судове [...] Тамо полиција [...] има неограничену власт. Легална слобода сваког српског грађанина, као и његов живот, зависе потпуно и искључиво од добре воље сваког полицијског агента, сваког бугарског жандарма [...] У овим областима Срби су срозани на пораво робље [...] У аустроугарској области виде се бар неки спољни изгледни јавног реда. У области окупираној од стране Бугара јавна безбедност није загарантована.“⁷³²

731 М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Историјски архив Пожаревац, 2012, стр. 388.

732 В. Стојанчевић, *Србија 1914-1918. Сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, стр. 184.

Смене на челу бугарске власти биле су честе. Председник општине био је Пенче, кога је 1917. заменио Мандевски, а од почетка 1918. до 20. септембра на челу је био Казанџијев.⁷³³

ОСВРТ НА ПРИВРЕДУ

Економска богатства, у првом реду, привлачила су окупаторе. Аустроугарска је још много пре почетка Првог светског рата, имала за циљ да економски исцрпи Србију. Војни врх је испланирао да ће три месеца рата успети да докрајчи Србију, и да ће Drang nach Osten дати дуго очекиване резултате. Нису очекивали да ће Срби пружити такав отпор 1914, а како се рат продужио и ратне резерве су нестајале.⁷³⁴ „Њихово неконтролисано и форсирано коришћење окупатори су сматрали основним текућим задатком. У том погледу њих су занимали сви видови економике и производње у Србији, почев од производње хране па до инвестиционих објеката у државном и приватном поседу.“⁷³⁵ Уочи Првог светског рата извозила се петина од укупног сточно-живинарског фонда из Србије, што је процењивано на 30.000.000 до 40.000.000 франака.⁷³⁶ Одмах по установљавању, окупациона власт у Србији је утврдила посебне мере организације ратне привреде.

„Већ 1916. године забележено је да је у Србији, под аустроугарском окупацијом остало само 5-10% коња и 45-75% волова и овнова – у неким окрузима губици су

733 Према: М. Манојловић, *Пожаревац окружна...,* стр. 388.

734 Д. Бојић, *Рейсесалије као узрок демографској померања српског становништва у Првом светском рату*, у: Браничево у историји Србије, међународни зборник радова III, свеска 6, ИАП-ИНИС, Пожаревац, 2008, стр. 105.

735 В. Стојанчевић нав. дело, стр. 93.

736 Према: В. Стојанчевићу, нав. дело, стр. 92.

се кретали између 30% и 60%.⁷³⁷ Из Србије је тих година извожен и казеин, добијен прерадом млека. Морамо напоменути да је, према статистици, производња у Србији у ратним условима пребацила резултате постигнуте у 1910. години.

Дрвна индустрија је наишла на велику заинтересованост окупатора. До 1918. основано је шест великих шумских предузећа, изграђено 79 км шумских пруга, 48 км жичара, већи број стругара које су могле да прераде 167.300 m³ дрвета укупне вредности 7,5 милиона круна.⁷³⁸ Дрво се користило и за потребе авионске индустрије, употребљавало се за телеграфске стубове и железничке прагове, због чега је упућивано на италијански фронт, у Македонију, Ердељ, па и Сирију. Експлоатација шума у периоду ратне окупације била је знатно већа у односу на предратни период, али не постоје подаци о планском крчењу шума, што доводи до закључка да је дрвна привреда у току рата развијана на штету шумског фонда као националног блага Србије.

Рудна богатства Србије такође су се нашла на листи приоритета окупатора. И пре ратних непријатељстава постојао је посебан интерес страних корпорација за руднике угља и метала, пре свега за рудник у Мајданпеку и Борски рудник. „Мајданпечки рудник се налазио у концесији белгијске фирме, са претходно уложеним аустроугарским капиталом. У њему је током окупације настављен рад са, у просеку, истим бројем раније запослених радника – око 700, али и са додатном радном снагом коју је чинило 1000 ратних заробљеника. У овом руднику су се, у том периоду, највише експлоатисали пирит и гвожђе, нешто мање бакарна руда. Према подацима до којих је дошла Д. Милић, у периоду ратне 1916–1917. године, добијене су и највеће количине руде од постанка рудника у Мајданпеку, и то: 83.182,939 т пирита, затим 2.127,152 т злата, 284,962 т бакра и 45.000 т пирита... Борски рудник је такође успешно радио у ратним годинама. „У њему је 1916–1918. године, у просеку радило око 1000 заробљеника, а производња је била у количини од 371.160 т руде

садржаја 6,1–6,375 метала по тони, што је, такође, био највећи ниво из предратног периода. Добијено је 24.000 тона, а даљом прерадом излучено је више од 1.100 тона злата и 324 тона сребра.”⁷³⁹

НАСИЛНА БУГАРИЗАЦИЈА

Аустроугарска и Бугарска поделиле су интересне сфере. Зауевши добар део српске територије, Бугарска их је поделила у две зоне: ослањајући се на линије одређене уговором од 6.септембра 1915 – оријентационо у сливу Јужне Мораве и источно од Велике Мораве.⁷⁴⁰ Друга територијална област добила је назив Војно-инспекцијска област Велика Морава и седиште је било у Нишу, а припадало јој је шест округа: пожаревачки, неготински, зајечарски, ћупријски, нишки и врањски (коме је придодат и пиротски срез). Бугарске власти су спровеле унутрашњу организацију тако да „одговара провизорном стању које је наметао рат”, што је, с обзиром на њихову намеру да ове територије трајно задрже, представљало „комбинацију војне и цивилне управе”. Иако је улога војске у сваком случају била одлучујућа, посебно на највишем нивоу, у локалним оквирима су цивилни органи имали шире надлежности. При томе је нижи чиновнички апарат, посебно руководећи кадар, градоначелници, доведен из Бугарске.⁷⁴¹

Пожаревац је остао средиште округа али у складу са окупационом политиком, име му је промењено у Пожарево.⁷⁴² Промењени су и називи улица, дућана, кафана... „Цар Леонард“, „Цар Калодан“, „Фердинанд“, „Борис“, „Иља“,⁷⁴³ промењена су презимена људи – избачено је „ић“, заменило га је „ов”. Тиме је најављена трогодишња

⁷³⁷ В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 95.

⁷³⁸ Према: Ј.Живковић, *Окрузи пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 18-19.

⁷³⁹ Ј.Живковић, *Окрузи пожаревачки...*, стр.19.

⁷⁴⁰ Према: С.К. Павловић, *Србија историја из имена*, Клио, Београд, 2004, 128.

⁷⁴¹ Према: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, 286.

⁷⁴² М. Манојловић, нав. дело, стр. 387.

⁷⁴³ С. Максимовић, *Успомене из окупације - Немачке, Аустроугарске и Бугарске 1914-1918*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1919, стр. 73.

бугарска страховлада, до тада незамисливих размера. Већ на почетку свог управљања, Бугари су уништили затечену архиву.⁷⁴⁴ Према казивању мештана Кучева, бугарски окупатори су 1917. године намеравали да комплетну архивску грађу Начелства среза звишког пренесу у Бугарску. Одредили су и кулчаре да на колима транспортују архиву. Фонд је сачуван захваљујући иницијативи једног свештеника и неколицине мештана који су успели да убеди команданта да Бугарима „документа нису потребна већ да су им довољне само књиге”.⁷⁴⁵ Архивска грађа фонда Начелство округа пожаревачког није имало такву срећу; претпоставља се да су део фонда однели Бугари 1916-1918, а већи део уништили премештајући седиште окупационог округа у село Божевац, да би зграду Окружног здања користио штаб бугарске дивизије.⁷⁴⁶ Док је у Петровцу судску архиву стару 95 година, од 1821. године, својим ногама по улицама газио командант места Бојацијев.⁷⁴⁷ То је само био увод у настану пљачку коју су свакодневно спроводили бугарски официри и војници вршећи честе претресе, хапшења, батињања, понижавања... „Било је људи који су денуцирали своје суграђане, да би се умилостивили Бугарима”.⁷⁴⁸ Почетком 1918, „бајаги историк” Арнаулов, који се издавао за доцента универзитета, отпочео је на окупираној моравској територији да држи предавања, да су њени становници потомци старих Бугара, завршававши их тражењем од грађана да потпишу изјаве да су Бугари. То се догађало у Врању, Лесковцу, Нишу, Пироту, Алексинцу, Зајечару а све потписане изјаве штампао је у Моравском Гласу. Марта

1918. боравио је и у Градишту, Петровцу, Пожаревцу, али вратио се Арнаулов у Ниш без потписа.⁷⁴⁹

ЖИВОТ У ОКУПИРАНОМ ГРАДУ – ИЗГЛЕД КУЋА И СТАНОВАЊЕ

„Сваки појединачни живот под туђинском влашћу представљао је личну драму и био део породичне трагедије стотине хиљада српских породица.”⁷⁵⁰ У Пожаревцу је постојао Комитет за сиромашне грађане. Командант места, потпуковник Иванов, иницирао је стварање овог Комитета, а њега су чинили: „председник Стеван Максимовић, чланови: Милан Стојадиновић, Страхиња Пантелић, Михаило Душманић, Стојадин Матић, Давид Анаф, Јеврем Касидолац, Коста Обрадовић, Риста Колоњас и Миливоје Антић. На оснивачком збору прикупљено је 500 круна, а пример за то дао је Иванов својим прилогом од 20 лева. Потпредседник Кнчев – Бугарин, није долазио на седнице комитета нити узимао било каквог учешћа у њему. Одбор је прикупио 38.849 круна и сваког месеца делио сиротињи. Апотекар Мита Станисављевић је током окупације из своје имовине издвојио 170.000 круна и поделио својим сиромашним грађанима. Од донатора са већим прилогом можемо издвојити: Јулку и Брану Јовановића са 800 круна, Дару Б. Јовановић са 100 круна, Даницу Ранка Матића са 160 круна, Саву Кара-Јовановића са 1000, Бајлонија са 125, Леона Амара са 110, Младена Стојадиновића са 615, Ранка Матића са 500, Страхињу Пантелића са 100, Ђорђа Николића са 220, Душана Живојиновића са 50 и Бису Петровић са 40 круна.”⁷⁵¹

У целој Србији слика је иста: од самог „почетка рата непријатељски војници су рушили и палили куће по селима, остављајући власнике да се, без крова над главом, сналазе на различите начине. Поготово је било тешко сиромашним сељацима, који нису имали других зграда, на пример вајате, а било је породица које су становале у

744 ИАП; НСЗ Ф II 202/19; НСЗ Ф II 167/18 од 18.12.1918. сведочење о „упљачканој” архиви.

745 ИАП, Досије фонда бр. 23; Д. Милорадовић-Николић и Ј. Живковић, *Архивски фонд Начелство среза звишког као основа проучавања целокупних друштвених и политичких прилика у Браничевском округу током XIX века*, у: Браничево у историји Србије, међународни зборник радова III, свеска 6, ИАП-ИНИС, Пожаревац, 2008, стр. 293, фус нота 1; С. Чолаковић, Ј. Живковић, *Сређивање и обрада архивске грађе*, у: Шездесет година, ИАП, Пожаревац, 2008, стр. 85.

746 С. Чолаковић, Ј. Живковић, *Сређивање и обрада архивске грађе*, стр. 85.

747 С. Максимовић, нав. дело, стр. 74.

748 М. Манојловић, *Пожаревац окружна...*, стр. 388.

749 Према: С. Максимовић, нав. дело, стр. 101-103.

750 В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 197.

751 М. Манојловић, *Пожаревац окружна...*, стр. 388; С. Максимовић, нав. дело, стр. 79-82.

земуницама. У сеоским кућама често није било кревета, већ су људи спавали на поду, на простртој слами прекривеној поњавом. Из богатих кућа је туђинска војска опљачкала и однела предмете од вредности.⁷⁵²

Од јесени 1915. становништво градова, опљачкано и економски уништено, често се нашло на улици без крова над главом или у подруму. Становали су у влажним и неусловним просторијама, јер су кровови, оштећени у грабљању, прокишљавали. У многе станове усељени су официри, а у многе су смештени коњи.⁷⁵³ Војна власт је одузимала станове за смештај официра, војника и чиновника Двојне монархије. Овакво стање је трајало до 5. маја 1918, када је наређено да војници морају становати у касарнама. Официри су и даље могли да „станују” код српских грађана. Војници Централних сила су многе куће, дућане и кафане користили за смештај коња. И царско-краљевски војник је забележио како није било ништа необично „да те је наједном из прозора собе погледала и поздравила глава каквога племенитога четвероношца

Слика 248. Трговачке радње у центру Пожареваца послужиле су за смештај коња немачких трупа 1915. (Историјски архив Пожаревац)

⁷⁵² Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918*, - документа - , ИМС, Београд 2000: Извештај о стању у округу пожаревачком за време бугарске окупације од 2.1.1916 до 22.9.1918. стр. 355- 358.

⁷⁵³ ИАП, Диг. збирка фотографија.

– коња, којег су тамо настанили.” Многе зграде су, због смештаја коња у њима, биле толико уништене да у њима више нису могли да станују људи.”⁷⁵⁴ Сачуване фотографије бомбардованог, разрушеног Пожареваца говоре више од речи. У дућанима у центру града смештани су коњи, а у имућнијим кућама населили су се официри.⁷⁵⁵

ПОСАО

Завладала су немилосрдна правила: приоритет је било преживљавање, стога се посао није могао бирати. Савременици су оставили белешке о нестанку српске привредне и интелектуалне елите. Они који су одлучили да остану у Србији живели су у беди, осиромашени и без одговарајућих послова који би им доносили зараду, прихватајући се сваког посла који је био доступан. Неки угледни предратни људи морали су да се прихвате посла који је био далеко испод њихових квалификација.⁷⁵⁶ Како становништво градских насеља тако и припадници некадашње елите и виђенији људи, остали су без посла и могућности да зараде за живот.

У бугарској окупационој зони Морава, пљачка је узела толике размере да су већ неколико месеци по окупацији поједине жене из градова биле принуђене да просе по селима.⁷⁵⁷ У архивском фонду Начелство среза звишког сачуван је документ из 1915: квита о плаћању дела плате служитељу среског расадника у Кучеву чија дневница износи 1 динар и 33 гроша⁷⁵⁸ што нам даје увид у месечна примања запосленог на државном послу: нешто мање од 35 динара је месечна зарада, што је, у односу на трошкове за основне животне потребе, изузетно мало... „Аустроугарска окупациона власт је у јануару 1916. године донела правни акт, Опште основе за царско-кра-

⁷⁵⁴ Б. Младеновић, *Рат и приватност: Први светски рат*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 793-794, фус нота 42: Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, 2000, 47.

⁷⁵⁵ ИАП, Диг. 36 фотографија.

⁷⁵⁶ Иста, стр. 783.

⁷⁵⁷ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 783.

⁷⁵⁸ ИАП, НСЗ, 122 I 1915.

љевску Војну управу у освојеној области Србије, којим је регулисала начин запошљавања српског становништва. Према одредбама тог акта, свако запослење је било привремено и радник је могао бити отпуштен без образложења, отказног рока и одштете. Некима је у потпуности ускраћено право на запослење: бившим члановима Народне одбране, Црне руке, политички експонираним особама и личностима које су биле ослонац раније власти, као и свима за које се сумњало да су учествовали у преврату против Александра Обреновића, „комитама и вођама банди” и бившим аустроугарским држављанима, који су добили српско држављанство (они су оцењени као најопаснији). Запослење, такође, нису могли добити професори и учитељи, службеници полицијских и органа раније власти, као и службеници на железници, у пошти („телеграфа и телефона”), финансијски и царински службеници и судије.”⁷⁵⁹

„У већини градова су основане посебне службе ради запошљавања становништва. У Београду је основана Служба за посредовање у запошљавању, која је запошљавала четири категорије: бивше државне и приватне чиновнике, квалификоване раднике, особље за рад у кући и надничаре.”⁷⁶⁰ Незапослених пријављених било је увек много више од могућег броја запослења: „у Београду 709 особа, у Крагујевцу 153, у Крушевцу 57. Од пријављених, у Београду је запослено 277 особа, највише продаваца, помоћног особља у кућама и у санитетској служби;”⁷⁶¹ (посао су углавном добиле особе из три последње категорије. Запослење државних и приватних чиновника остало је само мртво слово на папиру. У другој половини 1916. повећао се број запослених грађана, највише у трговини и саобраћају.”⁷⁶²

759 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 783.

760 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 783.

761 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 783: фус нота 25: Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони ...*, стр. 49.

762 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 783: фус нота 26: Б. Младеновић, *Град...*, 86.

ОДЕЋА

Ратна немаштина видела се на свакој одећи. Недостајало је материјала, па није могло да се шије, ни тка, ни плете. Приликом преметачина, Бугари су вредне ствари, па и комаде одеће, односили, или, једноставно, уништавали. Увек чуван комад одеће – „кад се изађе” – више није постојао; и он је постао закрпа до закрпе. У српском народу постоји дубоко веровање да не треба носити ствари „наопачке”, да се тиме призива зло – сада, у условима дубоке сиротиње, и женски и мушки одевни предмети носили су се наопако, односно

оном страном која је мање оштећена, кудикамо сачувана. Ратни услови диктирали су брисање разлике у одевању између богатих и сиромашних. Предратни модни диктат свео се на могућности пристојног облачења, модни трендови у Србији остали су заборављени. Велики број имућнијих жена су своју елегантну гардеробу мењале за основне животне намирнице или лекове, за дечију одећу и обућу. Одећа се свела на основно или пристојно – да заштити од хладноће. Највише се штедела обућа.”⁷⁶³

763 Б. Младеновић, *Рат и приватност...*, стр. 792-793.

Слика 249. Беда у опустошеној земљи по завршетку Првог светског рата (Програмски архив РТС)

Храном богата Србија, иако је било и тешких претходних година, није оскудевала. У ратном дневнику Живка Мирковића налазимо белешку из 1914: „Цене у Србији биле су цене после турско - бугарског рата кукуруз 10 до 15 дин, жити 15 до 20 динара и у осталим сточним и економским артиклама било је добро.”⁷⁶⁴ Одмах по предаји Пожареваца и завођењу аустроугарске власти, намирнице су поскупеле. Како су се колоне избеглица кретале према још слободној Ћуприји, и тамо је новембра месеца све било скупље: килограм пшеничног брашна коштао је 1 динар, мяса 2 динара. Сваког јутра „сиротиња ћупријска и добеглице.. пред општином траже хлеба, брашна и дрва”.⁷⁶⁵

Крајем новембра 1915. уз музику је у Јагодину ушао један пук бугарске војске.⁷⁶⁶ Претходне године већ су испостиле Србију и у свему се осећала оскудица, а онда је 1915. донела још већи страх, још већу оскудицу, страдања и глад. Хране је било све мање, новца ниоткуда, а неизвесност све већа. Окупациона власт морала је нешто да учини да становништво не умре од глади. У Београду, по успостављању окупационе управе, „већ 10.окт. 1915. Градски одбор је почео да дели помоћ најугроженијим породицама од два до пет колиграма брашна. Око 90% житеља српске престонице преживело је у првим месецима окупације захваљујући добијању помоћи од окупационе власти. Стална месечна помоћ за једно лице састојала се од шет килограма брашна и девет килограма кромпира.”⁷⁶⁷

Ђорђе Лазић је записао: „Београд је изгледао жалосно [...] Већ око 4 сата у зору стајала је поворка бедних жена пред продавницама млека и животних намирница да би за ситну децу добиле по четврт литра млека и нешто брашна. Око касарна и официрских менажа свуда изгладнела и одрпана деца са лончићима у рукама, да од

војника приме по који залогај хлеба или нешто чорбе или пасуља.”⁷⁶⁸ Поред овакве „помоћи”, која је највише зависила од самилости војника, окупациона власт је понекад давала грађанима намирнице које није хтела да употребљава за исхрану војника и чиновника.”⁷⁶⁹ За Божић 1916. маст је коштала 12 динара, зејтин 16, ораси 5, бивоље или коњско месо 10, а сланина 20 динара.”⁷⁷⁰

На територији која је представљала аустроугарску интересну сферу, установљена је управа Војног генералног гувернмана у Србији (ВГГ/С) који је имао задатак да спроводи план за пацификацију Србије, за експлоатацију затечених привредних ресурса Србије за потребе Аустроугарске, као и за темељно реквизирање хране, првенствено за потребе снабдевања војске и снабдевања унутрашњег тржишта Аустроугарске. ВГГ/С је, ради снабдевања домаћег становништва, донео уредбу о систему расподеле животних намирница. Из немачке доктрине о организацији привреде у окупираним областима заведено је рационасано снабдевање градског становништва.”⁷⁷¹ „Суштина тих мера била је у томе да Србија, као окупирана територија, буде активна у привредном смислу и да терет снабдевања сопственог становништва, војске и позадине ратујућих сила, преузме на себе.”⁷⁷²

Ратна ситуација је довела до драстичног смањења броја радне снаге, вучне стоке, пољопривредних машина, енергетских извора и многих других сировина. У таквим условима није могло да се говори о оживљавању пољопривредне производње. Србија је, као превасходно пољопривредна земља, са својим плодним житним пољима била у стању да исхрани своје становништво, чак и у условима ратом поремећене пољопривредне производње. Тенденција окупатора била је да ратно-привредна организација, успостављена у Србији 1916. и 1917. године, са циљем да се пољопривредна производња обнови,

768 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 787: фус нота 29: Ђ. Лазић, *Моја сећања из Светској рата*, Нови Сад 1937, 45.

769 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 787.

770 Ј. Миодраговић, *Трагични дани Србије*, Београд, 1921, стр. 86.

771 Према: В.Стојанчевић, нав. дело, стр. 183-184.

772 Ј.Живковић, *Округ Пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, стр. 18.

764 ИАП, диг зб. Живка Мирковића из Дубравице, ратни дневник, рукопис.

765 С. Максимовић, нав. дело, стр. 35-36.

766 Исто, стр. 35-36.

767 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 786, 787.

омогући повећање и максимално искористи све за потребе остваривања окупаторског програма, а не за потребе окупираног и измученог становништва.⁷⁷³ У делу Србије под аустроугарском влашћу, сељацима је забрањена⁷⁷⁴ слободна трговина и спроведен је принудни откуп стоке, житарица, воћа и поврћа. Тако добијене животне намирнице биле су главни извор за снабдевање градског становништва, преко легитимација за исхрану које су издавале општинске власти.

Слика 250. Пијачни дан на Малој пијаци у Синђелићевој улици у Пожаревцу за време окупације (Историјски архив Пожаревац)

Нисмо наишли на податак да ли су пијаце радиле у Пожаревцу, и да ли су и Бугари прихватили немачки узор снабдевања. На територији коју су држали Бугари, мера бриге за становништво скоро да није било. Цене су формиране, али су непрестано расле, а једина брига бугарске војске је била да што детаљније спроведе пљачку и отимачину. „Временом је власт прецизно одредила начин снабдевања, посредством три новоформиране установе: Централне за промет роба (монополска роба), Војне интендантуре (месо, маст и гориво) и Централне за откуп жетве (хлеб, брашно и поврће). Цене робе и прехранбених производа биле су регулисане прописима о мак-

сималним ценама. У свим окружним и среским насељима отворене су продавнице животних намирница ради „праведног и јефтиног“ снабдевања. У њима се продавала само тзв. рационирана роба, по одређеним максималним ценама.

У 1917. години власт је донела још два прописа о „рационализацији“ исхране, што је у ствари, значило још једно смањивање количине и врсте хране по особи... прва наредба, донета у фебруару, односила се на месо и

месне прерађевине. Били су то прописи о клању стоке и завођењу безмесних, односно посних дана. Понедељак, среда и петак одређени су за посне дане. Истом наредбом уведене су карте за снабдевање цивилног становништва месом. Количина меса која је следовала једној особи зависила је од њеног узраста. Одрасле особе, у које су убрајани старији од 14 година, добијале су 120 грама меса дневно, а деца од 5 до 14 година по 80 грама. Другом наредбом одређена је дневна количина поврћа по особи. Ова количина била је иста за све, без обзира на узраст и пол, и износила је по 250 грама поврћа.⁷⁷⁵ „Једном наредбом аустроугарских окупационих власти из 1917.

⁷⁷³ Према: Ј.Живковић, *Окружје пожаревачки...*, стр. 18.

⁷⁷⁴ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 787-788; В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 193.

⁷⁷⁵ М. Ристовић, *Дете између породице, нације, државе и партије, Од традиције до модерности 1878-1990*, у: *Историја приватног живота*, Клио, Београд, 2011, 469; Б. Младеновић, нав. дело, стр. 789.

количина мяса за „месне дане“ одређена за децу између 5 и 14 година износила је само 80 грама; количина поврћа била је ограничена на 250 грама, док је стална оскудица брашна и посебно млека до крајности отежавала основно преживљавање деце.”⁷⁷⁶ Месо за потребе града набављано је куповином стоке у удаљеним срезовима, а предност у снабдевању су увек имале војне установе, па су преостале количине могли да купе Београђани. Два или три пута месечно добијали су отпатке од закланих животиња и кромпир сумњивог квалитета.”⁷⁷⁷

„Снабдевање Београда млеком обављала је општина Мали Мокри Луг. Добијене количине биле су недовољне, а предност су имали војници и болесници, док је остатак продаван у раним јутарњим сатима. Уобичајено је било чекање у реду испред продавница, често у цик зоре, без обзира на годишње доба и временске услове.”⁷⁷⁸

Слика 251. Редови за помоћ по ослобођењу Београда, октобра 1918. (Архив РТС)

„Огромна потражња је била за пшеничним и кукурузним брашном. Због недостатка житарица продаја брашна домаћем становништву била је најстроже забрање-

на.” Пекари су брашно добијали од Градског комитета, правили хлеб и продавали га по одређеним ценама. Касније, када се ситуација донекле поправила, брашно се продавало у продавницама, али у количинама одређеним у легитимацијама за исхрану.

Београдски Градски комитет је био принуђен да отвори две народне кухиње и градску продавницу; да град подели на 15 рејона са одређеним местима за куповину где се до основних намирница и средстава за живот долазило преко карата за снабдевање.

„Карте су у почетку важиле само за брашно, затим за шећер и кафу, па со, петролеј, млеко и месо. Снабдевање намирницама донекле је побољшано у јесен 1917, али су се и даље тешко набављале количине брашна за грађанство, а млеко се продавало у осам продавница.”⁷⁷⁹

Од новембра 1917. одређен је нови дневни оброк: „200 грама кукурузног брашна или 300 грама кукурузног хлеба дневно за одрасла лица и 120 грама кукурузног брашна или 180 грама кукурузног хлеба за децу.”⁷⁸⁰

Чекање у редовима за најосновнију храну, мале количине једва довољне да се преживи, постале су део свакодневице. „Парче проје са пекмезом од шљива, које су мајке кувале, било је тада и хлеб и празнични колач.”⁷⁸¹ „Килограм меда коштао је 16 круна, килограм шећера 12 круна, метар дрва 45 круна. Сто паприка коштало је 10 круна, за шта се пре рата плаћало осам гроша.”⁷⁸²

„Окупациона управа одређивала је највише цене животних намирница. Цене су обично биле у динарима, без обзира на то што је круна званично проглашена за једино платежно средство у Војно-генералном гувернману. ...Однос круне и динара је у ВГГ био 2:1 по немачкој доктрини о експлоатацији освојених области, коју је прихватила и Аустроугарска, предвиђена је замена и за обезвређивање валуте окупираним земаља. Окупациона власт је обезвредила српску монету, званично објавивши да је однос динара према круни 2:1, у ствари тај однос је

⁷⁷⁶ М.Поповић, М.Тимотијевић, М.Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011, стр. 469.

⁷⁷⁷ „Команда мостобрана снабдевала је град рибом. Ретко се дешавало да је власт давала ванредна следовања мяса. Једно од забележених је на Ускрс последње ратне године, АС, ВГГ, XVIII/62, 30.апр 1918; Б. Младеновић, нав. дело, стр. 789.

⁷⁷⁸ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 789: фус нота 32 наводи: Б.Младеновић, *Град...*, стр. 99.

⁷⁷⁹ Б. Младеновић, *Рат и приватност...*, стр. 790.

⁷⁸⁰ Исто, стр. 790.

⁷⁸¹ Исто, стр. 790.

⁷⁸² Исто, стр. 791.

био сасвим другачији. Пре рата круна је имала мало већу вредност од динара. Један динар вредео је 0,952 круне, а једна круна 1,05 динара. У инфлаторним кретањима која су подстакнута и избијањем рата круна је изгубила вредност. Динар се, због своје повезаности са франком, држао уз монете земаља блока Антанте.⁷⁸³

„Максималне цене у Крагујевцу у фебруару 1916. године биле су: јаје 20 пара, килограм пшеничног брашна динар и 20 пара, шећер пет динара, литар млека 60 пара, килограм купуса 40 пара, кромпира 60 пара, пиринча три динара и 40 пара и соли 12 динара.”⁷⁸⁴ У Београду су 23. фебруара 1916. прописане следеће цене: „црни хлеб 70 пара, килограм кромпира 45 пара, јаје 50 пара, килограм шећера динар и 80 пара, рибе један до два динара, пиринча два динара и 60 пара, пченичног брашна 60 пара, говеђег меса два динара и 40 пара, свињског меса три динара, јагњетине четири динара, овчјег меса динар и 80 пара.”⁷⁸⁵ У Шапцу су у марту 1918. биле следеће цене: „килограм белог брашна 75 хелера, хлебног (пшеничног) брашна 50 хелера, кукуруза 16 круна, свињаког меса круна и 20 хелера, и кубни метар дрва за огрев 10 круна.”⁷⁸⁶

Слика 252. Бугарски војници у Касидолу код Пожареваца, при раду вршалице Драгутина Стевића (Историјски архив Пожаревац)

783 А. Митровић, *Динар и круна у кризним година 1916-1918*, Новац и развој, 12, 1994, 46-51.

784 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 791: фус нота 36 наводи: АС, ВГГ, IX/17.

785 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 791: фус нота 37 наводи: АС, ВГГ, IX/17.

786 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 791: фус нота 38 наводи: АС, ВГГ, IX/21.

И поред одређених цена и количина владала је несташица, па је црно тржиште цветало, а цене су тако биле знатно више.

БОЛЕСТИ

Рат, глад, зиму, оскудицу, страх - увек прати болест. То нису биле „обичне” болести као до пре рата, већ епидемије смрти које су харале и злим дахом шириле. 1915. почела је епидемија тифуса која децембра достиже свој врхунац – оболело је 400.000 људи, а умрло 100.000 цивила и 30.000 војника.⁷⁸⁷ У Пожареvcу и околини, према сачуваним подацима, умрло је око 650 цивила и око 100 војника. Свакако да би цифра била знатно већа да је сачувана документација – црквене матичне књиге умрлих које су биле уништаване током ратова. Након контраофанзиве 1914. аустријска војска оставља 3.500 рањених и оболелих од пегавог тифуса. Ваљевска болница постаје легло заразе где је дневно умирало између 50 и 100 људи. Санитетски вагони, пољске болнице, кретање великих војничких маса и кретање ратних заробљеника – који нису били изоловани као што се то дешавало у логорима у Аустрији, Немачкој и Бугарској, већ су смештани у касарне док је војска била на фронту – раширили су пегави тифус по целој Србији за врло кратко време.⁷⁸⁸ Децембра 1915. из дописа команданта 9. пука 1 позива трупном лекару сазнаје се да је констатовано избијање колере у Аранђеловцу и околини, а доставља се и упутство о предузимању мера против ширења зараза куге и колере.⁷⁸⁹ Постоји запис једне болничарке која је 1916. записала: „У Београду је стање очајно. Међу децом је завладала велика епидемија шарлаха и дифтерије, а код одраслих тифус и запаљење плућа. Све ове болести углавном се завршавају катастрофално. Лекова нема у довољној мери. Уколико их има, народ не може да

787 Према: Стојанчевић, нав. дело, стр. 71.

788 Према: Ж. Антонијевић, *Пегави тифус у Пожареvcу и околини 1914-1915. године*, у: Браничево у историји Србије, међународни зборник радова III, свеска 6, ИАП-ИНИС, Пожаревац, 2008, стр. 386-386.

789 ВА, П9 к22 Ф2 11/4 (964, 967, 969), од 2.12. 1915.

их купи, јер нема новаца. Болесници леже по хладним собама, а исхрана је врло слаба”.⁷⁹⁰

Уз лошу хигијену у ратним условима увек иду заразне и полне болести. Само у Београду 1917. боловало је од туберкулозе 15.000 – скоро сваки трећи становник, а харале су епидемије шарлаха, дифтерије, запаљења плућа...⁷⁹¹ И у Пожаревцу, као и у другим градовима Србије, узаврела слика страха од предстојеће зиме и ужаса рата. Немаштина, глад, болест, смрт – све се уротило. Сем несташнице хране и основних средстава за живот, недостављали су и лекови. Мијаило Душманић, чија је аптека у центру града вазда била на услузи, за време окупације била је затворена,⁷⁹² док је са радом наставила аптека Мише Станисављевића.⁷⁹³ У таквим условима посезало се за доступним – лековима из природе или надрилекарима и њиховим методама.⁷⁹⁴ Уз видарице које познају траве и природне начине лечења, изузетно се повећао број врачара које су озбиљне болести лечиле скидањем чини и враџбина.⁷⁹⁵ Такође, повећао се број „бабица” које су својим интервенцијама у условима ужасне прљавштине насилно прекидале трудноћу, а од њихових „интервенција” увећавао се број од сепсе умрлих жена.

ДЕЦА – РАЊЕНО ДЕТИЊСТВО

О деци, жртвама рата, постоји мало података, али сачувана сведочанства, фотографије, дневници, белешке, довољно говоре о трагедији која је задесила и окаменила њихово детињство. Безбрижност дечјих игара заменила је брига, стајање у редовима за мало хране, хлеба и млека, пружање слабих ручица у испомоћ самохраним мајкама. Лоше обучени и обувени, незаштићени од зиме, више него гладни, често болесни, бежали из градова са

Слика 253. Рат је прекинуо детињство (Историјски архив Пожаревац)

мајкама или старијима, годинама без ослонаца у родитељу, подносили су трауме, били повређени, страдали као најмлађе жртве рата. „Рат је доносио ускраћивање детињства, изнуђено брзо одрастање, развијање свести о одговорности према породици, али и емоционалну грубост.”⁷⁹⁶ Поставши „мушке главе” – недорасли дечаци били су принуђени да помажу при најтежим пољопривредним пословима. „Дечија приватност је током рата била дубоко обележена вишегодишњом одвојеношћу од очеве и свести и страху о њиховом трајном губитку или губитку других чланова породице; услови током година стране окупације (аустроугарске, бугарске и немачке), када је вршен покушај кроз наметнути школски програм и пропаганду њиховог „преваспитавања” и денационализације, одузимањем и забраном књига из националне историје и традиције, забраном ћирилице и свега што је подсећало на српску државност и националну културу, децу је подстицало на специфичан отпор.”⁷⁹⁷

Суровост бугарских школа оставила је ожиљке, тако да је забележено да је старим особама, у стању старачке деменције, и после седамдесет и више година била врло жива пред очима слика бугарског учитеља који их мал-

790 Б. Младеновић, *Рат и приватност...*, стр. 794; фус нота 43 наводи: С. Михајловић, *Облаци над Београдом*, Београд, 1955, 133.

791 Према: В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 180, 194.

792 Према: М. Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, КПЗ, Пожаревац, 2009, стр. 101.

793 С. Максимовић, нав. дело, стр. 101.

794 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 794.

795 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 795.

796 М. Ристовић, *Од традиције до модерности 1878-1990; Деше између породице, нације, државе и партије*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио, 2011, стр. 470.

797 Исто, стр. 470.

третира, шиба, уколико нису научили бугарску песмицу напамет.⁷⁹⁸ Далеко од очију школе, наравно да су сви говорили српски, учили српску епику, величали српску ћирилицу и били далеко од тога да забораве ко су и где су. Старе, пожутеле, књиге чуване су дубоко у кући, подруму или тавану, вредније но икад, и опасне ако се пронађу током преметачине куће.

Некадашње уживање у зимским играма – санкању, грудвању без краја док мраз „уједа“, „дечаци су се играли труле кобиле, змије, скокова из места и затрке, троскока, трчали „од чесме до капије брзином ветра“, ... клис или машка“, а од „мирних игара“ то су били кликери које су дечаци сами правили од земље. „Девојнице су и у окупацији остале верне својим луткама, крпицама и „школици“.⁷⁹⁹ У рату су игре дечака огрубеле, постале пуне силине, одмеравања, бунта, понекад са озбиљним последицама. Најомиљенија забава биле су погрдне песмице о Бугарима – „дечаци су војнички поздрављали официре, а иза леђа би им „направили нос“. Окупатор је и децу кажњавао за вербални деликт, најчешће их одводећи на принудни рад.⁸⁰⁰ Једном наредбом аустроугарска војна управа је децу од 15 година прогласила војно способнима и самим тим одговорнима и способнима за депортацију и принудни рад у логорима.⁸⁰¹ В. Стојанчевић наводи податак, да је „у пролеће 1916. под аустроугарском окупацијом било избројано „преко 10.000“ дечака и девојница без родитеља“.⁸⁰²

„Окупатор је, свакако био чврсто уверен да се све решава притиском и утеривањем страха, а деца под окупацијом су врло рано сазнала да им је лукавство најбољи савезник, да окупатора можемо лагати ако му се не можемо јавно одупрети. Без школе свога народа, без очева који су били у некој далекој земљи, с мајкама полуписменим, деца су, ко зна којим све путевима тражила и налазила упоришта можда и у неким једва ухватљивим

речима око себе? А два писма, научена у првом детињству, уместо да буду почетак сазнавања о свету и животу, била су, у тим годинама с једне стране оруђе туђе политике, а с друге ослонац у одбрани свог националног бића.“⁸⁰³ Морамо да подсетимо и на децу – добровољце којих у српској војсци није било мало.⁸⁰⁴ Деца су, можда и највише од свих у окупираној Србији, веровала у брз повратак „наших“ са Крфа, из Грчке. Вера им је сигурно давала снаге да све издрже и преброде.

ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ

Први светски рат обрушио се и на жене које су остале да штите и бране децу и најстарије, да се носе са општом бедом која је захватила све слојеве становништва. Људске жртве током ратних операција биле су изузетно велике и тешке, али окупација од 1915. донела је до тада невиђени погром обичних, малих људи – жена, деце и старих, да бране своје огњиште, свој праг, своје парче отаџбине. Оставши саме, посташе одговорне и за децу, и за старе, за кућу и њиву, за себе саме. Представљале су породицу пред властима. Морала је да привређује да би прехранила своје, у недостатку лекара била је видарка, у недостатку учитеља била је учитељица, у недостатку оца била је и отац и мајка, и апсолутни ауторитет и осећајна и брижна. Одједном су јој додељене и мушке и женске улоге у тешким временима. У граду је прихватала да води радњу⁸⁰⁵ или кафану, а на селу уз кућне, обављала и пољске послове. „У сеоским породицама је много жена остало без мужева. Неке, претежно младе удовице, најчешће без потомства, враћале су се у родитељску кућу, удовице у инокосним породицама су биле принуђене на сталан рад да би прехраниле своју децу. Савременик је

798 Сазнање аутора.

799 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 781.

800 Исто, стр. 781.

801 В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 237.

802 В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 243.

803 Б. Младеновић, нав. дело, стр: 780: фус нота: 20: М.Ђоковић, *Деца под окупацијом 1915-1918*, у: Београд у сећањима 1908-1918, Београд 1977, 219.

804 Према: С.Кнежевић, *Рајна дивљаштва над нашим становништвом у тешким временима 1914-1918. године*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, 1/3, ИАП, Пожаревац, 2006, стр. 85-104.

805 ИАП, Диг. збирка Милачић, преписка Драгутина Костића и супруге из Жагубице.

после рата записао: „Шта су све издржале јадне сељанке радећи тешке послове, чак и послове које су до тада само људи радили. Орале су, копале, сејале, жњеле, пластиле, радиле од јутра до мрака, често гоњене бајонетом и кундаком, само да би непријатељ што бољу жетву имао. Гајиле су стоку, криле и мучиле се, па често и главом плаћале, ако су хтеле сакупити и заштитити своју имовину. На кулук су ишле, камење вукле, џакове товарице и најтеже послове радиле, без икаквог признања од обесног непријатеља, а уз то су још и порез плаћале, ратне зајмове давале и храниле ону солдатеску по селима.”⁸⁰⁶

О ситуацији у граду сведочи белешка лекарке Славке Михајловић: „Жалосно је гледати дуге редове наших жена с метлама и лопатама како гладне и поцепане чисте улице од сламе, сена и ђубрета. Војници с пушкама стоје с обе стране улице, и стражаре. У подне, кад се овим бедним чистачицама издаје тврд, црн хлеб, стражар командује мирно. Оне морају да подигну руке у вис и да хватају хлеб, који им се додацује. Која је спретна, ухвати га; која није, промаши, хлеб се откотрља, а гладна чистачица га узима са земље, брише о прљаву хаљину и халапљиво једе.”⁸⁰⁷ У стању опште беде немоћ је неке савладала и натерала их да просе, а негде је победила женска и комшијска солидарност и омогућила да се терет немаштине лакше носи.

„Први светски рат је у целој Европи, па и у Србији, уништио стари свет.”⁸⁰⁸ Оставши без великог броја радно способних мушкараца који су били или у униформи, у логорима, болницама, на опоравку, или сахрањени, читава Србија постала је насељена већином женском популацијом, децом за коју се требало борити да преживе, или старијом издржаваном популацијом. Та тешка улога није свима подједнако падала. Жене су се нашле пред многим путевима и формама живота: неке су само преживљавале, полупасивно учествујући у одржавању живота и непотпуне породице; неке су узимале активно учешће у покрету

отпора – нарочито у Топличком устанку⁸⁰⁹ док су друге кренуле моралном странпутицом. „Многе девојке и младе жене су у одсуству мобилисаних вереника и мужева постале слободније, па су се чешће упуштале у љубавне авантуре. Последице су биле учестале ванбрачне везе и деца из таквих веза. И после ослобођења многе жене и девојке нису напуштале овакве навике стечене за време окупације.”⁸¹⁰ Некада неприхватљиво за понашање жена у доба окупације постало је врло често: пиће, псовке и цигарете.⁸¹¹ Ратне прилике довеле су до ширења проституције. Истраживање које се наводи у студији „Историја приватног живота у Срба”,⁸¹² даје податке прикупљене одмах по окончању Великог рата, да су предратне пријатељице ноћи махом биле странкиње, досељенице из Аустроугарске или других суседних земаља, док су то за време рата чиниле или грађанке које су биле толико опхрване бедом и немаштином, жене које су можда и у претходном периоду промискуитетом надокнађивале потребан новац за лагоднији живот, или жене из непосредне околине градова, сељанке из околине, које су можда тако преживљавале. Истраживање је дало и статистику: 60% сељанки из села у околини, 30% неписмених, 60%-80% слушкиња, 10%-20% радница, 10%-20% намештеница, касирки, конобарица. У Београду је 1916. војна власт забележила 300 проститутки у пет јавних кућа.⁸¹³

БРАК

Током три године окупације склопљено је веома мало бракова. У Кучеву, на територији коју су контролисали Бугари, 1917. склопљена су два брака која су нам оставила своје венчанице и које се чувају у оквиру збир-

806 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 785: фус нота 27 наводи: „Правда”, 11. октобар 1919, 1.

807 Иста, стр. 785: фус нота 28 наводи: С. Михајловић, *Облаци наг градом*, Београд, 1955, 87.

808 Предраг Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: *Приватни живот код Срба у XX веку*, стр. 101.

809 Предраг Марковић, *Сексуалност...*, фуснота на стр. 102, наводи: Б. Младеновић, *Жене у Топличком устанку*, Филозофски факултет, Београд, 1990, маг. теза.

810 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 784.

811 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 784.

812 М. Ристовић, *Од традиције до модерности 1878-1990: Деша између породице, нације, државе и партије*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио, 2011, стр. 460.

813 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 772.

Слика 254. Сведочанство о црквеном венчању у Жагубици, „Епархија Видинска, Окружије Пожаревско, Околија Жагубишка“ – на бугарском језику 1917. (Историјски архив Пожаревац)

ке Вариа: „Свидетелство за венчание, Епархија Видинска, Окружије Пожаревско, Околија Жагубишка, в 25ма ден на мјесеца Ноемврија от хиљадодеветстотинседемнадесето лето, венча се Станија Павлова из Жагубице на возраст 17 год на прво венчило с Ивана Петров из Сибнице .. на возраст 19 год на прво венчило, при свештено дејствието на долуподписанија свешеник Тодор Именов служащ в црквата Св.Тројице и свидетелството на кума Руменка .. Кекова из .. Жагубица. За уверение дава се

настојашцето свидетелство, потврдено с надлежнија печат и подпис. Еноријски свештеник ...”⁸¹⁴ „Раних бракова”, између старијих девојака и знатно млађих дечака, било је углавном на селу, где је била неопходна радна снага и – макар привид континуитета нормалног домаћинства у условима када су одсутни старији, мобилисани, интернирани или погинули мушкарци.

Постојали су и на селу, али у граду су били чешћи „дивљи” невенчани бракови – из потребе за заштитом, помоћи, опстанком... Да љубав не бира време и место и да се често јавља тамо где је најмање очекујете – сведочи велики број прича из окупације о љубави између младих девојака и заробљеника – сународника, али и официра и војника – углавном Срба, али под униформом окупатора.⁸¹⁵ По једном документу, број рођене деце у Београду био је 1916: 516 беба од којих у браку 480; пре рата ванбрачна деца чинила су 1% од укупно рођене деце, а у време окупације чак 4%.⁸¹⁶ Морамо да напоменемо да је предратна стопа наталитета била 1,56%, на 4.5 милиона становника.⁸¹⁷

БУГАРСКЕ ШКОЛЕ

У подељеној Србији, у Пожаревацу, средишту Округа и делу Моравске Војно-стратегијске области, као и осталом делу источне Србије, нова власт је отварала бугарске школе. Прослављали су се бугарски празници, певала „Шуми Марица”, деца су чак међусобно морала да говоре бугарски и да носе барјачиће бугарске тробојнице.⁸¹⁸ Пожаревачка гимназија, као део образовног система Краљевине Србије, престала је да ради већ са првим данима окупације. Подаци о томе шта се у том периоду тачно дешавало, да ли је и до када опстала школа, нису сачувани. Према М. Миладиновићу, Пожаревачка гимназија је

⁸¹⁴ ИАП, Varia, 1917, 2.

⁸¹⁵ М. Ристовић, *Разорени оквири приватности: рат и приватност*, у: Историја приватног живота у Срба, стр. 579.

⁸¹⁶ Б. Младеновић нав. дели, стр. 774, фус нота 8 наводи: АС, ВГГ, XIV/60.

⁸¹⁷ В.Стојанчевић, нав. дело, стр. 90-91.

⁸¹⁸ Према: М. Манојловић, *Пожаревац окружна...*, стр. 388.

радила „целе школске 1913–1914. године, када већина осталих гимназија није радила”,⁸¹⁹ а потом је зграда Гимназије током 1914–1915. служила као болница – најпре за српску војску, а у каснијем периоду за аустроугарску.⁸²⁰ Бугарска локална управа је покушала да бугарски образовни систем заведе и на окупираној територији. Тако је Пожаревачка гимназија, премештена у другу зграду, произведена у државну Народну прогимназију и постала је део бугарског средњошколског образовног система, а наставу су изводили бугарски наставници на бугарском језику.⁸²¹ „...У школској 1916/17. години отворен је први, а у јесен 1917/18. године други разред прогимназије. Примењиван је наставни план и програм бугарских

Слика 255. Ученици пожаревачке Прогимназије са учитељем Бугарином 1917. (Историјски архив Пожаревац)

819 Према: Јасмина Живковић: *Пожаревачка гимназија у Кнежевину/Краљевину Србији (1862–1914)*, у: Пожаревачка гимназија 1862–2012, Пожаревац, 2012. стр.149; у фус ноти 408 наводи: М. Ј. Миладиновић, *Оснивање гимназије у Пожаревацу*, у: Гласник југословенског професорског друштва, књ. XX, св. 1, 1940, 22–27.

820 Ј. Живковић, нав. дело, стр. 149; више: М. Ј. Миладиновић, *Седмдесетипетоогодишњица Пожаревачке гимназије (крајак историјаш Пожаревачке гимназије)* у: Државна реална гимназија у Пожаревацу, Годишњи извештај за школску 1936–1937. годину, 97.

821 Према: Ј.Живковић, *Пожаревачка гимназија...*, стр.150.

прогимназија (троразредне гимназије). У школи се осећао дух „бугарске државне и националне идеје”, није се смело говорити српским језиком, док су ђаци морали да уче и говоре бугарским језиком.”⁸²²

У Историјском архиву Пожаревац сачувано је пет ђачких књижица из времена рада Пожаревачке прогимназије у периоду 1917–1918. године. „Ученишка књишка” прогимназије штампана је на обрасцу прогимназије у Бугарској. Према члану 9ф1. *Правилника за прогимназије* „Тази књишка има значење само за училието од којето е издадена и за прогимназиите в сашиа граде.”⁸²³

Слика 256. Ђачка књижица бугарске Прогимназије у Пожаревацу и сведочанство о завршеној основној школи 1917. (Историјски архив Пожаревац)

822 Према: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија...*, стр. 150.

823 ИАП, VARIA, Ф 2 50, 1918.

„Книжка а отежтствиета, успеха и поведение-то ученика” садржала је: Извод из Закона за народно просвештеније, у делу који се односи на прогимназије (чл. 48 и 49) као и извод из Правилника за народне прогимназије, затим Упутство за ученике и родитеље, личне податке ученика, рубрике у којима је приказан успех и владање ученика, оцене из појединих предмета ученика, изостанци са часова. Да је примењиван програм бугарске прогимназије, потврђује извод оцена по предметима у ђачкој књижици за ученике II разреда школске 1917/18. године. Учили су се предмети „вероученије, бугарски језик и црквенославенско писмо, општа историја, општа географија, аритметика, геометрија са геометријским цртањем, рисување (цртање), краснопис, певање и гимнастика. Поред тога, рубрике које нису биле испуњене оценама, говоре да су у прогимназији учени и француски и немачки језик, бугарска историја, отечествена географија, грађанско учење, физика, хемија, ручни рад. Ови предмети пак нису били у наставном плану другог разреда Пожаревачке прогимназије.”⁸²⁴ На основу уписа у рубрикама за прво полугође првог разреда, види се да су ученици морали да познају бугарски језик, како би пратили наставу, међутим, у појединим књижицама је назначено да су ученици показали слаб успех из бугарског језика. У првом разреду су се учили предмети: веронаука, бугарски језик и црквено писмо, општа историја, општа географија, аритметика, ест. историја, цртање, краснопис, певање и гимнастика. Пет ђачких књижица за школску 1917/18. годину, за ученике првог и другог разреда, сведоче да су Пожаревачку прогимназију тада учили: Верослава Георгијева (Ђорђевић), Братислава Нововић (Новаковић) и Љубица Марковић (први разред), и Марјановић Војислав и Георгијев (Ђорђевић) Димитрије, ученици другог разреда. Друге податке о раду школе за време окупације нисмо пронашли. Сачувани архивски документ који такође указује на рад школе у овом периоду је и сведочанство у коме се потврђује стручна оспособљеност Јевдокије Тодоровне Косогар „кћерке хришћанина...православног исповедања..”, на основу које она „добива право на звање домаћих учитељица по руском

језику”.⁸²⁵ Нисмо уочили предмет руског језика у наставном програму Пожаревачке прогимназије, што, међутим, не значи да предметна наставница није била ангажована по неком другом предмету у Пожаревачкој прогимназији.⁸²⁶ Предавања у Пожаревачкој гимназији почела су после ослобођења, 3. марта 1919. године и тада је уписано 807 ђака.⁸²⁷

БУГАРИ ПОКАЗУЈУ СВОЈУ ТАМНУ СТРАНУ

„Србија на крају 1915. године, упркос великој одлучности да се бране држава и слобода, била земља туге, очаја и плача.”⁸²⁸ Списак начина на који су окупатори, Аустроугари, Немци и Бугари, злостављали, мучили и убијали своје жртве је ужасан, никако не приличи припадницима европских држава које су Србе називали „дивљацима” и који су се дичили нивоом своје културе.

По Рајсовом извештају створене су категорије злостављања које су у случајевима жртава мучених и убијаних од стране Аустроугара обухватале: стрељање, убијање бајонетом, ножевима, вешање, убијање кундацима или штаповима, вађење утробе убијенима, спаљивање, везивање и при том пљачкање. Ломљење руку и ногу, одсецање екстремитета, одсецање ушију или носева, одсецање гениталних органа, копање очију, резање коже на каишеве, одсецање делова лица, каменовање, одсецање дојки, одсецање главе, масакрирање (делови тела су при том бачени свињама), масовна силовања...⁸²⁹ Терор над српском становништвом у бугарској окупационој зони, био је чудовишно суров да су савременици писали да је са „оне стране” Мораве почињала Азија. Међусавезничка комисија и Арчибалд Рајс забележили су злочине

825 ИАП, VARIA, Ф 2 50, 1917.

826 Јасмина Живковић: *Пожаревачка гимназија...*, стр. 151.

827 Мирољуб Поповић Цицко, *Нека сећање траје*, Пожаревац, 2003, стр. 336.

828 М. Павловић, Увод у: *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, Београд, 2007.

829 Према: Д. Бојић, *Репресалије као узрок демографској померања становништва у Првом светском рату*, у: Браничево у историји Србије, међународни зборник радова III, св. 6, ИАП-ИНИС, Пожаревац, 2008, стр. 110.

824 Исто.

и констатовали да је већина жртава убијана тек после дуготрајног мучења: комадање жртви, унакаживање, одсецање делова лица, одсецање дојки, вешање, батинање (60 удараца по стомаку, деца која су добила 30 удараца говеђом жилом, жене које су добиле 40 удараца штапом, жена којој је паљен стомак пошто је претучена са 60 удараца, старци којима су ударцима ломљене кости) драли им кожу, живе спаљивали, мучили децу, жене и старце, силовали, убијали таоце без разлога – међу њима су се нашле и тек рођене бебе,⁸³⁰ злостављали заробљенике, терали на тежак физички рад, изводили на линију фронта због копања ровова, спроводили насилне регрутације, злостављали из користољубља, убијали свештенике, одводили у логоре, отимали новац, материјална добра, наметали ратне порезе, спаљивали читаве архиве и библиотеке...⁸³¹ Уобичајена репресалија Бугара било је паљење читавог села, убијање становништва без обзира на пол и узраст, најчешће хладним оружјем – бајонетом; најчешће су убиства била масовна уз претходно мучење: „тучене, вешане и печене“, а умирало се полако, у мукама.

Арчибалд Рајс је у циљу расветљавања стања у којем је била Србија добио задатак да посебно установи обим почињених бугарских злочина и зверстава над српским становништвом у току окупације Србије. Обишао је највише страдала места међу којима: Алексинац, Лесковац, Власотинце, Прокупље, Врање, Ћуприју, Ражањ, села Горњи Павловац, Нерадовци, Горња Коњуша и друга. За разлику од осталих Рајсових извештаја, Извештај о страдању Пожаревачког краја настао је на предлог самог Председника Министарског савета и Председника српске владе.⁸³² Рајс је био задужен да оде нарочито у села Пожаревачког краја, у Млавски срез, у села: Рановац,

Кладурово и Кобиље.⁸³³ У самом граду Рајс је сазнао да Бугари нису убијали грађане, већ људе из непосредне околине Пожаревца. „По изјави црквењака и чувара гробља Јована Стоиљковића 1917. Бугари су ”скоро сваког дана доносили лешеве сељака који су погубљени зато што су комите. Понекад су доносили 5 до 6 лешева одједном. Остављали су их у капели породице Ристић, где су их бугарски лекари сецирали. Понекад су лешеве ту остајали и до 15 дана. Тако су у капелу донели више од 100 лешева, опљачканих и делом без одеће...Тридесетак убијених сахрањено је на гробљу у Пожаревцу. Лично сам отишао на гробље и установио да постоје стварно анонимни гробови, зато што Бугари никада нису хтели да одају имена својих жртава. Аутопсија је изгледа вршена да би се тим погубљењима сељака дао један привид законитости.”⁸³⁴ Рајс је сазнао да су се убиства често догађала на стрелишту, близу Пожаревца, и да је једном приликом ту стрељано 20-так младих људи због неодрживања регрутационе комисије.⁸³⁵ „Рекрутовање је ишло врло тешко. Многи су рекрутовани побегли у шуме, а неки преко Мораве. Њихови су домови попаљени, фамилије мучене и интерниране. Највећи број побеглих био је из среза Млавског и Хомољског. Они, који су рекрутовани већином су ишли преко Пожаревца за Осипаоницу, под заставом бугарском, а одатле за Ниш. При прелазу преко Мораве, многи су од њих скочили у воду и удавили се, а неки изашавши на суво почели су бежати, па су нашли смрт од куршума бугарских.”⁸³⁶

У Пожаревцу, након окончања ратних дејстава, Рајс је присуствовао саслушању резервног потпоручника Михаила Шоилева, родом из Велеса, који је био професор сликања. Шоилев је на том суђењу говорио о својим претпостављеним и другим официрима, као и да је од војника сазнао какви су били његов шеф капетан Драган Драганов, који је и у Жагубици починио бројне грозоте и каква су још зверства чинили други бугарски

830 Д. Петровић, *Извештај Арчибалда Рајса о страдању пожаревачког краја од Бугара 1916-1918*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, II/4, ИАП, Пожаревац, 2007, 268.

831 Д. Бојић, *Репресалије...*, стр. 112-113.

832 1918. Стојан Протић је тек био изабран за премијера и, на основу информација о великим зверствима Бугара у Пожаревачком округу, дао је задатак А.Рајсу да, као форензичар и криминолог, обиђе и овај округ. Према: Д. Петровић, нав. дело, стр. 267.

833 Милоје Пршић, Слађана Бојковић, *О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914-1918*, ИМС, Београд 1997, стр 179.

834 Д. Петровић, нав. дело, стр. 269.

835 Исто, стр. 269.

836 С. Максимовић, нав. дело, стр. 85.

официри. Саопштио је судском већу да су по наређењу генерала из Ниша, потчињени директно Министарству у Софији, регрутовани сви мушкарци од 19 до 40 година, способни за војску, да је поручник Радев држао посебна предавања о начину паљења сеоских кућа, намењених бугарским официрима и да су поручници Карацијев и Радев говорили војницима, зараженим венеричним болестима, да напаствују жене како би раширили ове болести.⁸³⁷ Забележено је и силовање девојчица од 13 и 14 година у Кладурову, девојака у Великом Градишту...⁸³⁸ Рајс је констатовао да је село Кобиље, о коме се говорило да је пре рата било једно од најбогатијих, након бугарске окупације готово разорено, да је страдало 40 лица, међу њима и 10 жена.⁸³⁹ Још веће жртве поднело је село Кладурово које је по наредби команданта у Петровцу августа 1917. требало да престане да постоји као репресалија и опомена другим селима због неодрживања и бежања регрута. Погубљено је 87 лица, а део мештана се "искупио" за животе исплатом у новцу дајући га бугарском поручнику Петру Величкову. У Рановцу је укупно погубљено 84 мештана.⁸⁴⁰ Бројни су поименични спискови српских жртава, али је у Жагубици поред 31 убијеног сељака, по исказима сведока, у непосредној околини бајонетима убијено више од 200 људи и жена из села у срезу. Истовремено су Бугари "доносили на својим бајонетима главе оних које су убијали у околини. Шетали су своје трофеје по вароши и изјављивали становницима да ће сви они који буду одржавали везе с побуњеницима, исто тако завршити." Због неодрживања регрутној комисији у селу Лазници 1916. убијено је бајонетима 19 сељака,⁸⁴¹ што се догодило и у местима Крепољин и Велико Село где је страдало 17, односно 10 људи за које је Рајс сазнао имена.⁸⁴² Поред бројних убистава и свирепости, Бугари су спалили на десетине кућа у готово сваком селу По-

жаревачког округа. Велике демографске губитке претрпели су Божевац, Велико Село и Жагубица,⁸⁴³ а потом Кобиље, Кладурово и Осаница.⁸⁴⁴

Као крвника, С.Максимовић посебно описује команданта места Ивана Бојацијева, учитеља из Видина и резервног поручника из 51. пука, који је убио преко 60 лица, корбачем тукао сељаке и сељанке; Василије Митев и Живков, обојица из 51. пука, такође су се доказали, Тујков је убио 10 људи, уз помоћ Бориснова, Писамова, Стојанова и Мавдарова – сви из 32. допунске дружине; мајор Христов и потпоручник Бракалов убили су више од 250 људи из Рановца, Кобиља и Кладурова...прво их опљачкавши, попаливши им домове, а потом их убише... „оног истог дана када је раселио Кобиље, он је око 3 часа изјутра извео апсенике петровачке 57 на броју и све их поубијао у атару села Кнежице на месту званом Беле Воде”⁸⁴⁵, а као највећег садисту Максимовић описује команданта Петровца – Жекова, који је својем жртвама одсецао главе, које су војници носили кроз град, а потом их остављали на улазу у команданство!⁸⁴⁶

„О како сте срећни ви, који сте од непријатељске ватре напустили отаџбину; ви не гледате децу и браћу вашу, кад их учитељи бугарски воде у цркву; не слушате кад та деца ваша певаху бугарске песме кроз варош; не слушате попа бугарског из олтара наше цркве, да смо ми потомци старих Бугара; не гледате када војници бугарски камцијају децу и жене ваше, што стока, од великог умора, не може даље да иде; не гледате кад се фирме и натписи српски са дућана ваших скидају, бацају и бугарски стављају; не гледате кад се табле са ваших кућа скидају, бацају и бугарским именима крштавају; не гледате како браћу и децу вашу рекрутују и под заставом бугарском спроводе у Бугарску; не гледате, кад се ваше мајке и сестре до кошуља скидаху пред бугарским

837 Д. Петровић, нав. дело, стр. 272.

838 Д. Петровић, нав. дело, стр. 270, 269.

839 Милоје Пршић, Слађана Бојковић, нав. дело, стр. 187.

840 Милоје Пршић, Слађана Бојковић, нав. дело, стр. 193.

841 Милоје Пршић, Слађана Бојковић, нав. дело, стр. 203.

842 Милоје Пршић, Слађана Бојковић, нав. дело, стр. 205-206.

843 Милоје Пршић, Слађана Бојковић, нав. дело, стр. 199.

844 Д.Петровић, нав. дело, стр. 272; Милоје Пршић, Слађана Бојковић, нав. дело, стр.190.

845 ИАП, Varia, фотографије снимљене 10.01.1919. при ископавању масовне гробнице; НСЗ, Ф II s.d. хронолошки, сведочења; С. Максимовић, нав. дело, стр. 93.

846 С. Максимовић, нав. дело, стр. 94.

Слика 257. Ископавање масовне гробнице жртава бугарског терора у месту Беле Воде код Петровца на Млави. „Откривена гробница и лешеве поубијаних 58 душа од Бугара 27. августа 1917. године. (Снимљено 10. јануара 1919. године, „извиђао, Б. Аћимовић“, Историјски архив Пожаревац)

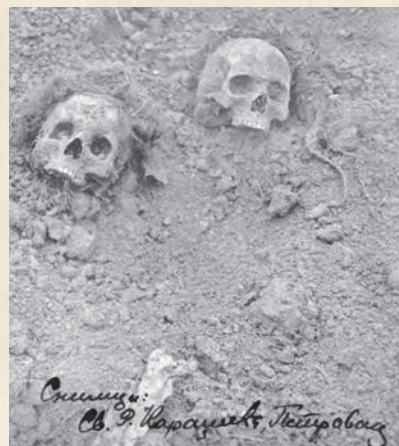
војницима ради динара и банака српских; не гледасте кад вам српске књиге – ваше најмилије одузимаху, да их по блату повлаче, газе и да их спаљују; не гледасте, како се српске главе на бајонетима натакнуте у сред бела дана кроз варош носе; не издржасте ни хиљадама понижења, које ми издржасмо; не слушасте глас поља ваших, која нас питаху: који су то странци који нас тако немилостиво газе; не гледасте гробове ваших милих, који се уздизаху и питаху, који су то, који нас у нашем вечитом боравишту узнемиравају ... сретни сте ви што то не гледасте и не слушасте, што смо ми гледали и слушали.”⁸⁴⁷

ОДЛАЗАК У ЗАРОБЉЕНИШТВО

Ново зло је од 1915. посебно тешко погодило Србију. Сви некадашњи војници старости од 18 до 50 година, као и учитељи, лекари, новинари, службеници и други носиоци функција били су интернирани, стрељани или одвођени у Бугарску као ратни заробљеници, а 46.000 их је депортовано као страна радна снага.⁸⁴⁸

⁸⁴⁷ С. Максимовић, нав. дело, стр. 94-95.

⁸⁴⁸ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Клио, Београд, 2013, стр. 91-92; Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918*, - документа - , ИМС, Београд 2000: Списак интернираних и заробљених службеника Ми-

Нарочито су велика интернирања била у лето 1916. за време краткотрајног рата с Румунијом, када је већина мушких лица између седамнаест и педесет пет година била интернирана (по неким казивањима, чак и до шездесет година). Међу њима је било и жена и деце.⁸⁴⁹ Септембра 1917. читаво село Кобиље било је интернирано близу Неготина, где су провели више месеци. Међу интерниранима из Пожареваца и Петровца

и других места најчешће су били свештеници, учитељи, државни чиновници, судије и други школовани људи.

Слика 258. Жене испред оgrade логора чекају да виде своје заробљене (Историјски архив Пожаревац)

нистарства просвете и црквених послова – интернираних лица у логоре у Аустро-Угарској и Бугарској, стр 152-158.

⁸⁴⁹ В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 246; Ј.Миодраговић, *Трагични дани Србије*, Београд, 1921, стр.123 (113-149).

Из самог Петровца интернирано је преко 200 људи.⁸⁵⁰ Повратници који су преживели тортуре, причали су А. Рајсу да су Бугари најчешће убијали интернирце и разне заробљенике код Витоше. Петар Антић, после хапшења и батинања, зато што није хтео да потпише честитку принцу Борису поводом "његове победе" послат је у логор Хасков где је много интернираца умрло од глади. Причао је Рајсу: "Срби су затим послати у Горње Панчарево где је командант логора поручник Самарџијев, смештао у болницу оне који су имали новца да би их тамо отровао. У почетку је у овом логору било 4000 интернираца, након шест месеци било их је само 2000, остали су били мртви."⁸⁵¹

Према службеним подацима аустроугарског Црвеног крста (од 1. фебруара 1918), на крају 1917. године у логорима Аустроугарске и Немачке, налазило се: 127.000 заробљеника и 79.000 интернираца – укупно 206.500 екстернираних Срба. У бугарским логорима било је 35.000 заробљених војника и око 100.000 цивилних интернираца – укупно 135.000 душа. Тако се укупан број Срба заточених у свим логорима окупационих држава, крајем 1917. године, процењивао на 341.000.⁸⁵² Влада Краљевине Холандије, преко свог посланства у Софији, заступајући интересе Србије у Бугарској, званично је сазнала да се у бугарском заробљеништву, маја 1917, налази 187 српских официра и 31.000 војника.⁸⁵³ „Аустроугарски логор у арадској тврђави није био резултат стицаја околности, или нека врста случајног историјског инцидента, већ саставни део политичког циља етничког чишћења и истребљења Срба, пре свега на просторима Босне и Херцеговине, Србије и Црне Горе. ...Реч је о плански осмишљеном систему концентрационих логора за Србе. Логори у Добоју, Жегару код Бихаћа, Телерсдорфу, Кечкемету, Туроњу, Нежидеру, Грацу, Шопроњаку, Араду,

Слика 259. Заробљенички логор у Бугарској: Лазар Станојевић из Мелнице седи први слева. (Приватна збирка Радета Обрадовића)

Слика 260. Српски заробљеници Пожаревљани у бугарском ропству у Софији 20. априла 1916. (Историјски архив Пожаревац)

850 Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање...*: Документ: Бож. М.Крстић, начелник среза млавског – начелнику округа пожаревачког – Списак бугарских чиновника, официра и осталих органа, који су вршили разна злочинства над српских живљем за време окупације у општинама среза Млавског, стр. 373- 382.

851 Д. Петровић, нав. дело, стр. 271.

852 Према: В.Стојанчевић, навед. дело, стр.188-189.

853 Према: В.Стојанчевић, нав. дело, 195; подаци о Пожаревачком округу у: П.Мирковић, Ж.Антонијевић, *Српски ратни поменик 1912-1918*, I, Манастир Рукмија, 2008.

Неђмеђеру, Болдогасоњу, Маутхаузену, Ашаху, Браунау и многи други показали су друго лице Европе у односу према Србима. Током 1916. године регистровано је 300 аустроугарских већих и мањих логора за Србе. У Немачкој је у исто време постојало педесет логора за Србе. Према непотпуним подацима које је објавио Исидор Ђуковић, само у Логору Нађмеђер од 1914. до 1919. године умрло је 5928 Срба. Да би прикрили своју стварну улогу у затирању Срба током 20. века потомци твораца геноцидних планова из Првог

светског рата, још увек као и њихови преци, конструишу мит о „великој агресiji” према другим народима, настојећи да Србе прикажу као народ са геноцидним намерама према којима је и даље дозвољена свака па и најбруталнија казна на мера.”⁸⁵⁴ Постоји податак да се, по капитулацији Бугарске октобра 1918, у Србију вратило „52.000 интернираца, иако је бугарски Црвени крст нешто пре тога извештавао да је српских депортираних цивила било само 14.324.”⁸⁵⁵ У августу 1917. само у Нежидеру било је 738 жена и 530 деце; јануара 1918 - 801 жена и 622 детета; априла - 973 жене и 770 детета, а маја 1918. - 789 жена и 1.088 деце!⁸⁵⁶

„Прилике у којима су живели српски интернирци у аустроугарским логорима описиване су у извештајима повереника српске владе који су понекад добијали прилику да обиђу ове логоре, затим од пуштених или размењених ратних заробљеника и из других извора. Свим овим извештајима заједнички су описи изузетно тешких услова заточења. Глад, болест, разни облици понижавања и тортуре проузроковали су масовно умирање српских војника и грађана, или су остављали тешке последице по њихово душевно здравље.”⁸⁵⁷

„У извештају повереника Министарства унутрашњих послова Србије који је почетком 1917. обишао ове логоре наведено је и следеће: „Војници и интернирани грађани и у осталим логорима, који су већином поред Дунава, у блатњавим и подводним местима, тешко су оболели, највише од туберкулозе, али има и много полуделих. Аустроугарски лекар Н.Н. причао ми је да је у лудници у Крижевцима, код Загреба, видео преко 3.000 наших војника и грађана, умно оболелих. У болници у Маутхаузену и ја сам видео преко 100 наших војника полуделих од батина. Многи су наши лежали од тифуса, а лекари аустроугарски напустили су их. Услед тога

су они остајали без ногу, руку, а неки и умно оболели. Како сам чуо, аустријске власти намеравају да оснују нарочиту лудницу, за полуделе српске војнике и грађане. Кад је беснео тифус само у једном месту, у Маутхаузену, тој највећој српској гробници у Аустроугарској умрло је 16.000 наших војника. У једну раку сахрањивано је по стотину. Да би прикрили своја недела Аустријанци су заједнички гробове и направили велико, лепо гробље са православном капелом, на којој је на српском написано: Српски војници, умрли од рана задобијених у Аустроугарско-Српском рату, који је изазван од стране Србије. [...] У логоре долазе католички свештеници и међу нама шире католицизам, говорећи да после ових силних ратова само католици могу ићи у рај.”⁸⁵⁸

„Насилно одвођење из отаџбине и интернирање у далеке, претрпане логоре у којима је косила смрт од глади, болести и мучења, прекид сваке везе са породицама и земљом, деловали су поразно на српске заточенике у аустроугарским логорима, сведочења савременика јединствена су у томе да је систематско изглађивање заточеника доводило до њихове потпуне деградације, у којој није било места очувању практично никаквог облика приватности.”⁸⁵⁹

ПИСМА И ДОПИСНИЦЕ ПРЕКО ЦРВЕНОГ КРСТА

Црвени крст био је једина веза са интерниранима, са одведенима у логор, са онима на опоравку или школовању у иностранству. Такође, дописивало се и посредством новина. Новости су долазиле на многе начине са Крфа до дубина Србије и назад. Значајну улогу имале су новине које су почеле да излазе чим су српске јединице ступиле на северну обалу Егејског мора.⁸⁶⁰ Солун, као најбезбеднија база српске војске и савезника, био је седиште излагања

854 С. Терзић, Предговор другом издању „Арада”, Београд, 31. дец. 2007, у: Божидар Панић, Милош Крсеа, Сима Жарков, Андреј Качора, Арадска тврђава – аустроугарски логор за истребљење Срба 1914-1918, Пожаревац 2007.

855 В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 197.

856 В. Стојанчевић, нав. дело. 249.

857 М. Кољанин, *Од губишца приватности до губишца живота*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 796.

858 М. Кољанин, нав. дело, стр. 801; наводи: И. Ђурковић, Нађмеђер. Аустроугарски логор за Србе 1914-1918, Београд 2003, 92, 97.

859 М. Кољанин, *Од губишца приватности до губишца живота*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 801.

860 С. Кнежевић, *Ратна дивљаштва...*, стр. 95; фус нота 34 наводи: П. Љумовић, Вести са ратишта, Војска год. VII, бр. 319. од 17. септембра 1998, стр. 33.

Слика 264. Деца као продавци новина
(Архив РТС)

војника.⁸⁶¹ „Српске новине” биле су можда најзначајније. Излазиле су на Крфу и имале најбројнију читалачку публику жељну сваке вести о домовини, кући, породици...⁸⁶² Ту су биле и „Велика Србија”⁸⁶³ и „Београдске новине”. Из документа Војног архива Србије видимо да је 1915. године вршено растурање „радничких” новина.⁸⁶⁴

Уз писма стизала је и новчана помоћ од избеглих чланова породица коју су они слали из неутралних или савезничких земаља. „Централно место у преписци посредством Црвеног крста била је Женева, у коју су притицале информације из окупираних Србије и Солуна, као и пошиљке (новац, писма и дописнице) упућене из логора у земљама Централних сила и избеглих Срба који су се налазили у савезничким и неутралним земљама.”⁸⁶⁵ Новац који је пристизао био је исплаћиван у експозитурама аустријских и мађарских банака које су пословале у окупираној Србији. Нажалост, велики број писама и дописница никада није доспео у руке оних којима су адресирана – Бугари су писма углавном спаљивали.⁸⁶⁶

861 ИАП, Збирка периодике.

862 Према: С. Кнежевић, *Рајна дивљаштва...*, стр. 95.

863 ИАП, Збирка периодике.

864 ВА, П9 к20 Ф1 27/1, од 23-07.2015. Дунавска дивизија 1. позива команданту 8. пешадијског пука 1. позива: доставља акт Врховне команде у вези завршетка растурања радничких новина.

865 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 778: фус нота 19.

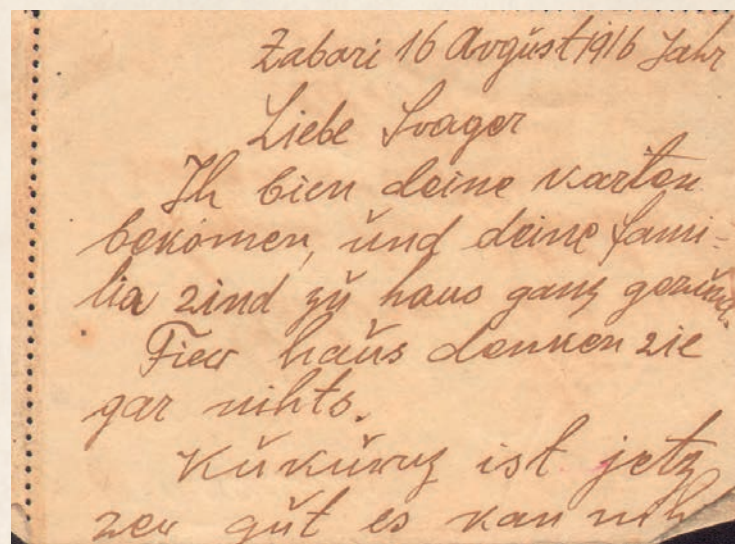
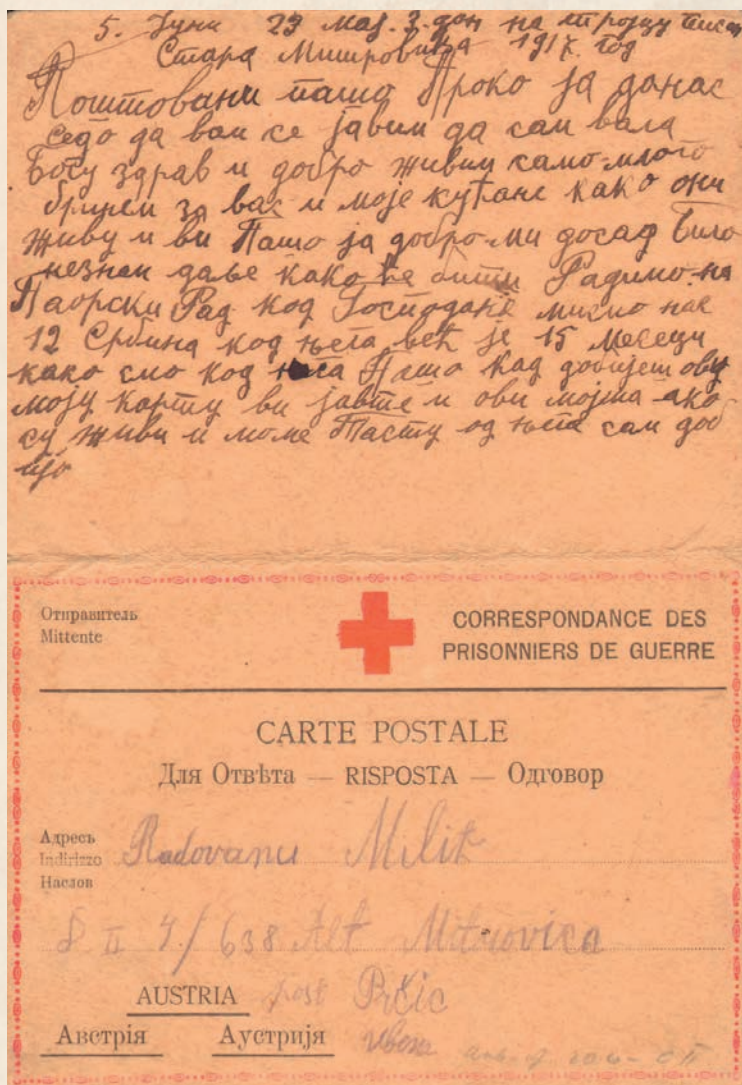
866 Према: Д. Петровић, *Извештај Арчибалда Рајса о страдању пожаревачког краја од Бугара...*, стр. 269.

Слика 265. Фотографија из заробљеништва из Софије „Својој Тетки за успомену, Мита. 20 IV 1916. год.” (Историјски архив Пожаревац)

Уз дописнице, најчешће обележене црвеним печатом цензуре,⁸⁶⁷ према логорима журила су писма са фотографијама најмилијих. У то време бројне фотографије на којима су жене са децом, хитале су на груди очева и супруга заточених у логорима или у интернацији. На већем броју ових фотографија запажа се да

867 ИАП, Varia.

Слика 266. Дописнице упућене Радовану Милићу у заробљенички логор у Старој Митровици из Жабара, 15. март и 3. јун 1917.
(Историјски архив Пожаревац)

су жене обучене у српску грађанску ношњу⁸⁶⁸ – као да ће тај симбол српства помоћи вери и нади заточених и одведених далеко од куће. Стизале су у Србију и фотографије заробљеника из логора, где они, позирајући у униформи, покушавају да убеду своје најближе да не

оскудевају и да нису злостављани.⁸⁶⁹ О сликању војника на фронту, као и слању писама са фронта, постоји забрана из 1916. године, због повећане шпијунаже и злоупотребе поште са фронта.⁸⁷⁰

⁸⁶⁹ ИАП, Varia.

⁸⁷⁰ ВА, П9 к158 Ф2 4/12 од 23.05.1916, 4/15 од 11.06.1916. и 4/28 од 05.07.1916.

⁸⁶⁸ ИАП, Збирка фотографија 1980-1920.

КРАЈ БУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ

У јулу 1918. по други пут Пожаревац је посетио генерал Назаров, управник Моравске области, са намером да од грађана прикупи помоћ у храни за бугарску војску. „Том приликом, богатији пожаревачки трговци – ратни профитери предвођени Тошом Петковићем, министром у пензији, приредили су вечеру за бугарског генерала где је дошла до изражаја њихова отворена сарадња са бугарском влашћу.”⁸⁷¹ Већ око половине септембра 1918. Бугари су све више показивали узнемиреност.⁸⁷² Пробојем Солунског фронта слика у овом делу Европе почела је да се мења. У окупираној Србији настала је пометња, и чудна, новонастала ситуација и унутар градова најављивала је скори одлазак окупатора. „Чиновници нису ништа радили. Канцеларије су им биле празне, а они сакупљени у гомилице тајно шапутали и полако су се паковали што су грађани и сами приметили. Раније дрски сада су били преплашени, погнуте главе понизно су се јављали виђенијим грађанима. .. Једног дана разнесе се по вароши глас, да је дошао телеграм из Софије, да сви чиновници буду спремни за повратак у Бугарску”⁸⁷³ – што се убрзо потврдило.

Слика 267. Фотографија из периода окупације Пожаревца, у позадини се види панорама града (Историјски архив Пожаревац)

871 М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош...*, стр. 383.

872 С. Максимовић, нав. дело, стр. 104.

873 С. Максимовић, нав. дело, стр. 104.

„20. септембра (3. октобра) председник општине Казанцијев позвао је грађане да им преда општинску управу. Приликом примопредаје од стране Бугара били су: Казанцијев, председник Општине, кметови: Попов и др Николов и благајник Попов, а од Срба: Стеван Максимовић, адвокат, Михаило М. Душманић, апотекар, Милан Стојадиновић, адвокат, Лазар С. Милосављевић, трговац, Јеврем Касидолац, трговац, Милосав Павловић, инжињер, Ђура Стевановић, пензионер, Миливоје Антић, трговац, Ђорђе Симић, кафеџија, Васа Петковић, трговац, Михаило Миленковић, трговац, Милосав Јосић, трговац, Илија Ђорђевић, адвокат. Сутрадан одбор од пет лица, у који су ушли: Стеван Максимовић, Михаило М. Душманић, Милан Стојадиновић, Илија Ђорђевић и Лазар С. Милосављевић, примио је општинску управу од Бугара.”⁸⁷⁴ „По пријему општинске управе, 22. септембра (5. октобра) на збору грађана на коме је било око 140 највиђенијих Пожареваца, изабрана је нова, прва пожаревачка општинска управа после 1915. године. За председника је био изабран Михаило М. Душманић, апотекар, а кметови су били: Лазар С. Милосављевић, трговац, Манојло Дамњановић, трговац, Влада Антоновић, судија, Љуба Јовановић, трговац, Живојин Перић, земљорадник и Димитрије С. Станковић, трговац, Живојин Перић, земљорадник и Димитрије С. Стојадиновић, трговац.”⁸⁷⁵

У тим последњим данима, пред одлазак, Бугари су одузимаи сву стоку из села са контролисане територије и упућивали за Бугарску.⁸⁷⁶ „До последњег дана гледасмо како бугарски војници гоне нашу стоку. Реквиривно је више од 300 кола да пренесу витешке окупаторе и окупаторке у домовину.”⁸⁷⁷

874 М. Манојловић, *Пожаревац окружна...*, стр. 389.

875 М. Манојловић, нав. дело, стр. 389.

876 ИАП, НОП Х 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287: општине са територије Браничевског округа достављају Начелству Округа пожаревачког спискове лица оштећених током Првог светског рата којима је одузимања стока, оруђе за рад и запрете.

877 С. Максимовић, нав. дело, стр. 106; НСЗ, Ф П 327/19, 328/19, 22. април 1919. и сведочење о кулчењу при повлачењу Бугара; НСЗ; НСЗ, Ф П 281/19, мај 1919, Списак грађана којима је француска војска реквирирала храну и стоку.

pu cu peșșușoarea peneagută obor
 xpolni za. Oborj bejckes peneagută pene
 na of obor madagută occhajită se
 na obor naor xpan gote. Na pe
 peneagută bet of ushoru y ushoru.
 Căpășit cu na peneagută peneagută x
 peneagută u peneagută peneagută na
 peneagută na u naor peneagută naor
 peneagută cu peneagută peneagută na
 peneagută u peneagută peneagută na
 peneagută na naor peneagută na
 peneagută na naor peneagută na
 peneagută na naor peneagută na

[illegible]

Слика 269. По повратку из избеглиштва – у дворишту уништене куће (Архив РТС)

Бугари су напустили Пожаревац 23. септембра (односно 6. октобра), али град није постао слободан. Напротив, дошли су Немци, па Аустријанци и Мађари. Насталу пљачку у граду и малтретирање спречили су Немци који су и преузели команду у месту.⁸⁷⁸ У град је у првој половини октобра пристизао све већи број немачких војника који је, без задржавања, продужавао према Дубравици, а тамо, преко Дунава, прелазио у Банат. Главна брига општинске управе тог момента била је да очува безбедност грађана, спречи инциденте и још веће жртве од забележених. „Да би ноћно пролажење војске ишло што мирније, командаство заповеда, а општински суд наређује: Да је свима и свакоме без разлике, строго забрањено после 6 часова увече излазити по улицама. Ко се на улици нађе, биће одмах ухапшен. Све кафане и механе морају у 6 часова бити затворене. Само Гранд хотел, Ксенофон и Браничево, могу бити отворене.”⁸⁷⁹

„Командант Пожареваца и све немачке власти престале су да функционишу 14. октобра и 15. октобра (28. октобра) ујутру напустиле варош.”⁸⁸⁰ За само једну ноћ

878 М. Манојловић, *Пожаревац окружна...*, стр. 342; С. Максимовић, нав. дело, стр. 107.

879 М. Манојловић, *Пожаревац окружна...*, стр. 389.

880 Исто, стр. 389.

Пожареваљани су спремили величанствен дочек ослободиоцима. Код кафане „Последњи грош” била је постављена велика тријумфална капија, цела варош окићена заставама свих савезника, зеленилом и цвећем, од раног јутра орило се. Целу ноћ нико није спавао у ишчекивању. У 8 сати добош је најавио улазак српске војске. Појавила се застава од плавог атласа златом извезена, коју су „кријући од непријатеља по иницијативи г-ђе Олге др М. Манојловића, а у кући и под надзором госпођице др Софије Љешевићеве, Косара и Милица кћери Стојадина Матића, Мара и Ана кћери Велизара Цветковића и Драгица Михајловићева” више од две године у тајности везле.⁸⁸¹

„Председник општине предао је заставу команданту коњице г. Цоловићу и поздравио га врло срдчним и патриотским говором: „И има Бога. Дочекали смо да непријатељи напусте нашу домовину ...и отишао је из земље, понижен, осрамоћен и презрен.”⁸⁸²

ПОЖАРЕВАЦ ПОСЛЕ

Србија је из Првог светског рата изашла као осиромашена, обезбђена, привредно експлоатисана земља. Сматра се да је у Пожаревачком округу страдало преко 20.000 војника, док о цивилним жртвама за сада не постоје прецизни подаци.⁸⁸³ „Serbien muß sterben”⁸⁸⁴ спровођена је до крајњих граница... Саме бројке 4.5 милиона становника предратне Краљевине Србије наспрам 52 милиона становника Двојне монархије говоре...⁸⁸⁵ 1.800.000 у Русији, 1.300.000 у Француској, 2.040.000

881 Ј. Живковић, *Коло српских сестара*, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац, 2007, стр. 78-79; Ст. Максимовић, нав. дело, 111-112; ИАП, Диг. зб. фот: четири фотографије са догађаја.

882 С. Максимовић, нав. дело, стр. 111-112.

883 М. Манојловић, *Браничевски алманах*, КПЗ, Пожаревац, 2002, стр. 91. Вредна је помена иницијатива П. Мирковића и Ж. Антонијевића и објављен „Србски ратни поменик Браничево 1912-1918” у чак три тома 2008, 2012. и 2014, а чији прегалачки посао прикупљања података о војницима и цивилима још увек траје.

884 Србија мора умрети! по игри речи значи: Србија мора да цркне! С.К. Павловић, *Историја Балкана 1804 -1949*, Клио, Београд, 2004, стр. 304-305.

885 Према: С.К. Павловић, *Србија историја иза имена*, стр. 122.

Слика 270. Пожаревац, 16. октобар 1918. „Застава ослободиоцима“ коју су током окупације везле чланице Кола српских сестара у Пожаревцу. (Фотографија Petro & Aleko Рена Приватна колекција Александрић)

у Немачкој, 1.100.000 у Аустроугарској, 700.000 у Енглеској, 114.000 у САД...⁸⁸⁶ У тим званичним подацима о жртвама не помиње се Краљевина Србија, ни Краљевина СХС, ни Краљевина Југославија а незванично, помиње се око 1.300.000 жртава.⁸⁸⁷ Списак никада није закључен, вероватно би цифра могла бити и већа када би се додали сви који су страдали од удара кундака, од глади, од батина, мучења, тифуса и других помора, пререзаног врата, убода, препуклог срца од бола због смрти детета, од последица претешког кулучења, безимене мале жртве од неколико месеци или година, међу логорским жицама и зидовима... а сви они далеко од линије фронта.

⁸⁸⁶ Према: *Рашови приповедани, рашови прећутани и зајонешка идентитета*, у: Историја приватног живота, приредили Ф. Аријес и Ж. Диби, V, Клио, Београд, 2004, стр. 159.

⁸⁸⁷ В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 253.

Некада друга варош у Кнежевини, пета у Краљевини Србији, Пожаревац је до Првог светског рата имао све одлике културног и економског центра Округа који је привлачио како становнике из државе да се насељавају у његову плодну равницу и отпочињу посао, тако и странце који су ту нашли свој нови дом. Слика коју је Велики рат оставио чини се да је трајно изобразила ранама плодну област између три реке. Војници – првопозивци, друго-позивци, трећепозивци – заувек су остали негде далеко, гробови мучених и убијених током бугарске окупације, бомбама разорени град... И данас на Старом гробљу, као опомена, стоје кенотафи, и сиротињски пешчар, од кога су исклесани, опомиње да су дом и отаџбина најсветије место на свету.

ГРЧКИ ИЗГНАНИЦИ У ВРЕМЕ БУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ У ПОЖАРЕВЦУ, 1916-1918.

После Макензенове офанзиве, у јесен 1915. која се обрушила на Србију, а посебно на пожаревачки крај, услед надмоћи непријатеља, српска војска се повлачила а са њом и већина цивила. Настала је велика бежанија тако да је Пожаревац, град, у то доба са око 13.500 становника, према сведочењу ондашњих савременика, Михајла Душманића, Стевана Максимовића и других, по окупацији, крајем октобра 1915. бројао само 350 житеља. Град је одавао сабласну слику, порушен од претходних бомбардовања Аустријанаца, напуштен од житеља, деловао је аветињски све до зиме, када се највећи број Пожареваца вратио из градова где су се склонили од окупационе немачке власти. Враћајући се у напуштене, порушене и опљачкане куће Пожареваца је убрзо, већ од јануара 1916. сналазла нова невоља, „цивилизоване“ Аустроугаре и Немце заменили су Бугари као нови окупатори. Такав Пожаревац, понижен, окупиран под страховладом Бугара, пружио је заштиту и спасао неколико хиљада прогнаних Грка од децембра 1916. до децембра 1918. године. Овај хумани гест који су грађани Пожаревца и пожаревачког краја учинили током Првог светског рата мало је познат, како пожаревачкој тако и српској јавности и зато заслужује да се о њему нешто више каже.

У Доњој Цумаји (данас Ираклиа), Бугари су репресалијама према грчком живљу, настојали, као и у Србији, да насилно не само сачувају власт, већ да протеривањем становништва са тог подручја анектирају овај део и трајно га вежу за Бугарску. Рушењем и паљењем кућа приморали су целокупно становништво Цумаје (Ираклиа), града и околних села (од око 10.000) да се иселе у Србију. Тако почиње егзодус Цумајаца (Иракличана) који ће трајати нешто више од две године (1916-1918). Од 7-8.000 изгнаних, неких 4.500 Грка уточиште и спас је нашло у Пожаревцу и пожаревачком крају. Егзодус је почео по-

ловином августа (14) 1916. најпре у Доњој Цумаји, а потом и другим селима Горње Цумаје, Петрову, Петричу, Сидирокастру и другима.

У Доњој Цумаји (Ираклиа) Бугари су извршили немишљени злочин према тамошњем становништву у намери да то подручје очисте од грчког елемента. Доња Цумаја у то доба била је градић са око 10.000 мешовитог становништва (Грка, Македонаца, Влаха и других). Градић је имао развијену пијацу стоке и пољопривредних производа, школу, лепо уређен центар са градским парком, зграду општине, две цркве и представљао је центар тог дела пограничне области Грчке према Бугарској.⁸⁸⁸

Слика 271. Главни трг у Цумаји; бугарски војници међу којима су и два Аромуна (Приватна колекција Мирољуба Манојловића)

За становништво Цумаје ратне тешкоће почеле су јануара 1916. када су Французи срушили мост на реци Струми (Стримонас) и прекинули везу са Солуном. Снабдевање намирницама и другим потрештинама било је отежано. Тиме је овај крај остао изолован од Македоније и северне Грчке.

⁸⁸⁸ 1 Έλληνες Πασχάλια-Γκενίου, Η ομηρία των Τζουμαγιωτών στο Ποζαρεβάζ- говор Елени Пасхалиа-Гењу 21.10.2011. на свечаности поводом „Дана сећања“ на жртве егзодуса из Цумаје (Ираклиа) у Србију (Пожаревац) у Првом светском рату (1916-1918).

Почетком августа (6.) 1916. бугарска војска, продором на грчку територију, напала је (Доњу) Џумају и околна села и за кратко време окупирали овај део Грчке. У центар Џумаје бугарски војници су умарширали уз пратњу музике и бугарске националне химне. Становништво је било узнемирено и заплашено остајући затворено у својим кућама. На изглед мирна окупација није дуго потрајала, упркос уверавању бугарских власти. Бугаризација овог дела започела је довођењем свештеника из Бугарске, заузимањем школа, цркава, хапшењем и интернирањем грчког становништва. Како би заплашили становништво Бугари су обесили једног Грка из села Вамвакофита у центру Џумаје и оставили га тако да виси као пример осталима. Сам центар Џумаје је следећих дана бомбардован и спаљен.⁸⁸⁹ Том приликом порушена је школа, две цркве и зграда општине. Коначно, најтрагичнији дани за становништво Џумаје настали су 14. августа 1916. када су Бугари одлучили да протерају домаће становништво. Заплашено становништво покушало је да преко једне делегације измоли бугарског команданта да их не протерује са вековног огњишта. Молбе су биле узалудне јер су још више разјариле Бугаре који су им наредили да се одмах припреме за депортацију. Око 7-8.000 грчких изгнанника са мало ствари на воловским колима и пешице, уз пратњу бугарских војника, кренуло је према Бугарској у неизвесност. Стари, млади, деца, бебе, труднице, болесни, сви без обзира били су протерани. Пут је ишао преко кланца Рупела и Кресне Стреца. Све се то дешавало на подручју Рамне, Петрича, Сидирокастра и других региона.

По сведочењу многих преживелих овог егзодуса, пут у неизвесност је био тежак и пун патњи. "Старци, млади људи, деца ишли су пешице. У Сидирокастру је већ била формирана колона. Ми нисмо знали куда идемо. Овде код Стримонохорја ситуација је била тешка, посебно за труднице и болесне. Ујутру следећег дана, Бугари су нас потерали у Бугарску."⁸⁹⁰ Елени Зиантари сећала се како

јој је отац причао о том путу да су изгнаници у Меленику остали 4 месеца и да су добијали само по 100 грама хлеба по особи.⁸⁹¹ Напуштајући грчко тло, Горњу Џумају, Петрово, Петрич, Дубницу, стигли су у Меленико. Уз обећање да ће они који остану у Меленику добити храну и хлеб, доста њих је ту остало (скоро половина). Меленико је био стари историјски град. У њему су Грци подигли око 70 цркава и четири грчке школе. Био је то бастион хеленизма и центар интелектуалне грчке традиције. После Букурешког мира јула 1913. Меленико је ушао у састав Бугарске, а Грци су напустили своје куће и отишли у Сидирокастро, Солун и Атину.⁸⁹² Они који су остали у Меленику били су смештени у празне куће, и то 10-20 породица у једној кући. И поред обећања изгнаници нису добили ништа од хране нити хлеба, док они који су продужили пут даље добили су по килограм хлеба за сваку особу. У Горњој Џумаји су остали око месец дана покушавајући да се овде скрасе, нађу куће и организују нови живот.

Неизвесност, за ових неколико хиљада изгнанника, прекинута је коначном одлуком Бугара да их депортују у Србију, у Пожаревац. Бугари су обећали да ће у Пожаревцу, који је означен као богато место, њиховим мукама бити крај.

Према изјавама већ поменутих актера, од Меленика су ишли 6-7 сати пешице до железничке станице. Ту су их укрцали у отворене вагоне по 30 особа на један вагон. По хладном и кишовитом времену, без топле одеће, без грејања и хране и успореног кретања, воз је стигао до Софије. На софијској станици су остали неколико сати па потом наставили пут, преко Пирота до Ниша. У Нишу су се задржали три дана у отвореним вагонима. Ту су им немачки војници дали мало хлеба те су се мало окрепили и наставили пут до Смедерева на Дунаву. Одатле су бродом стигли до Дубравице пожаревачког пристаништа. У коначно одредиште Пожаревац стигли су возом после више месечне голготе.

889 Исто.

890 Panopoulou Kalliopi, *Those were the Difficult Years*, Гласник Етнографског института САНУ, LIV, Београд 2007, 25-37. (српски: То су биле тешке године... Усмена сведочења Влаха о затвореништву у Пожаревцу, у Србији.)

891 Исто, 32. (Ауторка наводи да је 16. 9. 2000. године интервју узела од тада још живих сведока: Наума Марокос-а, 98 година из Вироние, Христоса Паница из Ираклиа, 89 година, Јоаниса Гекоса из Н. Петрици-а, 88 година, Елени Зиантари 90 година, из Н. Петрици-а.)

892 V. Tzanakaris, *Illustrad History of Serres*, vol. A, Serres 1991, 101.

Зебња, страх и неизвесност испунила су срца прогнаних Грка шта их чека у Пожаревцу у који су стигли у току ноћи. Пожаревац их је подсећао на њихову Цумају, раван, плодан, а људи простодушни и срдачни, примили су их као своје. «Кад смо стигли у Пожаревац као да нас је бог спасао. Била је то обећана земља. Зачудо овде је било мирно иако су Бугари били окупатори. То је била пољопривредна област богата пољопривредним производима са живом трговином. Већина нас је остала у граду (Пожаревцу), а неки су отишли за Петровац, Свилајнац и друга села (Кушићево, Кучево, Пругово). Срби су добар народ. Али и они су били истерани.»⁸⁹³

Дошавши у нову средину покушавали су да се снађу за храну, преноћиште било какав посао. Истина у Пожаревцу су им много помогли, бар за прво време, њихови сународници, пожаревачки Грци, којих је у Пожаревцу било још од друге половине 19. века у приличном броју. Најбоље су се снашле занатлије попут обућара, правећи обућу и клопте (Вангеас, Иаковос Кацавакис, Високалис) примитивним алатом израђивали су ципеле за зиму и тако себи прибављали новац. Неки су постали посластичари (Киорпес, Василиос Пасхалис) правећи колаче код куће уз помоћ породице док су деца од 10-12 година то продавала по кафанама или на железничкој станици. Те године зима је изузетно била хладна и оштра у ветровитом Пожаревцу што је стварало још више потешкоћа. Хране није било довољно за све. Грцима, навикнутим на храну спремљену на уљу сметало је и то што је у Србији углавном коришћена свињска маст на коју су се они полако привикавали. Било им је чудно да се стока клала у граду по улицама и спремила јела од меса чак и у центру града па потом делила избеглицама (посебно цигерице).⁸⁹⁴ Искази преживелих потврђују снажљивост нових сутрађана Пожаревца и пријатељске везе Пожареваца и Цумајаца да упркос тешкоћама наставе суживот у граду под окупацијом заједничког непријатеља. Велики број Грка радио је пољопривредне послове на имањима код Срба док су жене радиле код богатијих трговаца и занатлија по кућама кућевне по-

слову. Тако се Елени Зионтари присећа да су њихове жене највише радиле код богатих Јевреја трговаца. »Јевреји су били много богати. Имали су богате и велике куће. Ми смо живели у породицама заједно у великим кафанама».⁸⁹⁵

У граду је било највише млађих од 18 и старијих од 60 година, јер је већина мушког живља била у српској војсци на Крфу. Уз помоћ пожаревачких Грка, Грци Цумајци су се некако снашли у граду, али и у пожаревачком крају (Петровцу, Свилајнцу, Кучеву, Кушићеву и околним селима). »Мој отац ми је причао да је био као заробљеник више година. Отац је био један од малобројних писмених у Пожаревцу. Отишао је у хотел да изнајми собу и ту је нашао Грка власника хотела који га је примио да код њега ради. И други власник хотела био је Грк-Влах који им је дао собе и посао».⁸⁹⁶

Друге године је већ било много боље. Већина се снашла и уклапала у нову средину. За многе Грке Пожаревац је био велики град у коме су по први пут неке ствари видели у свом животу. Њих су импресионирале велике и светле зграде а посебно куће богатијих грађана. Велике кафане у којима су видели оркестре музичара и музичаре обучене у смокинге, па «чудни» инструменти попут контрабаса, виолине, виолончела. Ту су по први пут видели стаклени зид.⁸⁹⁷

Зближење са Србима изазивало је и интересовање да упознају српске обичаје (венчање у цркви). Нарочито, бар за млађи свет, била је привлачна традиција да се недељом по подне у центру града одржавају народна окупљања и игранке. Дружење и зближавање са српским породицама најчешће се одвијало приликом позива Грцима да посете домаћина у његовој кући где су могли да уз песму и игру упознају душу српског народа. Били су то дани, како су их Грци описали, дивљења једних за друге, јер Срби су били «тамо далеко», а Грци тако близу.⁸⁹⁸

Упркос свему, живот се полако настављао у новој средини. Деца су се рађала, неки су се, у новој среди-

893 Panopoulou Kalliopi, нав. дело, 34.

894 Ελληνες Πασηαλια, нав. дело, 5.

895 Panopoulou Kalliopi, нав. дело, 35.

896 Исто, 35. (Ова два хотелијера били су: Риста Колоњас и Ксенофон Манту, Грци из Епира)

897 Ελληνες Πασηαλια, нав. дело, 5.

898 Исто, 6.

ни женили и удавали, настајали су мешовити бракови, наравно неки су и умрли и сахрањени на пожаревачком гробљу. Остала је за памћење свадба кад се оженио учитељ Искјупис са Српкињом. На свадби, он је носио официрско одело, а богата девојка била је у народној ношњи. Цео Пожаревац запамтио је ову свадбу. Насупрот свадби и сахране попа Папанускаса, младе Апасије Тасике, Николаоса Кундурациса на Божић, остале су упамћене као важни догађаји током изгнанства Грка у Пожаревцу.⁸⁹⁹

Слика 272. Сахрана Пенелопе Парциу у Пожаревцу 1918.
(Приватна колекција Мирољуба Манојловића)

Бугари нису благонаклоно гледали на зближење изгнаних Грка са Пожаревљанима. Да би унели пометњу међу њима често су пуштали гласине да ће их поново селити, што је изазивало страх и зебњу код Грка. Мекши став Бугара према изгнаним Грцима у Пожаревцу осетио се тек последњег лета рата 1918. године. Наиме, Бугари су дозволили Грцима да посећују српску цркву и да ту прослављају своје празнике и остале верске свечаности. То су Грци искористили организујући концерте својих појаца у црквеној порти Саборне цркве у Пожаревцу. Познати појци: Мациарос, Танис и други певали су у црквеној порти увек на крају Свете литургије, а потом је у зурле свирао Вангелис Горас, познати музичар.⁹⁰⁰

899 Исто, 6.

900 Исто, 7.

Са пробојем Солунског фронта ширили су се гласови да је бугарској окупацији дошао крај. Осећало се то и код бугарских власти у Пожаревцу крајем септембра 1918. По одласку бугарских власти, 22.9.1918. из Пожаревца јавила се и жеља код многих грчких изгнанника да се врате у свој завичај.

Организовани повратак изгнанника започет завршетком Првог светског рата у децембру 1918, потрајао је више месеци и представљао је својеврсну одисеју намучених, напаћених Цумајаца.

Неки од ових изгнанника заувек су остали у пожаревачком крају било да су се овде трајно настанили, ожењивши се или пак удајом засновали своје нове породице или пак они који су овде на гробљу нашли своје вечно уточиште. Њихови потомци о томе на најбољи начин потврђују крвне и пријатељске везе два народа, исковане у тим тешким временима.

Слика 273. Грчки изгнаници у Пожаревцу 1. маја 1918.
(Приватна колекција Мирољуба Манојловића)

Потресна сведочења Грка Цумајаца одсликавају Пожаревац, његове грађане и дају слику патње Срба и Грка током Првог светског рата. Грађани, некадашње Цумаје, данашњег Ираклиа, никада нису заборавили да су им грађани Пожаревца пружили руку спаса, да су многима сачували животе, да су им помогли да преживе и врате се у свој завичај по завршетку Првог светског рата. Њихови потомци то нису заборавили, чувају сећање на те дане голготе и са пијететом говоре о Пожаревцу.

БРАНИЧЕВСКИ ОДРЕД И БОРЦИ ОСМОГ ПУКА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

Распоред српске војске сматран је „најстроже чуваном тајном”. Према акту Штаба Врховне команде од 8. октобра 1914. године, Браничевски одред који се налазио у саставу Дунавске дивизије, имао је седиште штаба одреда у Пожаревацу. Састав и распоред трупа под командом овог одреда обухватао је батаљон Вардарског пешадијског пука, VIII пук III позива, IX пук III позива, комбиновани пук III позива, 2. ескадрон Дунавске дивизијске коњице II позива, 4. помоћне батерије Дунавске дивизијске области, 2. помоћне батерије Тимочке дивизијске области, 1 ескадрон коњице III позива, 1 ескадрон коњице последње одбране.⁹⁰¹ Седми и осми Пешадијски пукови III позива такође су били распоређени под командом Браничевског одреда.⁹⁰²

Покрет трупа одвијао се према стратегији и планирању ратних операција, актуелној војној ситуацији током прве и друге ратне године, и такође се „чувао у тајности”. У том смислу вршен је и распоред „кретања” трупа почетком 1915. године. Тада је начелник штаба Врховне команде донео наређење да се Дунавска дивизија I позива упути у Пожаревац, где ће се „скантовати” односно стационирати тако да не прелази „северно линију Живица – Братинац, а на југ ће ићи колико буде потребно”. Војска VIII пука I позива је добила нов „контоман” на релацији Братинац - Трњане - Салаковац - Велико Црниће. Према дневним извештајима команданта VIII пука, током јануара 1915. године, војници су „добро издржали марш” од Осипаонице од Салаковца, а стање војске у смештају било је „редовно” што је значило, на пример, да је обез-

беђивана добра исхрана, болесних је било у мањем броју, а војска се постепено опорављала за даља дејства.⁹⁰³

Интендатура за снабдевање дивизије храном размештена је у Александровцу, Жабарима и Свилајнцу, док је за снабдевање храном војске привремено била предвиђена и Осипаоница.⁹⁰⁴ Интендатура није обухватала само снабдевања храном већ и опремање војске муницијом. За ту сврху је при овом распореду, за трупе Браничевског одреда образовано „једно муниционо одељење, јачине до 150 воловских возова”, које је у административном смислу представљало „орган III степена”, а командири одељења добили су „положај и власт” командира чете.⁹⁰⁵ Тада је Браничевски одред већ располагао одређеним бројем кола, тако да је ово наређење представљало оперативни део посла на организацији трупа Браничевског одреда. Трупе постојећег Браничевског одреда „са својим командантом” су тада стављене „под команду” команданта Дунавске дивизије I позива, што је значило да је читав одред ушао у састав ове дивизије, заједно са VIII пешадијским пуком I позива и 4. батеријом Дунавског артиљеријског пука.⁹⁰⁶ У оквиру распореда и кретања трупа, Први добровољачки батаљон је из Крагујевца упућен у Пожаревац и стављен под команду команданта Дунавске дивизије I позива.⁹⁰⁷ То је било привремено решење, јер је већ после неколико недеља, овај Добровољачки батаљон прекомандован у Скопље и стављен на располагање „Трупама нове области”.⁹⁰⁸ У даљем кретању и распореду

901 BA, П3а-к149-ф1-д1

902 BA, П3а-к149-ф1-д6

903 BA, П9-К18-Ф1-Д1-2

904 BA, П3а-к164-ф5-д6

905 BA, П3а-к164-ф5-д9

906 BA, П3а-к164-ф5-д7

907 BA, П3а-к164-ф5-д10

908 BA, П3а-к164-ф5-д12

261

Бројно стање				
Људства и стоке по логорима на дан 23. VII. 1916.				
бр.	Логор - Јединица	Љ. С. Ч.	Стока	Храна
1	Буржаски - Јарковска дивизија	16314	3771	1632
2	Буржаски - Вардарска	22741	5481	1585
3	Буржаски - Минар	15151	2820	1416
4	Буржаски - Шкољска	13978	3428	1355
5	Буржаски - Румовска	15835	4074	1306
6	Буржаски - Зринска	17956	3622	1571
7	Буржаски - Рованска дивизија	4013	386	20
8	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	1285	288	-
9	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	1854	428	48
10	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	904	-	-
11	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	1514	9	-
12	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	338	-	-
13	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	183	-	-
14	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	152	-	-
15	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	444	3	-
16	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	102	-	-
17	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	382	-	-
18	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	135	-	-
19	Буржаски - Рум. с. с. (Минар)	-	-	-
СВЕТО.		118702	24310	8931
Бројно стање по врстама.				
1	Французи	1596	355	32
2	Французи	16234	3579	1100
3	Французи	15800	3290	1373
4	Французи	34230	7824	3805
5	Французи	835	212	35
6	Французи	15618	3890	1197
7	Французи	24918	6227	2295
8	Французи	844	381	35
9	Французи	45712	4070	1425
10	Французи	12904	5574	1571
11	Французи	34318	7945	3031
12	Французи	3611	498	-
13	Французи	102075	22888	8631

Слика 275. Бројно стање људства и стоке у избегличким логорима, 1916. (Војни архив)

Према наређењу врховне војне команде, задатак Дунавске дивизије I позива у том случају би био да „служи као резерва Браничевском одреду”, како би се непријатељска војска спречила да пређе Дунав и нападне на територији Србије, код насеља Добра. У борбама за одбрану Београда, Браничевски одред се кретао „десном обалом Топлице” ка положају „течански вир”. Заједно

са свим другим јединицама, борци овог одреда показали су несвакидашњу храброст. Међутим, пред надмоћнијим непријатељем, војно, бројчано, технички потпомогнутим савезницима „Немачком царевином и Бугарском краљевином”, српска војска је морала да одступи и започело је њено повлачење преко Црне Горе и Албаније. Први ађутант Краља Петра I, командант III армије, генерал Павле Јуришић Штурм је храбрио своје војнике, речима да ће се српска војска „иако је напустила своју земљу, повући ка Црној Гори и Јадранском приморју, где је чека храна, одело и све друге потребе”.⁹¹²

Убрзо потом, у априлу 1916. године, по завршеном транспорту II армије, започето је транспортовање III армије српске војске и Коњичке дивизије, до крајњег одредишта за опоравак српске војске. У оквиру III армије је спроведен транспорт Дунавске дивизије, као њеног саставног дела. Укрцавање војске на транспортне бродове, који су одвозили изнемогле српске војнике, рањене и болесне у одредишта и опоравилишта на Крфу и Француској, било је спроведено у Морантики. Део људства који је био одређен за транспорт у Француску из II и III армије, чекао је на упутства и наређења у оквиру Дунавске дивизије. Ова дивизија је имала и обавезу да од својих способних редова обезбеди „потребан расход људи”, као радну снагу за поправку путева, радове у пристаништима и „разне службе” на острву Крф.⁹¹³

Процес укрцавања, лекарски прегледи, исхрана, ред и дисциплина на бродовима, били су тачно утврђени наређењима надлежних војних власти. Транспорт Дунавске дивизије се одвијао железницом према утврђеном „Пројекту превозења” ове дивизије од „укрцне станице - војничке” у Солуну до „искрцне станице” у Владову. Према пројекту (плану) транспорт је требало да траје 11 дана, у периоду од 14/27. јула 1916. године до 24. јула/6. августа 1916. године. Сам пројекат је био врло прецизно разрађен по данима, садржавајући обавезе и поступак за све учеснике у транспорту.⁹¹⁴

912 BA, П9_K19_F1_D1 1

913 BA, П3а_k181_f4_d35

914 BA, П3а_k181_f5_d20

По наређењу Штаба врховне команде, у овој ситуацији је команда над „одсеком положаја” које држи Дунавска дивизија са првом Тимочком бригадом (заједно са Дринском дивизијом) и даље остала у надлежности Команданта III армије. Било је предвиђено да Командант ове армије „када наступе повољне прилике...извуче са фронта Дунавске дивизије” Тимочку бригаду и стави је на располагање Врховној команди. У духу реорганизације српске војске у избеглиштву, према правилима која су постављена од стране војних власти француских савезника, остала је „заједничка комуникација” на релацији Владово – Водена. Снабдевање III армије у којој се још увек налазила Дунавска дивизија вршило се из магацина смештених у Острову, али није се одбацивала могућност да се убудуће позадинске снаге снабдевају из магацина у Владову, уколико то буде било целисходније.⁹¹⁵ Седиште штаба III армије, у чијем саставу се налазила Дунавска дивизија, током трајања Солунског фронта, почев од 9. новембра 1916. године, налазило се у селу Воштаран, код Солуна.⁹¹⁶ Седиште штаба Дунавске дивизије се од 19. децембра 1916. године налазило у Соровићу.⁹¹⁷

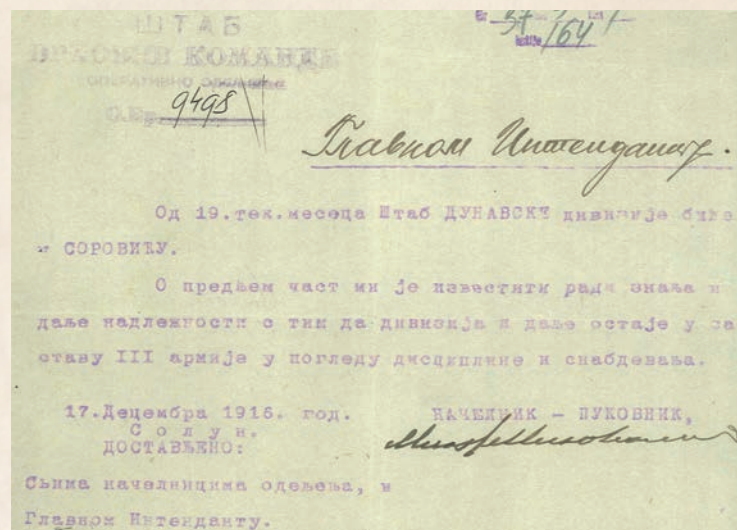
Када је током јуна 1916. године вршен попис људства и стоке „по логорима”, у једном акту видимо да је Дунавска дивизија формацијски већ „сврстана” у оквиру III армије, што би могло да значи да су одлуке о расформирању и пребацивању јединица из једне армије у другу током 1917. године представљале коначни биланс већ започетих просеца током боравка српске војске у изгнанству. Према поменутом попису, Дунавска дивизија чије је људство било смештено у логору у Палатиносу, бројала је 15835 војника, а имала је и поприлично очуван сточни фонд: укупно је било 4074 коња, 1306 мазги и 7 магараца. У односу на све друге дивизије, само је Вардарска дивизија била у повољнијем положају, са већим бројем људства и боље очуваним теглећим и помоћним сточним фондом.⁹¹⁸

915 BA, П3а_k181_f6_d30

916 BA, П3а_k164_f9_d27

917 BA, П3а_k164_f9_d37

918 BA, П3а_k181_f4_d49

Слика 276. Седиште штаба Дунавске дивизије на Солунском фронту налазило се у Соровићу, 1916. (Војни архив)

Током 1917. године, команда српске војске у Солуну донела је одлуку о „привременом расформирању III армије”, тако да она „као оперативна јединица престаје дејствовати одмах, чим се изврши пријем и предаја команде над јединицама у смислу овог наређења”. То је практично значило да Дунавска дивизија, која се до тада формацијски налазила у III армији прелази у састав I армије српске војске, а „армијски делови” делом су се „потпуно расформирали, а делом придодали I или II армији.”⁹¹⁹ Истовремено је на основу наређења војних власти престао да делује штаб III армије,⁹²⁰ а прераспоређивање његовог људства, заједно са опремом и архивом је извршено према већ утврђеном плану реорганизације војске.

„БРАНИЧЕВЦИ“ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

У Браничевском одреду налазили су се војници родом из пожаревачког округа, који су се истицали својом храброшћу, истрајношћу, несебичношћу. Красиле су их врлине и најбоље особине ратника, браниоца отаџбине. Многи од њих су похваљени и одликовани високим

919 BA, П3а_k149_f6_d4

920 BA, П3а_k149_f6_d7

војним одликовањима. О томе говоре бројне наредбе команданта III армије „за све јединице” које су биле у саставу те армије. Војници VIII пука, родом из вароши и села Пожаревачког округа су се истицали у биткама током 1916. године. Тако је Милутин Цвејић из Брадарца, резервни пешадијски потпоручник, водник 4. чете 1. батаљона овог пука, показао, са својим водом, изузетну храброст у биткама које су се током августа, септембра и октобра 1916. године водиле код Лерина, села Банице, на Горничевској коси, Црне реке. На истим положајима је ратовао и резервни пешадијски потпоручник Матеја Матић из Пожаревца, који је приликом заузећа положаја код „Старковог гроба лично заробио 2 непријатељска војника”. Његов суграђанин Танасије Јанковић је, заједно са својим саборцима, показао необичну храброст на положају „Крстати ровови”, где је био „по други пут тешко рањен”.⁹²¹

Подаци за Биографију
 Бивши командант II пука „Српска Пешада”
 потп. Војислава С. Павловића
 Војни у Пожаревцу
 у чин пуковника унапређен 1. к. 916.
 II пука, пука пришао 28. II. 1916. год. и са њим
 командовао до 1. новембра 1916. год. када је даша и поти-
 чур код села Рибана († 1916) — 30. III. 96
 у 1916. год. у 25. III. 96. — као командант одреда
 одреда Пушке Дивизије у одреду Државног пре-
 воја († 1916) — у 1-11. к. 916. као командант левог
 кола Државне Дивизије при Западном фронту, па
 даша Капањакска — Државне одреде — 15. IV. 96
 и у 7. и 8. к. 916. при Западном фронту на Капањакска
 од 11-12. к. — 1. к. 916. командовао II пуком: при Запа-
 дном Капањакска као командант Државне резерве
 а при Западном пука № 9 и № 2 — кад одла уне-
 сави Мана и Милево — Капањакска, као командант
 II пука, пука — је и потпуно
 пуковник: командант Ва Војске Пушке Дивизије
 командант Ва Војске Пушке Дивизије
 и Пушке одреда Св. Рат-св. С. Миловића

Слика 277. Подаци за биографију Војислава С. Павловића, пуковника српске војске, рођеног у Пожаревцу, погинулог на Солунском фронту, 1916. (Војни архив)

Поднаредник из резерве 3. чете 1. батаљона, десетар из Пожаревца Светислав Богићевић је већ био одликован Орденом Карађорђеове звезде са мачевима, за показану „храброст и умешност”. То није спречило команданта Треће армије, да овог ратника „за јуришање са четом” на „Вршкој Чуки”, у октобру 1916. године, поново похвали наредбом Ађ. бр. 9738. Нишанција митраљеског одељења 3. батаљона 8. пука, каплар „из резерве”, Драгољуб Станковић, родом из Пругова, као стални нишанција на митраљезу „одликован је од свију својих другова храброшћу, самопожртвовањем, умешношћу”, а учествовао је у свим борбама свог одељења током јесени 1916. године, „показујући се увек неустрашив”, посебно на положајима „Флока” и „Браздаста коса”.⁹²² Још један војник из Пругова похваљен је за храброст наредбом Команданта III армије, бр. 9748. од 22. марта 1917. године. Милутин Пауновић је у борбама 1916. године код Скочивира био изложен непосредном деловању непријатеља, и том приликом је „рањен на пет места”. Саборци су га запамтили као „необично храброг, бескрајно племенитог” јер је чак и у тој прилици, тешко рањен „тражио да се прво превиди остали рањеници, па тек онда он”. Необичну храброст код јуриша показали су и резервни каплари из Ђириковца, Милан Станковић, као и Светозар Миљковић из Александровца, за кога је дата квалификација да је „човек коме је бајонетска борба пасија, а дужност одржача веза сиграчка, а у најтежим околностима остао је у свакој операцији исти”.⁹²³

На првим борбеним положајима, током пробоја Солунског фронта, налазили су се и следећи „Браничевци”: Милан Тодосијевић из Топонице, десетар 4. чете 3. батаљона 8. пука; Танасије Миленковић, из Влашког Дола, „каплар из кадра”, десетар 3. чете 3. батаљона 8. Пука, Чедомир Поповић из Александровца, Андреја Страиновић из Породина, Стеван Милошевић из Врбнице, Владимир Богић из Дубравице, Станимир Симић из Великог Поповца,⁹²⁴ Милан Вучковић из Брзохода, „подофицир

922 BA, П3а_k70_f1_d4

923 BA, П3а_k70_f1_d5

924 BA, П3а_k70_f1_d11

велике вредности”, Живко Перић, каплар „из резерве” 1. чете 3. батаљона 8 пука из Братинца,⁹²⁵ Живко Богдано-вић из Топонице, Пантелија Јовановић из Влашког Дола, Светислав Радовановић, активни пешадијски потпоруч-ник, по распореду водник 1. чете 3. батаљона 8. пука,⁹²⁶ Борислав Ранковић из Пожаревца, „редов из кадра..врло ваљан службеник”, Никола Станковић из Пожаревца, Светозар Атанасијевић из Трновца,⁹²⁷ Милан Станковић и Живко Живановић резервни каплари из Ћириковца, као и Петар Миладиновић, редов, такође из Ћириковца; Такође су се истакли „поднаредник из резерве” – вођа митраљеза и нишанција митраљеског одељења 1. батаљона 8. пука Никола Ђокић из Кушијева, каплар из кадра, Костадин Миловановић, такође из Кушијева, „одличан десетар, врло храбар и поуздан неустрашивошћу”; Ми-лутин Миленковић из Кушијева, Љубисав Ивановић из Ракинца (Симићево), Настас Јовановић из Миљевића код Голупца, Станко Новаковић из Свињарева, каплар из ка-дра, десетар 1. чете 1. батаљона овог пука.⁹²⁸

Одзив по позиву за мобилизацију био је запажен у сеоским насељима Пожаревачког округа. Тако су у бор-бама на солунском фронту, током друге половине 1916. године, поред каплара „из кадра” 2. чете 1. батаљона 8. пука, Војислава Ђорђевића из Пожаревца, били запаже-ни подвизи Милисава Стефановића, из Влашког Дола, редова „из резерве” телефонског одељења 8. пука, Ми-ленка Стокића, резервног каплара и „одржача везе са 2. батаљоном 8. пука и Милована Мишића, редова, обојица родом из Бубушинца, затим Живка Лукића из Бошњака, Љубомира Димитријевића, из Ореовице - инжињерског наредника из резерве, распоређеног као помоћник ко-мандира телефонског одељења 8. пука, као и Костадина С. Динића, из Костолца, Миливоја Вујчића из Петровца, каплара из резерве, телефонисти 8. пука,⁹²⁹ Трифуна С. Стефановић, резервног пешадијског капетана 2. класе

из Жабара, или Павла С. Миленковића, активног пеша-дијског поручника који се у борбама истакао као коман-дир 3. чете 1. батаљона 8. пука.⁹³⁰

Станко Новаковић из Свињарева, каплар из кадра 1. чете 1. батаљона 8. пука, био је распоређен на положа-је као пушкомитраљезац.⁹³¹ Војислав Паљић из Великог Градишта, редов 4. чете 2. батаљона, показао се као врло „вредан и марљив у својој служби” у пионирском одеље-њу ове чете.⁹³² Војислав Вучковић, из Кушијева, водник митраљеског одељења 2. батаљона 8. пука, био је „саве-стан, храбар, поуздан и енергичан подофицер” о чему су сведочила и његова већ стечена одликовања: Златни војнички орден Карађорђеове звезде са мачевима и Фран-цуска бронзана медаља.⁹³³

Стојан Мишић из Брадарца, водник митраљеског одељења 2. батаљона 8. пука, се истакао у борбама на Че-ганским висовима, приликом пробијања непријатељских утврђења на Горничевској линији. Стеван Јовановић из Пожаревца, водник 3. чете 2. батаљона 8. пука, учество-вао је у свим борбама од 5. августа до 28. октобра 1916. године, као „храбар, енергичан и ваљан офицер” који је „својим личним држањем успео да одржи своје људе у руци и потпомогне свога командира у одбијању коњич-ког јуриша” на положају „Вртоломске косе”.⁹³⁴ Када је Живко Јанковић из Лучице, познат као „шаливџија” и у свакој ситуацији „дрзак и насмејан”, био рањен у борби на „Чукама”, остало је забележено да је „сав црн од земље и крвав дошао код свог командира обавештавајући га да је рањен речима: „Г-дине поручниче, јесте ли ви одобри-ли да ме...ране”.⁹³⁵

Константин Јоксимовић, резервни пешадијски пот-поручник из Пожаревца, ађутант 3. батаљона 8. пука, још у борбама на Мачковом Камену остао је ратни инва-лид. Међутим, није дозволио да „остане ван строја”, већ

925 BA, П3а_k70_f1_d14

926 BA, П3а_k70_f1_d15

927 BA, П3а_k70_f1_d23

928 BA, П3а_k70_f1_d24

929 BA, П3а_k70_f1_d28

930 BA, П3а-K70-F1-D29

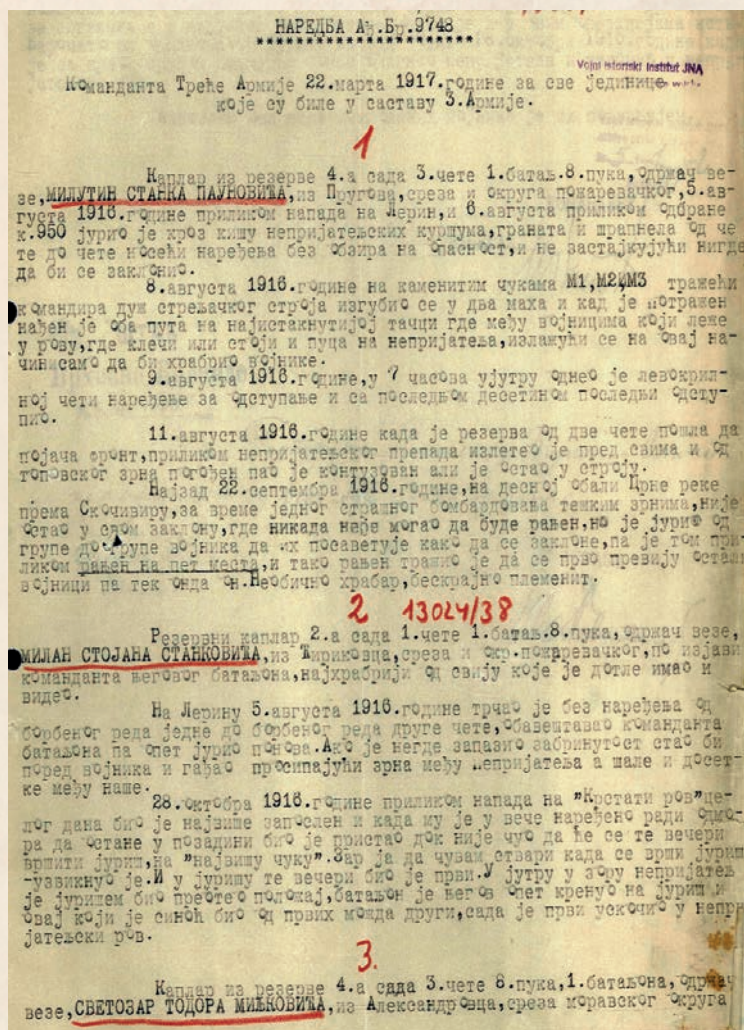
931 BA, П3а-K70-F1-D30

932 BA, П3а-K70-F1-D35

933 BA, П3а-K70-F1-D12

934 BA, П3а-K70-F1-D8

935 BA, П3а-K70-F1-D11

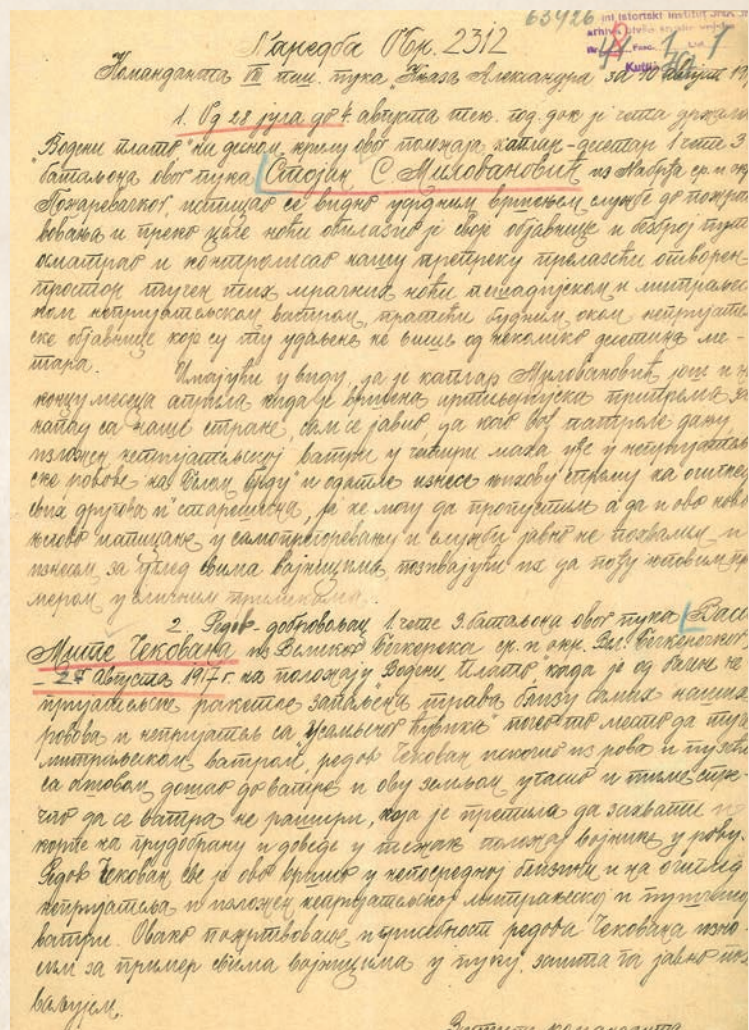

Слика 278. Наредбе о похвали и одликовању бораца из пожаревачког краја за храброст у борбама на Солунском фронту, 1917. (Војни архив)

је учествовао у свим операцијама свога пука, а посебно се истакао у борбама на Солунском фронту. Похвална карактеристика, поред осталог, је обухватала и то да је „официр од особите вредности са високом командантом свешћу, који налазећи се у средини бораца, баш самим тим што је видно неспособан, подиже морал људи”.⁹³⁶

Стојан С. Миловановић из Набрђа, као каптар – десетар 1. чете 3 батаљона се истицао „видно усрдним врше-

936 ВА, П3а-К70-Ф1-Д13

њем службе до пожртвовања”, обилазио „своје објавнице” и извештавао претпостављене о „непријатељским објавницама”.⁹³⁷ За похвалну наредбу је предложен и каптар рововске батерије Дунавске дивизије Живко Станојевић из села Мајиловца, јер је присебно и „не чекајући нарочито наређење, брзо отворио ватру у означеном правцу и бацио неколико бомби”, чиме је показао да „будним оком непрекидно пази на пешадију испред себе и непријатеља

937 ВА, П3а-К70-Ф1-Д41

и савесно врши своју дужност”.⁹³⁸ Иако рањен у саобраћајници између објавнице и рова на „Воденом платоу”, подједнаку храброст је показао и каплар Станисав С. Радовановић из Турије, као десетар 3. чете 1. батаљона 8. пука, када је притекао у помоћ рањеном саборцу, свом воднику Цветку Андрејићу.⁹³⁹

Многи од њих нису се никада вратили својим кућама. Доситије Јовић, из Кушилева, редов 3. чете 3. батаљона 8. пука, „јединствено жив и окретан, а при том до крајњих граница смео и дрзак војник”, по којим је особинама био познат у својој чети, погинуо је у јуришу 22. новембра 1916. године на положају „Западни крш”.⁹⁴⁰ Јован Пескаревић из Братинца, као ађутант 1. батаљона 8. пука, био је неуморан „када се тицало регулисања ватре рововских оруђа”, где је „сам, такорећи, пунио топове, и по сваком испалењу трчао на осматрачницу да види дејство метка”. Тако је 28. октобра 1916. године тешко рањен, а од последица рањавања умро у болници у Вертекопу 12. децембра 1916. године.⁹⁴¹ Каплар „из резерве”, десетар 4. чете 2. батаљона 8. пука, Пантелија Илић из Топонице, имао је добраног војничког искуства из претходних ратова, у којима је изгубио четири „рођена брата”, када је 8. октобра 1916. године јуришао на положајима „Чуке”, на којима је и погинуо „јер је до краја остао на своме месту”.⁹⁴² Адам Адамовић из Кушилева, редов из резерве, одржач везе са 1. батаљоном 8. пука, такође је био смртно рањен за време борби свога пука на Солунском фронту.⁹⁴³

БОРЦИ БРАНИЧЕВА МЕЂУ ВОЈНИМ ЛЕКАРИМА И МЕДИЦИНСКОМ ОСОБЉУ

Према сачуваној архивској грађи војне провенијенције, у првој половини 1915. године је на територији Дунавске дивизијске области било осам страних лекара,

распоређених на рад у Општој војној болници и Првој резервној паланачкој војној болници. Њима је била одређена плата чији је износ од 2/3 био обезбеђиван у страниј валути.⁹⁴⁴ Међутим, поред иностраних лекара и болничарки, на фронту у Србији, касније и Солунском фронту, ревносно је учествовао један број домаћих здравствених радника. Они су радили као део медицинског особља у војним, пољским или позадинским болницама у Србији, али и оним болницама које су организовале међународне медицинске мисије изван Србије, у местима где се опорављала српска војска и образовао Солунски фронт. Приликом распореда трупа Дунавске дивизије, непосредно пре велике непријатељске офанзиве 1915. године и повлачења српске војске, те бугарске окупације, у самом Пожаревцу, тадашња болничарска чета Дунавске дивизије била је стационирана у касарни IX пешадијског пука „Краља Николе I”, а од IV пољске болнице била је образована Дивизијска болница која је смештена у згради Берзе у Пожаревцу.⁹⁴⁵

Слика 279. Милорад Петковић из Жагубице, обележио је крсну славу у војној болници у Солуну, 1918. (Приватна збирка)

Међу лекарима који су непосредно учествовали у збрињавању и лечењу рањених и болесних српских војника налазио се један број медицинских радника

938 BA, ПЗa-K70-F1-D44

939 BA, ПЗa-K70-F1-D54

940 BA, ПЗa-K70-F1-D6

941 BA, ПЗa-K70-F1-D7

942 BA, ПЗa-K70-F1-D10

943 BA, ПЗa-K70-F1-D28

944 BA, ПЗa-K185-F2-D22

945 BA, П9-K18-F1-D1 2

Санитетски капетан, потом мајор Драгољуб П. Мратинковић, родом из Ракинца (данас Симићево), најпре је био пуковски лекар 1915. године, а 1919. произведен у управника Коморске привремене војне болнице. Санитетски капетан I класе др Милисав Р. Мило-сављевић, родом из Каменова у срезу млавском, био је батаљонски лекар до 1917. године. У резервном саставу налазио се угледни пожаревачки лекар др Станојло Вукчевић, у чину резервног санитетског мајора. Именом Станојла Вукчевића (1850-1933) обележен је један период историје медицине и њене праксе у Пожаревачком округу. Студент медицине у Петрограду и Москви, био је активан учесник у бугарском рату 1885. године у чину санитетског капетана, када је одликован Таковским крстом V реда и орденом Светог Саве III реда. У Пожаревац је дошао за среског лекара 1887. године, афирмисао се као хирург, и управник окружне болнице у Пожаревцу, „физикус окружни“, преводио је стручну медицинску литературу, држао предавања о туберкулози и хигијени по селима у округу, био веома омиљен у на-

Слика 280. Извод из књиге медицинара NO II – лекари из Пожаревачког округа, учесници у Првом светском рату, 1914-1918. (Војни архив)

роду. Према неким изворима, за време Првог светског рата био је интерниран у Бугарску, а Пожаревљани су „ожалили са пуно туге злу судбину која задеси њиховог старог доктора”.⁹⁴⁶ Ипак, у евиденцији лекара у Првом светском рату, водио се као «резервни састав», доступан потребама војног санитета.⁹⁴⁷

Према „Књизи лекара и медицинара” која се чува у фондусима Војног архива Србије, у резервном саставу се налазио и др Лазар В. Бесарабић, из Великог Градишта, као резервни санитетски мајор, најпре пуковски лекар, потом лекар у реконвалесцентном одељењу у Водени, командир I завојишта Шумадијске дивизије, који је остао „на расположењу” Министарству војске све до разрешења дужности 1918. године. Резервни санитетски капетан I класе др Владимир П. Јовановић, пожареваљанин, такође је у наредном периоду био лекар I завојишта Шумадијске дивизије.⁹⁴⁸ Доктор Јован Милојковић, рођен у Петровцу, студирао у Нордоу, потом на Алжирском универзитету, у току Првог светског рата је годину дана радио у привременој војној болници у Петровцу, а потом као лекарски помоћник у болници у Бизерти. Животни пут, пун прегалаштва у здравственом раду, угледан и поштован, завршио је у немачком заробљеништву у Нирнбергу за време Другог светског рата.⁹⁴⁹ Међу њима је било и жена лекара, а једна од њих је др Софија Љешевић (1882-1970), трећа жена лекара у пожаревачкој окружној болници, а прва Српкиња, којој је за допринос у неговању рањеника, Друштво српског Црвеног крста 1914. године доделило признање Друштвеник крст.⁹⁵⁰

Димитрије В. Митић из Сибнице, редов из кадра, учествовао је у борбама на Солунском фронту као болничар санитетског одељења 8. пука, у чијој похвалној карактеристици пише да је био „носилац рањеника 2. ба-

Слика 281. Албанска споменица којом је краљ Александар I одликовао Станоја Милошевића, „за верност отаџбини 1915. године” (Историјски архив Пожаревац)

таљона” учествовао у свим борбама на Солунском фронту од 4. августа до 10. децембра 1916. године и „указивао своју помоћ рањеним и оболелим војницима, без обзира на непријатељску ватру и временске непогоде”.⁹⁵¹

946 Душан Кастратовић, *Друштво лекара у Пожаревцу 1930. године*, у: „Viminatium” бр. 6, Пожаревац, 1991, 161-162.

947 BA, ПЗa-K95-F1-D4

948 BA, ПЗa-K95-F1-D4

949 Душан Кастратовић, *Друштво лекара у Пожаревцу 1930. године*, у: „Viminatium” бр. 6, Пожаревац, 1991, 164.

950 Душан Кастратовић, *Друштво лекара у Пожаревцу 1930. године*, у: „Viminatium” бр. 6, Пожаревац, 1991, 165.

951 BA, ПЗa-K70-F1-D28

У Историјском архиву Пожаревац чува се, као посебна архивска вредност, Ратни албум „За верност отаџбини 1915-1918”, стари ратници – носиоци Албанске споменице Пожареваца и околине. Више стотина мушкараца родом из тадашњег Пожаревачког округа понело је свој и „крст своје отаџбине” у вихору Великог рата. Многи у заувек остали у „Плавој гробници” или на другим стратиштима, велики број њих је одликован Албанском споменицом, за показану „храброст, јунаштво и оданост кра-

љу, земљи и народу”. Многи нису доживели да понесу на грудима одликовање, медаљу за војничку част. Остала су тешке успомене, породична сећања, избледеле фотографије, драгоцене архивске документа, која су, захваљујући прилежном истраживању, преточена у јединствени споменик жртвама Првог светског рата на подручју Браничевског округа – публикација „Србски ратни поменик, Браничево 1912-1918”, аутора Предрага Ж. Мирковића и Живислава Антонијевића. Да се не заборави.

Слика 282. Солунци из Драговца код Пожареваца (Историјски архив Пожаревац)

ОСЛОБОЂЕЊЕ ПОЖАРЕВЦА И ОКОЛИНЕ 1918.

У Пожаревцу су још 6. октобра 1918. године Немци преузели власт од Бугара. Почев од 22. октобра почеле су да кроз град пролазе колоне немачких јединица које се нису дуже задржавале у вароши, већ су продужавале за Дубравицу, одакле су се шлеповима пребацивале преко Дунава у Банат. Командант Пожареваца и све немачке власти престале су да функционисати 27. октобра а 28. октобра изјутра напустиле су варош.⁹⁵²

Током 28. октобра српска I армија је наставила гоњење непријатеља према северу, ка Дунаву и Сави, наилазећи на слаб отпор непријатеља, који се разбијен повлачио у неред, гоњен од трупа и од већег броја наоружаних мештана – устаника, који су се још неослобођени подигли на оружје да бране своју имовину од пљачке непријатељских трупа у повлачењу. У свом енергичном надирању, које се местимично продужило и до поноћи, трупе ове армије са својим предњим деловима избиле су на линију: Пожаревац – Паланка – Обешењак – Наталинци – Топола – Аранђеловац.

Коњичка дивизија је, на основу наређења команданта I армије о. бр. 10226, од 27. октобра требала да 28. октобра настави наступање у оваквом распореду: десна колона (7 ескадрона, један ескадрон пешке и 6 топова) наступа правцем Свилајнац – Пожаревац – Костолац са задатком да заузме фронт до ушћа Мораве; један део упућен је преко Петровца долином Мораве ка Кличевцу и Раму, ради осигурања десног бока; једна патрола од Црнића ка Великом Градишту; једна ка Голупцу и једна у Жагубицу за хватање везе са француском коњицом. Лева колона (један ескадрон пешке и два топа)⁹⁵³ наступа

правцем Велика Плана – Сараорци – Смедерево, са задатком да заузме фронт од ушћа Мораве до Смедерева.⁹⁵⁴

Главнина леве колоне Коњичке дивизије је у 6 часова и 50 минута 28. октобра кренула из Старог Ацибеговца док су још пре тога предњи делови у 6 часова посели Велику Плану, али су при даљем наступању задржани око 7 часова непријатељском артиљеријском ватром (три топа) на десној обали реке Јасенице. Непријатељ је посео леву обалу Јасенице од крњевске воденице до ушћа у Мораву. По извештају патроле у 13 часова није било непријатељских снага у Паланци и Крњеву. По исказу мештана, непријатељ се налазио код Голобока. Око 18 часова стигао је 1. батаљон 1. пешадијског пука и посео Јасеницу лево од леве колоне коњичке дивизије. Колона је заноћила у Великој Плани са предњим деловима на Јасеници десно од друма за Смедерево, па до Мораве.⁹⁵⁵

Иако је 2. коњичка бригада Коњичке дивизије требала да се прикључи дивизији на простору села Кушиљева, она је из оправданих разлога каснила. Због тога је 1. коњичка бригада сама наставила гоњење непријатеља друмом Кушиљево – Жабаре – Орашје – Пожаревац. Као појачање бригада је добила један пешадијски батаљон и једну брдску батерију из Моравске дивизије. Наступање је започето у 22 часа 27. октобра. Бригада је у току ноћи одбацила изненађене непријатељске снаге испред Жабара и потиснула их на село Ракинац (Симићево). Непријатељ који је очекивао да српске јединице наставе наступање, тек изјутра одступио је у паници и по лошем времену, остављајући телефоне у Жабарима. Око 11 часова српске претходнице су биле у Ореовици, док су непријатељске снаге у јачини од две чете са батеријом наставиле одступање друмом ка Пожаревцу.

⁹⁵² Максимовић, 1919, 107

⁹⁵³ Ово је у ствари некадашња средња колона коњичке дивизије. Дотадашња лева колона више неће учествовати у дејствима, па ћемо средњу колону од сада називати левом колоном јер се тако назива и у званичним документима.

⁹⁵⁴ ВРС 30, 546. Истовремено је извиђачком ескадрону, који се у то време налазио чак код Краљева, наређено да се одмах врати у састав свог пука.

⁹⁵⁵ ВРС 30, 584 – 85; Здравковић, 2003, 215

Главнина 1. коњичке бригаде наступала је гребеном између Мораве и Млаве практично без непријатељског отпора. Тек код Лучице на Миловом брду пружио је непријатељ слаб отпор са циљем добијања у времену а потом се око 19 часова повукао и то возовима ка Смедереву, а мањим деловима ка Дубравици и Костолцу. Да би се избегло рушење Пожареваца бригада се по подне 28. октобра задржала код Пољане. Око поноћи 28/29. октобра немачке заштитнице су напустиле Пожаревац и одступиле ка Дубравици. Одмах за њима, у варош је око 23 часа ушла српска официрска патрола под командом мајора Чемерикића, коју су дочекали одушевљени грађани. Патроле су одмах упућене у свим правцима ка Дунаву. За извиђање и осигурање раније је упућен 3. ескадрон 1. коњичког пука капетана Муџића, који је заузео Петровац на Млави 28. октобра у 8 часова изјутра. Придодати батаљон Моравске дивизије заноћио је са главнином на Жутом брду, са наређењем да 29. октобра поседне Пожаревац. Од два заробљена непријатељска војника из радничке чете сазнало се да се један аустроугарски батаљон ноћу 28/29. октобра укрцао у Дубравици у велике моторне чамце и пребацио преко Дунава.⁹⁵⁶

Током 29. октобра I армија је продужила надирање према северу, енергично гонећи непријатеља са тежњом да што пре избије на обалу Дунава и Саве, наилазећи на слабији отпор непријатеља. Пред мрак, десно крило армије – Коњичка дивизија – избила је на обалу Дунава на просторији од Кличеваца до Дубравице, а предњи делови осталих дивизија задржали су се услед мрака на линији: Радинац – Умчари – Младеновац – Крченик – Медведњак – Клањевци – Дићска главица. Коњичка дивизија (без једног пука) је продужила надирање долином реке Мораве према северу, тежећи да што пре избије на обалу Дунава.

Изјутра 29. октобра у Пожаревац је ушла главнина 1. коњичке бригаде, а предњи делови бригаде су наставили ка Дунаву. Српске претходнице су изашле на Дунав и поселе фронт Кличевац – Дубравица у 10 часова 29. октобра 1918. године. При избијању патроле код Дубравице,

патрола је трпела артиљеријску ватру са монитора. Цео овај простор је био очишћен од непријатељских војника, који су протерани преко Дунава. Патроле су упућене ка Раму, Великом Градишту и Голупцу.⁹⁵⁷

Непријатељ је држао положаје код села Орашја, које је напустио око 4 часа изјутра 29. октобра. Лева колона Коњичке дивизије је у 6 сати наставила наступање и сломивши слабији непријатељски отпор код Лозовика наставила предњим деловима гоњење све до 16 часова, када је задржана од непријатеља у селу Радинцу. Непријатељ у јачини две чете пешадије, два вода коњице и два топа, посео је утврђене положаје нешто северније од села. Због тога је колона посела положаје на северној ивици Радинца, бранећи друм и железничку пругу. Ту је и заноћила.⁹⁵⁸

Током 30. октобра I армија је наставила надирање према северу, наилазећи на слаб додир са непријатељем, који се и тог дана нагло и у неред у повлачио ка Дунаву и Сави. Своје дејство армија је тог дана проширила и на исток до Великог Градишта чистећи терен и протерујући непријатеља преко Дунава, хватајући везе са деловима француске Источне војске (коњичком бригадом генерала Гамбете), а на запад до линије: Словац – Шабац, чистећи долину Колубаре. Предњи делови армије задржали су се увече 30. октобра на линији: Велико Градиште – Кличевац – Смедерево – Гроцка – Ђурици – Космај – Венчани – Лазаревац – Словац. Током целог дана падала је киша, путеви су били необично раскалањани, а воде су надолазиле.⁹⁵⁹

Коњичка дивизија (без једног пука) са својом десном колоном задржана је у току 30. октобра на обали Дунава, на отсеку Кличевац – Дубравица, упућујући извесне делове источно ка Раму и Великом Градишту, у циљу чишћења десне обале Дунава од непријатељских делова и хватања везе са деловима француске коњичке бригаде генерала Гамбете. Изјутра, око 4 часа патрола упућена ка Великом Градишту, са мештанима, напала је непри-

⁹⁵⁶ ВРС 30, 584 – 85; Максимовић, 1919, 109 – 111; Цоловић, 1968, 96 – 100

⁹⁵⁷ ВРС 30, 587, 610, 612; Максимовић, 1919, 109 – 111; Лазић, 1936, 547; Цоловић, 1968, 96 – 100

⁹⁵⁸ ВРС 30, 587; Здравковић, 2003, 216 – 217

⁹⁵⁹ ВРС 30, 611

јатеља јачине око 30 војника са митраљезима, који је држао Велико Градиште, али је овај напад одбијен. Након тога је упућено појачање овој патроли, а у циљу протеривања непријатеља из Великог Градишта. До поднева Градиште је ослобођено. Официрска патрола је у 10.05 ушла у Голубац. По исказу мештана непријатељ у јачини једног вода налазио се у селима Радошевцу и Бикињу, а једна чета у селима Усију и Пониквама. Поред тога непријатељ је прелазио у чамцима и у друга села у околини Градишта и Голупца ради пљачке.

Лева колона Коњичке дивизије пошла је из села Радинца да гони непријатеља, који је током ноћи одступио, изјутра 30. октобра, у 6 или 7 часова, после краће борбе јужно од вароши, ушла у небрањено Смедерево

Слика 283. Француске трупе улазе у ослобођени Пожаревац 16. (29) октобар 1918. (Војни музеј)

протеравши слабије непријатељске делове преко Дунава. Претхоне ноћи је непријатељ са острва пребацио преко стотину српских интернираца на обалу код Дубравице. Колона је, на основу постојећег наређења за посела положаје којим је обезбеђивала обалу Дунава од Смедерева до ушћа Велике Мораве. Овде ће се задржати све до 6. новембра 1918. године када ће најпре одмарширати до Великог Градишта, где ће на сплавовима прећи у

Слика 284. Пуковник Цоловић, командант коњице, крај Заставе ослободиоцима, 16.октобра 1918. у Пожаревцу. (Историјски архив Пожаревац)

Банат.⁹⁶⁰ Током 30. октобра у Пожаревац су стигла и два батаљона и коњички ескадрон француске 17. колонијалне дивизије.⁹⁶¹

Током 31. октобра I армија је продужила надирање према северу ка Београду, Обреновцу и Шапцу гонећи

960 ВРС 30, 610, 612 – 13, 633, 637; Здравковић, 2003, 215 – 217

961 ВРС 30, 663

непријатеља ка Дунаву и Сави. До додира са непријатељем је долазило ретко јер се потпуно разбијен, нагло и у нeredу повлачио ка прелазима на Дунаву и Сави. Десно армијско крило (Коњичка дивизија) задржала се непосредно на десној обали Дунава на фронту од Великог Градишта до Смедерева у осматрању, док су остале дивизије са својим предњим деловима избиле на линију: Гроцка – река Болечица – Лештани – Липа (к. 272) – Ковиона – Губеревци – Слатина – Степојевац – Конатица – Мислођин – Степање.⁹⁶² Коњичка дивизија је током 31. октобра протерала остатке непријатељске војске око Градишта и Голупца тако да од поподнева тог дана није било више непријатеља на десној обали Велике Мораве.⁹⁶³

Слика 285. Окићени ослободиоци Пожареваца 16 (29) октобар 1918. (Историјски архив Пожаревац)

Српска I армија је и током 1. новембра продужила надирање према северу ка Београду, Убу, Обреновцу и Шапцу гонећи разбијеног непријатеља ка Дунаву и Сави. Десно армијско крило (Коњичка дивизија) налазила се на фронту Велико Градиште – Пожаревац – Смедерево у осматрању.⁹⁶⁴ Коњичка дивизија је током 1.

новембра остала на својим положајима, ухвативши везу са 17. француском колонијалном дивизијом. Током дана у Смедереву је ухваћено 14 скривених непријатељских војника.⁹⁶⁵

Слика 286. Свечаност у центру града – дочек ослободилаца Пожареваца 16 (29) октобра 1918. (Историјски архив Пожаревац)

У међувремену II група дивизија генерала Патеа (Patey) коју су чиниле 17. колонијална и 76. француска пешадијска дивизија је 19. октобра ослободила Зајечар, а нешто касније је 76. дивизија посела обалу Дунава од Видина до Лом Паланке. Коњичка група генерала Гамбете је 27. октобра ослободила Доњи Милановац, а 30. октобра Неготин.⁹⁶⁶ Као што смо видели, српске јединице од 28. октобра практично више нису водиле озбиљније борбе са аустроугарским и немачким пешадијским, коњичким и артиљеријским јединицама.

Након борби за Ниш 10. октобра 1918. године I српска армија је наставила напредовање у Поморављу до 15. октобра, када је задржана на непријатељским положајима на Буковику, Послонским и Мојсињским планинама. Пошто је тог 15. октобра ослобођен Крушевац, српска војска је прекинула напредовање, пре свега, из логи-

962 BPC 30, 636

963 BPC 30, 658 – 59

964 BPC 30, 660

965 BPC 30, 660, 662, 680 – 81; Лазић, 1936, 548

966 Villari, 1922, 258 – 259

стичких разлога – због недостатка артиљеријске муниције. Пошто су резерве артиљеријске и друге муниције попуњене, српске снаге су прешле у офанзиву 22. октобра не знајући да је непријатељ током претходне ноћи већ започео одступање на целом фронту. Српска војска

је следећих дана у незадрживом напредовању 25. октобра ослободила Јагодину, 26. октобра Крагујевац, 29. октобра Пожаревац, 30. октобра Смедерево, Голубац и Велико Градиште и коначно 1. новембра 1918. године и Београд.

Слика 287. Улазак ослободилаца у Пожаревац 16. октобар 1918. (Историјски архив Пожаревац)

РЕЗИМЕ

Резултати Балканских ратова 1912-1913, повећали су подозрење Аустроугарске у даље поступке Краљевине Србије. Моћна сусетка мале краљевине је после уласка у Босну и Херцеговину 1878, углавном страховала од народног устанка у Босни и Херцеговини и готово целу политику од тада на Балкану оријентисала према том проблему. Однос према Босни у Србији се значајно радикализовао после аустроугарске анексије 1908. У Србији је уследила права провала националног набоја али и мржње према Аустроугарској. Демонстрације које су се одржале у српској престоници, 1908-1909. изнедриле су нову генерацију која ће предначити у борбеним редовима када отпочну балкански ратови 1912. године. Победа у тим ратовима одржаће националну и родољубиву еуфорију у јавности и у круговима власти.

Посета престолонаследника Франца Фердинанда била је замишљена као амбициозна демонстрација односа Беча према овој области. Ипак, уочава се да је датум посете самом Сарајеву прилично непажљиво изабран. Био је то Видовдан, 15/28. јун 1914, дан који је за Србе имао посебну историјску тежину. Атентатори, били су чланови тајне револуционарне организације *Млада Босна*. Рекло би се да је читав низ случајности погодовао успеху атентата. Иако је била епоха атентата, иако је било посета територији где један део становништва није сасвим био наклоњен режиму, мере безбедности престолонаследникове посете готово да нису ни постојале.

Иако је живела на опрезу од Хабзбуршке монархије, српска влада није очекивала рат, па је Сарајевски атентат за њу био „големо изненађење и искушење”. Оно што је битно истаћи је, да службена политика Краљевине Србије апсолутно није стајала иза овог догађаја. Са друге стране, аустроугарски војни врх од раније сматрао је да Србију може да казни и да атентат јесте добар повод. Веровало се да једном кратком кампањом може повра-

тити пољуљани понос после убиства принца престолонаследника. Са друге стране, рат је требало да осокољену Србију врати у политичку и економску орбиту бечке монархије, из које је она неповратно изашла после промене династије, анексионе кризе, царинског и балканских ратова.

Кључни моменат у међуигри до почетка рата био је аустроугарски ултиматум. До његове предаје српској влади, на српској страни владали су „разборитост и опрезност”. Читава игра је трајала око три недеље. Потом се аустроугарски посланик у Београду барон Гизл, појавио са ултиматумом. Он је тражио одговор у року од 24 часа. Чланови 5 и 6 захтевали су да се на територији Краљевине појаве и аустроугарски иследници који би спровели истрагу о помагачима атентаторима. Ове тачке су биле директна негација српске независности, преко које је српска влада могла тешко да пређе.

У немачком војном врху који је форсирао аустроугарски војни врх на брзу реакцију, у овом периоду се рачунало на улазак Русије у рат на страни Србије, па се тако рат и осмишљао током јула 1914. Ова немачка иницијатива као да није рачунала на мешање и веома брзо укључивање Француске а посебно Велике Британије у рат. Свако планирање рата показивало се у модерној историји као проблематично и са нејасним исходом. Тако је било и у случају рата 1914. године. Укључивање Велике Британије у ратни вихор је овај рат у следећим корацима учинило светским.

Аустроугарска је, као и Србија, објавила општу мобилизацију 25. јула, с тим да први дан рата буде 28. јула 1914. Уследио је ратни проглас аустријског цара Франца Јозефа 28. јула. Потом су уследили и прве акције аустроугарске војске директно на српску престоницу, Београд. Сутрадан, 29. јула српски принц-регент Александар објавио је свој ратни проглас. Драматичним речима („На

нашу Србију насрнуло је велико зло”), одбацио је кривицу за атентат и позвао Србе да бране свом снагом „своје огњиште и српско племе”.

Начелник аустроугарског генералштаба генерал фон Хецендорф и командант војске одређене да делује на Балкану, генерал Поћорек, инсистирали су на офанзиви ка Србији. Они су пре свега рачунали да је српска војска исцрпљена у два претходна рата, да ће једном брзом кампањом разбити мит о српским победама на Куманову и Брегалници и победом затворити претњу са ове стране. Шта више, рачунало се да ће брза акција и победа над Србијом повући на страну централних сила и друге неопређене балканске државе.

Основна идеја српског Генералштаба јула 1914. била је проста по дефиницији: „држати се одбране док се политичка и стратегијска ситуација не разјасне, а онда дејствовати према ситуацији”. Противно очекивањима у српском војном врху, аустроугарска војска се за напад концентрисала у североисточној Босни, одакле је извршила главни напад на Србију.

У зору 12. августа, снаге 5. армије форсирале су Дрину код Лознице и Лешнице, док је 2. армија из Срема предузела демонстративна дејства да би скренула пажњу српској Врховној команди са основног правца наступања. Одлучујући бој се одиграо на Церу. Српске снаге су успеле да пробију фронт 5. армије, и да присиле аустроугарске снаге на повлачење. Потом, 24. августа могло је да се констатује да на територији Краљевине Србије нема више аустроугарских војника, изузев заробљених. Церска битка била је прва већа победа савезника у Великом рату и прославила је српско оружје широм Европе.

Српска војска претпела је велике губитке. Преко 16.000 војника и подофицира и 260 официра били су цена победе. Оно што је било посебно неочекивано и болно за српску страну је чињеница да је аустроугарска војска у свом упаду августа 1914, у Србији учинила велике жртве међу српским становништвом. Близу 3.000 цивила је било побијено, а уништено је скоро 1.500 домова и других објеката. Цивили су били убијани без разлога, само из освете, на најгрозније могуће начине.

Победа српске војске на Церу и почетна ратна несналажења савезничких војски: руске и француске, утицала је на повећан притисак на српску владу да ангажује своје снаге у једној демонстративној акцији против аустроугарске војске. Посебно је Русија била заинтересована за једну овакву акцију, ради слабења аустроугарског притиска и успоравања концентрације њихових снага на Источном фронту. Овај савезнички, а пре свега руски притисак на Пашићеву владу, утицао је да се у српској Врховној команди донесе одлука о преласку у офанзиву на аустроугарску територију на подручју Срема, септембра 1914. која се, међутим, завршила неуспехом и повлачењем војске на српску страну.

Аустроугарска војска је поново ступила у акцију од 8. септембра 1914, овог пута нешто опрезније. Српска војска је била већ на својим положајима, на дугом фронту дуж Дунава, Саве и Дрине. Серија војних операција које су се одиграле у северозападној Србији од 6. септембра до 16. новембра 1914, познате су у српској војној историји као „Битка на Дрини”. У овој офанзиви, дошло је до познатог боја на Мачковом камену крајем септембра. Ова битка се сматра једном од најкрвавијих битака у аустријским кампањама на Србију 1914. године. Исходом борби у западној Србији, крајем септембра, нису могле да буду задовољне ни једна од ангажованих страна. Аустроугарска војска није постигла успех, а српска војска није успела потпуно да избаци агресора са своје територије.

Средином новембра 1914, аустроугарске снаге су у новој офанзиви потиснуле српску војску, дубље унутар централне Србије. Код Српске војске је било веома тешко стање. Замореност, општи пад морала, драстичан пад бројности расположивог наоружања и опреме утицао је на пораст драматичности ситуације. Београд је неко време био напуштен и окупиран од аустроугарских снага. Српска војска и народ су се повлачили ка Шумадији.

Уследио је преокрет. Краткотрајна пауза од свега два дана, омогућила је српским снагама одмор, прехрану, попуну људством и наоружањем из постојећих складишта. Децембра 3. са падина Сувобора, у противнапад је

кренула српска 1. армија, а такође и снаге Ужичке војске на свом правцу из таковског краја. Поподне у напад су кренуле 2. и 3. армија ради протеривања непријатеља преко Колубаре. Постигнуто је изненађење, што је утицало на даљи ток операција. Напад се претварао у гоњење аустроугарских снага према Дрини и Сави, које су до средине децембра у потпуности напустиле Србију. Ток ратних операција, познат у српској војној историји под називом „Колубарска битка“, тако је био завршен. Аустројске трупе биле су поново избачене из Србије.

Међутим, претрпљени губици су били велики и поднели су их сви слојеви становништва. Српска војска претрпела је велике губитке (163.557 људи, од којих 2110 официра и 8074 подофицира), материјалне резерве су биле сасвим истрошене. Ипак, Србија је добила изузетан престиж код својих савезника. Пораз Аустроугарске зауставио је идеје о остваривању везе са Бугарском и Турском. Румунија, Грчка и Бугарска су још неко време остале неопредељене. Српска војска је описивана у савезничким земљама, са пуно позитивних епитета. Хвалило се њен демократски, сељачки карактер, њена издржљивост и храброст. Међу српским војницима налазио се један број жена, које су са пушком у руци браниле Отаџбину, јер рат није био само ствар мушкараца и војника, већ се неумитно проширио и на цивилно становништво, у коме су жене разумеле да њихова одговорност превазилази оквири дома, куће и породице. У одсудним тренуцима, на „олтару Отаџбине“ равноправно уз мушке „главе“ стајале су жене – мајке, сестре, супруге, кћери.

Победа у Колубарској бици довела је и до политичког преокрета у српској политици. Раније је формирана коалициона влада, а 7. децембра 1914. на заседању Скупштине у Нишу, објављена је владина Декларација по којој је ратни циљ Србије постао ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну заједничку југословенску државу.

На фронту ка Србији настало је затишје до јесени 1915. године. Првих осам месеци те године били су обележени прекидом ратних операција на српском ратишту. Српска војска држала је у то време стратегијске положаје на северозападној и северној граници дуж Дрине,

Саве и Дунава, према Бугарској у подручју Тимока и главне тачке у граничном појасу према Албанији.

Сходно потребама борбених дејстава концентрација српских трупа била је нешто већа у западном делу земље. Стога је почетком 1915. почело премештање дела јединица на нове положаје. Већ 14/27. јануара почело је измештање Дунавске дивизије првог позива на нове положаје у широј околини Пожаревца. На Дунаву, као тешко савладивој природној препреци, заснивала се идеја одбране српске војске. Трупе трећег позива биле су истурене према непријатељу, док су дубину чиниле трупе првог позива из састава Дунавске дивизије. Наређењем команданта Ваздухопловне команде 5/18. децембра 1914. године оформљена су два аеропланска одељења – Београдско са 2 аероплана и Браничевско аеропланско одељење са једним апаратом у Пожаревцу. Пробно летење са аеродрома у Пожаревцу је започето 19. априла/2. маја 1915. Непријатељски аероплани су већ од јануара 1915. почели готово свакодневно да лете над Смедеревом, Пожаревцем и другим местима уз Дунав према Градишту и Голупцу. Све до јесени 1915. у Пожаревцу је ситуација била мирна, чак се и осећала једна опуштена атмосфера настала после великих победа српске војске.

Епидемија пегавог тифуса која се појавила крајем 1914. године у пограничном подручју, отежала је у великој мери опоравак српског становништва. Аустроугарска војска оставила је, приликом повлачења преко Дрине и Саве, у српским болницама своје војнике заражене пегавим тифусом, те је тако зараза прешла и на српске рањенике. Кретање војске и повратак избеглих становника својим домовима довели су до даљег ширења заразе која је попримила облике епидемије почетком 1915. године са епицентром у Ваљеву. Српска санитетска служба потпомогнута болничким тимовима савезничких и неутралних земаља радила је даноноћно на сузбијању епидемије.

Током периода затишја у 1915. години Централне силе вршиле су припрему за велику концентричну офанзиву против Србије у којој је планирано ангажовање елитних јединица све три државе под командом немачког генерал-фелдмаршала Аугуста фон Макензена. Немачке и аустроугарске трупе почеле су артиљеријски

и десантни напад 6. октобра 1915. године, да би 7. октобра извршиле операцију форсирања Саве и Дунава. Главнина немачке војске извршила је продор источно од Београда према долини Велике Мораве, док је на сектор Београда усмерена аустроугарска војска због морално-политичког и пропагандног значаја освајања престонице. Изузетно јунаштво бранилаца Београда успорило је непријатељско напредовање, али су немачке трупе 11. октобра 1915. ушле у српску престоницу. Српска војска успела је да успори напредовање непријатељских снага према директивама Врховне команде која је очекивала савезничку помоћ. С обзиром на чињеницу да није уследила ни једна значајна савезничка акција у том периоду Врховна команда издала је 15. октобра 1915. године директиву командантима Прве и Треће армије и команданту Одбране Београда о правцима повлачења.

Одбрана Пожаревца отпочела је 24. септембра (7. октобра) 1915. године. Овај прелазак је имала да брани српска Трећа армија у чијем се саставу налазила Дунавска дивизија првог позива, Браничевски одред и Дринска дивизија првог позива. Грађани су, како се непријатељ приближавао вароши, у све већем броју напуштали своје куће и почели евакуацију према Петровцу и Свилајнцу. У овој општој пометњи грађана било је договорено да виђенији грађани остану у вароши и изврше предају Пожаревца. Потом, 1. /14. октобра грађани окупљени пред општином предали су варош немачком команданту.

Након уласка Бугарске у рат и преласка у напад две бугарске армије на источним границама 14. октобра 1915. године, као и даљег притиска немачке 11. армије на долину Велике Мораве ситуација се драстично погоршала. На седници владе у Крушевцу 29. октобра 1915. године, којој је председавао Регент Александар, била је усвојена одлука „да се има истрајати до краја у досадашњој политици”.

Ситуација је била посебно критична на јужном сектору српско-бугарског фронта: Бугари су успели да слома отпор српских јединица, заузму Врање, онеспособе железничку пругу Ниш-Скопље и пресеку главну железничку везу српских снага са Солуном, одакле се снабдевала српска војска. Наредбу о повлачењу преко Албаније и Црне Горе Врховна команда издала је 25. новембра

командантима армија о повлачењу трупа из Отаџбине. Повлачење српске војске текло је спорије од планираног јер се заједно са војском повлачило и српско становништво у страху од понављања непријатељске одмазде из претходне године. Тренутак доношења одлуке о повлачењу био је један од најкритичнијих момената за српску владу и војску у Првом светском рату.

Стање српске војске у погледу физичке снаге и морала било је лоше након њеног приспећа на Јадранско приморје. Савезници се дуго времена нису могли усагласити ни око локације на коју би пребацили српску војску. Напори Врховне команде да реши проблеме смештаја, исхране и снабдевања српских трупа били су даноноћни, али у тим тешким тренуцима све је зависило од савезничке воље и разумевања. Бројна савезничка ванредна издања детаљно су извештавала о току српског повлачења, патњама и „вероломству” Бугара. Посебно занимање било је исказано за представнике савезничких медицинских мисија.

Главнина српске војске евакуисана је из Албаније и пребачена на Крф до 21. фебруара 1916. године. Српска војска провела је седам недеља на Јадранском приморју у Албанији. Према појединим анализама, током повлачења преко Албаније и Црне Горе, страдало је око 143.000 српских војника.

Припреме за прихват и смештај српских трупа на Крфу нису биле извршене на време, с обзиром на чињеницу да су се савезници у последњем тренутку одлучили за Крф као место евакуације. Врховна команда је услед великих губитака у дотадашњем току рата након смештања војске на Крфу била принуђена да изврши реорганизацију преосталих трупа. О стратешким проблемима, судбини српске војске и солунског ратишта одржано је у периоду од новембра 1915. до маја 1916. године низ међусавезничких конференција у Шантилију и Паризу. Преовладало је мишљење да се Солунски фронт одржи, а српска војска употреби као целовита војничка формација са тактичком самосталношћу и командом. Врховну команду преузео је француски генерал Сарај, на кога је регент Александар посебним актом пренео део свог врховног заповедништва.

Свеобухватан и захтеван посао реорганизације Српске војске извршен је уз стручну помоћ француских официра. Оперативна војска распоређена је у три армије које су биле слабије јачине него почетком рата. Суштина измене наведене формације била је да су три српске армије по броју војника и наоружању одговарале француској организацији војске, односно организацији француских корпуса. Људство ранијих 13 пешадијских пукова дивизија оба позива чинило је шест дивизија претходног позива. Реорганизација Српске војске завршена је 26. априла 1916. године. Врховна команда примила је део ратног материјала који је био потребан за формирање и обуку трупа на Крфу, а већи део упућен је у Солун. Обука војника извршена је на Крфу и у Солуну, па је у другој половини 1916. године уследила припрема за пребацивање на фронт.

По доласку на Крф, иако без територије, фомирана је српска држава у изгнанству. Државна управа функционисала је до краја Првог светског рата без прекида. Српска Влада је са Крфа водила и координирала међународну политику Краљевине Србије све до краја рата. Признање легитимности српске Владе од стране савезника било је од непроцењиве важности за даљу судбину српске државе.

Средином августа 1916. донета је одлука у бугарском војном врху да се евентуално отварање фронта на северу од стране Румуније, предупреди једном успешном офанзивом на савезничке снаге на југу, у Македонији. Бугарске снаге су покренуле офанзиву и потиснуле тек на фронт пристигле, српске снаге, пре него што су савезници успели да изведу свој планирани напад. Бугарска војска је 17. августа извршила два крилна офанзивна удара – источно, у доњем току реке Струме и западно - на правцу Битољ-Острowo. Зауствањем бугарске офанзиве на правцу Битољ-Острowo, српска војска је постигла први успех и победу после изгнанства из своје Отаџбине. Сматра се да је овај успех утицао на улазак Румуније у рат 28. августа, такође и да Грчка изрази 30. августа своју спремност да приступи Антанти. Зауствање офанзиве, међутим, коштало је српску војску великих губитака.

Према иницијативи српске Врховне команде, савезнички врховни командант генерал Сарај је наредио да се крене у противофанзиву на овом (западном) сектору фронта у Македонији, 12. септембра 1916. После Горничевске и битке на Кајмакчалану у наредним борбама српске снаге су извојевале нове успехе, који ће директно утицати на бугарске снаге да напусте Битољ у који су српске снаге ушле 19. новембра 1916. Уласком савезничких снага у Битољ, јесења офанзива била је завршена. Савезничка Врховна команда није даље експлоатисала успех српске војске. Сама победа на Кајмакчалану је отворила пут повратка у Отаџбину и реафирмисала Српску војску код Савезника. Жртве које је дала Српска војска за успех ове офанзиве биле су велике. Иzbачено је из строја 33.500 људи од којих је преко 1.000 било официра!

Уследило је укопавање на достигнутим линијама и прешло се на рововски начин рата који ће трајати наредне две године. Још крајем децембра 1916, због губитака у току јесењих борби и немогућности попуне новим људством наређена је реорганизација, тачније, смањење Српске војске. Она је започета средином јануара и трајала је по фазама до марта 1917. године. Ипак, све до септембра 1918, обе стране су остале у стању одбране. Изузетак су били повремени пешадијски напади, размена артиљеријске ватре, извиђања и делатност авијације на обе стране.

Током 1917. године, на политичком плану догодио се један важан догађај који је у многоме одредио будућност, после завршетка рата. Конференција на Крфу одржана у јуну и јулу између представника Српске владе и Југословенског одбора, састављеног од појединих представника југословенских народа у Аустроугарској. Тада је договорено да се после рата образује југословенска држава на територији на којој живе југословенски народи, као уставна и парламентарна монархија са династијом Карађорђевића на челу. На овај начин, српски ратни циљеви прокламовани крајем 1914, прерасли су из српских у опште југословенске.

Још раније је започет рад на стварању добровољачке дивизије, а потом и Српских добровољачких корпуса од

добровољаца-заробљеника српске, хрватске и словенацке националности у Русији. Ово се уклапало и у прокламоване циљеве стварања нове, заједничке југословенске државе. На прелазу 1917. у 1918. годину попуна јединица Српске војске се поправила приливом скоро 20.000 добровољаца који су стигли из Русије, а потом и оних који су се добровољно пријавили у Америци и сукцесивно примани у Српску војску током те две године. Добровољци су се у Великом рату у српској војсци „одушевљено борили за ослобођење свих Јужних Словена из Аустроугарске и за њихово уједињење са Србијом и Црном Гором”.

Исте 1917. године, у окупираној Србији је избио устанак. Наиме, после слома Краљевине Србије и повлачења њене војске ван територије, три противника Србије, Аустроугарска, Немачка и Бугарска су се споразумеле о подели и управи у Србији. Оно што је Бугарској било обећано то јој је и дато да окупира што је она поделила у две зоне. Територије у сливу Јужне Мораве и источно од Велике Мораве назване су Војно-инспекцијска област Мораве, а њено средиште је било у Нишу; друга је обухватала Македонију, под називом „Војно-инспекцијска област Македоније” са средиштем у Скопљу. Остале окупирани територије потпале су под власт аустроугарског „Војног генералног гувернмана” са седиштем у Београду. У „Војно-инспекцијској области Морава” Бугари су спровели унутрашњу организацију која је одговарала ратном стању, али и у складу са намером да се ове територије трајно припоје Бугарској тако да је комбинована војна и цивилна власт. Тако је и област града Пожаревца променила окупатора после одласка немачких снага крајем 1915. године. Од 2. јануара 1916. Пожаревац са округом припаја се Бугарској окупационој зони.

Уз окупацију Србије ишла је мера забране свих дотадашњих облика јавног живота (распуштање свих политичких, професионалних, културних и спортских организација и удружења). Започела су масовна интернирања, узимање великог броја талаца, насилничког понашања у трагању за скривеним оружјем. Злочине које су починиле непријатељске трупе у Војном Гувернману карактерише истовремено и бездушна свирепост и масовност.

Пљачка становништва је била стална пракса, како војних тако и цивилних бугарских окупационих власти. Вршена је у свакој прилици и тесно је везана за реквизицију. У склопу мера којима је вршена денационализација српског становништва, а која је од стране Бугарске спроведена ради тобожње попуне редова бугарске војске, био је попис мушког становништва од 18 до 50 година старости ради регрутације, крајем лета 1916. године. Регрутација је изазвала велики отпор код српског становништва, посебно на селу, нашта је бугарска власт одговорила бруталном одмаздом према бегунцима и њиховим породицама. Полазећи од прокламованог циља да је цела окупирана Србија чисто бугарска земља, Бугари су свим снагама настојали да бугаризацијом месног српског становништва избришу српску нацију. Значајан део програма денационализације и насилне бугаризације спровођен је отварањем бугарских школа.

У зиму 1916-1917. извршено је више похода аустроугарских трупа у прогону српских устаника-герилаца. Међутим, када је бугарска влада фебруара 1917. наредила мобилизацију српских младића за своју војску, дошло је до новог таласа бекства у шуме и раста четничке гериле. Устанак је захватио шири регион области око реке Топлице и Јабланице, и око планина Копаоника и Јастрепца, пренет је у Власеницу и осетио се у неким деловима Тимока и Косова. Устанак у Србији почетком 1917. године трајао је око месец дана. Не може се рећи са сигурношћу колико је људи пало у борбама, али се може рећи да су аустроугарске и бугарске трупе побиле на десетине хиљада мушкараца и жена, старих и младих, а у интернацију отерала два или три пута више људи. Био је то једини устанак до кога је дошло на европском континенту и уједно на свим окупационим територијама које су образоване у том рату.

На место команданта савезничких снага на Солунском фронту стигао је 18. јуна 1918. генерал Франше д'Епере. Француски генерал се одмах бацио на анализу могућности за одлучујућу акцију на Солунском фронту. До краја јуна анализирао је могућности и погодна места за пробој фронта, а српски Регент га је већ првог дана на дужности упознао са могућношћу и погодностима пробоја

фронта на српском одсеку. У два следећа летња месеца, извршени су значајни радови на припреми овог сектора за одлучујућу акцију. Команде бугарско-немачких снага у Македонији, поучене ранијим неуспесима у савезничким покушајима да се пробије фронт, нису веровале да савезничке снаге могу да изведу одлучујући удар. Веровало се да је положај Добро поље неосвојив, а да је правац евентуалног напада планиран кроз равничарски предео око Битоља. Главнокомандујући савезничких снага генерал д'Епере са једне стране, и француска влада са друге стране, у својим односима са осталим савезницима, имали су проблем добијања одобрења за почетак ове офанзиве. Одобрење је морало да стигне од свих савезничких држава које су имале контингенте на том фронту.

На самом сектору пробоја фронта груписала се српска 2. армија. Почетак артиљеријске припреме је одређен за 14. септембар. Следећи дан је био дан почетка пробоја српске војске. Ојачана француским трупима, српска 2. армија је извршила тактички пробој фронта на целој ширини своје нападне зоне. Изводећи силовит удар српске и француске снаге у прва три дана офанзиве, извршиле су дубок продор у редове бугарске и немачке војске, стварајући простор ширине 30 а дубине 15 километара. У наредна четири дана изведен је стратегијски пробој непријатељског фронта. Друга армија је 21. септембра избила на Вардар. У тим тренуцима Српска војска већ је била пресекла одступнице бугарским снагама из западне Македоније, којима је остао правац за извлачење само преко Тетова и Скопља. Наступило је расуло код бугарске војске која је на деловима фронта почела да се повлачи у неред. Бугарска војска је капитулирала, а да ни један савезнички војник није ступио на тло њене државне територије.

Слом фронта у Македонији и избацивање Бугарске из рата одјекнуло је у европској и светској јавности као прилична сензација. Солунски фронт је био другоразредан по значају, и на њему се није очекивала победа која ће означити прекретницу у рату. Савезничка врховна команда није више заустављала Српску војску и француска ојачања у продору на север. Снаге 1. армије су наставиле напредовање на север ка Београду. Оне су северно од

Скопља сретале и сукобиле се са немачким и аустроугарским трупима, од којих су многе на брзину повучене са других ратишта као појачање. Све док 1. новембра српске снаге нису на већем броју граничних одсека избиле на стару границу Краљевине Србије, Саву и Дунав.

У Пожаревцу су 6. октобра 1918. године Немци преузели власт од Бугара. Командант Пожареваца и све немачке власти престале су да функционишу 27. октобра а 28. октобра изјутра напустиле су варош. Главнина српске 1. коњичке бригаде наступала је гребеном између Мораве и Млаве практично без непријатељског отпора. Изјутра 29. октобра у Пожаревац је ушла главнина 1. коњичке бригаде, а предњи делови бригаде су наставили ка Дунаву. Српске претходнице су изашле на Дунав. Цео овај простор је био очишћен од непријатељских војника, који су протерани преко Дунава. Патроле су упућене ка Раму, Великом Градишту и Голупцу. Током 30. октобра 1. армија је наставила надирање према северу, наилазећи на слаб додир са непријатељем, који се и тог дана нагло и у неред повлачио ка Дунаву и Сави.

Српске трупе првих дана новембра прелазе у Срем, Банат и даље у Бачку. После успостављеног примирја са Аустроугарском, већ 3. новембра 1918. први делови српске војске прешли су Дунав. Тако средином новембра српске трупе контролишу територију на северу до линије Баја-Суботица, а на истоку у Банату источно од Вршца, Беле Цркве и даље до линије Оршава-Лугош-Темешвар. У складу са новонасталом ситуацијом и примирјем са Аустроугарском, српске снаге прелазе и Дрину и улазе у Босну и Херцеговину. У првој половини новембра, од бивших српских заробљеника у неколико аустроугарских вароши настају борбене јединице. У Новом Саду, Љубљани, Марибору и Загребу ове јединице играју важну улогу у успостављању власти народног већа Државе СХС, али и спречавању италијанске војске у продору у словенске или хрватске земље.

На основу претходно постигнутог договора између представника српске владе као и Народног вијећа у Загребу, 1. децембра 1918. проглашено је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу – Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.

Сматра се да је солунска офанзива донела релативно мале губитке српској (и француској) војсци, када се уоче постигнути ефекти. Све савезничке снаге у току ове операције имале су 16.200 људи избачених из строја, од којих 4.000 погинулих и рањених. Српска војска је имала 4.019 људи избачених из строја од којих 681 погинулог, 132 нестала и 2206 рањених. Укупни губици Српске војске на Солунском фронту били су у периоду

од 1916. до 1918. године - укупно 42.725 избачених из строја, од којих је 9.303 изгубило живот.

Коначно, последице ратова и ратних прилика 1912, 1913, 1914, 1915-1918. године биле су таквих размера да је Србија у периоду између 1910. и 1918. године изгубила укупно 1.900.000 људских душа односно око 60% укупног становништва. Била је то, слободно се може рећи, за малу земљу и народ, својеврсна демографска катастрофа.

RESUME

The outcome of the Balkan Wars (1912-1913) made Austria-Hungary increasingly suspicious about further actions of the Kingdom of Serbia. Upon entering Bosnia and Herzegovina in 1878, the small kingdom's powerful neighbouring country was apprehensive largely about a national uprising in Bosnia and Herzegovina and it focused its politics on the Balkans solely on this problem. In Serbia, the attitude towards Bosnia became significantly radicalised following the Austro-Hungarian annexation in 1908. What followed in Serbia was an atmosphere charged with nationalism but also with hatred towards Austria-Hungary. The demonstrations which had taken place in the capital of Serbia between 1908 and 1909 gave birth to a new generation which would lead the fighters at the beginning of the Balkan Wars in 1912. Winning those wars sustained the feeling of nationalist and patriotic euphoria, both in public and among authority figures.

The visit of Franz Ferdinand, heir to the throne, was envisaged as an ambitious demonstration of Vienna's attitude towards this region. However, it is noticeable that the date of the visit to Sarajevo had been chosen quite carelessly. It was on 15th/28th June 1914, on Vidovdan, the holiday which was of much historical significance for Serbs. The assassins were members of a secret revolutionary organisation *Young Bosnia*. It is arguable that an entire series of coincidences had contributed to the assassination. Even though it was the epoch of assassinations and there had been visits to the territory where a part of the population was not in favour of the regime, almost no security measures were taken during the visit of the heir to the throne.

Although Serbian government was wary of the Habsburg Monarchy, they were not expecting a war, and the assassination in Sarajevo was "a great surprise and temptation" to them. It should be emphasised that, officially, Serbian politicians were not at all responsible for this incident.

On the other hand, Austro-Hungarian military leaders had already considered that Serbia deserved punishment and that the assassination was an appropriate cause. One short campaign was believed to be enough to restore the lost pride after the assassination of the prince. On the other hand, the war was supposed to return the encouraged Serbia into the political and economic orbit of the Monarchy, which it had irretrievably left after the dynastic changes, annexation crisis, the Pig War and the Balkan Wars.

Until the beginning of the war, Austro-Hungarian ultimatum played a key role in the mutual relationship. Before it was presented to Serbian government, there had been "common sense and caution" on Serbian side. The play lasted for about three weeks. After this, Baron Giesl, an Austro-Hungarian envoy in Belgrade, showed up with an ultimatum. He demanded a reply within 24 hours. Paragraphs 5 and 6 demanded the presence of Austro-Hungarian coroners on the territory of the Kingdom, in order to investigate the assassin's accomplices. These paragraphs were in direct opposition to Serbian independence, and Serbian government could hardly tolerate this.

German military leaders, who forced Austro-Hungarian military leaders to react quickly, counted on Russia to enter the war on the Serbian side; they planned the war in July 1914 having this in mind. It was as if this German initiative did not count on the involvement and a rather quick intervention of France and, especially, Great Britain in the war. Any war plans in the modern history proved to be problematic and with an unpredictable outcome. The war in 1914 was no exception. The inclusion of Great Britain into the war made it turn into a World War in the following steps.

Austria-Hungary and Serbia both announced general mobilisation on 25th July, and 28th July 1914 was the first day of war. What followed was the declaration of war by Austrian emperor Franz Joseph on 28th July. After that,

Austro-Hungarian army took first direct action in Belgrade, Serbian capital. On the following day, 29th July, Serbian Prince Regent Aleksandar issued his declaration of war. Using dramatic words ("Our Serbia has been assailed by a great evil"), he denied the responsibility for the assassination and called on Serbs to defend with all their strength "their hearth and home and Serbian race."

General Von Hetzendorf, head of Austro-Hungarian General Staff, and General Potiorek, commander of the troops appointed to the Balkans, insisted on the offensive towards Serbia. Above all, they expected that Serbia had been exhausted by the two previous wars and believed that a single fast campaign would break the myth about Serbian victories in Kumanovo and Bregalnica and meet the threat from that side with a victory. Moreover, they believed that fast action and victory over Serbia would draw other, neutral countries to the side of the Central Powers.

The basic motto of Serbian General Staff in 1914 was simple in definition: "Remain defensive until the political and strategic circumstances clear up, and subsequently operate according to the situation." Contrary to the expectations of Serbian military leaders, Austro-Hungarian army concentrated their troops for the attack in the northeast of Bosnia, where they launched the main attack on Serbia.

On 12th August, at dawn, the troops of the Fifth Army crossed the River Drina near Loznica and Lešnica, while the Second Army from the Srem District performed demonstrative operations in order to draw the attention of Serbian Supreme Command away from their basic direction of movement. The decisive battle took place on Cer Mountain. Serbian forces managed to break through the front line of the Fifth Army and to force Austro-Hungarian troops to retreat. Afterwards, on 24th August, there were no Austro-Hungarian soldiers left in the Kingdom of Serbia, except for the captive ones. The Battle of Cer was the first greater victory of the Allies in the Great Wars, and it made Serbian weapons renowned all over Europe.

Serbian army suffered great losses. The price of victory was heavy – over 16,000 soldiers and non-commissioned officers and 260 officers lost their lives. Particularly unexpected and painful for the Serbian side was the fact

that Austro-Hungarian army claimed many civilian victims during their invasion in August 1914. Almost 3,000 civilians were killed, and approximately 1,500 houses and other buildings were destroyed. Civilians were killed in the most terrifying ways, without any reason apart from revenge.

Serbian victory in the Battle of Cer and the initial ineptitude of Allied armies, Russian and French, resulted in the increased pressure on Serbian government to deploy their troops to a demonstrative action against Austro-Hungarian army. Russia was particularly interested in such an action, for the sake of reducing Austro-Hungarian pressure and slowing down the concentrating of their forces on the Eastern Front. This pressure of Allies, especially Russians, on Pašić's Government, provoked the decision of Serbian Supreme Command about launching the offensive on Austro-Hungarian territory in the Srem District in September 1914, which, however, ended unsuccessfully, with the retreat of the troops to the Serbian side.

Austro-Hungarian army resumed their actions on 8th September 1914, this time with greater caution. Serbian army had already been on their positions, on a long front line along the Danube, Sava and Drina rivers. The series of military operations which were carried out in the northeast of Serbia between 6th September and 16th November 1914 are known in Serbian military history as "the battle of the Drina." A part of this offensive was the famous battle of Mačkov kamen in late September. This battle is considered to be one of the bloodiest battles in Austrian campaigns against Serbia in 1914. None of the conflicting sides could have been satisfied with the results of the battles in western Serbia in late September. Austro-Hungarian army did not achieve success, whereas Serbian army did not manage to chase the aggressor away from their territory completely.

In mid-November 1914, in a new offensive, Austro-Hungarian forces pushed Serbian army deeper into central Serbia. Serbian army was in a very poor condition. Weariness, low morale, a drastic fall in the numbers of available weapons and equipment all contributed to the severity of the situation. For some time, Belgrade was deserted and occupied by Austro-Hungarian forces. Serbian army and civilians retreated towards Šumadija.

Upheaval followed. A short break, lasting only two days, made it possible for Serbian troops to rest, eat, become reinforced with manpower and weapons from the existing warehouses. On 3rd December, Serbian First Army launched a counterattack from the slopes of Suvobor Mountain, and so did the military forces from Užice, moving in their direction from the region of Takovo. In the afternoon of the same day, the Second and the Third Armies carried out an attack with the aim of chasing the enemy away across the River Kolubara. A surprise was achieved, which affected the subsequent course of operations. The attack was turning into chasing Austro-Hungarian troops towards the Drina and Sava rivers, and before mid-December they completely left Serbia. The course of war operations, known in Serbian military history as "the battle of Kolubara," was thus ended. Austrian troops were once again chased out of Serbia.

The losses, however, were heavy, and they were suffered by all classes of society. Serbian army suffered great losses (163,557 people, 2,110 of whom were officers and 8,074 of whom were non-commissioned officers) and their reserves were completely exhausted. Nevertheless, Serbia became extremely admired by its allies. The defeat of Austria-Hungary made the ideas about binding with Bulgaria and Turkey unreal. Romania, Greece and Bulgaria remained neutral for some more time. The Allies described Serbia in their countries in a highly positive manner. They praised its people's democratic, rural nature, their persistence and courage. Among Serbian soldiers there were a number of women who defended their fatherland with shotguns in their hands, because the war was not a matter concerning men and soldiers only - it spread inexorably, affecting civilians too, and women understood that their responsibilities overcame the boundaries of their homes, houses and families. In the decisive moments, women – mothers, sisters, wives, daughters – stood equal to men at "the altar of the fatherland."

The victory in the Battle of Kolubara led to a turning point in Serbian politics. A coalition government had been formed earlier, and at the Parliament session held in Niš on 7th December 1914 the Declaration adopted by the government was issued, according to which the war objective of

Serbia was to liberate and unite all Serbs, Croats and Slovenes into a single Yugoslav state.

A period of calm ensued, lasting until the autumn of 1915. The first eight months of the year were marked by the interruption in war operations in Serbian battlefields. At this time, Serbian army took up strategic positions on the northwestern and northern borders along the Drina, Sava and Danube rivers, in the area of the River Timok towards Bulgaria and the main positions on the borderline towards Albania.

In accordance with the demand of combative activities, the concentration of Serbian troops was somewhat higher in the western part of the country. Therefore, a part of the units began relocating to new positions in the beginning of 1915. On 14th/27th January the first line of the Danube Division already started relocating to the new positions in the area surrounding Požarevac. The defence plan of Serbian army was based on the Danube as a natural barrier which was hard to overcome. The troops of the third line of the Danube Division protruded towards the enemy, whereas the troops of the first line were in the 'depth.' Following the order of the Commander of the Air Force Command, two air force departments were formed on 5th/18th December 1914, the one in Belgrade with two aircraft and the one in Braničevo with one aircraft in Požarevac. The test flight from the airport in Požarevac started on 19th April/2nd May 1915. Since January 1915, enemy airplanes flew almost daily above Smederevo, Požarevac and other towns along the Danube in the direction of Gradište and Golubac. Until the autumn of 1915 the atmosphere in Požarevac was calm, even relaxed, after the great victories of Serbian army.

The epidemic typhus which broke out in the end of 1914 in the region of the border made the recovery of Serbian people very difficult. Upon their retreat over the Danube and Sava rivers, Austro-Hungarian army left their soldiers infected with typhus in Serbian hospitals, so the disease spread to the wounded Serbs as well. The mobility of soldiers and the return of refugees to their homes led to the further spread of the disease, which reached epidemic proportions in early 1915. Serbian medical service, together with hospital teams from Allied and neutral countries, worked day and night in order to suppress the epidemic.

During the period of calm in 1915, the Central Powers prepared a great concentric offensive against Serbia in which they planned to engage the elite units of all three countries under the command of the German Field Marshal August von Mackensen. German and Austro-Hungarian troops started artillery and landing attacks on 6th October 1915, and on 7th October they crossed the Sava and Danube rivers. The major part of German army forced their way east of Belgrade towards the valley of the River Velika Morava, while Austro-Hungarian army was directed towards Belgrade due to the moral, political and public significance of capturing the capital. The extraordinary bravery of the defenders of Belgrade slowed down the advance of the enemy; nevertheless, on 11th October 1915 German troops entered Serbian capital. Serbian army managed to slow down the advance of the enemy troops according to the directives of the Supreme Command which expected the aid of the Allies. Given the fact that there was no significant action of the Allies in this period, on 15th October 1915 the Supreme Command issued the directive to the commanders of the First and Third Armies and the commander of the Defence of Belgrade about the directions of the retreat.

The defence of Požarevac started on 24th September (7th October) 1915. This relocation was defended by Serbian Third Army, which consisted of the first line of the Danube Division, Braničevo unit and the first line of the Drina Division. As the enemy approached the town, more and more civilians left their homes and started evacuation towards Petrovac and Svilajnac. In this general confusion, an agreement was made that the most prominent citizens should stay in the town and surrender. After that, on 1st/14th October the citizens gathered in front of the Town Hall capitulated to the German commander.

After Bulgaria had joined the war and two Bulgarian Armies went on the offensive on the eastern borders on 14th October 1915, and after the further pressure of German 11th Army in the valley of the River Velika Morava, the situation began to deteriorate dramatically. At the Government session held in Kruševac on 29th October 1915, presided by Prince Regent Aleksandar, the decision to “persist with the current politics” was adopted.

The situation was especially critical in the southern sector of the front line between Serbia and Bulgaria: the Bulgarians managed to crush the resistance of Serbian units, occupy Vranje, put the railway between Niš and Skopje out of action and cut the main railway connection between Serbian troops and Thessaloniki, from where Serbian army received supplies. The order about the retreat through Albania and Montenegro was issued to army commanders by the Supreme Command on 29th November. The retreat of Serbian army was slower than planned because Serbian civilians retreated with them too, afraid that the enemy could take revenge on them like in the previous year. The moment of making the decision to retreat was one of the most critical moments for Serbian government and army during the First World War.

As regards the physical strength and morale after their arrival to the Adriatic coast, Serbian army was in a poor condition. The Allies could not even agree for a long time about the location to which they would relocate Serbian army. The efforts of the Supreme Command to solve the problems of accommodating, feeding and supplying Serbian troops lasted day and night, but at those difficult moments everything depended on the will and understanding of the Allies. Numerous special publications offered detailed reports on the progress of Serbian retreat and their suffering and on Bulgarian “unfaithfulness.” The representatives of the Allies’ medical missions attracted special interest.

The main body of Serbian army was evacuated from Albania and transferred to Corfu up to 21st February 1916. Serbian army spent seven weeks on the Adriatic coast of Albania. According to analyses, over 143,000 Serbian soldiers died during the retreat through Albania and Montenegro.

The preparations for giving shelter and providing accommodation to Serbian troops were not complete in time, owing to the fact that Corfu was chosen to be the evacuation site at the last minute. Due to the substantial losses in the course of the war, the Supreme Command was forced to reorganise the remaining troops after allocating the army in Corfu. Between November 1915 and May 1916, a series of conferences was held between the Allies in Chantilly and Paris, dealing with strategic issues, the fate of Serbian army

and the battlefield in Thessaloniki. The prevailing opinion was that the Thessaloniki front should be sustained and that Serbian army should be used as an integral military formation with tactical independence and command. The Supreme Command was taken over by French General Sarraill; with a special legal act, Prince Regent Aleksandar had transferred some of his authority as a Commander-in-Chief to Sarraill.

A comprehensive and demanding job of reorganising Serbian army was performed with the professional help of French officers. Operational army was divided into three Armies, weaker than at the beginning of the war. Essentially, after the change of formation, the three Serbian Armies resembled French army organisation, i.e. French corps, in terms of the number of soldiers and weapons. Previous lines of six divisions were comprised of the manpower of the former 13 infantry regiments of both lines of divisions. The reorganisation of Serbian army was completed on 26th April 1916. The Supreme Command received a part of war material necessary for the formation and training of the troops in Corfu, whereas the largest part was sent to Thessaloniki. Soldiers were trained both in Corfu and Thessaloniki, so that in the second half of 1916 they started preparing for the transfer to the front line.

Upon the arrival in Corfu, Serbian state was formed in exile, even though without territory. State administration functioned without interruption until the end of the First World War. From Corfu, Serbian Government led and coordinated international politics of the Kingdom of Serbia until the end of war. The Allies' acknowledgment of the legitimacy of Serbian Government was essential for the fate of Serbian state.

In mid-August 1916, Bulgarian military leaders decided that the possible opening of the front line in the north by Romania should be prevented with a successful offensive against the Allies in the south, in Macedonia. Bulgarian troops had gone on the offensive and pushed the newly-arrived Serbian troops before the Allies managed to carry out the attack they had planned. On 17th August, Bulgarian army carried out two flanking manoeuvres – in the east, in the lower stream of the River Struma, and in the west, in the direction from Bitola to Ostrovo. Having blocked the

Bulgarian offensive in the direction from Bitola to Ostrovo, Serbian army achieved their first success and victory after being exiled from their fatherland. This success is considered to have affected Romania's decision to join the war on 28th August, and Greece to express their readiness to join the Entente on 30th August. However, Serbian army paid a heavy price for blocking the offensive.

Following the initiative of Serbian Supreme Command, the Commander-in-Chief of the Allies, General Sarraill, ordered a counter-offensive in the western sector of the front line, in Macedonia, on 12th September 1916. After the Battles of Gorničevo and Kajmakčalan, Serbian troops fought the next battles with success, which directly affected the decision of Bulgarian troops to leave Bitola, which they had entered on 19th November 1916. With the entrance of the Allies into Bitola, the autumn offensive was completed. The Supreme Command of the Allies did not exploit the success of Serbian army any longer. The victory at Kajmakčalan itself opened the way back to the fatherland and reaffirmed the image of Serbian army to the Allies. Serbian army claimed many victims to carry out this offensive successfully. As many as 33,500 people, 1,000 of whom were officers, were put out of action.

What followed was the entrenching at the lines which had been reached; for the next two years the war would be fought in trenches. In late December 1916 the reorganisation, i.e. downsizing of Serbian army started, due to the losses in the autumn and the impossibility of reinforcement in the form of manpower. The downsizing started in mid-January and it lasted, in several stages, until March 1917. However, both sides remained defensive until September 1918. The only exceptions were occasional attacks among the infantry, the exchanges of artillery fire, reconnaissance and aerial activities from both sides.

In 1917 there was an important political moment which largely determined the course of history after the end of the war. It was the conference in Corfu, held in June and July, between the representatives of Serbian Government and Yugoslav Committee, consisting of the representatives of peoples of Yugoslavia in Austria-Hungary. There they agreed that, after the war, a Yugoslav state should be

formed on the territory where Yugoslav peoples live, and that it should be a constitutional and parliamentary monarchy, led by the Karađorđević dynasty. In this way, Serbian war goals, proclaimed in late 1914, turned from Serbian into universal, Yugoslav ones.

The creation of a volunteer division had started even earlier, followed by the creation of Serbian Volunteer Corps, consisting of volunteers – prisoners of Serbian, Croatian and Slovene nationality in Russia. This was consistent with the proclaimed goal of creating a new, common, Yugoslav state. At the turn of the years 1917 and 1918, Serbian army was reinforced by almost 20,000 soldiers from Russia, followed by those who voluntarily applied in America and were successively admitted to Serbian army during the two years. The volunteers in Serbian army during the Great War “fought tenaciously to liberate all South Slavs from Austria-Hungary and unite them with Serbia and Montenegro.”

In the same year, an uprising took place in Serbia. Following the breakdown of the Kingdom of Serbia and the retreat of its army beyond its borders, the three enemies of Serbia – Austria-Hungary, Germany and Bulgaria – reached an agreement about the division and ruling Serbia. Bulgaria was free to occupy what it had been promised, and it divided that territory into two zones. The territory in the basin of River Južna Morava and east of the River Velika Morava were called “Military-Inspection Region of Morava,” whereas the second one included Macedonia and was called “Military-Inspection Region of Macedonia,” with its centre in Skopje. The rest of the occupied territory fell under the government of Austro-Hungarian “Military General Government,” and it was centred in Belgrade. In the “Military-Inspection Region of Morava,” Bulgarians formed internal organisation corresponding to the state of war, but also in harmony with the intention to permanently adjoin this territory to Bulgaria; therefore, military and civilian governing was combined. In this way, the town of Požarevac changed their occupying forces after the departure of German forces in the end of 1915. Since 2nd January 1916 Požarevac and its surroundings were adjoined to the Bulgarian zone of occupation.

The occupation of Serbia entailed the prohibition of all existing forms of public life (all political, professional, cultural and sport organisations were dismissed). This was followed by mass internment, taking a large number of hostages, violent behaviour and disarming people. The crimes committed by enemy troops in the Military Government can be described as both extremely brutal and large-scale.

Plundering was common, both among military and civilian authorities of Bulgarian occupational authorities. It was done in every opportunity and it was tightly connected to requisition. As one of the measures of denationalisation of Serbian population, performed by Bulgaria on the pretext of reinforcing Bulgarian army, a male (aged 18-50) population census was conducted for the purpose of conscription in the end of summer of 1916. The conscription was met with the strong resistance of Serbian population, especially in the country, and Bulgarian authorities responded with a brutal revenge on the fugitives and their families. Taking as a starting point the proclaimed goal that the occupied territory of Serbia was purely Bulgarian, they strove hard to Bulgarise Serbian population and wipe out the Serbian nation.

During the winter of 1916-1917, several campaigns were carried out against Serbian insurgents-guerilla fighters. However, in February 1917, when Bulgarian Government ordered the conscription of Serbian young men to their army, there was a new wave of hiding in forests and the development of militant Serbian nationalist guerilla. The uprising was staged in the wider region around the Toplica and Jablanica rivers and around Kopaonik and Jastrebac mountains, it stretched to Vlasenica and it was also felt in some parts of Timok and Kosovo. The uprising in Serbia in early 1917 lasted for about a month. The number of victims is imprecise, though it is certain that Bulgarian and Austro-Hungarian troops killed tens of thousands of men and women, old and young, and sent twice or three times as many people to internment camps. It was the only uprising on the continent of Europe, and also the only one on all of the occupational territories formed in this war.

On 18th June 1918 General Franchet d'Espèrey became the Commander of the Allied Forces on the Thessaloniki

front. The French general immediately started analysing the possibilities for the decisive action on the Thessaloniki front. Until the end of June he analysed the possibilities and appropriate places to break through the front line, and the Serbian Regent informed him, on his first day in office, on the possibility and the advantages of breaking through the front line in the Serbian section. During the two subsequent summer months, significant work was done concerning the preparation of this sector for the decisive action. The commands of Bulgarian and German forces in Macedonia, aware of the previous failed attempts to break through the front line, did not believe that the Allied Forces could strike a decisive blow. It was believed that the position of Dobro Polje was unconquerable, and that the planned direction of the possible attack was through the plain region around Bitola. In relations with their allies, the Commander-in-Chief of the Allied Forces, General d'Espèrey, on one side, and French Government on the other, had problems gaining the approval to start the offensive. The approval had to be received from all the Allies which had contingents on that front line.

Serbian Second Army was grouped on the very sector of the front-line breakthrough. The date of starting the artillery preparation was 14th September. The next day was the day of the beginning of the breakthrough of Serbian army. Reinforced by French troops, Serbian Second Army performed a tactical break through the front line along their entire zone of attack. Having made a full-scale attack during the first three days of the offensive, Serbian and French forces penetrated deeply into the lines of Bulgarian and German armies, leaving a space which was 30 km wide and 15 km deep. In the next four days a strategic breakthrough of the enemy front line was performed. The Second Army reached the River Vardar on 21st September. At these moments, Serbian army had already cut off the Bulgarians' lines of retreat from western Macedonia and they could only withdraw through Tetovo and Skopje. The disorder in Bulgarian army caused them to retreat in a state of disarray at some parts of the front line. Bulgarian army capitulated without any soldier of the Allied Forces entering their territory.

The breakthrough of the front line in Macedonia and the elimination of Bulgaria from the war had powerful repercussions in Europe and the world as a great sensation. The Thessaloniki front was not very significant and it was not expected to be the site of the victory which would mark a turning point in the war. The Supreme Command of the Allies did not stop Serbian army and the French reinforcement in their breakthrough to the north any more. The units of the First Army advanced further to the north towards Belgrade. North of Skopje they met and fought German and Austro-Hungarian troops, many of whom had arrived hastily as reinforcement from other battlefields. This lasted until 1st November, when Serbian troops reached the former border of the Kingdom of Serbia – the Sava and the Danube rivers – on several borderline sections.

On 6th October 1918 Germans took over the power from Bulgarians in Požarevac. The commander of Požarevac and all German authorities stopped functioning on 27th October and in the morning of 28th October they left town. The main body of Serbian First Horse Brigade advanced along the crag between the Morava and Mlava rivers, meeting practically no resistance from the enemy. In the morning of 29th October the main body of the First Horse Brigade entered Požarevac and its front parts proceeded towards the Danube. Serbian advance elements went to the Danube. The entire region had been cleaned out of enemy soldiers, who had been chased across the Danube. Patrols were sent to Ram, Veliko Gradište and Golubac. On 30th October the First Army continued to progress to the north, encountering few enemies, who still retreated hastily and in disarray towards the Danube and Sava.

In early November Serbian troops entered the Srem, Banat and Bačka Districts. After signing the armistice with Austria-Hungary, on 3rd November 1918 the first soldiers of Serbian army crossed the Danube. Thus, in mid-November, Serbian troops controlled the territory to the line of Baja-Subotica to the north, and in the Banat District to the east of Vršac, Bela Crkva and further to the line of Orlova-Lugoj-Timișoara. In accordance with the new situation and the armistice with Austria-Hungary, Serbian forces crossed the River Drina as well and entered Bosnia and Herzegovi-

na. In the first half of November, former Serbian prisoners in several Austro-Hungarian towns formed combat units. In Novi Sad, Ljubljana, Maribor and Zagreb these units played an important role not only in establishing the authority of the National Council of the State of Serbs, Croats and Slovenes, but also in preventing Italian army from breaking through the territories of Slovenia or Croatia.

According to the previous agreement, reached by the representatives of Serbian Government and the National Council in Zagreb, on 1st December 1918 Serbs, Croats and Slovenes became united into a single state – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

The Thessaloniki offensive is considered to have claimed a relatively small number of victims from Serbian

and French armies, compared to the effects it produced. During this operation, all Allied Forces had 16,200 people put out of action, 4,000 of whom were dead or wounded. Serbian army had 4,019 people put out of action, 681 of whom were dead, 132 missing and 2,206 wounded. The total number of casualties of Serbian army at the Thessaloniki front between 1916 and 1918 was the following: 42,725 people put out of action, 9,303 of whom lost their lives.

In conclusion, the consequences of wars and war circumstances in 1912, 1913, 1914, 1915-1918 went to such an extent that in the period between 1910 and 1918 Serbia lost 1,900,000 lives, which amounted to 60% of the total population. For such a small country and its nation this was arguably a major demographic catastrophe.

THE LIST OF BOOK ILLUSTRATIONS

SERBIA DURING THE GREAT WAR

1. The Austro-Hungarian Archduke Franz Ferdinand inspects the troops in vicinity of Sarajevo, June 1914. (Military Archives)
2. The Archduke and his wife entering their car, prior to the their assassination (Military Archives)
3. The assassins were taken by the local police (Military Archives)
4. The local authorities telegram-report about the events in Sarajevo on 28th June 1914. (Military Archives)
5. The demolition of the Serbian shops in Sarajevo after the Franz Ferdinand assassination (Military Archives)
6. Telegram with the Austro-Hungarian declaration of war to Serbia (Military Archives)
- 7– 10 Personal notebook of the Serbian defence Minister colonel Stefanovic, July 1914. (Military Archives)
11. Map of the Serbian and Austro-Hungarian forces deployment prior to start of the operations (Military Archives)
12. The oath of the mobilized 4th Infantry Regiment at Vardiste, West Serbia 1914. (Military Museum)
13. King Peter I Karadjordjevic (Military Museum)
14. Marshal Radomir Putnik, chief of the Staff, Serbian Supreme Command in 1914-1915. (Military Museum)
15. Dispatch to the Serbian Supreme HQ that Austro-Hungarian forces are crossing into Serbia (Military Archives)
16. Typical appearance of the Serbian Army in the first phase of the War (Military Museum)
17. Well-known image of the Serbian horse artillery moving to another position during one of the battles in 1914. (Military Museum)
18. Report that Austro-Hungarian are retreating (Military Archives)
19. Chief of the Serbian Supreme HQ, Marshal Putnik, reports that battle on the Cer was won (Military Archives)
20. The images of the Austro-Hungarian atrocities in North-western Serbia, August 1914. (Military Museum)
21. The Serbian Government Memorandum on the Austro-Hungarian atrocities, August 1914. (Military Archives)
22. Commander of the 2nd Army, General Stepanovic was promoted to the rank of vojvoda (Marshal) for the successful leadership during the battle at Cer Mountain (Military Museum)
23. The Orders for the Serbian Army to launch the offensive in Srem on Austro-Hungarian territory (Military Archives)
24. Prince Djordje, the first-born son of the Peter I Karadjordjevic, took active part in most of the combat as officer and was even wounded (Military Museum)
25. Dash of the Serbian Army into Bosnia: here, the advance party at the crossroads close to Sarajevo, autumn 1914. (Military Museum)
26. The Exhausted Serbian soldiers after the retreat from the Gucevo positions (Military Museum)
27. Chief of the Serbian Supreme HQ, Marshal Putnik report on the dramatical situation on the battlefield (Military Archives)
28. An infantry regiment in march towards the front lines, autumn 1914. (Military Museum)
29. The retreat of the army and the people in front of the Austro-Hungarian advance, autumn 1914. (Military Museum)
30. The Austro-Hungarian proclamation to the citizens of the occupied Serbia (Military Archives)

31. The King Peter observe the operations during the autumn 1914. (Military Museum)
32. Report on the Serbian forces entering the Belgrade (Military Archives)
33. Commander of the Serbian 1st Army, General Misić was promoted to the rank of vojvoda (Marshal) after successful outcome of the battle at Kolubara valley (Military Museum)
34. The successful fighting against the Austro-Hungarian army was vivid through the huge numbers of their POWs in the Serbian captivity (Military Museum)
35. List with the figures of the Austro-Hungarian POWs, 6th December 1914. (Military Archives)
36. Doctor Archibald Reiss, from Switzerland, was invited from the Serbian Government in 1914 to inspect the Austro-Hungarian atrocities (Military Museum)
37. The list with the ministers of the new Serbian Government (Military Archives)
38. Прокламација-честитка Врховног команданта српској војсци (Military Archives)
39. 18th Infantry Regiment goes to the Bulgarian border, 1915. (Military Museum)
40. Field Marshal Stepa Stepanović War Archive: The Notice to the commander of the Timok Division 1st call about the order and decision of the Ministerial session on avoiding conflict on the border with Bulgaria, 13/9/1915. (Military Archives)
41. Defence of Belgrade, Serbian positions in Sava Port, 1915, author: Jovan Vukotićević, from the collection D. Jančićević (Military Museum)
42. Field Marshal Stepa Stepanović War Archive: map; Disposition of the Timok Division 1st call at the border front from Mt. Midzor to the right bank of river Nisava, 23/9/1915. (Military Archives)
43. The withdrawal of the Serbian population, Aleksandrovac, 1915, author: Rista Marjanović (Military Museum)
44. Field Marshal Stepa Stepanović War Archive: The List of Bulgarian PoW, 5/10/1915. (Military Archives)
45. Encrypted dispatch of the Defense Minister, Col. Bojović, on the evacuation of the population, Kragujevac 29/9/1915. (Military Archives)
46. The Notice of General Bojović to the commander of the Vardar division 1st call on the evacuation of the Ministry of War in the Aleksinac – Kruševac direction, 13/10/1915. (Military Archives)
47. Report on operations of the Serbian Second Army in the second period of the war in 1915: Retreat, record of the meeting in Pec, 16/11/1915. (Military Archives)
48. King Peter I Karađorđević during the retreat towards Albania, 1915, author: Rista Marjanović (Military Museum)
49. The withdrawal through Albania, 1915, „There wasn't any bread so tormented and hungry soldiers ate snow“, author: Samson Chernov (Military Museum)
50. The withdrawal through Albania, 1915, „Snow squeaks underfoot and the wind whipped through the torn clothes“ (Military Museum)
51. King Peter I and Supreme Command with people crossing Vizier's Bridge over the Black Drim in Albania, 1915, author: Rista Marjanović (Military Museum)
52. Notice of the First Army commander representative Col. Milos Vasić to the Drina Division 2nd call commander about Albanian attacks on soldiers left behind during the retreat, 20/1/1916. (Military Archives)
53. Serbian army on the coast of Albania during the withdrawal in 1915, author: Samson Chernov (Military Museum)
54. Sending of Bosniaks to Albania to agitate in favour of the Austro-Hungarian Empire (in Serbian costumes) 31/12/1915. (Military Archives)
55. Transportation of Field Marshal Putnik. Crossing a river in Albania, 1915. (Military Museum)
56. The order of the Supreme Commander on embarkation of Serbian troops in Medovo (Albanian: Shëngjin) and Durres, 24/12/1915 (Headquarters of the First Army submitted a copy of the order to the Drina Division 2nd call) (Military Archives)

57. The Order of the Commander of Timok Army, General Ilija Gojkovic, to evacuate the Serbian troops around Shkodra and Lezha to the vicinity of Valone, 8/12/1915. (Military Archives)

58. The Order of Prince Alexander issued in Durres, 16/1/1916 (copy)) (Military Archives)

59. Field Marchal Mistic and French General Henri) (Military Museum)

60. Excerpts from the Serb-Greek military convention, 2nd of June 1914 (Military Archives)

61. Report of the Serbian General Mihailo Rašić dedicated to the newly appointed Head of the French Army of Staff, General Debbonet, 3th of July 1917. (Military Archives)

62. (British ministry of defense had appointed major H. J. Solomon as liaison officer between the Serbian and the British High Command. 12th July 1916. (Military Archives)

63. A special issue of the British magazine *The Great War* dedicated to Serbian action during the First World War (the Historical Archive of Požarevac)

64. British artillery in the defence of Belgrade; Admiral Ernest Troubridge and Captain Kerr with British and Serbian gunners; *The War Illustrated* (the Historical Archive of Požarevac)

65. *The War Illustrated* (the Historical Archive of Požarevac)

66. (*The War Illustrated* report on the liberation of Bitola on 2nd December 1916 (the Historical Archive of Požarevac)

67. *The War Budget* report on the remarkable recovery of Serbian army, 17th August 1916 (the Historical Archive of Požarevac)

68. The centre spread of "Iskra," featuring the images of the suffering of Serbian army in 1914 and 1915, with the call for aid delivering through the Serbian Orthodox Church (Historical Archive of Pozarevac) (Military Archives)

69. First day at Corfu, 1916. (Military Museum)

70. Serbian soldiers immediately upon arrival at Corfu, January 1916, author: reserve Captain Dragisa M. Stojadinovic (Military Museum)

71. Report of the Commander of Lazaretto island, Lt. Col. D. Mihailovic, on the conditions of the army at the island (Military Archives)

72. Notice of the Commander representative of the First Army, Col. Milos Vasic, to the Drina Division 2nd call Commander on lodging troops in Corfu, 29/1/1916. (Military Archives)

73. The removal of dead Serbian soldiers to burial in the "Blue Graveyard", Vido island, 1916, author: Miloje Igrutinovic (Military Museum)

74. The consecration of the monument in memory of died Serbian soldiers on the island of Vido built by the American Red Cross delegation, 1/4/1916. (Military Archives)

75. Division camps in Corfu (Military Archives)

76. The Drina Mountain Artillery Regiment First-Aid, Aghios Mateos, Corfu, 1916, author: Chaplain Risto Suskovic (Military Museum)

77. The camp of the Machine gun squad 2nd Battalion 5th Regiment at Corfu, March 1916, Aghios Mateos (Military Museum)

78. Prince Regent Aleksandar Karadjordjevic at the consecration of the Drina Division Cemetery at Aghios Mateos, Corfu, 4th May 1916. (Military Museum)

79. Serbian soldiers bathing in the sea in Govino, 1916. (Military Museum)

80. The Protocol of the Conference of the Allied Armies Representatives in Chantilly 24/6/1915. (Military Archives)

81. Records from the Conference held in the French Supreme Command Headquarters between French and Serbian representatives in Corfu regarding the reorganization of Serbian army, 14/3/1916. (Military Archives)

82. The letter of General Jean de Montdésir, the Head of the French Military Mission in Corfu, to General Bojovic on preparations for the official welcome of Prince-Regent Aleksandar in Corfu, 15/4/1916. (Military Archives)

83. Military attaché in France, Col. Dusan P. Stefanovic, sends to Defense Minister: „Notice on Restructuring of Serbian Army“ from French Supreme Command, 22/1/1916. (Military Archives)

84. Military attaché in France, Col. Dusan P. Stefanovic, to Defense Minister: reports on sending „The Project on Restructuring of Serbian Army“, 21/1/1916. (Military Archives)
85. Chief of Staff of the Department of Transportation of the Supreme Command, Col. Milan Dj. Nedic, on maintaining connections between English and Serbian Supreme Commands, 12/7/1916, Thessaloniki). (Military Archives)
86. Transport of units from Corfu to Thessaloniki, 30/4/1916. (Military Archives)
87. The Yugoslav Committee delegation with the Serbian Government at Corfu, July 1917, author: Samson Chernov (Military Museum)
88. Notice of the Third Army Headquarters: The entire area in the southern part of the Balkans determined for battlefield, 5/8/1916. (Military Archives)
89. The doctors surgeons from Greece to help Serbian military hospitals in 1914. (Military Archives)
90. Foreign medical mission in Serbia during the First World War (RTS Archives)
91. Hospital of Anglo-American mission in Serbia during the First World War (RTS Archives)
92. Members of the Serbian Red Cross in London, preparing humanitarian aid by the Serbian Volunteers (RTS Archives)
93. The order issued by the Serbian Supreme Command for the commendation of nursing volunteers of the French medical mission in Serbia, 1918. (Military Archives)
94. Preparations for the reception of wounded and sick soldiers in the Valjevo military hospital, 1914. (Military Archives)
95. Military Hospital in Krusevac, 1915. (RTS Archives)
96. Memorandum of Subsidiary of Scottish women in Glasgow, with an appeal for assistance to the Serbian army in 1918. (Military Archives)
97. Dr Elsie Inglis, Head of Scottish women Mission in Serbia, 1914-1915.(Private collection)
98. Miss Harley with members of Scottish Women Hospital (SWH) near of motor ambulances 1915. (Military Museum)
99. Serbian military authorities praised the auto section of Scottish women, under the direction of Miss Dillon, for having the courage to rescue the wounded during the war, 1919. (Military Archives)
100. The declaration of Serbian Relief Fund and the call for help to the people of Serbia at War, 1916. (Private collection)
101. Dr Louise Paget, head of the hospital Serbian relief fund in Skopje, 1915.(RTS Archives)
102. The nurse of foreign medical mission, Miss Dick, with the wounded in the hospital yard, 1918. (RTS Archives)
103. The wounded from Kumanovo during treatment at the military hospital in Belgrade, during the First World War, 1914-1918. (RTS Archives)
104. Wounded changing top of military regiment in Tekeris, September 1914. (Military Museum)
105. The order of the reorganization Serbian-English hospitals in Voden, Greece, 1917. (Military Archives)
106. The opening of the first surgical military hospital for operational units in Vasilika nera Thessaloniki, 1916. (Military Archives)
107. The wounded Serbs at an English hospital in London, 1917. (RTS Archives)
108. The celebration of Christmas in an English children's hospital in Thessaloniki in 1917.(Military Museum)
109. An excerpt from the list of the allied armies' soldiers of the who were treated at the Third dressing station of the Danube division, 1916. (Military Archives)
110. Distribution of medical supplies to military hospitals - help of the Red Cross from Russia, 1916. (Military Archives)
111. The evacuation of the wounded Serbian, Thessaloniki, 1917. (Military Museum)
112. The numerical data about the staff and conscript nurses of the reserve millitary hospital in Cacak, 1916. (Military Archives)

113. Medical staff and patients during the First World War (RTS Archives)
114. Military Hospital in Bizerte, 191. (Private collection)
115. The order of Serbian military command for the reorganisation of the Serbian-English hospital No. 2 in Thessaloniki, 1917. (Military Archives)
116. The Italian forces arriving at the Macedonian Front 1916. (Military Museum)
117. The Allied plan for the operations at the Macedonian front December 1915. (Military Archives)
118. The embankment of the Serbian forces from the Corfu island towards the Thessaloniki (Yugoslav Aeronautical Museum)
119. The Serbian Army heads for the front line, Thessaloniki spring 1916. (Military Museum)
120. Typical outlook of the Serbian soldier equipped with French uniform, equipment and armament (Military Museum)
121. Prince Alexander, the Supreme Commander of the Serbian Army inspects the French unit at the front 1916. (Yugoslav Aeronautical Museum)
122. The artillery of the Drinska Division in action at Macedonian front, 1916. (Yugoslav Aeronautical Museum)
123. The camp of the Serbian Army at Mikra, near Thessaloniki, 1916. (Yugoslav Aeronautical Museum)
124. The report of the Second Army on the operations on the front (Military Archives)
125. Combat situation on 17th September 1916. (Military Archives)
126. The report of the Fifth Infantry Regiment on the fights between 17th and 21st September 1916 (Military Archives)
127. A scene from Kajmakčalan following the fights in 1916 (Yugoslav Aeronautical Museum)
128. The order of General Sarraill on the seizure of Bitola (Military Archives)
129. The look of the Serbian front-lines in 1916. (Military Museum)
130. Deployment of the troops at Macedonian Front, December 1916. (Military Archives)
131. The reports of the Austro-Hungarian local military command on the Serbian uprising in Toplica area 1917 (Military Archives)
132. Life at the front-line in 1917 became routine. Here, delivery of the food rations to the Serbian forces (Military Museum)
133. The Serbian patrol overlooks the frontlines from the Kozuh mountain caves (Military Museum)
134. Manuscript of the Archibald Reiss titled "Theatre at the Front" (Military Archives)
135. The aerial look of the front-lines in 1917. (Yugoslav Aeronautical Museum)
136. The Serbian Government in exile at the Corfu island 1916-1917. (Military Museum)
137. The target of the controversial trial at Thessaloniki: Colonel Dimitrijevic-Apis, leader of so-called secret organization "Black hand" (Military Museum)
138. The official correspondence of the military authorities on women's participation in the first year of the Great War, 1915. (Military Archives)
139. Serbian "Joan of Arc", Milunka Savic during medical treatment in the French military hospital in Algeria (RTS Archives)
140. Laudable features to Milunka Savic for having the courage to fight in 1917. (Military Archives)
141. The commendation of Milunka Savić for the bravery demonstrated in combat, 1917 (Military Archives)
142. "Our Englishwoman" - England nurse Flora Sands uniformed Serbian soldiers (RTS Archives)
143. Excerpt from Cardboard personal and official relations officer for the Serbian army in the name of Flore Sends (Military Archives)
144. Peasant Woman gives water a wounded Serbian soldier, Gučevo, 1914. (Military Museum)

145. The distribution of aid to the families of fallen warriors of the contributions collected by Mabel Grujic, 1919. (Military Archives)
146. Serbian painter Nadezda Petrovic as a volunteer nurse at the front, 1915. (RTS Archives)
147. Sisters of Charity in Serbia - a nurse during the First World War (RTS Archives)
148. The command that is to be commended and distinguished Erin Maceio and Olivia King, volunteer nurses of foreign medical mission in Serbia, 1917. (Military Archives)
149. Serbian women in homesteads in wartime, 1914-1918. (RTS Archives)
150. Statement on going on a volunteer unit of the Serbian army, 1916. (Military Archives)
151. Russian help to 1st Serbian Volunteer Division with soldiers, military equipment and life needs, 1916. (Military Archives)
152. Scheduling Report about Officer Volunteer Battalion in Marseilles, 1917. (Military Archives)
153. Completing the operational Army by volunteers from the United States, 1916. (Military Archives)
154. The Serbian Army unit raised from the volunteers in the United States, 1917. (Military Museum)
155. Officers of the Serbian Volunteer Corps, 1916. (RTS Archives)
156. The ceremonial handover of the flag of the Russian volunteers to Staff Volunteer Corps of Serbs, Croats and Slovenes in 1917. (Military Archives)
157. The Serbian volunteers from the 1st Division heading to the front, February-March 1918. (Military Museum)
158. The 4th Regiment of the 1st Serbian Volunteer Division at Suetz, March 1918, prior their deployment to the Macedonian front (Military Museum)
159. General Guillaume commendation to the Serbian Army, April 1918. (Military Archives)
160. The Serbian infantry after the heavy fighting, relaxes below the front-lines, 1917. (Military Museum)
161. Life at trenches in 1918: here two Serbian officers belonging to the 15th Infantry Regiment celebrating the Resurrection (from the collection of Živan Petrović, Military Museum)
162. Marshall Stepanovic plan for the forthcoming offensive in the Macedonian Front (Military Archives)
163. The first order of the new Serbian Defense Minister, General Rasic issued on 27th June 1918. (Military Archives)
164. Seen during the preparation for the final offensive at the front-lines: Prince Alexander, Marshall D Esparait supreme Allied Commander, Marshall Misis, Chief of the Generalstaff Serbian Army and General Bojovic commander of the 1st Army. (Military Museum)
165. The Allied Supreme Commander's order for launching the offensive at Dobro Polje area. (Military Archives)
166. The logistics support of the Allied troops was organized with lorries and trains from the Thessaloniki to the front lines (Military Museum)
167. The French Colonial troops supported the Serbian forces in the critical moments of the front-line break-through. Here, Marshall Misis awards an Colonial cavalry unit (Military Museum)
168. The Serbian artillery rushes towards the new positions (Military Museum)
169. The order of the Serbian Suprem Commander for the offensive which should be organized in late August or beginning of the September 1918. (Military Archives)
170. The artillery preparation was the critical for the offensive launched on the 14th September 1914. (Military Museum)
171. The Serbian Cavalry Division during the preparation for the offensive (Military Museum)
172. One of the French armored cars Peugeot, seen in Macedonian city of Veles, September 1918. (Military Museum)
173. For the successful offensive which have outcome the liberation of the Kingdom of Serbia, the Commander of the 1st

Army, General Bojovic was promoted to the rank of Vojvoda/ Marshal (Military Museum)

174. The Military Convention which regulates the cease-fire between the Allied Powers and Bulgaria (Military Archives)

175. Telegram with the information to the Serbian troops that peace with Bulgaria was negotiated (Military Archives)

176. The orders of the Serbian Supreme HQ for the troops to rest, after they reach the old boundaries of the Kingdom of Serbia (Military Archives)

177. The map of the daily operations of the Serbian Army, after the break through the front line until the complete liberation of the Kingdom of Serbia (Military Archives)

178. Special orders for the Allied troops under the command of the General Hanris to cross into Austro-Hungary (Military Archives)

179. The Serbian Army crossed into South-Slav parts of the Austro-Hungary. Here, troops seen at the Vinkovci railway station, November 1918. (Military Museum)

180. Materials for the Peace conference 1919: Projected borders of Yugo-Slavia (Military Archives)

181. The Serbian Army at the parade at Paris, held on 14th July 1919 (Military Museum)

182. A local report on the Bulgarian atrocities against the civil population to the 1st Serbian Army (Military Archives)

183. Soldier's return (Military Museum)

184. Atrocities in Macva by the Austro-Hungarian Army - killed children of 14-15 years in the village Grušić near Sabac, 2 August 1914.(Military Museum)

185. Except from the review of losses in the Serbian army in 1914, 1915.(Military Archives)

186. Detail from written testimonies Dr Archibald Reiss on the suffering of Serbian civilians during World War I, 1919.(Military Archives)

187. Suspension of Serbian civilians by the Austro-Hungarian army in Uzice, 1916.(Military Museum)

188. The funeral of deceased Serbian prisoners in Asahi, Austria, 1917.(Military Archives)

189. Data on the Serbian soldiers who were suffering, cured or died in the Danube Division 1st field hospital, 1916.(Military Archives)

190. The funeral service for victims of the First World War in Gučevo (RTS Archives)

191. Serbian soldier of dead comrade (RTS Archives)

192. Serbian war invalids during the First World War (RTS Archives)

193. Dead Serbian soldiers were taken in boats, to be buried in "The Blue Tomb", 1916. (Military Museum)

194. The devastation and destruction of Serbian people's property during First World War, 1914/1918 (Military Museum)

BRANICEVO DURING THE GREAT WAR

195. Having been called up for the mobilisation, the recruits from the village of Aleksandrovac near Žabari headed for the Regional Command in Požarevac, in October 1914. (Military Museum)

196. In Belosavci, 14th January 1915, the Commander of the Danube Division delivered the command to the Commander of the first line of the Ninth Infantry Regiment for the transfer of the Division to Požarevac (Military Archives)

197. A shoeing-smith's workshop in Ostrovo, 1st August 1915. (Military Museum)

198. From Majilovac, 31st May 1915, the first line of the Eighth Infantry Regiment delivers the order to the Commander of the First, Second and Third Battalion for the beginning of action at the positions in Ram (Military Archives)

199 In Požarevac, 11th June 1915, the first line of the Danube Division delivered the order to the Commander of the first line of the Eighth Infantry Regiment for accelerating the process of fortification on the river Djurakovac (Military Archives)

200. Požarevac, 2nd June – 3rd July 1915. The order delivered by the first line of the Danube Division to the Commander of the Eighth Infantry Regiment for establishing the position near Požarevac, together with the Commander's reply (Military Archives)

201. The mobilisation of the third line of the Eighth Regiment in Požarevac (Military Museum)

202. Flight mechanics taking care of an aircraft engine at the Požarevac airport, in 1915. (Historical Archive of Pozarevac)

203. The students of the pilot training shool in Požarevac at the aircraft Bleriot XI Penguin, in 1915 (Historical Archive of Pozarevac)

204. The first visit of French pilots to Serbian aviators (Historical Archive Pozarevac)

205. Farman MF11 with French crew at the Požarevac airport, in 1915. (Historical Archive of Pozarevac)

206. Checking the itinerary with French colleagues at the Požarevac airport, in 1915. (Historical Archive of Pozarevac)

207. From Požarevac, 5th January 1915, the first line of the Danube Division delivered to the Commander of the first line of the Eighth Infantry Regiment the order concerning shooting at aircraft. (Military Archives)

208. From Lučica (the village near Požarevac), 17th April 1915, Ninth Infantry Regiment "King Nikola I" delivers to the subordinate units the report on the combat between Serbian and enemy aircraft (Military Archives)

209. May 15th 1915 the first line of the Danube Division delivers to the Commander of the first line of the Ninth Infantry Regiment a copy of the outcomes of the air patrol, conducted from 10th to 17th April 1915. (Military Archives)

210. Bleriot aircraft at the Požarevac airport, in 1915. (Historical Archive of Pozarevac)

211. The "Oluj" aircraft with armament at the Požarevac airport, in 1915. (Historical Archive of Pozarevac)

212. From Kragujevac, 19th June 1915, Ninth Infantry Regiment "King Nikola I" delivers to the Commander of the Secind and Third Battalion the report on the enemy forces on the Serbian front in the first half of June (Military Archives)

213. From Požarevac, 30th June 1915, Ninth Infantry Regiment "King Nikola I" delivers to the subordinate units the list of the aircraft in our squadron (Military Archives)

214. The pilots and officers in front of the "Oluj" aircraft at the Požarevac airport, in 1915. (Historical Archive of Pozarevac)

215. Pilot Tomić preparing for takeoff from the Požarevac airport, in 1915. (Historical Archive of Pozarevac)

216. Pilots Tomić and Mihajlović at the Požarevac airport, in 1915. (Historical Archive of Pozarevac)

217. The Headquarters of Serbian Third Army: the Commander General Pavle Jurišić Šturm, the Chief of Staff of the Headquarters Colonel Dušan Pešić, the Commander of the first line of the Drina Division Colonel Nikola Stevanović, the Commander of the first line of the Danube Division Colonel Milivoje Anđelković Kajafa (Military Museum)

218. Part of the Headquarters of Serbian Third Army in Požarevac: Colonel Panta Grujić, the Commander of Braničevo unit, Colonel Ivan Pavlović, the Commander of Engineer Corps Colonel Đurđe Lazić, the Commander of the Third Army Artillery Colonel Miloš Milojević (Military Museum)

219. The general map of the war operations between 14th October and 22nd November 1915 (Military Museum)

220. The map representing the state of the Third Serbian and the 11th German Armies before the crossing (Military Museum)

221. The map of the German Field Marshal August von Mackensen who commanded German armies on the Eastern Serbian front during the First World War. The German 11th Army, consisting of 3 corps (seven divisions), had the task of crossing the river Danube and operate along the Velika Morava. The enemy was facing the Third Serbian Army, which defended the front from Golubac to Grocka (National Museum Pozarevac)

222. From Kragujevac, 25th September 1915, Colonel Pavlović informed a delegate in Paris that on 25th September at noon the enemy had crossed the Danube in Kostolac. The enemy troops that had crossed the river at other locations had been immobilised (Military Archives)

223. From Kragujevac, 29th September 1915, Colonel Pavlović informed a delegate in Paris that, due to the strong enemy pressure on the left wing of Požarevac section, in the direction of the villages of Brežane and Ćirikovac, and to the attack of an enemy column at the deep end of the left wing, the Third Army headed in the direction of Anatema – Bubušinac. Serbian troops would retreat to the third line of defence Bubušinac – Požarevac and the village of Živica (Military Archives)

224. From Kragujevac, 30th September 1915, Colonel Pavlović informed a delegate in Paris that there were 13 divisions of German Army on our territory. (Military Archives)

225. The queues of people and horse-drawn carts on a village road (Programme Archive of Radio-Television of Serbia)

226. A column of howitzers on the road to Pozarevac (Military Museum)

227. Požarevac, 28th October 1915 German and Austro-Hungarian soldiers entering Požarevac (Historical Archive Pozarevac)

228. The announcement of the Commander-in-Chief of German and Austro-Hungarian army, addressing the people of Serbia and Montenegro (the National Library of Serbia) 229. German troops entering bombarded Požarevac, 28th October 1915. The "Grand" Hotel in flames (Historical Archive of Pozarevac)

230. The evacuation of the village Žabari near Požarevac, 11th October 1915. Photograph (taken by Rista Marjanović; Military Archives)

231. The declaration of Commander-in-Chief of Austro-Hungarian army in the occupied Serbia on the registration of male population, aged 16-60 (the National Library of Serbia)

232. Austro-Hungarian Army hanging Serbian civilians in Uzice, 1916. (Military Museum)

233. The palace in Belgrade, devastated during the retreat of Austro-Hungarian and German armies in October 1918 (Military Museum)

234. Tabačka čaršija, the trading centre of Požarevac, during the occupation in 1917. (Historical Archive of Pozarevac)

235. Austro-Hungarian head office in Požarevac in 1915 (Historical Archive Pozarevac)

236. Bulgarian occupation zone, Military-Inspection Region »Morava« (author: Dragan Šaler, Military Archives)

237. A Bulgarian propaganda leaflet addressing Serbian people in the region of Morava (National Library of Serbia)

238. A Bulgarian propaganda leaflet (6th October 1915), appealing to Macedonians to join Bulgarian army. (National Library of Serbia)

239. Požarevac municipal building during the Bulgarian occupation. (Historical Archive Pozarevac)

240. The front page of the book by Aleksandar Pavlov (property of the author)

241. A Bulgarian satirical magazine "Balkanski Papagal" from 1917 conveyed Bulgarians' view of the situation in the First World War. (National Library of Serbia)

242. A Bulgarian satirical magazine "Balkanski Papagal" from 1917. Bulgarians' view of the situation in the First World War

243. A Bulgarian satirical magazine "Balkanski Papagal" from 1917. (National Library of Serbia)
244. A Bulgarian satirical magazine "Balkanski Papagal" from 1917. (National Library of Serbia)
245. A Bulgarian satirical magazine "Balkanski Papagal" from 1918. (National Library of Serbia)
246. A Bulgarian satirical magazine "Balkanski Papagal" from 1918. (National Library of Serbia)
247. The map of Bulgarian crimes in Serbia (according to A. Reiss' data)
248. The shops in the centre of Požarevac served as shelters for the horses of German troops, during October-November 1915 (Historical Archive of Pozarevac)
249. The misery in the devastated country at the end of the First World War (Programme Archive of Radio-Television of Serbia)
250. A busy day on the Small Market in Sindjelićeva Street in Požarevac during the occupation (Historical Archive of Pozarevac)
251. Belgrade, People in lines waiting for aid after the liberation of Belgrade in October 1918. (Programme Archive Radio-Television Serbia)
252. Bulgarian soldiers in Kasidol near Požarevac, near Dragutin Stević's threshing machine (Historical Archive of Pozarevac)
253. The war interrupted their childhood (Historical Archive Pozarevac)
254. The wedding certificate from the church in Žagubica, „Vidin Eparchy, Požarevac District, the area of Žagubica" – written in Bulgarian, 25th November 1917. (Historical Archive of Pozarevac)
255. Požarevac, 1917. The students of Požarevac Grammar School with their Bulgarian teacher (Historical Archive Pozarevac)
256. A Požarevac Grammar School student's grade book in 1917. (Historical Archive of Pozarevac)
257. The excavation of the cemetery of the victims of Bulgarian mass Murder in Bele Vode near Petrovac na Mlavi, 10th January 1919. "The excavated cemetery and the dead bodies of 58 people murdered by Bulgarians on 27th August 1917" (Historical Archive of Pozarevac)
258. Women in front of the camp gates, waiting to see their loved ones who were held prisoners (Historical Archive Pozarevac)
259. POW camp in Bulgaria: Lazar Stanojević from Melnica, the first on the left (Collection Rade Obradovic)
260. Sofia, 20th April 1916. Serbian POW from Požarevac in Sofia (Historical Archive Pozarevac)
261. *THE GREAT SERBIA (LA GRANDE SERBIE)*: "The newspaper is issued every afternoon"- Thessaloniki, 12th June 1916. (Historical Archive of Pozarevac)
262. The printing office where "The great Serbia" newspapers were printed in Corfu in 1916. (Programme Archive Radio-Television Serbia)
263. *EN AVANT* 1er Avril 1916, Bizerte, ? 21 (At the front, 19th March 1916, Bizerte, ? 21). The newspaper with the news from the battlefield on the front page (Historical Archive Pozarevac)
264. Children selling newspapers (RTS Archives)
265. Sofia, 1916. A photograph sent from a war prisoner: "To my Aunt, for remembrance, Mita. 20th April 1916" (Historical Archive Pozarevac)
266. Žabari, 15 March and 3rd June 1917. The postcards addressed to Radovan Milić in the POW camp in Stara Mitrovica. (Historical Archive Pozarevac)
267. A photograph from the period of occupation of Požarevac, with the panorama of the town in the background (Historical Archive Pozarevac)
268. 22nd December 1918 the Government of the Reka-Zvižd district in Kucevo, informed, with a confidential document, the Government of Požarevac district about the atrocities committed by Bulgarians in their district (Historical Archive of Pozarevac)
269. Upon the return from the exile – in the garden of the demolished house (RTS Archives)
270. "The flag for the liberators" embroidered by the members of the Circle of Serbian Sisters from Požarevac during the occupation. (Private collection)

271. The central square in Džumaja. Bulgarian soldiers, with two of them being Aromuns (Private collection)

272. The funeral of Penelopa Parciu in Požarevac in 1918. (Private collection)

273. Požarevac, 1st May 1918. The exiled Greeks in Požarevac (Private collection)

274. Schedule of troops and position Braničevskog Squad, 1914. (Military Archives)

275. Numerical strength of men and livestock in refugee camps, 1916. (Military Archives)

276. Headquarters Staff of the Danube division on the Salonika front was located in Sorovic, 1916. (Military Archives)

277. Data for biography of Vojislav S. Pavlovic, Serbian army colonel, who was born in Pozarevac and died on the Salonika front, 1916. (Military Archives)

278. Order on praise and honors veterans from Pozarevac district for bravery in the battles on the Salonika front, 1917. (Military Archives)

279. Milorad Petkovic from Zagubica marked the family patron saint of the military hospital in Thessaloniki, 1918. (Private collection)

280. The excerpt from "The Medical Workers' Book NO II" – the doctors from the Pozarevac district who participated in the First World War, 1916-1918. (Military Archives)

281. The Albanian testimonial, given by King Aleksandar to Stanoje Milosevic, for "the loyalty to the fatherland in 1915" (Historical Archive Pozarevac)

282. The soldiers from Dragovac near Požarevac fighting on the Thessaloniki front (Historical Archive Pozarevac)

283. Požarevac, 16th (29th) October 1918. French troops entering the liberated Požarevac (Historical Archive Pozarevac)

284. Colonel Colović, the commander of the cavalry, next to the flag for the liberators, 16th October 1918 in Požarevac (the Historical Archive of Požarevac)

285. The adorned liberators of Pozarevac, 16th (29th) October 1918. (Historical Archive of Pozarevac)

286. The celebration at the centre of Požarevac – welcoming the Liberators, 16th (29th) October 1918. (Historical Archive of Pozarevac)

287. The liberators entering Požarevac in 16th October 1918. (Historical Archive of Pozarevac)

САДРЖАЈ

CONTENTS

Др Јасмина Николић и
Др Бојан Димитријевић
РЕЧ УРЕДНИКА

5

Ph.D. Jasmina Nikolic and
Ph.D. Bojan Dimitrijevic
A WORD FROM THE EDITORS

I СРБИЈА У ВЕЛИКОМ РАТУ

Др Бојан Димитријевић
ПОЧЕТАК СВЕТСКОГ РАТА И ОПЕРАЦИЈЕ
СРПСКЕ ВОЈСКЕ У 1914. ГОДИНИ

9

I SERBIA DURING THE GREAT WAR

Ph.D. Bojan Dimitrijevic
THE BEGINNING OF THE WORLD WAR
AND SERBIAN ARMY OPERATIONS IN 1914

Мр Маријана Мраовић
СРБИЈА И ЊЕНА ВОЈСКА У РАТНОЈ
1915. ГОДИНИ

43

MSc. Marijana Mraovic
WARTTIME SERBIA AND ITS ARMY
IN 1915

Др Данило Шаренац
САВЕЗНИЦИ И СРБИЈА 1914-1916.

66

Ph.D. Danilo Sarenac
THE ALIES AND SERBIA FROM 1914 TO 1916

Мр Маријана Мраовић
РЕХАБИЛИТАЦИЈА И РЕОРГАНИЗАЦИЈА
ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ НА КРФУ

82

MSc. Marijana Mraovic
THE REHABILITATION AND REORGANISATION
OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF SERBIA IN
CORFU

Јасмина Живковић, МА
САВЕЗНИЧКЕ САНИТЕТСКЕ МИСИЈЕ И
ЛЕЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

96

Jasmina Zivkovic, MA
THE ALLIES' MEDICAL MISSIONS

Др Бојан Димитријевић
СРПСКА ВОЈСКА НА СОЛУНСКОМ
ФРОНТУ 1916-1917.

117

Ph.D. Bojan Dimitrijevic
SERBIAN ARMY AT THE THESALONIKI
FRONT

Јасмина Живковић, МА
ХЕРОИНЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 135

Jasmina Zivkovic, MA
THE HEROINES OF THE FIRST WORLD WAR

Јасмина Живковић, МА и Др Бојан Димитријевић
ДОБРОВОЉЦИ У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ И ЊИХОВ 145
ДОЛАЗАК НА СОЛУНСКИ ФРОНТ

Jasmina Zivkovic, MA and Ph.D. Bojan Dimitrijevic
THE VOLUNTEERS IN SERBIAN ARMY AND
THEIR ARRIVAL AT THE THESSALONIKI FRONT

Др Бојан Димитријевић
ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА И 153
ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ 1918.

Ph.D. Bojan Dimitrijevic
THE BREAKING OUT OF THE THESSALONIKI
FRONT

Јасмина Живковић, МА
ГУБИЦИ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У 172
ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Jasmina Zivkovic, MA
THE LOSSES OF SERBIAN ARMY IN
THE FIRST WORLD WAR

II БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ

II BRANICEVO DURING THE GREAT WAR

Др Гордан Бојковић
СРПСКА ВОЈСКА У БРАНИЧЕВСКОМ КРАЈУ ДО 185
„МАКЕНЗЕНОВЕ“ ОФАНЗИВЕ 1915.

Ph.D. Gordan Bojkovic
SERBIAN ARMY IN THE REGION OF BRANICEVO
PRIOR TO MACKENSEN'S OFFENSIVE

Мр Драгана Милорадовић
ВАЗДУХОПЛОВНА КОМАНДА У ПОЖАРЕВЦУ 193
1915.

MSc. Dragana Miloradovic
THE AVIATION COMMAND IN POZAREVAC
IN 1915

Др Мирољуб Манојловић
„МАКЕНЗЕНОВА“ ОФАНЗИВА И ОКУПАЦИЈА 202
БРАНИЧЕВА 1915.

Ph.D. Miroljub Manojlovic
MACKENSEN'S OFFENSIVE AND THE
OCCUPATION BRANICEVO IN 1915

Др Мирољуб Манојловић
ОКУПАТОРСКА УПРАВА У СРБИЈИ
1916-1918. 209 Ph.D. Miroljub Manojlovic
OCCUPYING ADMINISTRATION IN SERBIA
1916-1918

Др Мирољуб Манојловић
БУГАРСКА ОКУПАЦИЈА У ПОЖАРЕВАЧКОМ
ОКРУГУ 1916-1918. 219 Ph.D. Miroljub Manojlovic
BULGARIAN OCCUPATION IN THE REGION OF
POŽAREVAC, 1916-1918

Мр Драгана Милорадовић
ТРИ ТЕШКЕ РАТНЕ ПОЖАРЕВАЧКЕ ГОДИНЕ 229 MSc. Dragana Miloradovic
THREE DIFFICULT WAR YEARS IN POŽAREVAC

Др Мирољуб Манојловић
ГРЧКИ ИЗГНАНИЦИ У ВРЕМЕ БУГАРСКЕ
ОКУПАЦИЈЕ У ПОЖАРЕВЦУ, 1916-1918. 256 Ph.D. Miroljub Manojlovic
GREEK EXILES DURING THE BULGARIAN
OCCUPATION IN POŽAREVAC, 1916-1918

Јасмина Живковић, МА
БРАНИЧЕВСКИ ОДРЕД И БОРЦИ VIII ПУКА НА
СОЛУНСКОМ ФРОНТУ 260 Jasmina Zivkovic, MA
BRANICEVO UNIT AND THE FIGHTERS OF THE
8TH REGIMENT ON THE THESSALONIKI FRONT

Мр Небојша Ђокић
ОСЛОБОЂЕЊЕ ПОЖАРЕВЦА И ОКОЛИНЕ 1918. 271 MSc. Nebojsa Djokic
THE LIBERATION OF POZAREVAC AND
SURROUNDING AREAS

Др Бојан Димитријевић
РЕЗИМЕ 276 Ph.D. Bojan Dimitrijevic
SUMARY

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА 293 THE LIST OF BOOK ILLUSTRATIONS

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)"1914/1918"

94(497.11 Браничево)"1914/1918"

СРБИЈА и Браничево у Великом рату
1914-1918. / [аутори Бојан Димитријевић ...
[и др.]. - Пожаревац : Историјски архив
Пожаревац =Historical Archive Pozarevac ; Београд : Војни архив
=Military Archive,
2014 (Смедерево : Newpress). - 303 стр. :
илустр. ; 23х23 cm

Део текста упоредо на срп. и енгл. језику. - Текст штампан двостубачно.
- Тираж 500. - Стр. 5-6: Реч уредника / Јасмина Николић, Бојан
Димитријевић. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Resume.

ISBN 978-86-84969-58-5

1. Димитријевић, Бојан, 1968- [аутор]
[уредник] [аутор додатног текста] 2. Шаренац, Данило, 1980- [аутор] 3.
Манојловић, Мирољуб, 1946- [аутор] 4. Бојковић, Гордан,
1971- [аутор] 5. Мраовић, Маријана, 1974- [аутор] 6. Милорадовић,
Драгана, 1964- [аутор] 7. Ђокић, Небојша, 1959- [аутор] 8.
Живковић, Јасмина, 1964- [аутор]
а) Србија - Први светски рат 1914-1918 б) Браничево - Први светски рат
1914-1918 COBISS.SR-ID 210289420

